



## HAZAR'I AŞAN BİR HAZAR GÜCÜ: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE RUS HAZAR FİLOSU

Merve İrem YAPICI \*

### ÖZET

*Sahip olduğu zengin enerji kaynakları, jeopolitik konumu ve enerji transferi açısından taşıdığı önem nedeniyle sadece bölge değil, bölge dışı devletlerin de ilgisini çeken Hazar, giderek askeri bir mücadeleye zemin oluşturmaktadır. Kaynakların paylaşımı ve Hazar'ın statüsü merkezinde şekillenen bu mücadele, Rusya'nın I. Petro zamanından itibaren bölgede bulundurduğu deniz gücünü ön plana çıkarmaktadır. Özellikle Sovyetlerin dağılmasının ardından bölgede patlak veren üstünlük mücadelesi, Rusya'nın buradaki deniz gücünü geliştirmesine yol açmıştır. Hazar Donanması'ndaki gemilerinin sayısını arttıran ve gemilerini gelişmiş füze sistemleri ile donatan Rus yönetimi, özellikle Putin döneminden itibaren bölgede geniş çaplı tatbikatlar düzenlemektedir. Kıyıdaş devletlerin deniz güçleri ile kıyaslandığında bölgedeki en büyük ve köklü deniz gücü olarak beliren Hazar Filosu, 2015 Ekimi'nde Suriye'deki hedeflere gerçekleştirdiği füze saldırıları ile Hazar dışı bölgelerde de etkin olduğunu kanıtlamıştır. Bu çalışmanın amacı, Filo'nun kurulduğu tarihten günümüze Rusya'nın Hazar içi ve dışı güvenlik endişelerini karşılama ya da arttırma konusunda ne derece etkin olduğunu saptayabilmektir. Ayrıca Filo'nun geliştirilmesi amacıyla ortaya atılan hedeflerin bölge içi ve dışı devletler nezdinde yarattığı tepkiler irdelenecek, bu askeri gücün güvenliğin mi yoksa güvenliksizliğin mi anahtarı olduğu sorusuna yanıt aranacaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** Hazar Denizi, Rus Donanması, Silahlanma, Enerji Rekabeti, Arap Baharı.

## A CASPIAN POWER BEYOND THE CASPIAN: THE CASPIAN FLOTILLA FROM THE PAST TO THE PRESENT

### ABSTRACT

*Thanks to its rich energy sources, geopolitical position and importance in terms of energy transfer; Caspian Sea attracts the attention of not only regional but also non-Caspian states and increasingly forms a basis for a military contention. The contention, which circles around sharing of regional resources and the legal status of the Caspian Sea, brings the Caspian Flotilla, a Russian naval force which has been stationed in the Caspian Sea since the reign of Peter I, into the forefront. The power struggle that erupted in the region following the demise of the Soviet Union brought about Russia's incentive for the enhancement of her naval force in the Caspian Sea. The Russian administration increased the number of navy ships in her Caspian Fleet and equipped them with advanced missile systems. Russia has also conducted large-scale exercises in the region especially since the presidency of Putin. The Caspian Flotilla constitutes the largest and well-established maritime power in the region in comparison with the naval capacities of other Caspian littoral states. The fleet exploited the opportunity of demonstrating its capability in areas outside the Caspian region with missile attacks at targets in Syria in October 2015. The aim of this study is to determine the effectiveness of the fleet in easing or triggering Russian intra-Caspian and global security concerns since the time of its inception. Additionally, the reactions of intra and extra-regional states against Russian plans about the Caspian Flotilla will be analyzed. With the help of this analysis, "Is Caspian Flotilla the key of security or insecurity?" question will also be answered.*

**Keywords:** Caspian Sea, the Russian Fleet, Armament, Energy Competition, Arab Spring.

### Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.09.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2020

\* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, AYDIN; ORCID: 0000-0001-5302-7475, E-posta: merve.yapici@adu.edu.tr

## Giriş

Batıda Azerbaycan ve Rusya, kuzeydoğu ve doğuda Kazakistan, doğuda Türkmenistan ve güneyde İran toprakları ile çevrili olan Hazar Denizi, tahmini 48 milyar varillik petrol ve 292 trilyon kübik fitlik doğalgaz rezervleri (Coffey, 2015) ile dünya enerji haritasında önemli bir yer teşkil etmektedir. SSCB'nin dağılmasının ardından bölgesel ve küresel güçlerin nüfus mücadelesine sahne olan Hazar Denizi, bu zengin enerji kaynakları ile "büyük oyun"un yeni coğrafi mekanı hâline gelmiştir (Oğan 2001: 143; Guo vd. 2007: 15). 1991 sonrasında bağımsızlığına kavuşan bölge devletlerinin Batı'nın enerji sorunlarını çözebileceği ve Rusya, İran ve Çin gibi devletler karşısında Batı'ya jeopolitik üstünlüğü kazandırabileceği düşüncesi, mücadele ortamına zemin oluşturmuştur (Jaffe vd. 1998: 112). Bölgedeki petrol zenginliğinin, özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın egemenlik sahalarında yoğunlaşması<sup>1</sup>, bu devletler üzerinden şekillenen rekabeti anlaşılır hâle getirmektedir.

Jeopolitik olarak Karadeniz, Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya'ya yakınlığından dolayı stratejik öneme sahip olan Hazar Denizi, enerji kaynaklarının yanı sıra deniz canlıları açısından da ciddi bir zenginliğe sahiptir. Nitekim dünya havyar ihtiyacının büyük bir kısmı bu denizin kuzeyindeki sığ sularda yaşayan mersin balıklarından elde edilmektedir (Özbay 2013: 7)<sup>2</sup>. Bölgenin önemini arttıran bir başka unsur ise, stratejik petrol ve doğalgaz boru hatları güzergâhlarının bölge kaynaklı olmasıdır ki bu boru hatlarına Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Novorossisk, Bakü-Supsa, Tengiz-Novorossisk, Trans Anadolu doğal gaz ve Trans-Hazar doğal gaz boru hatlarını örnek göstermek mümkündür. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın uluslararası sulara çıkışı olmayan kara devleti niteliği taşımaları, enerji kaynaklarının uluslararası transferi ve koridor meselesini ön plana çıkarmış (Oğan 2001: 144) ve bu konuda bir rekabetin oluşumunu hızlandırmıştır.

SSCB'nin dağılmasıyla beraber patlak veren Hazar'daki enerji kaynaklarının paylaşımı meselesi, Hazar Denizi'nin statüsünü tartışmalı bir hâle getirmiş ve bölge devletleri arasında yeni bir mücadeleye zemin oluşturmuştur. Yaklaşık Japonya büyüklüğündeki Hazar Denizi, dünyanın en büyük "iç denizi" ya da "tuzlu su gölü" olarak tanımlansa da, tarih boyunca hep bir "deniz" olarak algılanmış ve adlandırılmıştır (Oğan 2001: 152; Özbay 2013: 7). Hazar'ın deniz ya da göl olarak tanımlanması hukuki açıdan farklı sonuçlar doğurmakta ve kıyıdaş devletler arasında, en azından 2018 yılına kadar, uzlaşmazlık noktası oluşturmaktadır. Hazar'ın göl olarak kabulü durumunda, deniz yatağı ve su yüzeyi de dâhil olmak üzere kıyıdaş devletler arasında eşit alanlara bölünme durumu söz konusu iken (Mamedov 2001: 224-225; Zimnitskaya vd. 2011: 2), deniz olarak kabulü hâlinde 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne göre 12 millik karasuları, 200 mili aşmayan münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı konuları gündeme gelecektir.

Gerek sahip olduğu kaynaklar gerekse jeopolitik konumu nedeniyle sadece bölge değil bölge dışı devletlerin de ilgisini çeken Hazar Denizi, 1990'lardan itibaren kaynakların paylaşımı, transferi ve statü sorununun varlığı nedeniyle gerilimlere sahne olmuştur. Üstelik bölge dışı küresel güçlerin bu gerilimleri arttırıcı müdahaleleri, bölgedeki silahlanma faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu bağlamda 18. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi

<sup>1</sup> Hazar Denizi'ndeki tüm petrol üretiminin yaklaşık olarak % 55'lik kısmını Kazakistan'ın, % 32'lik kısmını Azerbaycan'ın, % 6.5'lik kısmının Rusya'nın ve yine % 6.5'lik kısmının Türkmenistan'ın yönettiği tahmin edilmektedir (Laruelle vd. 2009: 19-20). İran ise Hazar'da petrol faaliyeti bulunmayan tek kıyıdaş devlettir.

<sup>2</sup> Dünyadaki siyah ve kırmızı havyar tüketiminin % 90'ı Hazar Denizi kaynaklarından karşılanmaktadır. Ancak yıllardır devam eden aşırı avlanma ve büyük ölçekli kirlilik bölgedeki balıkçılık sektörünü giderek daha yüksek oranlarda tehdit etmektedir (Coffey, 2015).

üzerinde egemenlik kurmuş olan Rusya, bölgede var olan deniz gücünü geliştirme yolunda önemli adımlar atmış ve bu gücünü sadece bölgedeki değil bölge dışı alanlardaki güvenlik sorunlarının çözümünde kullanabileceği bir araca dönüştürmüştür. Çalışmanın amacı, Hazar Donanması'nın Moskova'nın güvenlik sorunlarının çözümündeki etkinliğini saptayabilmektir. Bu amaçla ilk olarak tarihsel süreç içerisinde donanmanın gelişiminden ve hangi olaylara bağlı olarak genişlediğinden bahsedilecek, ardından yakın dönem içerisinde hedeflere ulaşmada ne derecede etkili bir araç olduğu saptanmaya çalışılacaktır. Çalışma, donanmanın güvenlik mi yoksa güvensizlik mi ürettiği sorusuna yanıt bulma gayretindedir.

### **1. Çarlık ve Sovyet Dönemlerinde Hazar Filosu: "Hazar'ın Tek Sahibi"**

Hazar'ın en güçlü ve en eski filosu olan Rus filosu, 1722'de I. Petro tarafından kurulmuş ve 1726'da Bakü'nün kontrolünü sağlayarak, 1992 yılına kadar burayı temel üs olarak kullanmıştır (Laruelle vd. 2009: 23). Son birkaç yüzyıl boyunca "Hazar'ın tartışmasız efendisi" olan Rusya, I. Petro'nun ifadesi ile "Hazar'da başka bir devletin hak iddia etmesine izin vermeyecek" bir tutum izlemiş ve SSCB'nin dağılmasına kadar da bu stratejisinin başarıya ulaşmasında ciddi bir zorlukla karşılaşmamıştır (Kucera, 2012). Hazar Denizi'nde ilk sürekli filoyu kuran Rusya, gerek Çarlık gerekse Sovyet döneminde "bölgenin de facto egemeni" olarak kabul edilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar donanması bulunmayan, 1990'lara kadar ise sınırlı bir deniz gücüne sahip olan İran'ın bölgedeki Rus egemenliğine herhangi bir tehdit oluşturmadığı gözlenmiştir (Garibov 2014a: 85).

1560'larda Kazan ve Astrakhan Hanlıklarının işgali ile Hazar gücü hâline gelen Moskova, Hindistan doğrultusundaki deniz rotaları üzerinde hâkimiyet kurma hedefiyle 18. yüzyılın başlarında Hazar Filosu'nu oluşturmuştur<sup>3</sup>. 1740'larda İran lideri Nadir Şah Avşar'ın İngilizlerin yardımıyla Hazar'da filo oluşturma çabası, uğradığı suikast girişimi neticesinde başarısızlıkla sonuçlanırken, 1813 ve 1828 yıllarında gerçekleşen Rusya-İran Savaşları'nda İran'ın aldığı yenilgiler, Hazar'daki Rus varlığını rakipsiz hâle getirmiştir. Nitekim bu savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları ile Derbent'ten Astara'ya kadar olan Azerbaycan'ın Hazar kıyıları Rusya'ya bırakılmış ve Rusya'nın Hazar'da askeri gemi bulundurma yetkisine sahip tek devlet olduğu İran tarafından kabul edilmiştir (Garibov 2014b: 44).

18. yüzyılda Hazar üzerinde başlayan jeopolitik mücadelenin tarafları sadece Rusya ve İran ile sınırlı değildir. Osmanlı ve İngiltere'nin de dâhil olduğu bu mücadelede, 1711 Prut Savaşı sırasında Karadeniz'e çıkış kapısı olan Azak'ı Osmanlı'ya kaybeden Rusya'nın, bu kaybın da etkisiyle, çıkarlarını gerçekleştirme konusunda daha hevesli ve atak olduğu gözlenmiştir. Özellikle "Küçük İpek Yolu" olarak adlandırılan ve Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan temel ticaret rotalarından birini oluşturan Batı Hazar kıyıları, Rusya'nın en yoğun biçimde ilgilendiği alanı oluşturmuştur. Avrupa-Asya ticaretinin Osmanlı'yı devre dışı bırakarak Baltık-Volga-Hazar rotası üzerinden akmasını amaçlayan Çarlık yönetimi, Baltık'taki zaferlerinin bir sonucu olarak Hazar'a doğru jeopolitik bir genişleme eğilimi içinde olmuştur (Darabadi 2008: 128-129). Ayrıca Azerbaycan'ın Hazar kıyısı bölgelerinin Osmanlı tarafından ele geçirilmesi ihtimali, Rusya'nın bazı doğu ülkelerine çıkışını engelleyeceği için Çarlık yönetimi tarafından önemli bir tehdit olarak görülmüş ve bölgeye yönelimi hızlandırmıştır. Gerçekten de savunma açısından Hazar'a önem veren Osmanlı,

<sup>3</sup> Rusya, esas itibarıyla ilk olarak 1660'larda Astrakhan'da filo oluşumuna yeltenmiş; ancak isyankâr Kossakların şehri yağmalaması neticesinde Rusların buradaki ilk gemileri yakıp yıkılmıştır (Garibov 2014b: 43).



İran'daki Safavi Devleti'nin çöküşünden de faydalanarak Avrupa'yı Hazar kıyısı ülkelerine bağlayan transit yolu üzerinde kontrol sağlamayı amaçlamıştır (Alizade 2010: 106). Ancak Rusya ile Osmanlı arasında bölge üzerinde oluşan bu rekabet, 1724 yılında Hazar Denizi'nin tüm batı ve güney kıyılarının Rusya'ya, Güney Kafkasya'nın tüm doğu kısmının ve Güney Azerbaycan'ın Osmanlı'ya bırakılmasını öngören bir anlaşmanın taraflar arasında imzalanması ile etkisini yitirmiştir (Alizade 2010: 112-113). Bu anlaşmanın imzalanmasında Rusya'nın yeni oluşturduğu Hazar Donanması yardımıyla Hazar kıyılarına gerçekleştirdiği askeri girişimler etkili olmuştur (Darabadi 2008: 130).

19. yüzyıla gelindiğinde İran ile yaptığı savaşlar ve imzaladığı anlaşmalar neticesinde Hazar Denizi'nde kesin bir hâkimiyet kuran Rusya, bu yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştirdiği Hive seferi ile Hazar Denizi'nin doğu sahillerini de kontrol altına geçirdi (Gökçe 2011: 157). Bu süreçte İran'ı Rusya'ya karşı destekleme vaadinde bulunan İngiltere, 1805 yılında bu desteğin ancak çeşitli liman, kale ve adaları yönetme karşılığında verilebileceğini ilan etmiş (Mamedov 2000: 114), böylelikle karşılıksız yardım vaadine sadık kalmayarak İran nezdinde güvenilirliğini kaybetmişti. Üstelik yüzyılın sonlarında İran'daki Kaçar yönetiminin yaptığı anlaşmalar ile denizin doğusundaki Rus hâkimiyeti pekişmiş ve böylece Hazar Denizi'nin üç tarafı Rusların kontrolüne geçmişti (Gökçe 2011: 157).

1917 Bolşevik Devrimi ile Çarlık rejiminin yıkılması ve 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması, bu yeni devletin Bakü'deki Çarlık donanmasından kalan gemilerle kendisine ait bir Hazar Filosu oluşturmasına neden oldu. Fakat Azerbaycan Filosu uzun soluklu olamadı. Zira Sovyet Kızıl Ordusu tarafından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne müdahale edilerek bu devletin varlığına son verilmesi ve yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması, Azerbaycan Filosu'nun Sovyet Hazar Filosu ile bütünleştirilmesine yol açtı (Garibov 2014b: 44). Bu arada Sovyet yönetimi, Türkmençay Anlaşması'ndan itibaren Hazar üzerinde oluşturulmuş tam hakimiyetten bir anlamda vazgeçerek, 1921 yılında İran ile yaptığı Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile Çarlık döneminde imzalanan tüm anlaşmaların iptalini ve seyrüsefer serbestliğini tanıdığı İran'ın Hazar'da kendisi ile eşit haklara sahip olmasını onayladı (Oğan 2001: 147; Gökçe 2011: 158). Nitekim Anlaşmanın 11. maddesinde Hazar Denizi'nin her yerinde tarafların seyrüsefer serbestliği konusunda eşit haklara sahip olduğu ve tarafların gemilerine hiçbir sınırlama getirilemeyeceği vurgulanmaktaydı (Diba 2003: 19).

Sovyet döneminde İran ile yapılan ikinci anlaşma, Hazar Denizi'nin resmen "Sovyet-İran Denizi" olarak tanımlandığı 1927 tarihli anlaşma oldu. Bu anlaşmada yapılan tanım, 1935 ve 1940 tarihli anlaşmalarda tekrarlandı ve Hazar'ın bu iki ülkenin ortak egemenliğinde olduğu vurgulandı. Ancak bu anlaşmaların hiçbirisinde denizin statüsü tam olarak belirlenemediği gibi iki ülke sınırlarına da bir netlik getirilemedi. Sınır çizgisi hakkında ilk ifade, 1964 yılında taraflar arasındaki hava sahasında FIR Hattı'nın tespitine ilişkin anlaşmada kullanıldı. Bu sınır, Hazar'ın karşılıklı iki yakasında yer alan Astara (Azerbaycan) ve Hasangulu-Hasan Kuli (Türkmenistan) Limanı arasında çizilen çizgi boyunca uzandı (İşcan 2010: 69). 1970 yılında ise SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı, Hazar'ın Sovyetler Birliği yönetiminde olan bölümünü petrol işletmeciliği ve jeolojik araştırmalar yapılması için Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetleri arasında iktisadi sektörlere böldü<sup>4</sup>. Dikkati çeken husus, bu bölünmelere itiraz etmeyen İran'ın özellikle Pehlevi Hanedanlığı döneminde kendisine ayrılan sektörde herhangi bir

<sup>4</sup> Hazar'ın bu şekilde paylaşılması ile Kazakistan 113.000 km<sup>2</sup>, Rusya 64.000km<sup>2</sup>, Azerbaycan ve Türkmenistan ise yaklaşık 80.000km<sup>2</sup>lik bir alana sahip duruma geldiler (İşcan 2010: 70-71).



ekonomik ve askeri faaliyete girişmeyerek pasif bir tutum sergilemiş olmasıydı. Denizde herhangi bir savaş gemisi bulundurmayan İran, bölgede petrol ve doğalgaz arama çıkarma konusunda da bir girişimde bulunmadı. İslam Devrimi'nden sonra 8 yıl boyunca Irak ile savaş hâlinde olan İran, bu süreçte SSCB ile herhangi bir gerilim içine girmekten kaçınarak Hazar'ın kontrolünü gönüllü olarak diğer kıyıdaş devlete teslim etti (Behzadi 2010: 87). Böylece Rus donanması, 18. yüzyıldan SSCB'nin dağılmasına kadar geçen süreçte diğer kıyıdaş devlet İran'ın etkili politikalar izleyememesinin de bir sonucu olarak Hazar Denizi'nin temel askeri gücü olarak varlığını devam ettirdi.

## **2. 1990'lar: Hazar'da Ortaya Çıkan Rekabet ve Enerji Merkezli Dış Politikanın Bir Aracı Olarak Hazar Filosu**

SSCB döneminde Hazar Denizi üzerinde kontrol sağlayan, dolayısıyla Hazar Donanması'nı geliştirme ihtiyacı duymayan Moskova, SSCB'nin dağılması ile birlikte ortaya çıkan sorun ve tehditler nedeniyle donanmanın güçlendirilmesine gereksinim duymuştur. Üstelik ortaya çıkan Sovyet Filosu'nun paylaşımı meselesi ile askeri bir kayba uğramıştır. Her ne kadar Kazakistan ve Türkmenistan, kendilerine düşen % 25'lik paydan Rusya lehine feragat etmiş olsalar da, Moskova, Sovyet mirası donanmayı Azerbaycan ile % 70'e % 30 oranında paylaşmak durumunda kalmıştır. Ancak Rusya bu paylaşım sonrasında Hazar'da 100'den fazla gemi ile en büyük deniz gücü olmayı sürdürmüştür (Özbay 2013: 15).

Aynı süreçte Batı sermayesinin bölgeye girişi, Rusya yönetimini endişelendirmiştir. SSCB'nin dağılmasından sadece birkaç ay sonra eski Sovyet cumhuriyeti olan bölge devletleri, yeni kazandıkları bağımsızlıklarını korumak ve etkili reformlar gerçekleştirebilmek hedefiyle Batı yatırımını ülkelerine çekecek kampanyalar başlatmışlardır. 1992 Eylülünde British Petroleum (BP) ve Statoil şirketleri, Azerbaycan'a Çırac ve Şah Deniz sahalarından petrol çıkarma hakkı için 30 milyon dolarlık bir ön ödeme yapmışlardır. 2 yıl sonra ise Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, BP'nin başında bulunduğu Batılı şirketlerden oluşan bir konsorsiyum ile "Yüzyılın Anlaşması" olarak bilinen ve söz konusu petrol yataklarının ortak kullanımını içeren 8 milyar dolarlık bir sözleşmeye imza atmıştır (Saivetz 2003: 589-590). Yine 1993 Eylülünde Chevron şirketi, Kazak Devlet Petrol Şirketi ile Kazakistan'ın Tengiz petrol sahasının geliştirilmesine yönelik bir anlaşmaya imza atmış, bu anlaşma ile yatağın işletim hakkını ele geçirerek bölge petrolünü keşfetmek ve üretmek amacıyla TengizChevroil Şirketi'nin kurulmasını sağlamıştır (Nanay 1998: 152; İsmayılov vd. 2015: 2). Türkmenistan'da ise Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov, doğalgaz sektörüne yatırım ve denize çıkışı olmayan ülkesinin Rusya'ya olan bağımlılığını kırmak amacıyla petrol ve doğalgaz boru hattı inşası için Batılı şirketlere başvurmuştur (Saivetz 2003: 590; Imamkhodjaeva 2007: 342). Ancak hem Moskova'nın baskısı ile karşılaşan ve dış politikada tarafsızlığı tercih eden Niyazov'un, Moskova ile ilişkileri tamamen bozacak adımlar atmaktan kaçınması, hem de Batı'nın yükümlülüklerini yerine getirme konusunda isteksiz ve çekimser kalması, Rusya'ya bağımlılığı kırarak alternatif boru hatları projelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır (Imamkhodjaeva 2007: 342; Kubicek 2013: 175-176). Böylece Batı sermayesinin, 1990'lar boyunca daha yoğun biçimde Azerbaycan ve Kazakistan üzerinden Hazar'da güç kazandığını söylemek mümkündür (Nanay 2009: 112-113).

Azerbaycan ve Kazakistan gibi bölge devletlerinin Batı teknolojisi ve yatırımının yanı sıra Rusya'nın bölgedeki varlığını dengeleyecek bir Batı askeri varlığını da talep etmeleri, Moskova açısından büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu tehdide karşı harekete geçen Rus yönetimi, Ermenistan'ın 1993 yılındaki çağrısıyla bu ülkeye askeri



güçlerini yerleştirmiştir. 1998 Aralığı'nda ise Hazar'daki Astrakhan ana deniz üssüne destek sağlamak amacıyla Dağıstan Cumhuriyeti'nin Kaspiysk şehrinde Savunma Bakanlığı birlikleri için müşterek bir karargâh oluşturmuştur<sup>5</sup>. Bölgedeki ekonomik çıkarlarını korumak için askeri gücünü bir koz olarak kullanan Moskova, Dağıstan ve Kafkasya'da güvenliği sağlayarak Hazar petrolünün kendi ülke toprakları üzerinden akışını sağlayabileceğini umut etmiştir (Thomas vd., 1999). Bölge devletlerinin Rusya'ya alternatif olarak Batı sermayesi ile yakınlaşma çabaları, bir taraftan Rusya'nın askeri tedbirlere başvurmasını ve Hazar Donanması'nı ön plana çıkarmasını sağlarken, öte yandan enerji kaynaklarının paylaşımı ve Hazar Denizi'nin statüsü sorununu gündeme taşımıştır. 1993 yılı itibariyle Hazar'ın kıyıdaş devletler arasında bölünemeyeceğini ve kaynaklarının bu devletlerin ortak kullanımında olması gerektiğini ileri süren Rus yönetimi, Batılı devletlerin bölgede söz sahibi olmasını engellemeye çalışan İran yönetimi tarafından desteklenmiştir. Ancak özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın uluslararası petrol şirketleri ile Hazar'da bulunan hidrokarbon kaynakları konusunda imzaladıkları anlaşmalar, bu "de facto" oluşumun dışında kalmak istemeyen Moskova'da tavır değişikliğine yol açmıştır (Oğan 2001: 155-157; Terzioğlu 2008: 36). Ayrıca Moskova'nın kendi savunduğu fikirlerden taviz vererek Hazar'ın dibinin sektörlere bölünmesine destek vermesinde, bu ülkenin ulusal sektöründe çok zengin petrol yataklarının bulunması da etkili olmuştur (Oğan 2001: 157; Laruelle vd. 2009: 20). Bu faktörlerin bir sonucu olarak Moskova, Kazakistan (1998) ve Azerbaycan (2001) yönetimleri ile anlaşmalara imza atarak, deniz yatağından orta hat esasına göre yararlanmayı öngören bir rejime onay vermiştir. Buna göre deniz dibinin ulusal sektörlere bölünmesine, su yüzeyinin ise kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında kalmasına karar verilmiştir. Bu karara istinaden 2003 yılında bir araya gelen üç devlet, Hazar deniz yatağının % 64'lük kuzey kısmını orta hat prensibine dayanarak üçe bölmüşler ve bu paylaşımında Kazakistan'a % 27'lik, Rusya'ya % 19'lük ve Azerbaycan'a ise % 18'lik kısmın ayrılmasına onay vermişlerdir (German 2014: 27). 2000'lerin başlarında Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan Hazar'ın paylaşımı konusunda anlaşmaya varırlarken, İran ve Türkmenistan'ın uzlaşmazlığa yol açan tutumları, bölge genelinde bir çözümün üretilmesini zorlaştırmıştır. Kıyı çizgisi uzunluğuna bağlı olarak belirlenecek sektörel bölünme durumunda % 13'lük bir paya sahip olacak olan İran, böyle bir paylaşım yöntemine karşı çıkarak Hazar üzerinde kıyıdaş devletlerin ortak kontrolünü ya da denizin beş kıyıdaş devlet arasında eşit biçimde, % 20 oranında paylaşımını savunmuştur (O'Lear 2004: 175). Hazar'ın statüsü tüm kıyıdaş devletlerin uzlaşısı ile tespit edilene kadar, Hazar Denizi üzerindeki tüm faaliyetlerin durdurulması gerektiğini ileri süren İran yönetimi, 1921 ve 1940 tarihli SSCB-İran Anlaşmaları'nın Hazar'ın resmi statüsü için hukuksal zemin oluşturabileceği kanaatindeydi (Oğan 2001: 166; O'Lear 2004: 175). Türkmenistan yönetimi ise Hazar'ın bölünmesini ve Azerbaycan ile arasındaki sınırın orta hat prensibine göre belirlenmesini kabul etse de, orta hattın geçeceği alanlar üzerinde Azerbaycan ile anlaşmamıştır. Türkmenistan'ın Azerbaycan'ın kendi milli sektörü içerisinde gördüğü Kepez, Azeri ve Çıracık yatakları üzerinde hak iddia etmesi ve isimlerini değiştirdiği bu yatakları uluslararası işleme açma talepleri, taraflar arasındaki gerilimi arttırarak Hazar'ın bölünmesine ilişkin uzlaşmayı ortadan kaldırmıştır. Bu durum, Türkmenistan'ı İran ile yakınlaştırarak, tutum değişikliğine itmiştir. Nitekim 1998 yılı itibariyle Türkmenistan yönetimi, Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin onayladığı bir anlaşma ortaya çıkana kadar İran ve SSCB arasında imzalanan anlaşmaların geçerli olacağını belirterek İran'ın görüşlerini tekrarlamıştır (Çolakoğlu 1998: 113; Oğan 2001: 161, 170-171).

<sup>5</sup> Bu karargâhta 136. Motorize Tüfekli Birlik, Hazar Filosu'nun gemileri ve askeri uçaklar bulunmaktadır (Thomas vd. 1999; Naumkin 2001: 132).

1990'larda Yeltsin iktidarının Hazar'ın paylaşımı konusunda izlediği siyaset, Hazar rezervlerine yönelik Batı yatırımını kolaylaştırırken, Moskova'ya seyrüsefer serbestliği getirmiş, dahası Rusya'nın trans-Hazar boru hatlarına yönelik teklifleri engellemesine imkân tanımıştır. Zira 1998 Rusya-Kazakistan Anlaşması'nın 5. maddesine göre denizaltından boru hattı döşemeyi de içeren diğer tüm ekonomik faaliyetler için öncelikle Hazar'ın paylaşımı ve sınır tespitine ilişkin tüm kıyıdaş devletleri içeren bir anlaşmanın imzalanması gerekmektedir (Saivetz 2003: 594). Ancak 2000'lerde Putin iktidarı döneminde, bu politikanın Hazar'ın güvenliğini sağlayamadığı ve Moskova'nın bölgedeki hedeflerine askeri tedbirler aracılığıyla ulaşmaya çalıştığı görülecektir. Özellikle 11 Eylül'ü takiben Azerbaycan'ın ABD'nin Afganistan'daki askeri çabasına destek sağlaması ve Batı yanlısı bir yaklaşımı kuvvetle savunması, buna cevaben Washington'un Azerbaycan'a yönelik askeri yardımlar ile donanma kapasitesini güçlendirmeye çalışması (O'Lear 2004: 179; Özbay 2013: 12), Moskova'nın askeri tedbir öncelikli bir politikaya geçişini hızlandırmıştır. Buna ek olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın 2006 yılında devreye girmesi, Rusya'nın Hazar enerji kaynaklarının taşınması konusundaki tekel konumuna darbe vurarak, Moskova'nın endişelerini arttırmıştır. Böylece 1990'lar boyunca Hazar politikasında askeri araçlara sınırlı ölçüde başvuran Kremlin, Putin iktidarı ile birlikte bu araçları bölge politikasında daha sıklıkla kullanmaya başlayacaktır.

### **3. Putin Dönemi: Hazar Denizi'nin Askerileştirilmesi ve Genişletilen Hazar Filosu**

İktidara gelir gelmez bir önceki dönemin Enerji Bakanı Viktor Kalyujniy'i Hazar'dan Sorumlu Özel Temsilci olarak atayan Putin, bu tecrübeli isim sayesinde Hazar'ın paylaşımı konusunda İran'ın görüşlerini de dikkate alan bir uzlaşının oluşturulabileceği beklentisindeydi. Ancak 2001 Ocağı'ndaki Bakü ziyareti sırasında Rus Donanması'nın denizde gerçekleştirdiği askeri tatbikatlar, Putin'in bu "mekik diplomasisi"ni askeri araçlarla taçlandırmaya niyetli olduğunu gösterdi. Diplomatik çabalar ile "küçük sopa"nın harmanlanmasından oluşan bu politika, 2001 Temmuzunda İran'ın Azerbaycan ile arasındaki tartışmalı sulara, burada araştırma yapan iki BP gemisini bölgeden çıkartmak amacıyla devriye uçakları ve savaş gemisi göndermesi ile zayıfladı (Baev 2008: 57)<sup>6</sup>. Bu "gözdağı siyaseti", Moskova'yı ufak bir askeri güç kullanımının büyük çaplı değişikliklere yol açabileceğine ikna ederek, kaba güce dayalı bir politikaya doğru itti.

1999 yılında NATO'nun eski Doğu Bloğu ülkelerine doğru genişlemesi ve Kosova'da gerçekleştirdiği askeri müdahale ile Rusya'nın etki sahasını daraltması, yine aynı sene içerisinde BTC'nin inşasına ilişkin yapılan anlaşma, Rus dış politikası açısından önemli yenilgiler olarak kabul edilmiş ve Rusya'nın Hazar'da güç kaybı yaşamakta olduğuna ilişkin yorumlara yol açmıştı. Bu bağlamda iktidara gelir gelmez Rusya'ya yeniden "büyük güç" statüsü kazandırmak için harekete geçen Putin, Hazar'daki jeopolitik mücadeleye dikkat çekerek, Rusya'nın bölgedeki nüfusunun yeniden tesisine vurgu yapmaktaydı (Saivetz 2003: 595). Putin'in Hazar'ı "Rusya'nın stratejik çıkar bölgesi" olarak tanımlaması ve "gözdağı siyaseti"ne yönelmesi ile birlikte Hazar Filosu'nun güçlendirilmesi de hız kazandı (Laruelle vd. 2009: 24). İran'ın Hazar Denizi'nde giderek artan askeri faaliyetleri ve 2002 Şubatı'nda Türkmenistan'da gerçekleşen başarısız Hazar Zirvesi sonucunda, aynı yılın Ağustos ayında Rus Hazar Filosu, Hazar Denizi'nde büyük ölçekli bir tatbikat gerçekleştirdi. Sovyet döneminden itibaren Hazar'da gerçekleştirilen ilk büyük ölçekli

<sup>6</sup> BP'nin bu tartışmalı petrol sahasında Azerbaycan ile işbirliğine dayalı gerçekleştirdiği tüm faaliyetleri ertelemesine yol açan olay, ABD ve Rusya'nın İran'a yönelik protestosunu da beraberinde getirmiştir (Dunlap 2004: 123).



tatbikat olarak değerlendirilen bu tatbikata, Hazar Filosu gemilerinin yanı sıra Rus ordu ve donanmasında yer alan diğer güçler ile Azeri ve Kazak deniz güçleri de katıldı (Mamedov 2007: 83). Moskova'nın Hazar politikasında ön plana çıkardığı Filo, bu süreçte yeni çıkarma gemileri ile güçlendirilirken, Hazar'daki silahlanma sürecine de ivme kazandırdı (Baev 2006: 5; Laruelle vd. 2009: 24, 29; Özbay 2013: 15-16).

Filo'nun modernizasyonu için geniş bir bütçe ayıran Putin yönetimi, 2002'den itibaren 10 yıldan kısa bir süre içinde Filo'daki gemi sayısını iki katına çıkartıp, Hazar Filosu'nu modern Rus Donanması'nın en değerli parçası hâline getirdi. 2001'de üretilen 100 milyon dolar değerindeki "Tataristan" Füze Gemisi, Filo'ya değer katan gemilerin başında geldi (Laruelle vd. 2009: 24). 2002 yılı başlarında Filo bünyesinde faaliyet gösterecek 77. Deniz Piyade Birliği oluşturulurken, iki yeni devriye gemisi Sokzhoy ve PSKA-107 Filo'ya dâhil edildi (Haghayeghi 2003: 37). Moskova'nın Hazar'daki askeri gücünü arttırmaya yönelik bu faaliyetleri, başta İran olmak üzere diğer kıyıdaş devletlerin hem silahlanma girişimlerine cevap niteliği taşıdı; hem de bu girişimlerini hızlandırdı. Özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan bölgedeki Rus ve İran gücünü dengelemek amacıyla silahlanmaya hız vererek, bu süreçte ABD, NATO ve Türkiye gibi bölge dışı aktörlerle ilişkilerini geliştirdiler. Ortaya çıkan bu işbirliği ise, ilk başta birbirlerine karşı silahlanan ancak bölge dışı güçlerin Hazar'a sızması konusunda ortak kaygıyı paylaşan Rusya ve İran'ı birbirine yakınlaştırdı (Özbay 2013: 12, 14).

2000'li yılların ortalarından itibaren savunma bütçelerini önemli oranda arttıran bölge devletleri<sup>7</sup>, Hazar Denizi'ndeki güvenlik sorunlarından büyük ölçüde etkilenerek silahlanma sürecine hız verdiler. Denizdeki petrol gemi ve tankerlerine yönelik terörist saldırılara karşı tedbir almak, Hazar'ın statü probleminden kaynaklanan tartışmalı sahalarda güvenliği sağlamak, denizi geçen ticaret gemilerini korumak ve mersin balıklarının yasadışı avlanmasını önlemek gibi gerekçelerle hareket eden bu devletler, temelde Batı dünyası ile Rusya arasındaki jeopolitik mücadelenin bir sonucu olarak askeri güçlerini arttırmak durumunda kaldılar. NATO'nun bölgede giderek büyüyen varlığı, Rusya'yı ve İran'ı kıyıdaş eski Sovyet Cumhuriyetlerini kendi taraflarına çekmek için politika üretmeye zorlarken, ortaya çıkan baskı, özerkliklerini korumayı amaçlayan bu devletlerin donanma kurma girişimlerini hızlandırdı (Laruelle vd. 2009: 17-18). Böylece bir yandan İran'ın ve Rusya'nın bölgede silahlanması, öte yandan ABD'nin ve NATO'nun bu silahlanma çabalarına bölgede artan askeri etki ile cevap vermesi, bölge devletlerinin bu askeri mücadele dışında kalmasını zorlaştırdı.

Bu devletler içerisinde Rusya-ABD mücadelesinden etkilenerek ya da faydalanarak silahlanma konusunda en belirgin adımları atan devlet Azerbaycan oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Bakü'de üstlenmiş Sovyet Hazar Filosu'nun önemli bir bölümünü ve karargâhlarını devralan Azerbaycan (Rasizade 2005: 16), 1992 yılında 60 gemi ve 2200 personelden oluşan mütevazı bir donanma ile yola çıksa da, 2002 sonrasında Batı'dan gelen yardımlarla donanmasını güçlendirdi (Haghayeghi 2003: 37). 2005 yılında Washington ve Ankara'dan beş devriye gemisi alan Bakü, 2006 yılında ABD-Azerbaycan Askeri İşbirliği Anlaşması kapsamında aynı kategoride üç gemi daha teslim aldı (Laruelle vd. 2009: 30). ABD, Türkiye ve İsrail'in yardımlarıyla donanma kapasitesini genişletmeye başlayan Azerbaycan (Contessi 2015: 51), Rusya'nın artan silahlanma girişimlerine cevaben ABD'nin oluşturduğu Hazar Muhafız İnisiyatifi'ne de en fazla ilgi

<sup>7</sup> Örneğin SIPRI verilerine göre 2000 yılından 2005 yılına kadar geçen süreçte Azerbaycan'ın savunma bütçesi 196 milyon dolardan 423 milyon dolara, Kazakistan'ın savunma bütçesi ise 243 milyon dolardan 666 milyon dolara ulaşmıştır (sipri.org 2018).

gösteren devlet oldu. Ayrıca 2002 Nisanı'nda dönemin ABD Başkanı George W. Bush'un Azerbaycan'a yönelik askeri yardım ve ticaret üzerindeki yasağı kaldırması ile donanma ve hava gücünü geliştirmek amacıyla Washington'dan 4.4 milyon dolarlık yardım alan Azeri yönetimi (Haghayeghi 2003: 37-38), bir yandan da Hazar'da ABD ile Gaz ve Petrol Platformu (GOPLAT) Ortak Tatbikatı'nı yürüttü. 11 Eylül sonrası Afganistan'a yönelik askeri operasyonlarında kıyıdaş devletlerin lojistik desteğini arayan ABD yönetimi, bu desteğin sağlanması karşılığında eski Sovyet Cumhuriyeti kıyıdaş ülkelere askeri yardımlarını arttırırken<sup>8</sup>, en büyük artışı Azerbaycan'a yönelik gerçekleştirdi. Ancak iki devlet arasında kurulan bu yakın ilişkilere tepkiler de gecikmedi. Nitekim enerji altyapı tesislerini korumak amacıyla 2003 Ağustosunda yürütülen GOPLAT Askeri Tatbikatı, Tahran tarafından yoğun biçimde eleştirildi (Radio Free Europe/Radio Liberty 2003).

Washington'un Hazar Muhafız Birlikleri kurma projesi, Tahran ve Moskova'nın ABD'ye yönelik eleştiri ve endişelerini daha da arttırdı. Enerji kaynakları ve boru hatlarına yönelik terörist saldırılarla mücadele amacıyla 2003 sonbaharında Washington tarafından başlatılan 100 milyon dolarlık İnisiyatif, asayiş güçleri ve özel operasyon birimlerinden oluşan bir güvenlik ağının tesisini amaçlamıştı (Molchanov 2016: 101). Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da işbirliği hâlinde görev yapacak özel birimleri eğitime amaçlı bu İnisiyatif kapsamında 2003 yılında Bakü'de petrol üretim ve ihracat altyapısını gözetleyecek radar destekli bir komuta merkezi açıldı (Cordesman vd. 2006: 52; Laruelle vd. 2015: 51). Beş kıyıdaş devletten ziyade özellikle Azerbaycan'ı ve Kazakistan'ı hedef alan İnisiyatif, Astana'nın Moskova'nın tepkisinden duyduğu kaygı nedeniyle en belirgin olarak Bakü'den destek aldı. Bu destek karşılığında Azerbaycan'ın sahil güvenlik modernizasyonuna ek yatırımlarda bulunan Washington, Azeri deniz güçlerinin eğitim ve tatbikatlarına katkı sağladı. Bir yandan NATO eğitim kuruluşları, Azeri subaylarına hizmet sağlarken, öte yandan yeni teknolojiler ışığında deniz güçlerine eğitim vermek amacıyla Batılı uzmanlar ülkeye gönderildi (Laruelle vd. 2009: 29-30). Üstelik sadece ABD değil, onun temel müttefiklerinden İsrail de, İran karşıtlığı üzerinden bir araya geldiği Azerbaycan'a, petrol karşılığında, füze sistemleri ile donatılmış gemilerin tedarikinde destekçi oldu (Haaretz 2014; The Jerusalem Post 2015; Bellingcat, 2015).

ABD'nin Hazar'da Azerbaycan'dan sonra en yakın ilişkilere sahip olduğu Kazakistan, izlediği çok yönlü dış politika stratejisi sonucunda Moskova'yı küstürmeden Washington ile ilişkilerini geliştirme çabası içinde oldu (Laruelle vd. 2009: 31-32). 1990'ların ortalarından itibaren gelişim gösteren taraflar arasındaki ilişkiler, 2000'li yıllarda Washington'un askeri yardımlarını arttırması ile ivme kazandı. Nitekim 2003 yılında oluşturulan Kazakistan'ın donanma gücü, 2004 yılı itibariyle ABD'nin modernizasyon programına tabi tutuldu ve 2006 yılında ABD'den alınan üç hızlı devriye gemisi ile güçlendirildi<sup>9</sup>. 2012 yılında askeri alanda beş yıllık bir işbirliği programına imza atan taraflar, 2013 Kasımı'nda Washington yönetiminin Kazak askerlerin eğitimi için ayrılan yardım bütçesini koruyacağı haberi ile ilişkilerin olumlu seyrettiğine dair bir izlenim

<sup>8</sup> 2002-2008 yılları arasında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a yapılan askerî yardımların miktarı için bk. Frappi 2014: 194.

<sup>9</sup> 2004 yılında ilan edilen modernizasyon programı kapsamında, Kazak subayların NATO ülkelerinin askerî okullarında eğitimi, Hazar Denizi'nin yüzeyini ve dibini gözetleyecek radar ve gözetleme materyalinin tedariki ve başta Atrou olmak üzere Kazak limanların altyapılarının modernizasyonu ele alındı (Laruelle vd. 2009: 32). Kazakistan'ın Hazar Denizi'nin kuzey kısmında yer alan ilk askerî üssünün ve tatbikat merkezinin geliştirilmesini hedefleyen modernizasyon programı, Kazakistan Donanması'na savaş gemilerinin hibe edilmesini de kapsamaktaydı (Mamedov 2007: 84). Bu doğrultuda üç devriye gemisinin ABD tarafından 2006 yılında Kazakistan'a teslim edilmesi, Kremlin tarafından "yardım"dan çok "arzu edilmeyen bir müdahale" olarak değerlendirildi (Baev 2006: 6).





oluşturdular. Ancak 2014 yılında Rusya ile ortak füze savunma sistemi kurulmasına ilişkin anlaşmanın hukuken onaylandığını halka duyuran Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, ABD ile askeri işbirliğinin Moskova'ya rağmen gerçekleşmeyeceğini ima etmekteydi (Voloshin, 2014). Nazarbayev'in Moskova lehine geri adım atmasında, Putin yönetiminin Washington'un Kazakistan politikasından duyduğu rahatsızlık neticesinde gerçekleştirdiği baskı etkili oldu. Zira 2014 yılında Kazakistan'ın Aktau Limanı'nın Washington tarafından Afganistan'daki ISAF birliklerinin geri çekilmesinde transfer noktası olarak değerlendirilmeye çalışılması, Moskova'nın yoğun tepkisi ile karşılık buldu. Azerbaycan'a ve Kazakistan'a Hazar Muhafız İnisiyatifi kapsamında gerçekleştirilen sınırlı askeri desteğe ses çıkarmayan Moskova, Aktau'nun Pentagon'un ve müttefiklerinin üssü hâline dönüştürülmesi çabasına sessiz kalamadı (German 2014: 4-5). Bu tepki, Astana ile Moskova arasındaki askeri ilişkilerin hız kazanmasına ve 2014-2016 dönemini kapsayan yeni bir askeri-tekniik işbirliği programının<sup>10</sup> imzalanmasına yol açtı.

ABD'nin Türkmenistan ile askeri ilişkilerine bakıldığında, bu ilişkilerin Azerbaycan ve Kazakistan ile ilişkilere kıyasla daha sınırlı bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. Her ne kadar Washington, 2004 yılında Türkmen askeri sektörüne 700.000 dolar değerinde mali yardım sağlasa da, Türkmenistan yönetiminin sıkı biçimde savunduğu tarafsızlık politikası, taraflar arasında uzun ömürlü bir yakınlaşmanın oluşumunu engellemiştir (Laruelle vd. 2009: 30-31). 1990'lar boyunca Hazar Denizi'ne yeterli ilgiyi göstermeyen ve bölgede askeri bir oluşum içine girmeyen Aşkabat, 2000'lerde bölgedeki kaynak potansiyelinin farkına vararak, komşularıyla bu kaynakların paylaşımı konusunda gerilimler yaşamaya ve bölgedeki askeri varlığını güçlendirmeye başlamıştır. 2009-2010 yıllarında askeri bütçede büyük oranda artışa giden Türkmen yönetimi, oluşturulan yeni bütçeden en geniş payı 2009 yılında oluşturduğu Hazar Donanması'na aktarmıştır. Deniz üssü ve limanlara duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak 2011 yılında Türkmenbaşı şehrinde yeni bir limanın inşa edileceğini duyuran yönetim, 2012 yılında Hazar Denizi'nde görev yapan 30 savaş gemisi ile bölgedeki Kazak Deniz Gücü'nü sayıca yakalamıştır. Ayrıca aynı yılın Eylül ayında Hazar'da ilk deniz tatbikatını gerçekleştirerek, donanma gücünü tüm bölge devletlerine ispat etmeye çalışmıştır (Shlapentokh 2013: 157).

Ancak silah ve gemi üretimi konusunda kendi kendine yeterliliğe sahip olamayan Aşkabat, bu doğrultuda dış kaynaklara dayanmak zorunda kalmış ve 2000li yıllarda bir taraftan Moskova'dan sekiz gemi satın alırken, öte yandan Tahran'dan yedi devriye gemisini yıllarca sürecek bir ödeme kolaylığıyla kiralamıştır. Bu arada Hazar bölgesindeki Rus ve İran etkisini sınırlandırma hedefindeki Washington, Hazar Muhafız İnisiyatifi kapsamında Azerbaycan ve Kazakistan'dan sonra Türkmenistan'ın da askeri yapılanmasını güçlendirme çabası içinde olmuş ve 2011 yılında Türkmenistan'a devriye gemileri göndermiştir (Shlapentokh 2013: 157-158). 2016 yılına gelindiğinde ise Türkmenistan'ın, tarafsız duruşunu koruma çabasına rağmen, özellikle komşu Afganistan'da artan istikrarsızlık neticesinde askeri yardım için giderek Moskova'ya yanaştığı görülmektedir (Economy Watch 2016). Uzunca bir süre Rusya'dan yardım almaya karşı çıkan Aşkabat, Afganistan sınırında güvenliğin bozulması ve Türkmen askerlerin öldürülmesi neticesinde Moskova'dan gelecek silah ve askeri eğitim desteğine olumlu yaklaşmış ve tarafsızlık politikasının sorgulanmasına neden olmuştur (Radio Free Europe/Radio Liberty 2016).

---

<sup>10</sup> Bu işbirliği programı uyarınca silahların ve askeri teçhizatın üretimini, tamiratını ve modernizasyonunu içeren ortak projelerin hayata geçirilmesi öngörülmüştür (TengriNews 2014).

Eski Sovyet Cumhuriyeti üç bölge devletinin farklı derecelerde de olsa ABD desteğini alarak Hazar'da silahlanma faaliyetine girişmesi, özellikle Kazakistan ve Türkmenistan örneklerinde görüldüğü üzere Moskova'nın harekete geçerek askeri gücünü ve bu devletler üzerindeki askeri etkisini arttırmasına neden oldu. ABD'nin bu Orta Asya devletlerine yönelik Hazar Muhafız İnisiyatifi, Moskova'nın alternatif girişimler ile bölgeye yönelmesini zorunlu kıldı. Nitekim Moskova, ABD'nin bu hamlesine karşı, Karadeniz'de başarılı bir şekilde faaliyet gösteren Karadeniz Gücü (BLACKSEAFOR) benzeri Hazar Gücü (CASFOR) ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) benzeri Hazar Ekonomik İşbirliği Örgütü projelerini gündeme getirdi (Özbay 2013: 13). 2002 yılında ulus ötesi tehditlerle mücadele edebilmek için ortak bir filonun kurulması gerekliliğine vurgu yapan Moskova, 2005 yılında açıkça CASFOR ortak askeri gücünün oluşturulmasını önerdi (Laruelle vd. 2009: 33).

Hazar Donanma İşbirliği Görev Gücü olarak da tanımlanan CASFOR, kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin eşitliğe dayalı katılımı ile oluşturulması planlanan bir güçtür. Oluşturulmasındaki yasal gerekçe, Hazar Muhafız İnisiyatifi'nde olduğu gibi, güvenlik sistemini ve terör ile mücadeleyi güçlendirebilmektir (Mamedov 2007: 84). BLACKSEAFOR modelini kendine esas alan CASFOR, terörizm, kitle imha silahlarının yayılması, uyuşturucu kaçakçılığı ve ruhsatsız avlanma ile mücadeleyi ve çevrenin korunmasını hedef edinmiştir. Ancak bu girişimin temel amacının, Batı ülkelerini özellikle de ABD'yi enerji kaynakları açısından zengin Hazar bölgesinden uzak tutmak ve ABD'nin Hazar Muhafız İnisiyatifi vasıtasıyla Kazakistan ve Azerbaycan gibi bölge ülkeleri ile yakınlaşmasını önlemek olduğu da dillendirilmektedir (Hatipoğlu 2008: 17). Zira CASFOR'un oluşumuna ilişkin kıyıdaş devletler arasında gerçekleştirilen görüşmelerde, oluşturulacak olan bu gücün bölge dışı aktörlerin istenmeyen askeri varlığını önlemek için faaliyet göstereceği açıkça beyan edilmiştir (Mamedov 2007: 85).

Moskova'nın Washington'a karşı gerçekleştirdiği bir hamle olarak bu girişim, Moskova ile boy ölçüşebilecek bir deniz gücü bulunmayan kıyıdaş devletlerin çoğu tarafından kuşkuyla karşılanmış ve Rusya'nın bölgedeki stratejik çıkarlarına hizmet edecek bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Üstelik 2018 yılına kadar devam eden Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusundaki çözümsüzlük, bu inisiyatifin uygulamaya geçirilmesini daha da zorlaştırmıştır (Hatipoğlu 2008: 17)<sup>11</sup>. Ancak bölge devletleri tarafından olumlu karşılanmamış olsa da, Moskova'nın bölgede kolektif bir güvenlik sistemi oluşturma fikrinden tamamen vazgeçmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu, 2014 Ekimi'nde yaptığı açıklamada kıyıdaş devletlerin donanma komutanlarından oluşacak bir konseyin tesisini ve gerek denizde gerekse denizin üstündeki hava sahasında oluşacak kazaları önlemeye ilişkin beşli bir anlaşmanın imzalanmasını gündeme getirmiştir. Bunu takiben, 2016 yılı için beş bölge devleti arasında ortak acil müdahale tatbikatlarının yapılması planlanmıştır. Bu planlama doğrultusunda İran ve Azerbaycan ile ortak tatbikat girişimlerinde<sup>12</sup> bulunan Moskova, zaman zaman kıyıdaş devletlerin, özellikle de birbirlerine askeri destek sağlayan Azerbaycan ile Kazakistan'ın muhalefeti ile karşılaşmıştır<sup>13</sup>. Ne var ki 2019 Ekimi'nde St.

<sup>11</sup> Nitekim Tahran da ancak Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin sorun çözüldükten sonra CASFOR'a katılabileceğine ilişkin bir açıklamada bulunmuştur (Global Research 2007).

<sup>12</sup> İran ile ortak tatbikat girişimleri konusunda bk. Contact.az 2015; Sputnik 2016a: 7; Deniz, 2016. Azerbaycan ile ortak tatbikat girişimleri için bk. Sputnik 2015a.

<sup>13</sup> Azerbaycan ile Kazakistan arasında oluşan askeri işbirliği süreci için bk. Kazahstanskaya Pravda 2015. 4 Kasım 2015 tarihinde ikili savunma anlaşması imzalayan Azerbaycan ile Kazakistan, anlaşmada ortak deniz tatbikatlarına ve Azerbaycan'ın 2016'da Kazakistan'da düzenlenecek olan uluslararası silah fuarı KADEX'e



Petersburg'ta kıyıdaş devletlerin askeri yetkilileri arasında imzalanan Askeri İşbirliği Anlaşması, Moskova liderliğindeki ortak askeri girişimlere tepkinin söndüğünü ve kıyıdaş devletler arasında bu konuda bir uzlaşımın oluşmakta olduğunu göstermektedir. Taraflar arasında eğitim, operasyon, yardım ve kurtarma, askeri gemilerin bakımı ve bilgi alışverişi alanlarında işbirliğini kapsayan bu anlaşma, 2018 tarihli Hazar'ın Statüsü Anlaşması'nda kıyıdaş devletler dışındaki devletlerin Hazar'da askeri güç bulundurmaması yönündeki mutabakata dayandırılmıştır (Kaspiyskiy Vestnik 2019). Bu durumda Moskova'nın bölgedeki askeri etkisinin, başta ABD olmak üzere bölge dışı devletlere karşı bir birleşme niteliği taşıyan 2018 tarihli Hazar Anlaşması'nda sonra kuvvetlendiğini söylemek mümkündür.

Eski Sovyet Cumhuriyeti kıyıdaş devletlerin Hazar'da silahlanma sürecine girmeleri ve ABD'nin bu süreci lehine çevirmeye çalışması, Moskova'nın bölgedeki donanma gücünü arttırmak için yeni tedbirler almasını da zorunlu kılmıştır. 2010 Eylülünde Savunma Bakanı Anatoly Serdyukov'un gelecek 10 yıllık süreçte savunma harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) % 3.8'ine çıkarılacağını açıklaması, bu harcamanın büyük bir kısmının Rus savunma silahlarının modernizasyonuna aktarılacağı ve Hazar Filosu'nun yenilenmesinin bu modernizasyonun önemli bir parçasını oluşturacağı söylentilerine yol açmıştır (German 2014: 38). Gerçekten de 2020 yılına kadar 16 yeni geminin Filo'ya ekleneceği ilan edilirken (Contessi 2015: 52), "Tataristan" Firkateyninden sonra 2012 yılında Filo'ya dâhil edilen "Dağıstan" Firkateyni Moskova'nın en güçlü gemilerinden biri olarak Hazar Donanması'na güç katmıştır. Kalibr-NK füzeleri ile donatılmış olan ve "Tataristan" gibi Kaspiysk'de konuşlanmış olan "Dağıstan" Firkateyni, düşman radarları tarafından görülemez niteliktedir. 2000 km menzile sahip füzeleri taşıyan bu Firkateyn, gerek denizdeki gerekse karadaki hedeflere karşı Hazar'daki en etkili sisteme sahip savaş aracı olarak ön plana çıkmaktadır (German 2014: 39-40).

"Dağıstan" Firkateynine ek olarak aynı dönemde Hazar Filosu'na dâhil edilen Buyan tipi korvetler<sup>14</sup>, Moskova'nın bölgedeki askeri gücünü daha da arttırmıştır. Rusya'nın 200 millik ekonomik bölgesini korumak ve bu alandaki devriye hizmetini yerine getirmek için dizayn edilen korvetler, nehir ağızları ya da sığ sularda görev yapabilecek donanma sahiptirler. Bu gemilerden *Astrakhan* 2006, *Volgodonsk* 2012 (RIA Novosti 2012) ve *Mahaçkale* 2013 yıllarında (TASS 2013) Filo'ya dâhil edilerek hizmet vermeye başlamışlardır (Naval Technology 2016). Radar sistemi ile donatılmış olan bu gemiler, bir adet 100 mm A-190 tipi top ile 2 adet 30 mm AK-630 tipi uçaksavar topundan oluşan bir silah sistemine sahiptirler (Seanews 2012). Ayrıca SA-16 Gubka tipi karadan havaya füzeleri ve 15 km menzile sahip yayılım ateşli silahları taşıyan bu gemilerin, ebatları göz önüne alındığında ağır biçimde silahlandırıldığı söylemek mümkündür (German 2014: 40). Ancak bu gemilerin daha da ağır silahlı versiyonlarını oluşturan Buyan-M tipi korvetler, 2013 yılından itibaren Filo'ya eklenerek, söz konusu gemilerin geri planda kalmasına yol açmışlardır. Grad Sviyazhsk, Uglich ve Veliky Ustyug isimli Buyan-M tipi korvetler, Kalibr-NK füzeleri ile donatılmış olarak 2015 yılında Suriye'ye yönelik operasyonlarda kullanılmışlar ve sadece Hazar merkezli değil Hazar ötesi güvenlik meselelerinde de etkili olabileceklerini göstermişlerdir. Üstelik bu üç geminin dışında gerek Hazar gerekse Karadeniz Filosu için aynı türden gemilerin yapımına devam

---

katılımına vurgu yapmışlardır. Bu anlaşmanın Moskova'nın, Hazar'daki deniz gücünü de kullanarak, Suriye'de giderek artan müdahalesine tepki olarak gerçekleştirildiği iddia edilmektedir (RealClear Defense 2015).

<sup>14</sup> Korvet, hafif zırha sahip, firkateynden küçük, sahil devriye gemilerinden büyük savaş gemilerine verilen isimdir. Korvetler, hücum bot ile firkateyn arasında, 1000-2000 tonluk, 70-80 metre boyunda yüksek sürat ve manevra kabiliyetine sahip su üstü savaş gemileridir.

edilmektedir (Navy Recognition 2015). Esasında temel hedefi, Rusya'nın kıyıda uzaktaki ekonomik bölgesini korumak ve kıyılarına yönelen düşman savaş gemileri ile mücadele etmek olan bu gemiler, düşman topraklarda yer alan hedefleri vurma kapasitesine de sahiptirler. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi Hazar'dan Suriye'deki hedeflere yönelik ilk Kalibr füzeleri bu gemilerden fırlatılmıştır. İran ve Irak hava sahalarını geçen bu füzeler, 1500 km yol alarak Suriye'nin Rakka başta olmak üzere birçok kentinde terörist mevzileri etkisizleştirmek için kullanılmışlardır (Akulov, 2016).

Yeni gemilerin yanı sıra, 2011 yılı başlarında oluşturulan ve 130 km menzile sahip Bal-E füzeleri ile donatılmış olan kıyı füze taburu, Hazar Filosu'nun çarpışma gücünü önemli oranda arttırmıştır (German 2014: 41). Her türlü hava koşulunda 120 km uzaklıktaki hedefleri vurabilme özelliğine sahip Bal-E kıyı füze sistemi, boğazları ve karasularını kontrol etme, denizdeki üsleri ve tesisleri koruma gibi misyonları üstlenmiş (TASS 2011), Hazar kaynaklı gerek geleneksel gerekse geleneksel olmayan devlet ötesi güvenlik tehditlerine karşı mücadele amacıyla hareket etmiştir. Ancak Rus Savunma Bakanlığı'nın açıklamasına göre, düşman filoya füze saldırısı düzenleyebilecek kapasitede olan bu kompleks, sınır aşan terörist gruplar gibi devlet dışı aktörlerin savaş gemisi konuşlandırma kapasiteleri bulunmadığından daha çok devlet kaynaklı tehditler ile mücadelede etkinlik göstermektedir (German 2014: 43). Bu arada 2000 yılından itibaren etkin biçimde faaliyet gösteren Kaspiysk Hava Üssü de, denizaltı avcı helikopterleri ve gerek havada gerekse suda mücadele etme yeteneğine sahip uçakları ile Filoyu destekleyecek hava gereçlerini temin etmektedir. Rus hava güçlerinin Filo için sağladığı destek, Rusya ile diğer kıyı devletlerinin deniz kuvvetleri arasındaki güç farkının derinleşmesine yol açmaktadır (Garibov 2014b: 53).

Özbay'a göre Moskova'nın dikkat çekici biçimde Hazar Filosu'nu güçlendirme ve bölgedeki askeri varlığını artırma yolunda attığı adımlar birden çok nedenle açıklanabilir. Nedenlerden ilki, Ortadoğu'da çıkacak bir savaşın ya da İran'a yönelik olası bir müdahalenin Hazar'da karışıklığa yol açma ihtimalidir. İkinci olarak, Arap Baharı'nın Hazar kıyılarına ulaşması endişesi Moskova'yı silahlanmaya sevk etmektedir. Bölge ülkelerine ve bölge dışı güçlere Hazar'ın arka bahçesi olduğu, buradaki kaynakların ve enerji nakil hatlarının üzerinde söz sahibi olmanın kolay olmadığı mesajını vermek üçüncü ve en belirgin nedendir. Askeri gücü ile bölge devletleri üzerinde baskı oluşturarak Hazar'ın paylaşımı konusunda kendi tezini kabul ettirmek, bölgedeki eski Sovyet cumhuriyetlerini Avrasya Birliği projesine razı etmek ve CASFOR ile Hazar Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi oluşumları hayata geçirmek, diğer nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbay 2013: 19). Aslına bakılırsa bu nedenleri iki ana gerekçeye bağlamak mümkündür. Zira Hazar'da silahlanarak bölge devletlerini kendi tez ve projelerini kabule zorlamak, dar ölçekte Hazar'ın ancak geniş ölçekte Avrasya bölgesinin kendi arka bahçesi olduğunu Batı'ya kanıtlama hedefinin unsurları olarak göze çarpmaktadır. Öte yandan özellikle Ortadoğu'da giderek artan tansiyon ve çatışma ortamı, Moskova'yı sadece Hazar kaynaklı değil Hazar-ötesi kaynaklı tehditlere karşı da Hazar'dan tedbir almaya zorlamaktadır. Rus yönetimi, sadece Avrasya değil Ortadoğu kaynakları üzerinde de Batı ile gerçekleştirdiği mücadelede Hazar'daki askeri araçlarını kullanarak elini güçlendirmeye çalışmaktadır.

#### **4. Hazar Ötesi Bir Güç Olarak Hazar Filosu**

Hazar Filosu'nun artan askeri gücüne rağmen, 2015 yılına kadar pek çok stratejist ve bölge uzmanı bu deniz gücünü önemli bir askeri araç olarak değerlendirmemiş, daha ziyade ufak çaplı yerel bir kuvvet olarak ele almıştır (Cavas, 2015). Hazar Filosu'nun



önemini küçümser bu tavır, diğer kıyıdaş devletlerin deniz güçlerinin zayıf olmasından ve bölgede Filo'nun çatışma gücü ölçüsünde bir misyona gerek duyulmamasından kaynaklanmıştır (German 2014: 44). Ancak 7 Ekim 2015 tarihinde Hazar Filosu'ndan Suriye'deki hedeflere yönelik gerçekleştirilen füze saldırıları, bu deniz gücünün bölge dışı operasyonlarda ne denli etkili olabileceğini kanıtlayarak, Filo'ya ilişkin algıda değişime yol açmıştır. Çok büyük bir askeri güç olarak kabul edilmese de, Suriye için üstlendiği misyonun Rusya'nın Güney Askeri Bölgesi'ndeki<sup>15</sup> başka hiçbir güç tarafından yerine getirilemeyecek olması, Filo'nun sayısal büyüklüğün ötesinde bir öneme sahip olduğunu göstermektedir (South Front 2016).

Hazar Filosu'nun parçalarını oluşturan "Dağıstan" Fırkateyni ve üç Buyan-M tipi korvet, 7 Ekim 2015 ve 20 Kasım 2015 tarihli iki ayrı operasyonda Suriye'deki IŞİD hedeflerine toplam 44 Kalibr füze<sup>16</sup> göndererek, IŞİD ile mücadelede etkin bir rol üstlenmişlerdir (Global Research 2016). Rakka, Idlib ve Halep'teki hedeflere yönelik denizden gerçekleştirilen füze saldırıları ve hava güçlerinin müdahaleleri sonucunda 2015 Kasımı itibarıyla IŞİD'e ait 15 petrol tesisi ve depo ile 525 tanker imha edilmiş, örgütün günlük 60 bin ton petrolü piyasaya sürmesi engellenmiştir (Savunma ve Teknoloji 2015). Moskova'nın Suriye'deki IŞİD hedeflerini Irak ve İran ile işbirliği içerisinde kendi yapımı Kalibr füzeleri ile 1500 km öteden Hazar'dan vurması, güçlü silahlar üretebildiğini ve bunları kullanabildiğini göstermektedir (Sputnik 2015b). Bu operasyonlar ile sahip olduğu füze teknolojisini dünyaya tanıtan ve askeri kapasitesini sergileyen Moskova, İran, Irak ve Suriye hava sahasını kullanarak siyasi bir blok oluşturma ihtimalini de ortaya koymuştur. Ayrıca füze saldırıları ile sadece IŞİD'i değil, tüm Kafkasya ve Orta Asya'daki tehditkar hükümetleri hedef aldığı söylenebilir. Suriye'deki hedeflere 300 km uzaklıktaki Tartus'da bulunan deniz gücünü füze sistemi ile güçlendirmekten ziyade hedeflere 1500 km uzaklıktaki Hazar Filosu'nu kullanma yolunu tercih eden Moskova'nın, daha maliyetli bu tercihe yönelmesinde, Orta Asya ve Ortadoğu hükümetlerine kendilerine müdahaleyi kolaylaştıracak silahlara sahip olduğunu kanıtlama arzusu bulunmaktadır (Russia Insider 2015). Kremlin'in IŞİD hedeflerine Hazar'dan saldırması, Kalibr füzelerini yabancı pazarlara tanıtmaya amacı taşıyan bir pazarlama stratejisi olarak ya da Kremlin'in geniş ölçekli savunma harcamalarına kamusal desteği sağlama amaçlı içe dönük bir propaganda yöntemi olarak değerlendirilebilmiştir. Nedenleri ne şekilde açıklanırsa açıklansın, bu operasyonun, Moskova'ya ABD ve AB karşısında siyasi ve askeri bir ağırlık kazandırdığı, genel olarak kabul edilmektedir (Russia Insider 2015). Zira Kremlin, söz konusu füze saldırıları ile küresel askeri güç statüsünü güçlendirmek için her türlü araca başvurabileceğini Batılı ülkelere kanıtlamaktadır. Ayrıca Hazar'daki güç dengesini etkileyen bu müdahale, Beşar Esad'ın temel müttefikleri olarak Rusya ve İran arasındaki ilişkileri güçlendirmiş ve taraflar arasında Hazar'a ilişkin sorunların çözümünü kolaylaştırmıştır (Pritchett, 2016). Nitekim 2015 yılından itibaren Hazar'da ortak askeri tatbikatlar gerçekleştiren Moskova ve Tahran yönetimleri (RIA Novosti 2019) Hürmüz'de ABD ile İran arasında yükselen tansiyonun da etkisiyle 2019 Temmuz'unda askeri işbirliği anlaşması imzalamışlar (mk.ru 2019) ve birkaç ay sonra Hazar Beşlisi arasında benzer bir anlaşmanın imzalanmasını hızlandırmışlardır.

<sup>15</sup> Rus silahlı kuvvetlerinin dört komuta bölgesinden birini oluşturan Güney Askeri Bölge, Kuzey Kafkasya'daki askeri güçleri, Karadeniz ve Hazar Filolarını içermektedir. Bu askeri güçler Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'daki güvenliği sağlama ve terörist faaliyetleri önleme görevinin yanı sıra, son dönemde Suriye'ye yönelik hava müdahalelerine destek verme işini de üstlenmişlerdir (Globalsecurity.org 2016).

<sup>16</sup> Suriye'deki hedeflere ilk operasyonda 26, ikinci operasyonda ise 18 Kalibr füze gönderilmiştir (Russia Today 2016).



Ancak diğer taraftan Moskova'nın Hazar'dan Suriye'ye yönelik girişimi, ilk başlarda diğer kıyıdaş devletleri endişeye sevk ederek, Hazar'daki güvensizliğin artışına da katkı sağlamış gibidir. Putin iktidarının müdahale sırasında deniz ve üstündeki hava sahasını kullanmasından tedirgin olan Kazakistan ve Azerbaycan yönetimleri, Moskova'ya resmen ve doğrudan tepki göstermekten çekinseler de, Türkmen yönetimi aracılığıyla tedirginliklerini belli etmişlerdir. 2015 Kasımı'nda Tahran'daki toplantı sırasında Hazar üzerindeki uçuşlardan endişelenen "Kazak dostları"nın haklılığını dile getiren Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhammedov, deniz üzerindeki hava sahasının güvenliğini tartışmaya açmıştır (Dubnov, 2016). Bu konu üzerine herhangi bir açıklamada bulunmayan Astana, 14 Aralık 2015 tarihinde "Oral" isimli gemiden Arbalet-K hava savunma sistemlerini test ettiğini ilan ederek Moskova'ya farklı bir biçimde cevap vermiştir (Parkhomchik, 2016). Hazar'daki savaş gemisinden ilk defa uçaksavar füze fırlatan Kazakistan, bu hareketi ile denizdeki tüm askeri kontrolü Rusya'ya bırakmaya niyetli olmadığını göstermektedir (Kucera, 2015). Teknik açıdan Rus yapımı Kalibr-NK füzelerinin gerisinde kalan Ukrayna yapımı Arbalet-K füzeleri, dış politikada çok taraflılıktan yana olan Astana tarafından güç gösterisinde bulunma amacından çok, Hazar'daki Rus askeri kontrolünü dengeleme amacıyla kullanılmıştır. Üstelik son yıllarda ulusal güvenlik stratejisini Rusya ile işbirliği hâlinde gerçekleştirmeye çalıştığı da göz önüne alınırsa, Kazak yönetiminin, Moskova'ya gözdağı vermeyi hedefleyerek hareket etmiş olması düşük bir ihtimaldir (Parkhomchik, 2016).

Bir taraftan Moskova ile varolan tarihsel bağlar, öte yandan ortaya çıkan güvenlik endişesi arasında sıkışan Kazakistan, sadece füze denemeleri ile değil, Azerbaycan ile ilişkileri sıkılaştırarak da Moskova'ya dolaylı biçimde yanıt vermiştir. 4 Kasım 2015 tarihinde bir güvenlik anlaşmasına imza atan Kazak ve Azeri yönetimleri, aralarındaki savunma işbirliğini güçlendirerek Hazar'da ortak tatbikatlar gerçekleştirme konusunda karara varmışlardır (Gottesman, 2015).

Ancak Kremlin'in Suriye'ye müdahale konusunda Tahran ile tam bir ortaklık içine girmesi ve Hazar'dan Ortadoğu'ya müdahale konusunda ısrarcı davranması, Obama yönetiminin de bölgedeki bu gelişmelere karşı çekimser kalması, kıyıdaş devletlerde oluşan tepkilerin büyümeden sönmesine neden olmuştur. Rus Filosu'nun 2016 Ağustosunda Hazar Denizi'nin Suriye'ye en yakın güney batı bölgesinde füze gemilerinin dâhil olduğu geniş çaplı bir tatbikat gerçekleştirmesi (Azernews 2016a), Suriye'ye yönelik yeni bir müdahale hazırlığı olarak yorumlanmıştır. Tatbikatın başlamasının hemen ardından Moskova'nın İran ve Irak yönetimlerinden Suriye'deki hedeflere yönelik Hazar'dan gerçekleştirilecek füze saldırıları için hava sahalarının kullanımı konusunda destek talebi, bu yorumun sağlam bir zemine oturmasını sağlamıştır (Kucera, 2016). Öte yandan Moskova'nın Hazar Filosu'nun gücünü kanıtlama ve bu askeri oluşumu gerek kıyıdaş gerekse bölge-dışı devletlere karşı bir koz olarak kullanma konusundaki ısrarı, 2016 yılından itibaren Filo'ya dâhil edilen yeni saldırı araçları ile daha da belirgin hâle gelmiştir. Özellikle de 2017 yılında Filo'nun bir parçasını oluşturan ve düşman kıyılarına yapılacak çıkartmalarda elverişli bir silahı oluşturan Murena hoverkraft<sup>17</sup>, sahip olduğu özellikleri ile Azerbaycan'daki diplomatik çevrelerde tedirginliğe neden olmuştur (Azeri Daily).

Rusya ile İran'ın 2016 Ağustosunda Suriye konusunda askeri işbirliğini güçlendirmeleri kararına varmaları, akabinde Rusya'nın Suriye'deki hedefleri vurmak için

<sup>17</sup> "Hava Yastıklı Tekne" olarak da bilinen hoverkraft, hem denizde hem karada yol alabilen ve hafif olduğu için çok yüksek hızlara ulaşabilen bir araçtır.



İran'ın Hamedan Askeri Üssü'nü kullanması, Ortadoğu'da Rusya-İran askeri ekseninin oluşmakta olduğu yorumlarına yol açarken (Nasr 2016), kıyıdaş devletlerin tedirginliğini daha da arttırmıştır. Fakat Rusya'nın Suriye'ye yönelik operasyonlarında ilk defa başka bir devletin topraklarından faydalanmasını sağlayan bu yakınlaşmayı "talihsiz ancak şaşırtıcı olmayan" bir gelişme olarak değerlendiren Obama yönetiminin (Reuters 2016; The Japan Times 2016), bu askeri işbirliğine kayda değer bir tepki göstermemesi ve çekimser tavrı, Hazar devletlerinin Moskova'nın bölge politikası karşısında sessizleşmelerini kolaylaştırmıştır. Üstelik Hazar'daki gelişmelere yönelik bu ilgisiz tavır, Trump iktidarında da devam etmiştir. 2017 yılında ilan edilen 55 sayfalık ABD Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde bir kere bile "Hazar" kelimesinin geçmeyişi, 2014 yılında Afganistan'dan gerçekleşen askeri çekilme sonrasında Azerbaycan ve Kazakistan ile askeri ilişkilerin eski hızını yitirmesi, buna bağlı olarak Hazar Muhafız İnisyatifi'nin tamamen etkisizleşerek gündemden düşmesi ve 2018 yılı içerisinde Hazar'a ve özellikle de Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'a yönelik Amerikan yardımların çok büyük oranda kesilmesi (Coffey 2019; Caspian Policy Center 2017), bu ilgisiz tavrın en açık göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Moskova-Tahran işbirliğine karşı diğer kıyıdaş devletlerin Trump döneminde de Washington'dan bekledikleri desteği alamayışları, bu işbirliğini dengelemelerini zorlaştırmıştır.

Hazar Filosu'ndan Suriye'ye yönelik müdahaleleri ilk başta kısıp sesle eleştiren kıyıdaş devletler, bu gelişmeler neticesinde, eleştirilerini sonlandırmışlar hatta Moskova ile Hazar kaynaklı sorunların çözümüne ve askeri işbirliğine yönelik yeni adımlar atmışlardır. Örneğin 2016 Ağustosunda İran Cumhurbaşkanı Ruhani ve Rusya Devlet Başkanı Putin'in katılımları ile Bakü'de düzenlenen Üçlü Devlet Başkanları Zirvesi'nde, taraf devletler arasında çok yönlü işbirliğinin geliştirilmesine vurgu yapılmış ve Zirve sonrasında imzalanan ortak bildiri Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün en kısa sürede kabul edilmesinin gerekliliğine işaret edilmiştir (Milliyet 2016; Kremlin.ru 2016). Azeri yönetiminin daha önce mesafeli durduğu Moskova ve Tahran ile böyle bir açılımda bulunmasında, Obama yönetiminin hareketsizliğinden duyduğu derin hayal kırıklığı ile birlikte Kafkasya'da artan IŞİD tehdidine karşı bölgesel bir işbirliğine duyduğu ihtiyaç etkili olmuştur<sup>18</sup>. Bu Zirve'yi takiben önce Azerbaycan'da sonra Rusya'da bir araya gelen iki devletin Savunma Bakanları, aralarındaki askeri işbirliğini arttırma hedefine vurgu yaparak, Hazar Denizi'nde ortaklaşa bir güvenlik sisteminin oluşturulması ve Azerbaycan'ın Suriye'de Rusya ile işbirliği yapması konularında görüşmelerde bulunmuşlardır (Azernews 2016b; Sputnik 2016b). Bu yakınlaşma süreci kıyıdaş devletler arasında 2018 yılında imzalanan Hazar'ın Statüsüne İlişkin Anlaşma ve 2019 yılında imzalanan Askeri İşbirliği Anlaşması ile taçlandırılmıştır.

### **Sonuç**

2020 itibariyle modern silah ve araçların katılımı ile daha da güçlendirilen Hazar Filosu, Suriye'deki hedeflere yönelik müdahalenin bir parçası olarak kendisini kanıtlamış ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Hazar'ın en büyük gücünü oluşturan Rus Filosu'nun bölge dışı bu güvenlik meselesinde sergilediği performans, bölge devletlerini etkilemiş ve bölge kaynaklı sorunların ele alınış biçimini değiştirmiştir. Hazar'ın Rusya'nın arka bahçesi olduğunu kanıtlama uğraşındaki Putin iktidarının, bölgedeki silahlanma faaliyetlerinin yardımı ile bu amacına ulaşmada kısmen de olsa başarılı olduğu söylenebilir. Zira Hazar

<sup>18</sup> Alex Vatanka'ya göre, özellikle Ermenistan ile yaşanan Dağlık Karabağ sorununa Obama yönetiminin gösterdiği ilgisizlik ve IŞİD'in Kafkasya şubesi olarak çalışmaya başlayan Kafkasya Emirliği'nin Kafkasya'nın kuzeyinden güneyine doğru yaydığı tehdit, Azerbaycan'ı dış politikada seçeneksiz bırakarak Rusya ve İran ile birlikte hareket etmeye zorlamıştır (Vatanka 2016).

Filosu'nun Suriye politikasının bir parçasına dönüştürülmesi, bölgede Moskova'nın en güçlü rakibi olarak kabul edilebilecek olan Tahran'ın Moskova ile yakınlaşmasını kolaylaştırmış, Esad yönetimine destek konusunda uzlaşan iki başkent in Hazar kaynaklı meseleleri çözüme kavuşturma girişimlerini hızlandırmıştır. Öte yandan Moskova'nın artan askeri gücüne karşı Batı'dan destek alarak dengeyi sağlamaya çalışan diğer kıyıdaş devletler, Suriye müdahalesi ile beliren Moskova-Tahran ekseninden çekinerek, statü sorunu gibi bölge kaynaklı meselelerin çözümü için Moskova ile yakın temasta bulunmaya başlamışlardır. Hazar Filosu'nun Ortadoğu'daki yıkıcı etkisi, Washington yönetimi tarafından karşıt bir güçle sınırlandırılmadığı için, eski Sovyet cumhuriyetleri olan bu kıyıdaş devletler tarih boyunca üzerlerinde hissettikleri Rusya hegemonyası ile yeniden karşı karşıya kalmışlar ve Moskova'nın bölgedeki liderliğini kabullenmek durumunda kalmışlardır.

Bu bağlamda, Moskova'nın Hazar Filosu'nu güçlendirerek ve Suriye Krizi'nde bu askeri gücü harekete geçirerek, Hazar devletleri üzerindeki etkisini arttırdığı ve bölge kaynaklı sorunların çözümünde liderliğini kabul ettirdiği söylenebilir. Ancak bu başarı, Moskova'nın çabaları kadar Batı dünyasının politikalarının da bir sonucudur. Zira eğer Washington yönetimi 11 Eylül sonrasında olduğu gibi etkili bir Hazar politikası izleyerek Moskova'nın bölgede artan askeri ve siyasal etkisine cevap verme gayretinde olsa idi, Hazar Filosu'nun bölge üzerindeki etkisi sınırlı düzeyde kalabilirdi. Afganistan'dan çekilme sonrasında özellikle bölgede en yakın ilişkilere sahip olduğu Azerbaycan'a karşı kayıtsız kalan ABD yönetiminin, bölge devletleri ile kalıcı ilişkiler kuramaması ve Rusya'nın gerek Gürcistan gerekse Kırım müdahalelerine cılız tepkiler göstermesi, bu devletlerin Washington'a güven duymalarını zorlaştırmış ve Moskova'nın işini kolaylaştırmıştır (Coffey, 2015).

Dolayısıyla Moskova'nın Filo ile birlikte bölgede artan askeri gücünün, bölge politikalarının başarıya ulaşmasında etkili ancak tek başına yeterli ve belirleyici bir faktör olmadığı söylenebilir. Üstelik ABD politikalarının yanı sıra Moskova'nın sahip olduğu demografik ve ekonomik güç potansiyeli de bölge politikalarının etkisini belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Bu durumda Filo'nun Kremlin'in Hazar politikasına etkisinin boyutlarını tam olarak saptamak güçleşmektedir. Aynı saptama Kremlin'in Ortadoğu ve Avrasya politikalarına Hazar Filosu'nun sağladığı katkı için de söz konusudur. Kesin olarak söylenebilecek şey, Washington'un Moskova ve Hazar politikasında yaşanacak bir değişimin ya da daha kuvvetle muhtemel bölgede Washington yerine devreye girecek Pekin yönetiminin, Filo'nun Rus dış politikası üzerindeki etkisinde bir değişime yol açabileceği ihtimalidir.

Mevcut durumda İran ve Rusya arasında Hazar'ın güvenliği konusunda oluşan uzlaşmadan fayda sağlayan ve özellikle İran ile ilişkilerini geliştirme yolunda adımlar atan Pekin yönetimi, diğer kıyıdaş devletler ile kurduğu ekonomik ilişkiler ile Moskova'nın dikkatini çekmekte ve bölgedeki Batı tehdidinin yerini alabilecek bir güç olarak değerlendirilebilmektedir. Çin yönetimi, ortaya attığı Yeni İpek Yolu Projesi açısından önem arz eden Hazar'da 2018 ve 2019 yıllarında sağlanan işbirliği ve ortak güvenlik girişimini Proje'nin başarı şansını arttırdığı için desteklemekte, bölgenin istikrarı açısından Moskova'nın bölgede artan etkinliğini kendi ticari ve ekonomik çıkarları nedeniyle sükûnetle takip etmektedir (CGTN 2017). Ancak öte yandan 2020 yılında ortaya çıkan pandemi koşullarında petrol piyasalarının geleceği konusunda oluşan belirsizlik ve düşen petrol fiyatları, Hazar petrol sahalarında faaliyet gösteren bazı Batılı şirketlerin hisselerini nakit ödeme gücüne sahip Çin Ulusal Petrol Şirketi'ne satabileceği söylentilerini ortaya çıkarmış ve Azeri bölgesindeki Hazar petrolü üzerinde olası bir Çin kontrolünü



gündeme getirmiştir. Üstelik bu olasılık Çin'in diğer Hazar devletleri ve özellikle İran ile ortak demiryolu projesi bağlamında kurduğu yakın ilişkiler ile birlikte okunduğunda, Moskova açısından endişe verici bir boyut kazanmaktadır (Goble, 2020a). Diğer taraftan 2020 yılı içerisinde Hazar'da şekillenmekte olan Rusya-Çin rekabetinden faydalanarak bölgedeki deniz gücünü arttırma çabası içine giren İran yönetimi, her ne kadar Rus deniz gücünü doğrudan tehdit edebilecek bir kapasiteye ulaşmasa da, diğer kıyıdaş devletler açısından bir cazibe merkezine dönüşme potansiyelini taşımaktadır (Goble, 2020b). Özellikle Çin'in bölgede bir güvenlik yapılanması oluşturmasından endişe eden ve Moskova'ya bağımlılığı kırmayı amaçlayan Orta Asya devletleri açısından İran, bir dengeleyici olarak önem kazanmaktadır (WION 2020). Bu bağlamda bölgedeki güç dengesinde Batı, Çin ya da İran kaynaklı yaşanacak bir değişimin, bölgede bir güvenlik supabı olarak değerlendirilen Hazar Filosu'nu güvensizlik kaynağına dönüştürmesi muhtemel görünmektedir.

#### **KAYNAKÇA**

- ALİZADE, O. (2010). "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası". *Gazi Akademik Bakış*. IV/7: 105-114.
- BAEV, P. (2006). "The Caspian Direction in Putin's 'Energy Super-Power' Strategy for Russia". *38th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies* (16-19 Kasım 2006). Oslo: 1-25.
- BAEV, P. (2008). *Russian Energy Policy and Military Power: Putin's Quest for Greatness*. London: Routledge.
- BEHZADİ, R. (2010). "Iran's Foreign Policy in the Caspian Sea Basin: Oscillation between National Interests and Islamic Adventures". *Central Asia and the Caucasus*. XI/3: 86-93.
- COFFEY, L. (2019). "Time for a U.S. Strategy in the Caspian". *The Heritage Foundation*. Special Report No: 216.
- CONTESSI, N. (2015). "Traditional Security in Eurasia". *The RUSI Journal*. XXX/2: 50-57.
- CORDESMAN A. H.-K. R. AL-RODHAN (2006). *The Global Oil Market Risks and Uncertainties*. Washington: The CSIS Press.
- ÇOLAKOĞLU, S. (1998). "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. LIII/1-4: 107-122.
- DARABADI, P. (2008). "The Caucasus and the Caspian in the Geopolitical Context of the 18th - Early 19th Centuries". *The Caucasus and Globalization*. II/4: 128-140.
- DIBA, B. A. (2003). *The Law and Politics of the Caspian Sea in the Twenty-First Century: The Positions and Views of Russia, Kazakhstan, Azerbaijan, Turkmenistan with Special Reference to Iran*. Maryland: IBEX Publishers.
- DUNLAP, B. N. (2004). "Divide and Conquer? The Russian Plan for Ownership of the Caspian Sea". *Boston College International and Comparative Law Review*. XXVII/1: 115-130.
- FRAPPI, C. (2014). "The Caspian Sea Basin in United States Strategic Thinking and Policies". *The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*. (ed. Carlo Frappi-Azad Garibov). Milano: EGEA: 181-202.



- GARİBOV, A. (2014a). "Caspian Naval Build-Up: Militarization and Arms Race". *Caspian Security Issues: Conflicts, Cooperation and Energy Supplies*. (ed. Marco Valigi). Novi Ligure: Edizioni Epoke: 85-100.
- GARİBOV, A. (2014b). "Militarization of the Caspian Sea: Naval Arms Race and Conflicting Interests". *The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*. (ed. Carlo Frappi-Azad Garibov). Milano: EGEEA: 41-58.
- GERMAN, T. (2014). *Russia and the Caspian Sea: Projecting Power or Competing for Influence?*. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.
- GÖKÇE, M. (2011). "Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran'ın Hazar Denizi Siyaseti". *Tarihin Peşinde*. III/6: 153-176.
- GUO, X. – M. P. AMINEH (2007). "The 'Great Game' Continued: Central Eurasia and Caspian Region Fossil Fuels". *IIS Newsletter*. XLV: 45, 2007: 15.
- HAGHAYEGHI, M. (2003). "The Coming of Conflict to the Caspian Sea". *Problems of Post-Communism*. L/3: 32-41.
- HATİPOĞLU, E. (2008). ""Güney Kafkasya ve Orta Asya'da "Büyük Güçler" Arasındaki Oyun: Bölgesel Örgüt ve Oluşumların Rolü". *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*. (ed. M. Turgut Demirtepe). Ankara: USAK: 1-29.
- İSMAYILOV, E. – T. BUDAK (2015). "Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'ın Enerji Politikası". *Bilgesam Analiz*. 1189: 1-8.
- JAFFE, A. M. – R. A. MANNING (1998). "The Myth of the Caspian 'Great Game': The Real Geopolitics of Energy". *Survival*. XL/4: 112-129.
- KUBICEK, P. (2013). "Energy Politics and Geopolitical Competition in the Caspian Basin". *Journal of Eurasian Studies*. IV/2: 171-180.
- LARUELLE, M. – S. PEYROUSE (2009). "The Militarization of the Caspian Sea: "Great Games" and "Small Games" over the Caspian Fleets". *China and Eurasia Forum Quarterly*. VII/2: 17-35.
- LARUELLE, M. – S. PEYROUSE (2015). *Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development*. New York: Routledge.
- MAMEDOV, R. (2000). "International-Legal Status of the Caspian Sea in Its Historical Development". *The Turkish Yearbook*. XXX: 107-137.
- MAMEDOV, R. (2001). "International Legal Status of the Caspian Sea: Issues of Theory and Practice". *The Turkish Yearbook*. XXXII: 217-259.
- MAMEDOV, R. (2007). "Military-Political Activity in the Caspian in the Post-Soviet Period (Legal Aspects)". *Central Asia and the Caucasus*. XLVI/4: 79-88.
- MAMKHODJAEVA, O. (2007). "The Role of Central Asia in the 'War against Terrorism'". *Philosophical Perspectives on the "War on Terrorism"*. (ed. Gail M. Presley). Amsterdam: Rodopi: 325-360.
- MEHDİYOUN, K. (2000). "International Law and the Dispute over Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea". *The American Journal of International Law*. XCIV/1: 179-189.





- MOLCHANOV, M. A. (2016). *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy*. London: Routledge.
- NANAY, J. (1998). "The U.S. in the Caspian: The Divergence of Political and Commercial Interests". *Middle East Policy*. VI/2: 150-157.
- NANAY, J. (2009). "Russia's Role in the Eurasian Energy Market: Seeking Control in the Face of Growing Challenges". *Russian Energy Power and Foreign Relations: Implications for Conflict and Cooperation*. (ed. Jeronim Perovic vd.). New York: Routledge: 109-131.
- NAUMKIN, V. (2001). "Russia's National Security Interests in the Caspian Region". *The Security of the Caspian Sea Region*. (ed. Gennady Chufrin). Oxford: Oxford University Press: 119-135.
- O'LEAR, S. (2004). "Resources and Conflict in the Caspian Sea". *Geopolitics*. IX/1: 161-186.
- OĞAN, S. (2001). "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılmalı Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı". *Avrasya Dosyası*. VII/2: 143-183.
- ÖZBAY, F. (2013). "Hazar'da Güvenlik İkilemi ve Silahlanma Yarışı". *Hazar Strateji Enstitüsü Hazar Raporu*: 7-19.
- RASİZADE, A. (2005). "The Great Game of Caspian Energy: Ambitions and Realities". *Journal of Southern Europe and the Balkans*. VII/1: 1-17.
- SAIVETZ, C. R. (2003). "Perspectives on the Caspian Sea Dilemma: Russian Policies Since the Soviet Demise". *Eurasian Geography and Economics*. XLIV/8: 588-606.
- SHLAPENTOKH, D. (2013). "Turkmenistan and Military Buildup in the Caspian Region: A Small State in the Post-Unipolar Era". *Journal of Eurasian Studies*. IV/2: 154-159.
- TERZİOĞLU, S. S. (2008). "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri". *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*. III/5: 26-47.
- ZIMNITSKAYA, H. – J. V. GELDERN (2011). "Is the Caspian Sea a Sea; And Why Does it Matter?". *Journal of Eurasian Studies*. II/1: 1-14.

### **İnternet Kaynakları**

- 7Deniz (2016). "İran ve Rusya Deniz Kuvvetleri, Hazar'da Ortak Tatbikat Yaptı". Erişim Tarihi: 03.10.2016. [www.7deniz.net/iran-ve-rusya-deniz-kuvvetleri-hazarda-ortak-tatbikat-yapti/](http://www.7deniz.net/iran-ve-rusya-deniz-kuvvetleri-hazarda-ortak-tatbikat-yapti/)
- AKULOV, A. (2016). "Packing a Punch: Buyan-M Corvettes Built for Russian Navy". *Strategic Culture*. Erişim Tarihi: 14.10.2016. [www.strategic-culture.org/pview/2016/09/26/packing-punch-buyan-m-corvettes-built-russian-navy.html](http://www.strategic-culture.org/pview/2016/09/26/packing-punch-buyan-m-corvettes-built-russian-navy.html)
- Azeri Daily "Russian Offensive Military Equipment off the Coast of Azerbaijan". Erişim Tarihi: 07.06.2017. <http://azeridaily.com/news/16919>
- Azernews (2016a). "Russia's Caspian Flotilla Implements Large-Scale Exercises". Erişim Tarihi: 07.06.2017. <https://www.azernews.az/nation/100907.html>
- Azernews (2016b). "Russia, Azerbaijan to Expand Military Cooperation". Erişim Tarihi: 09.06.2017. <https://www.azernews.az/nation/105845.html>

- Bellingcat (2015). "US Caspian Sea Strategy and Azerbaijan's Shipbuilding Facility". Erişim Tarihi: 05.09.2016. <https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2015/06/13/us-caspian-sea-strategy-and-azerbaijans-shipbuilding-facility/>
- Caspian Policy Center (2017). "Trump Administration to Cut Aid to the Caspian Region Dramatically". Erişim Tarihi: 24.02.2020. <https://www.caspianpolicy.org/trump-administration-to-cut-aid-to-the-caspian-region-dramatically/>
- CAVAS, C. P. (2015). "Is Caspian Sea Fleet a Game-Changer?". *DefenseNews*. Erişim Tarihi: 20.10.2016. <http://www.defensenews.com/story/defense/naval/ships/2015/10/11/caspian-sea-russia-navy-missiles-attack-strike-military-naval-syria-frigate-corvette-lcs-littoral-combat-ship/73671188/>
- CGTN (2017). "Why is Caspian Sea Security in China's Interest?". Erişim Tarihi: 10.07.2020. [https://news.cgtn.com/news/3349544f31557a6333566d54/share\\_p.html](https://news.cgtn.com/news/3349544f31557a6333566d54/share_p.html)
- COFFEY, L. (2015). "A Secure and Stable Caspian Sea is in America's Interest". Erişim Tarihi: 20.07.2016. [www.heritage.org/research/reports/2015/12/a-secure-and-stable-caspian-sea-is-in-americas-interest#\\_ftn3](http://www.heritage.org/research/reports/2015/12/a-secure-and-stable-caspian-sea-is-in-americas-interest#_ftn3)
- Contact.az (2015). "The Iranian-Russian Military Exercises in the Caspian Sea". Erişim Tarihi: 03.10.2016. [contact.az/docs/2015/Politics/101900133490en.htm#.V\\_JJ2TVGSEg](http://contact.az/docs/2015/Politics/101900133490en.htm#.V_JJ2TVGSEg)
- DUBNOV, A. (2016). "Era Vsemaguşestva. Paçemu Rassiya Zanyalas Turkmeniey". Erişim Tarihi: 06.04.2017. <http://carnegie.ru/commentary/?fa=62680>
- Economy Watch (2016). "Turkmenistan Seeks Military Assistance from Russia to Preserve Border Security". Erişim Tarihi: 22.09.2016. <http://www.economywatch.com/news/Turkmenistan-Seeks-Military-Assistance-from-Russia-to-Preserve-Border-Security0610.html>
- Global Research (2007). "Iran and Russia May Establish Joint Navy in Caspian Sea". Erişim Tarihi: 29.09.2016. <http://www.globalresearch.ca/iran-and-russia-may-establish-joint-navy-in-caspian-sea/7097>
- Global Research (2016). "Russia's Caspian Sea Fleet and the Cruise Missile Strikes against ISIS Targets". Erişim Tarihi: 25.10.2016. <http://www.globalresearch.ca/russias-caspian-fleet-and-the-cruise-missile-strikes-against-isis-targets/5500449>
- Globalsecurity.org (2016). "Southern Military District". Erişim Tarihi: 25.10.2016. <http://www.globalsecurity.org/military/world/russia/vo-southern.htm>
- GOBLE, P. (2020a). "China Could Ultimately Displace Western Majors as Key Player in Caspian Oil Fields". *Eurasia Daily Monitor*. Erişim Tarihi: 18.07.2020. <https://jamestown.org/program/china-could-ultimately-displace-western-majors-as-key-player-in-caspian-oil-fields/>
- GOBLE, P. (2020b). "Iran Expanding Its Naval Presence in the Caspian". *Eurasia Daily Monitor*. Erişim Tarihi: 23.07.2020. <https://jamestown.org/program/iran-expanding-its-naval-presence-in-the-caspian/>
- GOTTESMAN, E. (2015). "The Caspian States in Russia's Military Bind". *The Diplomat*. Erişim Tarihi: 21.04.2015. <http://thediplomat.com/2015/11/turkey-russia-tensions-put-caspian-states-in-a-bind/>



- Haaretz (2014). "Azerbaijan Buying Israeli Coast-guard Vessels". Erişim Tarihi: 05.09.2016. <http://www.haaretz.com/israel-news/1.613554>
- Kaspiyskiy Vestnik (2019). "Komanduyuşıye Voенno-Morskimi Silami Prikaspiyskih Gasudarstv Podpisali Protokol O Sotrudničestve". Erişim Tarihi: 28.08.2020. <http://casp-geo.ru/komanduyushhie-voенno-morskimi-silami-prikaspijskih-gosudarstv-podpisali-protokol-o-sotrudnichestve/>
- Kazahstanskaya Pravda (2015). "Azerbaijan and Kazakhstan Plan Joint Military Exercises in Caspian Sea". Erişim Tarihi: 04.10.2016. <http://www.kazpravda.kz/en/news/politics/azerbaijan-and-kazakhstan-plan-joint-military-exercises-in-caspian-sea/>
- Kremlin.ru (2016). "Tröhstronnaya Vstreça Glav Azerbaydjana, İrana i Rassii". Erişim Tarihi: 08.06.2017. <http://kremlin.ru/events/president/news/52666>
- KUCERA, J. (2012). "The Great Caspian Arms Race". *Foreign Policy*. Erişim Tarihi: 24.07.2016. <http://foreignpolicy.com/2012/06/22/the-great-caspian-arms-race/>
- KUCERA, J. (2015). "Following Russia, Kazakhstan Tests Missile on Caspian". Erişim Tarihi: 06.04.2017. <http://www.eurasianet.org/node/76576>
- KUCERA, J. (2016). "Russia Signals Intentions to Fire More Missiles from Caspian". Erişim Tarihi: 07.06.2017. <http://www.eurasianet.org/node/80161>
- Milliyet (2016). "Putin, Ruhani, Aliyev İmzayı Attı". Erişim Tarihi: 08.06.2017. <http://www.milliyet.com.tr/putin-ruhani-aliyev-imzayi-atti-dunya-2291647/>
- Mk.ru (2019). "Rassiya i İnan Zaklyuçili Sekretnoe Soglaşeniye o Voennom Sotrudničestve – Moskva Prisoedinit'sya k 'Voyne Tankerov'". Erişim Tarihi: 11.08.2020. <https://www.mk.ru/politics/2019/08/08/rossiya-i-iran-zaklyuchili-sekretnoe-soglashenie-o-voennom-sotrudnichestve.html>
- NASR, V. R. (2016). "A Russian-Iranian Axis". *The New York Times*. Erişim Tarihi: 08.06.2017. [https://www.nytimes.com/2016/09/17/opinion/a-russian-iranian-axis.html?\\_r=0](https://www.nytimes.com/2016/09/17/opinion/a-russian-iranian-axis.html?_r=0)
- Naval Technology (2016). "Buyan Class Corvettes (Project 21630), Russia". Erişim Tarihi: 10.10.2016. [www.naval-technology.com/projects/buyan-class-corvettes-project-21630-russia/](http://www.naval-technology.com/projects/buyan-class-corvettes-project-21630-russia/).
- Navy Recognition (2015). "Two More Project 21631 Buyan-M Class Corvettes with Kalibr Missiles for Russia's BlackSea Fleet". Erişim Tarihi: 11.10.2016. <http://www.navyrecognition.com/index.php/news/defence-news/year-2015-news/december-2015-navy-naval-forces-defense-industry-technology-maritime-security-global-news/3349-two-more-project-21631-buyan-m-class-corvettes-with-kalibr-missiles-for-russias-black-sea-fleet.html>
- PARKHOMCHIK, L. (2016). "Current Security Issues in the Caspian Sea Region". Erişim Tarihi: 06.04.2017. <http://eurasian-research.org/en/research/comments/security/%D1%81current-security-issues-caspian-sea-region>
- PRITCHIN, S. (2016). "Problemi Krupnovo Kalibra". *Rassiya v Glabalnoy Politike*. Erişim Tarihi: 06.03.2017. <http://www.globalaffairs.ru/number/Problemy-krupnogo-kalibra-17944>
- Radio Free Europe/Radio Liberty (2003). "Azerbaijan Report: August 25, 2003". Erişim Tarihi: 31.08.2016. [www.rferl.org/content/article/1340735.html](http://www.rferl.org/content/article/1340735.html)

- Radio Free Europe/Radio Liberty (2016). "Neutral Turkmenistan Chooses A Side in Afghan Conflict". Erişim Tarihi: 24.09.2016. <http://www.rferl.org/a/turkmenistan-afghanistan-neutrality-policy-punctured/27815538.html>
- RealClear Defense (2015). "A New Military Order in the Caspian Sea?". Erişim Tarihi: 04.10.2016. [http://www.realcleardefense.com/articles/2015/11/25/a\\_new\\_military\\_order\\_in\\_the\\_caspian\\_sea\\_108724.html](http://www.realcleardefense.com/articles/2015/11/25/a_new_military_order_in_the_caspian_sea_108724.html)
- Reuters (2016). "Russia Uses Iran as Base to Bomb Syrian Militants for First Time". Erişim Tarihi: 08.06.2017. <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-iran-idUSKCN10R0PA>
- RIA Novosti (2012). "Vpervie 'Korabl-Nevidimka' 'Volgodonsk' Primet Uçastie V Uçenyah". Erişim Tarihi: 18.06.2020. <https://ria.ru/20121024/906326200.html>
- RIA Novosti (2019). "Rassiya i İran Provedut Sovmestnie Voенno-Morskie Uçeniya v Kaspiyskom More". Erişim Tarihi: 22.04.2020. <https://ria.ru/20190106/1549065843.html>
- Russia Insider (2015). "Russia's Missile Strike on ISIS from Caspian Sea a Message to the World". Erişim Tarihi: 02.11.2016. <http://russia-insider.com/en/military/russias-missile-strike-isis-caspian-sea-message-world/ri10708>
- Russia Today (2016). "Maximum Realism: Russian Navy Drills in Mediterranean and Caspian to Simulate 'Full Battle' Conditions". Erişim Tarihi: 25.10.2016. <https://www.rt.com/news/355572-russia-navy-drills-mediterranean-caspian/>
- Savunma ve Teknoloji (2015). "Rusya, DAİŞ'i Hazar'dan Vuruyor". Erişim Tarihi: 25.10.2016. <http://savunmaveteknoloji.com/rusya-daisi-hazar-denizinden-vuruyor/>
- Seanews (2012). "Russia: Almaz Shipyard Launches Corvette Makhachkala". Erişim Tarihi: 10.10.2016. [www.seanews.com.tr/news/77278/Russia-Almaz-Shipyard-Launches-Corvette-Makhachkala.html](http://www.seanews.com.tr/news/77278/Russia-Almaz-Shipyard-Launches-Corvette-Makhachkala.html)
- Sipri (2018). "Military Expenditure by Country, in Constant (2018) US Dollar m., 1949-2019". Erişim Tarihi: 12.11.2020. [sipri.org/databases/milex](http://sipri.org/databases/milex)
- South Front (2016). "Russia Defense Report-Jan.10, 2016: Caspian Fleet". Erişim Tarihi: 25.10.2016. <https://southfront.org/russia-defense-report-caspian-dreadnoughts/>
- Sputnik (2015a). "Russian, Azerbaijani Navy to Hold First Ever Joint Drills in Caspian Sea". Erişim Tarihi: 03.10.2016. <https://sputniknews.com/military/20150522/1022448790.html>
- Sputnik (2015b). "Rusya: 'Hazar Denizi' Operasyonuyla Gücümüzü Gösterdik". Erişim Tarihi: 02.11.2016. <https://tr.sputniknews.com/rusya/201510081018235022-suriye-rusya-hazar-isid/>
- Sputnik (2016a). "From Caspian Sea to Central Asia: Russia, Iran Mull Joint War Games". Erişim Tarihi: 03.10.2016. <https://sputniknews.com/middleeast/20160803/1043903849/russia-iran-drill.html>
- Sputnik (2016b). "Şoygu: Azerbaycan'la Askeri İşbirliğinin Düzenlemelere İhtiyacı Var". Erişim Tarihi: 09.06.2017. <https://tr.sputniknews.com/rusya/201608151024392686-oygu-rusya-azerbaycan-askeri-isbirligi/>



- TASS (2011). "Bal-E Missile System to Defend Russia Coast of Caspian Sea". Erişim Tarihi: 18.10.2016. <http://tass.ru/en/archive/665691>
- TASS (2013). "Noviy Maliy Artilleriyskiy Korabl 'Mahaçkala' Pribıl Na Kaspiyskuyu Filotiliyu". Erişim Tarihi: 18.06.2020. <https://tass.ru/politika/685528>
- TengriNews (2014). "Military Cooperation between Russia and Kazakhstan Deepens as Kazakhstan Prepares to Take Russian Defense Order". Erişim Tarihi: 20.09.2016. <https://en.tengrinews.kz/military/Military-cooperation-between-Russia-and-Kazakhstan-deepens-255441/>
- The Japan Times (2016). "Russia Starts Staging Syria Airstrikes from Iran; U.S. not Surprised". Erişim Tarihi: 08.06.2017. <http://www.japantimes.co.jp/news/2016/08/17/world/russia-starts-staging-syria-airstrikes-iran-u-s-not-surprised/#.WTfiNevyiM9>
- The Jerusalem Post (2015). "Azerbaijan: Israel's Secret Muslim Friend". Erişim Tarihi: 05.09.2016. <http://www.jpost.com/Middle-East/Azerbaijan-Israels-Secret-Muslim-Friend-431810>
- THOMAS, T. L. – J. SHULL (1999). "Russian National Interests and the Caspian Sea". *Perceptions*. IV/4. Erişim Tarihi: 03.08.2016. <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/TIMOTHY-L.-THOMAS-JOHN-SHULL.pdf>
- VATANKA, A. (2016). "Baku's Choice: How Iran and Russia Are Wooing Azerbaijan". *Foreign Affairs*. Erişim Tarihi: 09.06.2017. <https://www.foreignaffairs.com/articles/azerbaijan/2016-08-11/bakus-choice>
- VOLOSHIN, G. (2014). "US Downsizes Military Ties with Central Asia". *Eurasia Daily Monitor*. Erişim Tarihi: 05.09.2016. [http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx\\_ttnews%5Btt\\_news%5D=42682&cHash=1e5e3a2f4d2c477687e0ed50a8310875#.V81ex\\_mLSM8](http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=42682&cHash=1e5e3a2f4d2c477687e0ed50a8310875#.V81ex_mLSM8)
- WION (2020). "Iran's Expanding Naval Presence in Caspian Sea Puts Spotlight on Great Power Rivalry". Erişim Tarihi: 03.09.2020. <https://www.wionews.com/opinions-blogs/irans-expanding-naval-presence-in-caspian-sea-puts-spotlight-on-great-power-rivalry-304203>





## AVUSTURYALI GAZETECİ LEO LEDERER'İN GÖZÜNDEN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA VARNA LİMANI'NIN ASKERİ YAPISI\*

Ozan TUNA\*\*

### ÖZET

*Almanya'nın ünlü Berliner Tageblatt und Handels Zeitung gazetesi, Birinci Dünya Savaşı'nda haberlerine ve yazılarına yoğun bir şekilde devam etmiş ve Bulgaristan'ın Almanya'nın yanında savaşa dâhil olmasından sonra muhabiri Leo Lederer'i Varna'ya göndererek Lederer'in Varna ile ilgili gözlemlerine sayfalarında yer vermiştir. Bulgaristan, 6 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Karadeniz'de Rusya'ya karşı sıkıştıkları bir esnada savaşa dâhil olmuş ve Varna limanı da bu bağlamda Almanya'nın denetimine girmiştir. Varna limanının Almanya'nın denetimine girmesi, Karadeniz'deki Rusya'ya karşı yürütülen mücadelede İstanbul'daki Osmanlı donanması ve tersanesinin üzerindeki yükü de azaltmış ve aynı zamanda da Karadeniz'de Rusya'ya karşı bir cephe daha açılmasını sağlamıştır. İlerleyen süreçte Berlin'den ve İstanbul'dan gelen Alman subayların yaptığı çalışmalar neticesinde Varna limanı daha müstahkem bir mevki hâline getirilmiş ve Rus donanmasının Kuzey-Batı Karadeniz'e tam olarak hâkim olmasını engellenmiştir. Bu çalışmanın amacı gazeteci Leo Lederer'in bakış açısıyla Birinci Dünya Savaşı'nda (1915-1916) stratejik açıdan oldukça önemli bir mevcudiyete sahip olan Varna limanının sahip olduğu donanımı göstererek savaştaki etkisi üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapmaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** Birinci Dünya Savaşı, Bulgaristan, Varna, Rudolf Firlé, Konstantin Kirkow.

## THE MILITARY STRUCTURE OF THE VARNA PORT DURING THE FIRST WORLD WAR AS REFLECTED BY THE AUSTRIAN JOURNALIST LEO LEDERER

### ABSTRACT

*Germany's famous Berliner Tageblatt und Handels Zeitung newspaper intensively continued its news and articles in the First World War and after Bulgaria joined the war alongside Germany, it sent his reporter Leo Lederer to Varna and it included Lederer's observations on Varna on his pages. Bulgaria was involved in the war on September 6, 1915, when the Ottoman Empire and Germany were squeezed against Russia in the Black Sea and Varna port was also come under the control of Germany in this context. The fact that the Varna port came under the control of Germany also reduced the burden on the Ottoman navy and shipyard in Istanbul in the struggle against Russia in the Black Sea and and at the same time, it opened another front against Russia in the Black Sea. As a result of the work carried out by German officers coming from Berlin and Istanbul, the port of Varna was turned into a more fortified location and the Russian navy was prevented from fully dominating the North-West Black Sea. The aim of this study is to make a comprehensive assessment of the impact of the Varna port in the war by showing the equipment of the port of Varna, which had a strategically important presence during the First World War (1915-1916) from the perspective of journalist Leo Lederer.*

**Keywords:** First World War, Bulgaria, Varna, Rudolf Firlé, Konstantin Kirkow.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 06.09.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 15.10.2020**

\* Bu çalışma "Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1914)" isimli doktora tezinden yararlanılarak yapılmıştır.

\*\* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, SAMSUN; ORCID: 0000-0003-4762-4286, E-Posta: ozan.tuna@omu.edu.tr

## Giriş

Bulgaristan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşması ile bağımsız bir prensliğe sahip olmuş olup bu prenslik içerisinde *Vidin, Rusçuk, Sofya, Tırnova* ve *Varna* sancakları dâhil edilmişken *Burgaz* ve *Filipe* gibi yerler ise Doğu Rumeli vilayeti adı altında Osmanlı Devleti'nde kalmıştır (Vatansever 2019: 152-153). 18 Eylül 1885 tarihinde Doğu Rumeli vilayetini ilhak ederek 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan, 21 Mayıs 1909 tarihinden itibaren de Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmaya başlanmıştır (Çetin 2003: 275; Vatansever 2019: 168-196). 1912-1913 yıllarında cereyan eden Balkan Savaşları'nda ise Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan ile aynı blokta yer alan Bulgaristan, savaştan önemli kazanımla ayrılrsa da ardından savaşın ikinci fasılasında kazanımlarının bir kısmını kaybetmek zorunda kalmıştır.

Bulgaristan, Birinci Dünya Savaşı'nı başlaması üzerine öncelikle tarafsızlığını ilan etse de Almanya ve müttefikleri ile (Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti) yakın ilişkiler içerisinde olmuş olup Çanakkale Savaşları'nın gidişatının şekillenmesi üzerine 6 Eylül 1915 tarihinde Almanya ve müttefiklerinin yanında savaşa dâhil olmuştur (Hösch 1999: 187). Bulgaristan'ın savaşa dâhil olması neticesinde ise Karadeniz'deki en önemli limanı olan Varna limanı da Karadeniz'deki mücadele açısından Almanya ve müttefiklerinin donanmalarına tahsis edilmiştir (Büyüktuğrul 1974: 423). Bunun neticesinde Karadeniz'de Rus donanması ile mücadele açısından oldukça önemli bir üs vazifesi görecektir olan Varna limanı, Alman basını tarafından da ilgi odağı hâline gelmiş olup gazeteci Leo Lederer de *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesi tarafından Varna'ya gönderilmiştir. *Berliner Tageblatt* gazetesi tarafından Varna'ya gönderilen gazeteci Leo Lederer, 1883 yılında Viyana'da doğmuş olup Viyana Üniversitesi'nde gazetecilik eğitimi aldıktan sonra dış muhabir olarak St. Petersburg ve İstanbul gibi şehirlerde görev almıştır (Ernst 2019: 84)

Varna limanının tarihi hakkında bilgi vermek gerekirse, Kırım Savaşı'nda da (1853-1856) Osmanlı Devleti ve müttefikleri (İngiltere ve Fransa) tarafından bir üs olarak kullanılan Varna, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte 1888 yılında Bulgar meclisinin aldığı karar neticesinde modern bir liman hâline getirilmiştir (Andonyan 2002: 30; Hacısalihoğlu 2018: 375) Bölgenin savunulması açısından askeri güce de ihtiyaç duyulması nedeniyle 12 Kasım 1897 tarihinde ise Bulgar donanmasının ikinci filosu-diğer filo ana üssü Rusçuk olan Tuna filosu idi- oluşturulmuş olup Varna limanı da bu filonun komuta merkezi hâline getirilmiştir (Naval Forces 2004: 64-65). Yirminci yüzyılın başları itibariyle deniz savaşları ve donanma teknolojilerinin gelişmesi üzerine 1909 yılında Bulgaristan tarafından Varna limanının deniz tarikinden savunulması ve kuzey-batı Karadeniz'de baskın güç oluşturmak amacıyla Fransa'dan *Drazki, Letyashti, Smeli, Stroki, Kyrabry* ve *Schumni* isimli altı adet son sistem torpidobot satın alınmış olsa da bu donanma gücünün Karadeniz'deki etkinliği oldukça sınırlı olmuş olup Varna limanı özellikle Balkan Savaşları'nda Osmanlı donanması tarafından defalarca ve yoğun bir şekilde bombalanmıştır (DTA, Mektubi I 7543: 14; DTA, Mektubi II 1645: 3; Donbaloğlu 2007: 43-45).

Kuzey-batı Karadeniz'de oldukça stratejik bir mevkiye bulunan Varna limanı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde iki adet 24 cm'lik, iki adet 10 cm'lik ve bir adet de 7,6 cm'lik top ile savunuluyorken Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Karadeniz'de Rus donanmasının oluşturduğu tehdit nedeniyle Varna limanına ilave toplar yerleştirmiş ve Rus donanmasının bölgeyi mayınlaması ihtimali nedeniyle de Bulgar torpidobotları bölgede

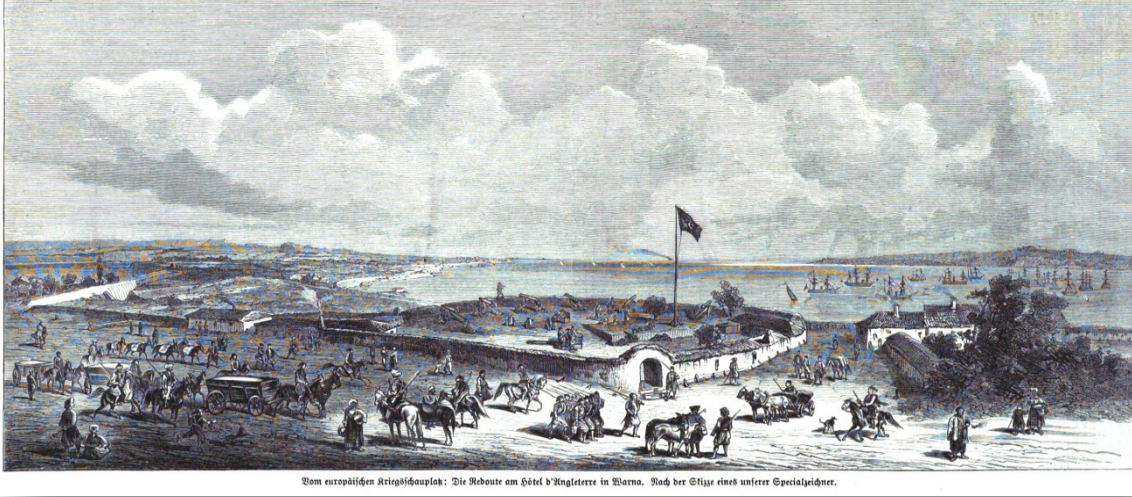
devriye gezmeye başlamışlardır (DAB, HR. SYS. 2403: 63; DAB, HR. SFR. 891: 116; DAB, HR. SFR. 892: 112; Y. Hakkı 1928: 46-69). Karadeniz'deki savaşın ilk bir yılı boyunca Osmanlı-Alman donanmasının ise Varna limanına yönelik bir tasarrufu olmamış olup sadece 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın Odessa şehrini bombalayan Türk savaş gemileri İstanbul'a dönüşleri esnasında Varna karasularını kullanmışlardır (Langensiepen vd. 1999: 22). Bulgaristan'ın savaşa girdiği 6 Eylül 1915 tarihi itibarıyla her ne kadar güçlü bir donanması mevcut olmasa da kuzeyde Bulgaristan'ı tehdit edebilecek bir Romanya donanmasının olmayışını, güneyde de Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile olan dostane ilişkilerini göz önüne alan Alman askeri uzmanları Balkanların içerisine doğru bir koridor vazifesi görebilecek Varna limanının top, torpido, mayın ve denizaltılar ile modern anlamda tahkim edildiği takdirde Karadeniz'de Rus donanmasına karşı önemli bir askeri üs vazifesi görebileceği neticesine ulaşmışlar ve bu hususta da çalışmalara süratle başlamışlardır.

### **1. Gazeteci Leo Lederer'in Varna Şehri Hakkındaki Gözlemleri**

Bulgaristan'ın Varna şehri ülkenin kuzey doğusunda, Karadeniz'in kıyısında *Şumlu*'dan gelip Varna adını taşıyan derenin ağzında ve körfezde *Devna* gölünün yakınlarında bulunmakla olup Lederer, şehri betimlerken şehrin *Devna* gölü yakınlarında bulunduğu ve dağ ile vadilerin şehre koruma sağladıklarından söz etmiştir (Lederer 1916: 1; Kaya 2015: 389). Şehrin dış yapısı ile ilgili çok fazla ayrıntılı vermeyen Lederer, sadece şehrin *Pravadi* nehrinin yakınlarında bulunduğunu ve şehirde önceki yüzyıllara ait *Odessos* adında bir Yunan kolonisi olduğunu belirtse de şehrin adının daha sonradan nasıl Varna'ya dönüştüğü hakkında bilgi paylaşmamıştır (Lederer 1916: 1).

Şehrin tarihi ve dış yapısı ile ilgili bu kısa bilgileri aktardıktan sonra şehrin iç yapısından da söz eden Lederer, şehrin merkez, *Balçık*, *Kavarna* ve *Kaliakra* bölgelerini kapsadığını ve bu bölgelerde Bulgarların, Türklerin ve Yunanlıların huzurlu ve güvenli bir şekilde yaşadıklarını gözlemlediğini ifade etmiştir (Lederer 1916: 1). Şehrin en yüksek yerinde bir katedral bulunduğu bilgisini veren Lederer, şehirden limana ise geniş bir yol vasıtasıyla inildiğini aktarmıştır (Lederer 1916: 1). Bulgaristan'ın Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine Varna'ya çok sayıda Alman askerinin geldiğini belirten Lederer, bu tarihten itibaren Varna sokaklarında Alman askerlerinin devriye gezmeye başladıklarını ve Alman askerlerinin de Bulgar siviller ile münasebetlerinin gayet iyi olduğunu belirtmiştir (Lederer 1916: 1). Bu süreçte Alman subaylarının, Varna'da Kayzer II. Wilhelm'in doğum günü münasebetiyle bir faaliyet düzenledikleri ve Bulgar subaylarının da bu etkinliğe katıldıkları bilgisini veren Lederer, son olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Varna'da Bulgarlar nezdinde Ruslara karşı oluşan sempatinin Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların Bulgarlara gerçekleştirdikleri olumsuz faaliyetler nedeniyle ortadan kalktığını düşündüğünü belirtmiştir (Lederer 1916: 1). Lederer'in Varna şehri ile ilgili ifadeleri hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa kendisinin şehir ile ilgili oldukça az bilgi verdiği ve aynı zamanda da olumlu örnekler üzerine yoğunlaştığı söylenilebilir. Diğer taraftan Bulgaristan'ın savaşa girmesinin ardından Varna'nın müdafaası açısından bölgeye Alman askerlerinin geldiğini belirtmesine rağmen askerlerin miktarı hakkında bilgi vermemesi çalışmasındaki eksikliği gösterirken şehirde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren Ruslara duyulan sempatinin de ortadan kalktığını belirtmesi tarafımızca iddialı bulunmuştur.





**Çizim 1:** Varna. Illustrierte Zeitung (1 Aralık 1877). "Vom Europäischen Kriegsschauplatz: Die Rebuten am Hotel d'Angleterre in Varna: Nach der Skizze eines unserer Spezialzeichner", 434

## 2. Gazeteci Leo Lederer'in Varna Limanı Hakkındaki Değerlendirmeleri

Bulgaristan'ın 6 Eylül 1915 tarihinde savaşa girmesi üzerine kendisinden müttefikleri tarafından on beş gün içerisinde seferberliğini tamamlayıp özellikle Sırbistan cephesinde savaşa aktif olarak dâhil olması beklenirken aynı zamanda da böylece Karadeniz'de Ruslara karşı yeni bir cephe daha açılmış olup Almanya'dan da Türkiye'ye doğrudan bir rota çizilmesi sağlanmıştır (BA/MA 156/15: 76; Halpern 1995; 236). Bulgaristan'ın savaşa dâhil olması üzerine Osmanlı ve Alman askeri planlamacıları öncelikle Varna limanının Karadeniz'deki savaşta dengeleri nasıl değiştireceği üzerine yoğunlaştıktan sonra limanı güçlü bir şekilde tahkim ederek burada bir denizaltı filosu oluşturmayı ve bu filo vasıtasıyla da Karadeniz Boğazı'na bir Rus saldırısının önünü kuzeyden kesmeyi ve bu limanı Rusya'nın Odessa limanına saldırı için bir destek noktası olarak kullanmayı planlamışlardır (Sondhaus 2014: 188-189). Bu açıdan bakıldığında Osmanlı ve Alman askeri planlamacılarının 1915 sonbaharı itibariyle önceliklerini Karadeniz Boğazı'nın savunulmasına verdikleri ve Karadeniz'in kuzey ve kuzey-batı noktalarının kendi hâkimiyet sahalarında kalmasını hedefledikleri görülmektedir. Özellikle Almanların buradaki temel düşüncesini Varna limanı üzerinden Rusya'nın Odessa limanını olabildiğince baskılamak ve Rusların bu limanı kullanarak Romanya ve Tuna nehri üzerinden Sırbistan'a sevkiyat gerçekleştirmesini engellemek oluşturmuştur.

Bu amaçlar dâhilinde öncelikle Alman Yüzbaşı *Rudolf Firle*<sup>1</sup> İstanbul'dan bir denizaltı ile Varna'ya gönderilmiş olup kendisinden Varna limanının tahkimatları hususunda bir rapor tanzim etmesi istenilmiş ve kısa bir süre içerisinde kendisinin hazırladığı raporda limanın tahkimatlarının zayıf olduğunun belirtilmesi üzerine limanın kara ve deniz tarikinden savunulması için çalışmalara başlanılmıştır (BA/MA 156/16: 34; BA/MA 156/16: 41). *Rudolf Firle*'nin de verdiği raporlar doğrultusunda öncelikle bölgeye Rus donanmasının bir çıkarma yapmasının engellenmesi açısından Almanlar tarafından bir

1 Rudolf Firle, Çanakkale Savaşları Muavenet-i Milliye muhribi ile İngiliz savaş gemisi Goliath'ı batıran Alman deniz subayıdır (Altıntaş 2016: 31-46).



tugaylık askeri kuvvet sevk edilirken kuzey-batı Karadeniz'e hâkim olmak ve Rus donanmasının Köstence limanı üzerinden Romanya'ya askeri yardım göndermesini engellemek amacıyla Varna limanının *Exinograd* mahali, Alman denizaltıları için önemli bir üs hâline getirilmiş olup savaş esnasında bu üs etkili bir şekilde kullanılmıştır (IMMA, 91: 7044; DAB, HR. SYS. 2111: 6; Genelkurmay Başkanlığı 1976: 357). Savaşın ilerleyen safhalarında *Exinograd*'dan harekete geçen Alman denizaltıları, Romanya'nın *Dobruca* bölgesinde ilerleyen Alman ordularına destek için bölgede bombardıman gerçekleştirmişlerdir (BA/MA 156/18: 54).

Almanların limanın sorumluluğunu devralması üzerine ilk önce Alman *UB-7* ve *UB-8* denizaltıları Varna'ya gönderilmiş olup Rus mayınlarına karşı önlem olarak da 12 ve 14 numaralı motorbotlar bölgede görevlendirilmiştir (ATASE K. 111: D. 894: F.019; Zafer Gülbahar vd. 2009: 48). Almanların, Varna limanını Karadeniz'de Rus donanmasına karşı önemli bir denizaltı üssü olarak kullanma planlamaları, Osmanlı-Alman donanmasının karargâh merkezinin İstanbul olmasını değiştiren bir husus olmamış olup aynı zamanda da Dedeoğaç limanının savunulmasına yönelik bir Türk askeri gücü söz konusu olmasına rağmen Varna limanının savunulması açısından Varna'ya bir Türk askeri gücünün gönderilmesi söz konusu olmamış ve bölgeye Türk askeri gönderilmemiştir (Narinç 2019: 322).



**Fotoğraf 1:** Varna Limanı, 1912 (Gallica 1912)

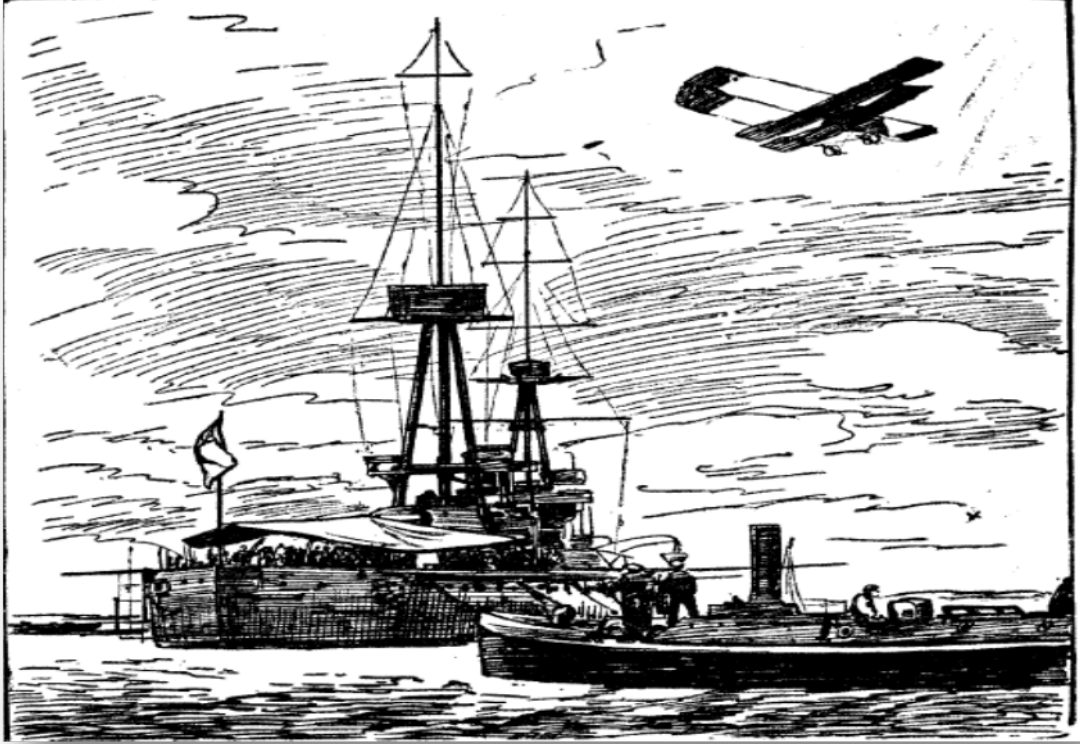
İlerleyen süreçte Varna'da konuşlu Bulgar kıyı gözetleme birimleri ve telsiz-telgraf istasyonları Almanların kontrolüne geçmiş olup Alman Akdeniz filosu komutanı ve Osmanlı donanması birinci komutanı olan *Amiral Souchon* tarafından da Varna'da donanma istasyonlarının oluşturulması için *Wilhelm Busse* görevlendirilmiştir (BA/MA 156/16: 26; Büyüktuğrul 1974: 423). Varna limanının Osmanlı-Alman donanmasının Karadeniz'deki bir uzantısı hâline gelmesi için çalışmalar devam ediyorken Alman denizaltılarının Varna limanından çıkışlarına engel olmak amacıyla Rus donanması da



Varna limanına mayın engelleri oluşturmaya başlamış ve bu maksatla *Krab*<sup>2</sup> isimli denizaltısı ile ilk mayın hatlarını oluşturmaya başlamışlardır (Işın 1940: 33). Varna limanının Rus donanması tarafından mayınlanmaya başlanması ve alınan önlemlerin de yetersiz gelmesi üzerine Osmanlı donanmasına ait iki adet gambot mayın tarama faaliyetlerinde kullanılmak üzere Varna'da görevlendirilirken Almanlar tarafından ilave önlemler olarak mayın tarama bölükleri oluşturulmuştur (BA/MA 156/19: 3). Lederer'in yazısı incelendiğinde limanın savunulması ve Karadeniz'deki harekât noktasında Varna limanında görevlendirilen ilk Alman denizaltıları ile ilgili bir bilgi bulunmamakla birlikte limana yönelik Rus donanmasının mayınlama faaliyetleri hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Varna limanı, güney-güneydoğu ve doğu-kuzeydoğu istikametleri dışında tüm rüzgârlara karşı korunaklı bir liman olup Lederer ise limanın kuzeyinde ve güneyinde deniz fenerlerinin bulunmasına rağmen Rus donanmasının limanı keşif yapmasının engellenmesi için fenerlerin kapalı tutulduğunun bilgisini vermiştir (Lederer 1916: 1; Kaya 2015: 410). Lederer, ayrıca Rus Karadeniz donanmasına mensup *Imperatritza Maria dretnot* sınıfı savaş gemisinin limanı keşif yaptığını tespit edildiğini ve bunu önlemek amacıyla deniz fenerlerinin kapatıldığını ifade etmiştir (Lederer 1916: 1). Liman ile ilgili ayrıntılı bilgi veren Lederer, limanda iskele, tayyareler için hangar, gemilerin onarım atölyeleri (tersane) ve bahriye hususunda gayet donanımlı denizcilerin bulunduğunu ifade etmiştir (Lederer 1916: 1). Romanya'nın Köstence limanının önemini kaybetmesinden ardından Varna limanının kuzey-batı Karadeniz'de daha ön plana çıktığını belirten Lederer, Varna limanının sahip olduğu olanaklar bakımından da Türkiye'deki limanlardan daha elverişli olduğu kanaatine olmuştur (Lederer 1916: 2). Limanda Bulgar donanmasına ait tayyare ve süratli torpidobotlar ile telsiz-telgraf istasyonlarının Rus donanmasına karşı bölgeyi savunmada Bulgarlara avantaj sağladığı düşüncesinde olan Lederer, Almanlar tarafından Varna limanına gerekli ekipman desteği sağlanması durumunda bölgenin Rusya'nın Odessa limanı için ciddi bir tehdit potansiyeline sahip olabileceğini belirtmiştir (Lederer 1916: 1). Varna limanının sahip olduğu avantajlara rağmen Balkan Savaşları'nda da Varna limanını savunamayan Bulgar donanması, Birinci Dünya Savaşı şartlarına göre oldukça zayıf bir donanma olup elindeki güç ise sadece bir kılavuz gemisi ve altı adet torpidobottan oluşmakta idi (Şirokorad 2013: 486). Leo Lederer de Bulgar donanmasının bu yönüne dikkat çekmiş olup Bulgaristan'ın donanmasını modernize edebilmek adına çok az harcama yaptığını ve bu yüzden de donanmasının kapasitesinin zayıf olduğunu ifade etmiştir (Lederer 1916: 2). Rus donanmasının Varna limanına saldırısı esnasında Bulgar donanmasının Varna limanını savunmasının mümkün olmayacağını anlaşılması üzerine Osmanlı donanmasına ait Yavuz muharebe kruvazörü 15 Ekim 1915 tarihinde Varna limanını ziyaret etmiş olup Bulgarlara tehdit anında Yavuz savaş gemisinin bölgeye yardıma geleceği izlenimi verilmiş ve Türk kaynaklarında gerçekleştirilen bu ziyaretin Rus donanmasının saldırısından oldukça endişeli olan Bulgarlar üzerinde olumlu tesir bıraktığı belirtilmiştir (BA/MA 156/16: 34; Genelkurmay Başkanlığı 1976: 128-129). Varna limanının stratejik bir mevkiye bulunması ve savaşa doğrudan müdahale konusunda avantaja sahip olmasına rağmen Bulgaristan'ın denizci gelenekten gelen bir millet olmaması, bağımsızlığını yeni kazanmış olması ve yirminci yüzyıl şartlarında modern bir donanmayı oluşturacak maddi birikime ve teknik alt yapıya sahip olmayışı Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı şartlarında ya da en azından Karadeniz şartlarında modern bir donanma oluşturmalarını engelleyen hususlar olmuştur.

2 Rus Karadeniz filosuna ait olan *Krab* denizaltısı dünya savaş literatürüne mayın dökebilen ilk denizaltı olarak geçmiştir.



**Çizim 2:** Varna Limanı'nda Bulunan Bulgar Donanması ve Tayyaresi, Die Neue Zeitung (16 Kasım 1912). "Ein Bulgarischer Panzerkreuzer", 3

Varna limanının savunulması noktasında Almanya ve müttefikleri tarafından önlemler alınmaya devam ediliyorken 27 Ekim 1915 tarihinde Rus donanmasının Karadeniz filosuna ait *Evastafi*, *Ioann Zlatoust* ve *Pantolemon* isimli savaş gemileri *Imperatriza Maria* dretnotunun himayesinde Varna limanını 18.000 m'den bombalamış ve yine aynı filoya ait *Almaz* ve *Nikola I* isimli Rus tayyare gemilerinden havalanan tayyareler de Varna tersanesini vurmuş olup neticede Varna limanının çok ağır bir tahribata uğraması ancak Alman *UB-7* denizaltısının Rus *Pantolemon* isimli savaş gemisini vurması ve Rus donanmasının geri çekilmesi sayesinde engellenebilmiştir (DAB, HR. SFR. 04/00261: 02/01; Monastratev 1948: 33; Şirokorad 2013: 487). Alman raporlarında her ne kadar Rus donanmasının bu bombardımanda verdiği hasarın az olduğuna işaret edilse dahi (BA/MA 156/16: 51) Rus donanmasının Varna limanına gerçekleştirdiği bu bombardıman Almanlar tarafından uyarıcı bir maiyet oluşturmuş olup özellikle Rus donanmasının Varna limanına bir çıkarma yapması durumunda bu kuvvetlerin püskürtülmesi adına Almanlar tarafından ilave bir tümenlik kuvvet sevk edilmesi planlanmış ve 1915 yılı sonu itibarıyla de bu kuvvetler Varna'ya ulaşmıştır (BA/MA 156/17: 51; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2015: 241). Leo Lederer ise bu bombardımanda *UB-7* denizaltısının elde ettiği başarıyı da göz önünde bulundurarak Varna limanının Rus donanmasının saldırısından korunması hususunda limanda etkili ve caydırıcı bir denizaltı filosu oluşturulması gerektiğine dikkat çekmiş olup bu filonun da Rus Karadeniz filosunun inşa hâlindeki dretnot sınıfı savaş gemilerini denize indirmeden önce tesis edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Lederer 1916: 2).

Bulgar donanma komutanlığından da söz eden Lederer, komutanlığın başında topçu mühendisti Albay *Konstantin Kirkow*'un bulunduğunu, kendisinin oldukça disiplinli ve derin bir vizyona sahip bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir (Lederer 1916: 1). *Konstantin Kirkow*'un Balkan Savaşı'nda *Vidin* kalesini başarılı bir şekilde savunmasından ötürü *Kral Ferdinand* tarafından donanmanın başına getirildiğinin bilgisini veren Lederer, kendisinin diğer Bulgar subaylarında da olduğu gibi donanmadan değil ordudan geldiğine dikkat çekmiştir (Lederer 1916: 1). Yüzbaşı *Raschko Serasimov* ile birlikte *Kral Ferdinand*'ın kendilerine verdikleri görevi diri tutmak adına gece gündüz çalıştıklarını belirten Lederer, Bulgar donanmasının birliktelik ruhu içerisinde olduğunu dile getirmiştir (Lederer 1916: 2). Lederer, Bulgar donanma komutanlığının büyük bir motivasyon içerisinde olmasına rağmen Rus donanmasının Varna limanına yönelik kapsamlı bir bombardıman ihtimalinden ötürü karargâhta ve limanda büyük bir endişenin mevcut olduğunu belirtmekle birlikte her ne kadar Varna limanının ekonomik bir potansiyele sahip olmasına rağmen devam eden savaş durumundan ötürü limana ticaret gemilerinin gelmediği ve limana gerçekleştirilen tren seferlerinin de durduğu bilgilerini vermiştir (Lederer 1916: 1).

Leo Lederer, Bulgar donanma komutanı *Konstantin Kirkow* ile gerçekleştirdiği görüşmesinde kendisi ile Karadeniz'deki savaş ve Bulgar donanmasının geleceği üzerine konuştuğunu ve *Kirkow*'un Rus donanmasının Varna limanına yönelik tehdidini kesinlikle küçümsemediğini ifade ettiğini belirtmiştir (Lederer 1916: 2). Lederer, donanma komutanı *Kirkow*'un bu düşüncesine ek olarak Bulgar donanmasındaki subayların pek çoğunun eğitimlerini Rusya'da aldıklarını ve bu nedenle Rus donanmasının güçlü ve zayıf yönlerini gayet iyi bileceklerinden yola çıkarak Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun gerekli desteği sağlamaları durumunda Bulgar donanmasının ve Varna limanının kapasitesinin artacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur (Lederer 1916: 2).

Fakat olayların gelişimi incelendiğinde alınan önlemler sayesinde Rus donanmasının Varna limanına bir çıkarma gerçekleştirmesi engellenmiş olmasına rağmen Rus donanmasının yoğun mayınlama faaliyetleri nedeniyle Bulgar donanmasına ait dört torpidobot ile Alman donanmasına ait UB-45 isimli denizaltı batmıştır (BA/MA, 156/18: 59; BA/MA, 156/19: 27). Diğer taraftan Varna limanı üzerinden Romanya'nın Köstence limanı ve Rusya'nın Odessa limanına gerçekleştirilen denizaltı harekâtlarının operasyonel yarıçapları da oldukça dar olmuş olup hedeflenen stratejik amaçlar da elde edilememiştir (Lorey 1936: 538). Genel itibariyle Osmanlı-Alman donanmasının Varna limanı üzerinden Karadeniz'de Rusya'ya karşı önemli bir kazanım elde ettiği ve Rus donanmasını bölgede etkisizleştirdiğini söylemek mümkün olsa da Varna limanına askeri bir yığınak yapılarak Rusya'nın Karadeniz limanlarına yapılacak harekâtlar daha büyük planlamayı gerektirmekte olup bu kapsamda bir harekât Osmanlı Devleti ve Almanya'nın kapasitesinin oldukça üzerinde hedefler olmuştur.

## Sonuç

20. yüzyıl ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki donanma savaşları incelendiğinde bir donanmanın savaşta aktif bir şekilde faaliyet yürütebilmesi adına kendi donanma komutanlığının bulunduğu liman haricinde açık denizde kendisine ait modern ve müstahkem bir limandan destek alması oldukça önem arz etmiştir. Osmanlı-Alman donanmasının Birinci Dünya Savaşı'nda Rus donanması ile gerçekleştirdiği mücadelede Karadeniz'de bu olanaklara haiz bir limana sahip olmayışı, donanmadaki asıl yükü İstanbul ve Karadeniz Boğazı'nın üslenmesine sebep olmuş ve bu durum da Karadeniz'de Rus donanması ile mücadelede Osmanlı-Alman donanmasının faaliyet alanını daraltmıştır.

Rus donanması ise elindeki olanakları daha iyi bir şekilde değerlendirerek askeri yoğunluğunu *Odessa, Sivastopol, Feodossia, Novorossik ve Batum* limanlarına dağıtıp taktik açıdan Osmanlı-Alman donanmasına karşı büyük bir avantaj sağlayabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın Varna limanı, Osmanlı-Alman donanmasının tam olarak arzu ettiği bir liman olmuş olup Bulgaristan'ın savaşa girdiği 1915 sonbaharı itibariyle Karadeniz Boğazı'nda askeri yoğunluğu sıkıştırılmış bir durumda olan Osmanlı-Alman donanması için Varna limanının kendisine tahsis edilmesi üzerine her iki devletin de askeri planlamacıları özellikle dengelerin kendi lehine değişmesi için bu limanı aktif bir şekilde kullanmaya karar vermişlerdir.

Varna limanı, Bulgar donanması için çok önemli bir harekât noktası olmuş olup özellikle coğrafi olarak da kuzey-batı Karadeniz'e hâkim bir pozisyonda olması Bulgaristan açısından Karadeniz'deki savaşa doğrudan müdahale şansı sağlamıştır. Varna limanının sahip olduğu bu imkânlarla rağmen Birinci Dünya Savaşı şartlarında Bulgar donanmasının sahip olduğu olanakların zayıf ve sadece Varna limanının kıyı şeridini koruyabilecek vasıfta olması bölgenin Rus donanması gibi oldukça üstün bir donanmaya karşı kara ve deniz tarikinden tahkim edilmesi hususunu ön plana çıkarmış olup bu durum Almanlar açısından da ağır bir askeri yükü de beraberinde getirmiştir. Bulgar donanmasının sahip olduğu olanakların zayıflığı, Varna limanının Osmanlı-Alman donanması açısından proaktif bir şekilde kullanılmasının önüne geçmiş olup her iki devletin askeri planlamacıları da büyük oranda limanın tahkim edilmesine odaklanmış ve Rus donanmasına karşı bu liman üzerinden Karadeniz'de elde edilen başarı da asgari seviyede kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz'deki mücadele açısından Varna limanının önemi üzerine bir çalışma bulunmamasıyla birlikte Leo Lederer'in makalesi bu hususta önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Kendisi askeri tarih üzerine çalışmamasına rağmen makalesinin ana omurgasını Varna limanının askeri yapısı oluşturmuş olup genelden özele ve sistematik bir şekilde Varna şehrinin tarihi, içyapısı ve stratejik önemi üzerine de kıymetli bilgiler vermiştir. Çalışmasındaki bazı çelişkileri o günün şartlarına göre olağan karşılamak mümkün olsa da sadece Almanya'yı ön plana çıkarması ve Osmanlı Devleti ya da İstanbul'da hiç söz etmemesi ise çalışmanın eksikliği olarak değerlendirilebilir.

Çalışmamız Varna limanını bir bütün olarak değerlendirebilmek adına Lederer'in bilgileri haricinde Alman ve Türk kaynakları ile de desteklenmiş olup çalışmamamızın kapsamı da bu şekilde geniş tutulmuş ve Varna limanının stratejik önemi üzerine yoğunlaşmıştır.

#### **KAYNAKÇA**

- ALTINTAŞ, Y. Z. (2016). "Çanakkale Kara Savaşlarına Osmanlı-Alman Donanmasından Bir Katkı: Alman Deniz Yüzbaşısı R. Firle'nin Terekesinden Goliath Zırhlısının Batırılışı". *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 29: 31-46.
- ANDONYAN, A. (2002). *Balkan Savaşı*. (çev. Zaven Biberyan). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2015). *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*. İstanbul.
- BRUCKMÜLLER, E. (2019). *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- BÜYÜKTUĞRUL, A. (1974). *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*. C. IV. İstanbul: Deniz Basımevi.



- ÇETİN, E. (2003). *Bulgaristan Prensiği ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Die Neue Zeitung (16 Kasım 1912). "Ein Bulgarischer Panzerkreuzer". 3.
- DONBALOĞLU, B. (2007). *Balkan Savaşları'nda Kurtuluş Savaşı'na Türk Deniz Stratejisi*. Kocaeli: Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Genelkurmay Başkanlığı (1976). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı*. C. VIII. İstanbul: Genelkurmay Basımevi.
- GÜLBAHAR, Z. vd. (2009). *Türk Donanmasında Mayın Harbi: Dünü, Bugünü*. İstanbul: Deniz Basımevi.
- HACISALİHOĞLU, N. E. (2018). "19. Yüzyılda Burgaz Kasabasının Gelişimi ve Karadeniz Ticaretindeki Önemi". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. XVI/24: 369-388.
- HAKKI, Y. (1928). "Balkan Harbine Ait Karadeniz'de Bulgar Filosunun Faaliyetleri". *Deniz Mecmuası*. 309: 46-69.
- HALPERN, P. G. (1995). *A Naval History of World War I*. Maryland: Naval Institute Press.
- HOSCH, E. (1999). *Geschichte der Balkan Lander: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. C. II. Münschen: Verlag.
- Illustrierte Zeitung (1 Aralık 1877). "Vom Europäischen Kriegschauplatz: Die Reoute am Hotel d'Angleterre in Warna. Nach der Slizze Eines Unserer Specialzeichner". 434.
- IŞIN, M. (1940). *Mayın Harbi*. İstanbul: Deniz Matbaası.
- KAYA, M. K. (2015). "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna". *Turkish Studies*. X/1: 383-418.
- LANGENSIEPEN, B. vd. (1999). *Halbmond und Kaiseradler: Goeben und Breslau am Bosphorus 1914-1918*. Hamburg, Berlin, Bonn: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH.
- LEDERER, L. (29 Şubat 1916). "Im Kriegshafen von Warna". *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*. 1-2.
- LOREY, H. (1936). *Türk Sularında Deniz Hareketleri*. (çev. H. Sami). İstanbul: Deniz Matbaası.
- MONASTRATEV, N. (1948). *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*. (çev. Afif Tuğrul). İstanbul: Deniz Basımevi.
- NARİNÇ, Ö. (2019). "İki Komşu'nun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*. II/4: 315-331.
- Naval Forces (2004). "Bulgarian Naval Forces: Historical Review Present and Past". XXV/1: 64-65.
- SONDHAUS, L. (2014). *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*. UK: Cambridge University Press.
- ŞİROKORAD, A. B. (2013). *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları: Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*. İstanbul: Selenge Yayınları.



VATANSEVER, E. (2019). *Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

### **İnternet Kaynakları**

Gallica (1912). "Guerres Balkaniques (1912-1913)". Erişim Tarihi: 06.09.2020.  
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6921881x.r=varna?rk=21459;2>.

### **Arşiv Belgeleri**

#### **1) Alman Arşivleri**

##### **A) Bundesarchiv / Militärarchiv**

Nachlasse und Sammlungen, D: 156/15, S: 76, 8 Eylül 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 34, 7 Ekim 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 41, 15 Ekim 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 26, 28 Eylül 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 3, 9 Ekim 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 41, 15 Ekim 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/16, S: 51, 28 Ekim 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/17, S: 27, 26 Aralık 1915  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/18, S: 59, 14 Eylül 1916  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/19, S: 27, 7 Kasım 1916  
Nachlasse und Sammlungen, D: 156/19, S: 29, 12 Kasım 1916

##### **B) Internationales Maritime Museum Archive**

Kaiserliche Marine (91), U-Boote/U-Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch Von S.M. U-33

#### **2) Türk Arşivleri**

##### **A) Deniz Tarihi Arşivi**

Mektubi Kataloğu I, D: 7543, S: 14, 3 Kasım 1912  
Mektubi Kataloğu II, D: 1645, S: 3, 4 Kasım 1909

##### **B) Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, D:2403, G: 63, 14 Ekim 1914  
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, D: 2111, G: 6, 18 Ekim 1915  
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, D: 04/00261, L: 02/01, Tarih Yok  
Hariciye Nezareti Şifre Evrakı, D: 891, G:116, 21 Temmuz 1915  
Hariciye Nezareti Şifre Evrakı, D: 892, G: 112, 13 Ağustos 1915

##### **C) Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)**

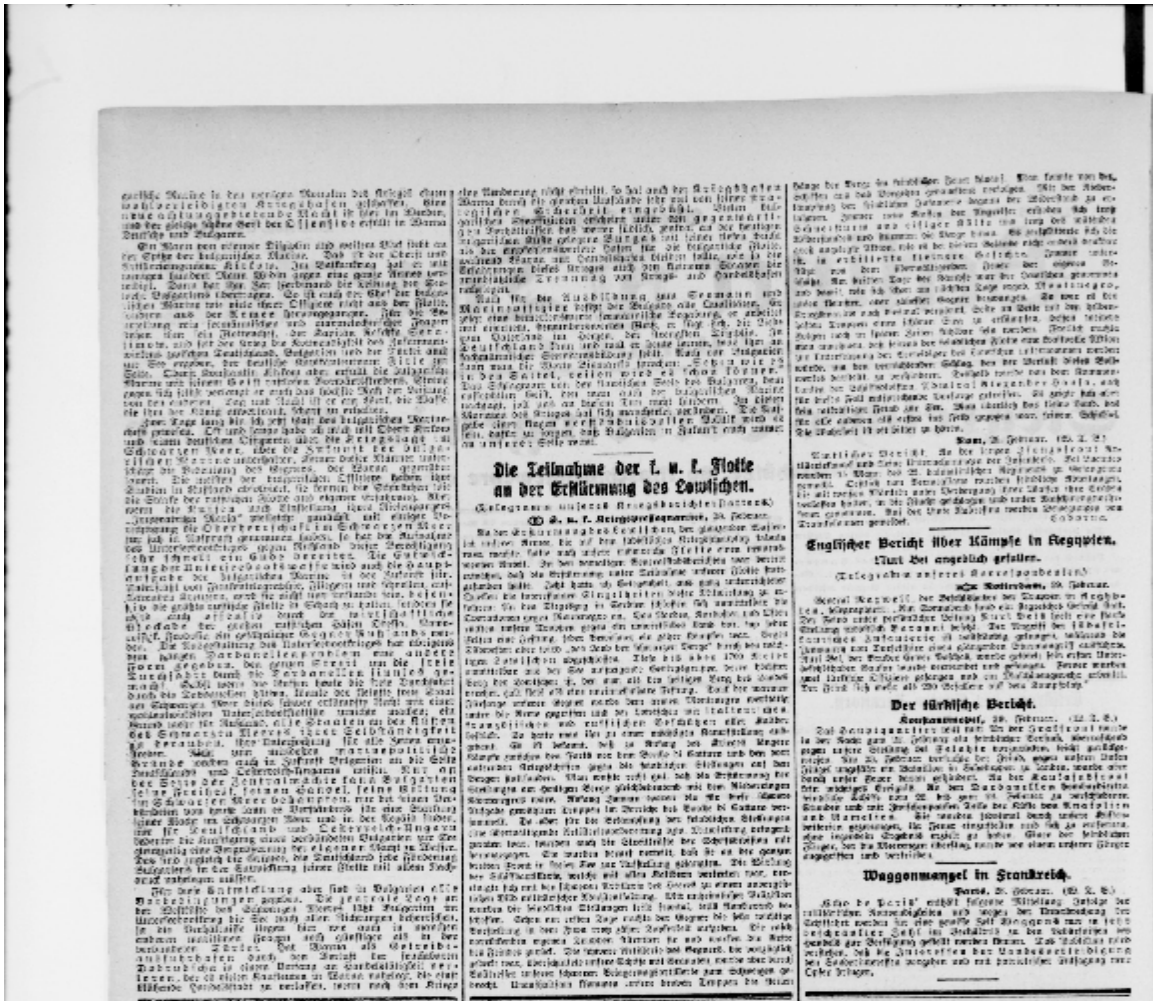
Birinci Dünya Harbi Kataloğu, K: 111, D: 894, F: 019, 18 Ekim 1915





EK 1: Leo Lederer'in Varna Limanı Üzerine Makalesi-1  
 Leo Lederer (29 Şubat 1916). "Im Kriegshafen von Warna". Berliner Tageblatt und Handels  
 Zeitung. Sayfa No: 1





...die ...

...die ...

...die ...

...die ...

Die Teilnahme der I. u. II. Flotte an der Seeschlacht von Tsushima.

...die ...

...die ...

Englischer Bericht über Kämpfe in Korymbos.

...die ...

Der türkische Bericht.

...die ...

Waggonmaneuver in Frankfurt.

...die ...

Aus den Konserven.

...die ...

Dr. Leopold Scheffler.

...die ...

Dr. Leopold Scheffler.

...die ...

Ek 2: Leo Lederer'in Varna ile Üzerine Makalesi-2

Leo Lederer (29 Şubat 1916). "Im Kriegshafen von Varna". Berliner Tageblatt und Handelszeitung. Sayfa No: 2

schönem Tommenstem eine prächtige Feier. Die  
russ. Flotte beschoss während dem Varna, mehr  
demonstrativ als empfindlich. Der angegriffene  
Gehäusen ist ganz mitchellisch, wie Felle finket.

Ursachen bei der Verschüssung Varnas durch die russ.  
Flotte haben unsere beiden U-Boote angegriffen.  
Werner hat auch einen Torpedo mit Erfolg gegen  
einen U-Boot geschossen. Darauf ist die russ.  
Flotte scheinbar entschlossen. In Varna steht  
die russ. Flotte scheinbar entschlossen. In Varna steht

### EK 3: 27 Ekim 1915 Tarihinde Rus Donanmasının Varna Limanını Bombalamasına Dair Almanca Belge

**Türkçesi:** Rus donanması Varna'yı hassas bir bombardımandan ziyade gösterişe dayalı bir amaç kapsamında bombalamış olup Varna'dan telsizle gelen bilgilere göre bombardımanın yaptığı tahribat az olmuştur. Bu bombardıman esnasında Rus donanması, Varna'da bulunan iki adet Alman denizaltısı (UB-7 ve UB-8) tarafından saldırıya uğramış olup Werner (UB-7 denizaltı komutanı) tarafından Rus donanmasına ait Pantolemon savaş gemisi başarılı bir şekilde torpido ile vurulmuş ve Rus donanması da süratle Varna'dan geri çekilmiştir.

BUNDESARCHİV, MİLİTÄRARCHİV, NACHLASSE UND SAMMLUNGEN

D: 156-16, S: 51, 27-28 EKİM 1915





## TUNA YALILARINDA MİHAİ VİTEAZUL TEHDİDİ (1598): OSMANLI-ROMEN KAYNAKLARI IŞIĞINDA YENİ BİR DEĞERLENDİRME

Yusuf HEPER\*

### ÖZET

Osmanlılar 1593 yılında Habsburglarla "Uzun Savaşlar" adıyla anılacak olan savaşlarla meşgul olduğu vakit, Eflak-Boğdan ve Erdel voyvodaları aralarında anlaşarak Osmanlı'ya karşı isyan etmişlerdi. Eflak-Boğdan'ın başkentleri Bükreş ve Yaş'ta başlayan bu isyanlar, kısa sürede Müslüman Türk nüfusunun yoğunlukta olduğu Tuna boylarına sıçramıştı. Osmanlı idarecilerinin kısa sürede aldığı tedbirler sayesinde Tuna bölgesi büyük bir katliamdan kurtulmuş ve İstanbul'dan gönderilen takviye ordular Mihail Voyvoda'yı Tuna hattından çıkarmıştı. Ancak Mihail Voyvoda 1598 yılında Osmanlıların Erdel'deki seferlerini fırsat bilerek tekrar Tuna taraflarına baskınlar yapıp, gayr-müslim ahaliyi isyana teşvik etmiştir. Bunun üzerine Mahmud Paşa emrinde bir ordu İstanbul'dan Tuna hattına gönderilmiştir. Bu geçen süre zarfında Mihail Voyvoda, Tuna hattında bulunan bazı stratejik yerlere zarar vermiş ve kendine bağlı kuvvetlerle Eflak'a geri çekilmiştir. Bu çalışmada yerli ve yabancı kaynakların verdiği bilgiler dahilinde Mihail Voyvoda'nın Tuna'ya yönelik asıl hedefleri incelenmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, Mihail'in Tuna hattındaki faaliyetleri hakkında, Romen tarihçileri tarafından da gözden kaçırılan birçok önemli hususun Osmanlı Arşivinde bulunan 934 Mühimme defterindeki hükümlere dayanarak ortaya konulmasıdır.

**Anahtar Kelimeler:** Romanya, Tuna, Eflak, Mihail, Voyvoda.

## THE THREAT OF MICHAEL THE BRAVE IN THE DANUBE MANSIONS (1598): A NEW ASSESSMENT IN THE LIGHT OF OTTOMAN-ROMANIAN SOURCES

### ABSTRACT

When Ottomans were engaged in war with Habsburgs known as "Long Wars" in 1593, Wallachia-Moldavia and Transylvanian voivods who agreed among themselves rebelled against Ottoman Empire. These rebellions started in Bucharest and Iași which were the capitals of Wallachia-Moldavia. Then, spread to the Danubian parts where many Muslim Turks lived. Thanks to measures taking by the Ottoman administrators in a short time, the Danube region was saved from a big massacre and Istanbul based the reinforced armies could remove Michael Voivod from Danube Line. However Michael Voivod attacked Danube sides again and encouraged the non-Muslim population to revolt against Ottomans by taking advantage of the Ottoman expeditions in Transylvania. After that an army under the command of Mahmud Pasha was sent from Istanbul to the Danube Line. During this time Michael Voivod ruined some strategic places on the Danube Line and retreated to Wallachia with his forces. In this study Michael's political aims on Danube are examined in the light of Turkish and Foreign written sources. The main purpose of this study is to interpret to Michael's political activities on the Danube Line. The historical period was mostly overlooked by the Romanian historians and through this study it is aimed to reveal the characteristics of this period in details. Lastly I should indicate that the main written sources of the study are firmans from the 934<sup>th</sup> Important Registers of the Ottoman Archives.

**Keywords:** Romania, Danube, Wallachia, Michael, Voivod.

---

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.08.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.10.2020

\* Dr., ORCID: 0000-0002-6044-0126, E-posta: yusufheper64@hotmail.com



Osmanlı Devleti'ni Batı cephesinde hayli uzun süre meşgul edecek olan Uzun Savaşların 1593 yılında başlaması ve aynı tarihlerde Romen milliyetçisi Cesur Mihail'in tahta geçişi, Eflak'ta yeni yönetim arayışlarını beraberinde getirmiştir. Özellikle sabık Voyvoda Alexandru'nun Eflak'taki kötü yönetimi, ülkedeki soylu ve boyarları oldukça rahatsız etmiş ve İstanbul'da Alexandru yerine yeni bir voyvoda arayışı başlamıştı. Bu esnada Eflak'ta söz sahibi olan Oltenyalı boyarların ve İstanbul'daki zengin Rum tüccarlarının desteğiyle Eflak tahtına aday gösterilen Mihail, kısa bir süre içinde İstanbul tarafından 2-12 Eylül 1593 tarihinde Eflak'a voyvoda olarak atanmıştır (Pascu vd. 1966: 339; Maxim 1999: 165). Osmanlı yönetimi tarafından büyük ümitlerle Eflak'a getirilen Mihail Voyvoda, beklenenin aksine Habsburg idarecileri ile Osmanlı aleyhinde görüşmelere başlayarak, büyük bir hayal kırıklığına sebep olmuştur. Osmanlıların Habsburg cephesiyle meşgul olduğu bir dönemde, Erdel ve Boğdan voyvodalarıyla birlikte isyan eden Mihail Voyvoda, Osmanlı Devletini zor durumda bırakmıştır. Yergöğü'nde Sinan Paşa'yı mağlup ederek, Osmanlı yönetimince düşünülen ve uygulamaya geçirilen Eflak'ın Beylerbeyliği statüsünü baltalamıştır. Bu durumda Osmanlı yönetimi, Eflak'ta iki kez yönetim değişikliğine gitmek durumunda kalmıştır. Bu durumda İstanbul'un ilk tercihi, 7 Mart 1595 yılında Iancu Sasul'un oğlu Boğdan Sasul'dan yana oldu. Lehistan'ın Lvov şehrinde doğmuş olan Boğdan, İstanbul'da bulunan akrabaları tarafından desteklendiğinden tahta geçmesi pek de zor olmadı. Tahta seçildikten hemen sonra Mustafa Paşa ile birlikte Mihail'i durdurmak üzere Tuna'ya doğru yol aldı. Ne var ki, Mustafa Paşa ve ona yardım eden Tatar Hanı Gazi Giray'ın Tuna hatlarında Mihail Voyvoda tarafından durdurulması Boğdan Sasul'un Eflak voyvodalığını daha başlamadan bitirmiştir (Iorga 1968: 139-140). İstanbul yönetimi, bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra ikinci tercihini Eflak'ta güvendiği isimlerden biri olan Mihnea Turcitul'un (Türkleşmiş) oğlu Radu Mihnea'dan yana yapmışlardır. Bu seçimde Radu Mihnea'nın İstanbul'daki taraftarlarının yanı sıra, Eflak reayasının yeni voyvoda gönderilmesine dair teklifleri ve ülkelerinin Boğdan gibi bağışlanıp tekrar Osmanlı hâkimiyetini tanımak istemeleri etkili olmuştur (Selaniki 1999: 554). Bu vesile ile Osmanlılar, Boğdan'da karışıklık çıkartan sabık Voyvoda Râzvan yakalanması gibi, Radu Mihnea'yı Eflak'a gönderip kendisine tâbi olan reaya ile birlikte Mihail Voyvoda'nın ele geçirileceğini umduklarından Radu Mihnea'nın voyvoda oluşunda bir sakınca görmemiştir (Selaniki 1999: 562-563). Fakat Eflak'taki bu değişim beklenen etkiyi göstermemiş aksine, oldukça küçük yaşta olan Radu Mihnea, annesi ile birlikte Eflak'a varmadan geri dönmek zorunda bırakılmıştır.

Bu sıralarda Osmanlıların Habsburglara karşı yürüttüğü mücadeleler hız kazanmış ve Sultan III. Mehmed'in 26 Ekim 1596 yılında bizzat sefere çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim Habsburglarla yapılan Haçova/Mezö Kereztés savaşında Arşüdük Maximilian'a ve Erdel Kralı Sigismund'a büyük bir darbe indirilmişti. Bu bozgunun ardından Habsburg ve Erdel-Eflak cephesinde Osmanlılar ile yapılacak barış görüşmeleri konuşulurken, Osmanlı cephesinde ise sebepsiz yere Haçova seferine gelmeyen Kırım Hanlığı eleştirilmekteydi. Bu eleştirilerin hedefinde olan Gazi Giray Han, Sinan Paşa'nın ısrarıyla tahttan alınarak yerine Fetih Giray getirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu dönemde Mihail Voyvoda ise, Erdel başkenti Alba Iulia'da Erdelli senatörlerle görüşmekteydi. Mihail, Hristiyan ordularının toparlanmasına kadar geçen süre zarfında Osmanlılar ile "yapmacık bir barış" yapmasının sakıncalı olup olmadığını danışmış ve Erdel Dieta'sı, Sigismund'un Habsburg cephesinden bir haber getirene kadar Osmanlılarla yapmacık yoldan bir barış yapılmasını uygun bulmuştur (Andreescu 1994: 1119-1120). Mihail Voyvoda, Osmanlı sultanına yeniden itaat edip, eskiden olduğu gibi haraçlarını göndereceğine dair İstanbul'a haber göndermiştir. Fakat Mihail'in barış isteklerine dair Osmanlı yöneticilerinin ilk etapta olumlu bakmadığını Osmanlı müelliflerinin ifadelerinden anlamaktayız. Bunlardan Hasan

Bey-zâde Ahmet Paşa ve ondan naklen alıntı yapan Kâtip Çelebi, Osmanlı divanında yapılan münakaşalarda Mihail'in yeniden affedilip affedilmemesine dair Müftü Bostanzâde ve Hoca Saadettin Efendi'nin tartışmalarına değinmiştir. Saadettin Efendi, Mihail'in affedilmesine karşılık oğlunu rehin gönderilmesini gündeme getirirse de, Mihail'in Tuna'da gerçekleştirdiği katliamları yakinen bilen Müftü Bostanzade, bu karara şiddetle karşı çıkmış ve Mihail gibi bir düşmana asla güvenilmemesi gerektiğini Vezir Hadım Hasan Paşa'ya iletmiştir (Hasan Bey-zâde 2004: 484-485; Kâtip Çelebi 2016: 96-97). Bu sebepten olsa gerek ki, Mihail'in barış için İstanbul'a gönderdiği arzuhallere şimdilik itibar edilmemesi kararlaştırılmıştır (Selaniki 1999: 565).

İstanbul ile barış yapma arzusundan bir türlü vazgeçmeyen Mihail voyvoda ısrarını Belgrad'ta bulunan Hasan Paşa aracılığı ile sürdürmeye devam etmiş ve 50.000 düka altın değerindeki hediyeyi Hasan Paşa vasıtasıyla İstanbul'a göndererek barış anlaşması için girişimlere yeniden başlamıştır (Tappe 1964: 108). Bu girişimlerinin olumlu sonuçlandığı Belgrad Kalesi kumandanı Hasan Paşa'nın Erdel Hâkimi Sigismund Bathory'e verdiği nasihatlerden anlaşılmaktadır. Buna göre; Hasan Paşa, Mihail'in birçok hatasına rağmen sultan tarafından affedildiğini ve kendisine hükümet alameti olarak sancak, tuğ vs. gönderildiğini belirtmekteydi. Buna ilaveten Hasan Paşa, şu ana dek Osmanlı ve onun haraçguzarları olan Eflak-Erdel arasında bu tür olayların zuhur etmediğini ve sultan tarafından affedilme lütfunun kimseye bahşedilmediğinin altını çizmekteydi. Mihail Voyvoda ise bu barışı bir fırsat olarak değerlendirme düşüncesinde olduğundan, 1597 yılı başlarında Ban Mihalça ve Marcu'yu nakit para ve asker temin etmesi için Habsburg imparatoru II. Rudolf'a göndermiş ve Eflaklı elçiler çok geçmeden II. Rudolf'tan altı ay içinde 4.000 asker için ödenecek paraya dair sözlerle geri dönmüşlerdir (Ştefănescu 2001: 606-607). Habsburg cephesinde Mihail'in politikalarını destekleyen isimlerden biri olan E. Lassota, II. Rudolf'a gönderdiği mektuplarda, izlenen siyasi stratejiye mütenasip olarak Mihail'in Osmanlı sultanı ile dostluğa dayalı ilişkiler geliştirmiş gibi görünse de gerçekte kendisinin daima Habsburg taraftarı olduğunu ifade etmiş ve II. Rudolf'u Eflak tarafına yardım göndermeye ikna etmeye çalışmıştır. Alman diplomat E. Lassota'ya göre, Mihail Voyvoda lojistik bakımdan Türk ve Tatar sınırlarında bulunduğundan onlarla iyi geçinmek zorundaydı. Aksi durumda elinde olan az miktarda adamla savaşa girişecek olursa, güçlü Osmanlı orduları karşısında büyük bir hezimete uğrayabilir ve tekrar toparlanma imkânı bulamayabilirdi (Holban vd. 1972: 63, 68). Bu bakımdan Mihail'in Habsburg tarafından alacağı yardımlar çok önem arz etmekteydi. Osmanlı Sultanı III. Mehmed ise Mihail'in yaptığı onca mezalime rağmen onu affetme inceliği gösterirken, Mihail voyvoda da Habsburglar ile anlaşmaktan geri kalmamış ve dış politikada ikiyüzlü bir siyaset izlemiştir. Hatta Osmanlılarla yapılan barış sürecinde Tuna Yalılarında yapacağı baskınlara destek sağlaması için Osmanlı hâkimiyetinde bulunan gayr-i Müslim tebaa ile irtibatlarda bulunmuştur. Bunlardan birisi olan Târnova Metropoiti Rally<sup>1</sup>, kendisinin Bulgar topraklarına gelmesi hâlinde düşmana karşı ortak şekilde savaşacağını iletmiştir. Gerekli hazırlıkları yaptığını söyleyen metropolit, toplanan asker teçhizatı için yaklaşık 1.000 altın harcadığını, yeteri kadar erzak stokladığını ve kendisiyle görüşmek için Niğbolu yakınlarında bulunan Armelin'e kadar geleceğini yazmıştır (Ardeleanu 1982: 155).

Mihail Voyvoda, Osmanlı yönetimiyle yapılan barış sürecinde Tuna Yalılarında yapacağı baskınları gerçekleştirmek üzere hazırlıklara koyulmuş ve hatta Osmanlıları şüphelendirmemek için 1598 baharında haracını bile hazırlayıp İstanbul'a göndermiştir

<sup>1</sup> Metropolit Dionisie Rally, Mihail'in gerçekleştirdiği baskınlardan sonra Bulgaristan topraklarında yardımlarını gördüğü metropoliti Boğdan'ı işgal ettiğinde buraya baş metropolit olarak tayin etmiştir. (bk. Ştefănescu 2001: 618).



(Tappe 1964: 120). Bu esnada Mihail'in Osmanlı'ya itaat ettiğini düşünen Sultan III. Mehmed, itaatte samimiyetini göstermesi için eşi ve oğlunu İstanbul'a rehin göndermesinin yanı sıra Tuna akınları süresince (1595 yılı) yakıp yıktığı Rusçuk ve Yergöğü kalelerinin tamiri için Eflak'tan yeteri kadar mühimmat desteği yapmasını talep etmiştir (Ardeleanu 1982: 182). Mihail Voyvoda Habsburg ve Osmanlı rekabetinden gereği gibi faydalanmasını bildiğinden bu emirleri yerine getirmemek için çeşitli bahaneler öne sürdüğü gibi, buna üstelik kendisine gönderilen fermanı Habsburg imparatoru II. Rudolf'tan gerekli desteği sağlaması için propaganda aracı olarak kullanmıştır (Andreescu 1994: 1142). Tam bu sıralarda Osmanlı-Habsburg cephesinde yapılan savaşlar Oradea/Varad üzerinde yoğunlaştığından, bu kilit nokta üzerinde bulunan kalenin alınması gerekmiştir. Bu açıdan Satırcı Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı orduları Varad seferine girişmişlerdir (Emecen 2011: 237-238). Mihail Voyvoda hatıratında Varad seferine katılması için Eflak'ta çok sayıda adam toplayıp, Varad'a doğru gönderdiğinde Erdel kralı Sigismund tarafından geçit verilmediğini ifade etmiştir. Nitekim Mihail Voyvoda, Tuna'daki hareketliliği haber aldığı anda, Varad kuşatmasından istifade ederek, Eflak askerlerini doğrudan Tuna üzerine gönderme kararı almıştır (Peçevi 1866: 217; Neagoe vd. 1979: 95). Osmanlı ordularına karşı çıkma cesareti gösteremeyen Mihail, her zaman olduğu gibi yine bir hileye başvurmuş ve Selaniki'nin anlattığına göre, Osmanlı ile barış sürecinde iken İstanbul'a haraç göndermek bahanesiyle şaykalarla karşıya çok sayıda silahlı asker geçirmiştir (Selaniki 1999: 767-768). Hatta bu şaykalar ile ilgili olarak Macar tarihçi Szamosközy Mihail'in sonbaharda gerçekleştirdiği Tuna baskınlarından önce 1.500 kadar şayka hazırlattığını yazmıştır<sup>2</sup> (Columbeanu 1975: 487). Mihail tarafından hazırlatılan bu şaykalar cephane, silah gibi mühimmatlarla birlikte karşı yakaya geçirilmiştir. Ancak Eflak kuvvetlerinin mühimmat ve cephane dolu şaykaları karşıya geçirmesi o kadar kolay olmamış ve bunun için Mihail'in sinsî bir plan hazırlaması gerekmiştir. Bu plana göre, Eflak'tan Tuna iskelelerine getirilen erzakın satışının yapıldığı sıralarda buradaki kargaşa ve yoğunluktan istifade edilerek Eflaklı askerler tam teçhizat karşıya geçirilecekti (Selaniki 1999: 767-768). İngiliz elçi Harbon'a göre, Eflaklı askerlerinin geçiş noktası sıkça kullanılagelen Silistre güzergahıydı (Tappe 1964: 122). Eflak tarihçileri ise bu detaylardan bahsetmezken, daha farklı bir bakış açısını merkeze alan anlatım tarzını benimsemiş görünmektedir. Kantakuzen'in yazdığına bakılacak olursa, Vidin'de bulunan Hafız Ahmed Paşa, Eflak tahtını alması için Silistre'de bulunan Mehmed Paşa'yı teşvik etmiş ve Mehmed Paşa da Tuna'yı geçip Eflak'a yönelmiştir. Bunu duyan Mihail onun üzerine Vornik Dimutru'yu göndermiş ve Vornik, Mehmed Paşa'yı yenerek iki sancağı ele geçirip Mihail'e dönmüştür. İşte bu galibiyetten ümitlenen Mihail Voyvoda, Oltenya bölgesinde bulunan Karakal'dan ayrılarak yanındaki askerlerle birlikte Niğbolu civarına yönelmiştir (Grecescu 1960: 69)<sup>3</sup>. Eflak kaynaklarından bağımsız olarak bu olayı kaleme alan İngiliz Tarihçi Knolles ise, Mihail Voyvoda'nın Bulgarların yoğun olarak bulunduğu Niğbolu Kalesi'ne saldırmayı planladığını ve asker ve mühimmat akışı için Tuna'ya köprü yaptırdığı esnada Silistre Beyi'nin (Mehmed Paşa) onu engellemek için Tuna'ya geldiğine değinmiştir. Knolles ayrıca, iki taraf arasında meydana gelen savaşta Silistre Beyi'nin mağlup olduğunu yazmıştır (Knolles 1603: 1107). Çağdaş kaynaklardaki bu bilgilerden anlaşıldığına göre, 1598 sonbaharında iki taraf arasındaki savaşın başlangıcı bizzat Mihail tarafından değil onun hatmanlarından birisi tarafından

<sup>2</sup> Nitekim bu rakamlar Erdel kaynakları tarafından da doğrulanmakla birlikte abartılıdır. (bk Ardeleanu vd. 1983: 336).

<sup>3</sup> Vornik Radu Popescu'ya göre, Sultan III. Mehmed, Mihail'i oyalaması için Hafız Ahmed Paşa'yı görevlendirmiş ve Mihail bunu anladığında ise Hatmanlarından Udrea'yı onun üzerine göndererek bir zafer elde ettiğini ifade etmiştir. (bk. Grecescu 1963: 76).

gerçekleştirilmiş oluyordu. Ancak Osmanlı kaynaklarında bu olay üzerine farklı bakış açıları mevcuttur. Bunlardan Edirneli Mehmed Rumî, Vidin muhafazasında bulunan Hafız Ahmed Paşa'nın yanında bulunan birkaç sancak Beyi ile birlikte Ruşçuk ve Silistre taraflarına yardım için gittiği esnada, Mihail tarafından "*Ben sa'âdetlü pâdişâh-ı İslâm'ın harâc-güzâr bendesiyim ve emr ü fermânına mutî ve münkâdım. Südde-i seniyyeye irsâl olunacak harâc-ı muvazzaf tedârikindeyim*" ibareleriyle oyalandıklarını ifade etmiştir (Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli) 2000: 504). Buna benzer şekilde Peçevi, Osmanlıların Tatarları Eflak'a göndermesinden çekindiği için Mihail Voyvoda'nın pişman olurcasına bir tavır takındığını aktarmıştır (Peçevi 1866: 216-217). Mihail'in itaat üzere olduğuna kanaat getiren Osmanlı ordusu, teftiş maksadıyla Niğbolu'nun güneyinde bulunan Sanadinovo civarlarına doğru yol almışlardır. Bu vaziyetten istifade eden Mihail voyvoda kendine bağlı kuvvetleri hızlıca Eflak'tan Tuna karşısına geçirerek, Osmanlı kuvvetlerini ani bir baskına uğratmıştır. Mihail'in elinde bulundurduğu çok sayıda askere karşın az bir kuvvetle kendisini savunan Hafız Ahmed Paşa bozguna uğrayarak, çareyi Târnova taraflarına kaçmakta bulmuştur (Kâtip Çelebi 2016: 154). Söz konusu mağlubiyetin sebebini Ahmed Paşa'nın hazırlıksız olmasıyla açıklayan Kâtip Çelebi'ye nazaran Hasan Bey-zâde ve Naima farklı bir ihtimal üzerinde durmaktadırlar. Hasan Bey-zâde'nin anlattığına göre, Hafız Ahmed Paşa'ya gönderilen Eflak elçisi Dimo, "*Eflak Haracı*"nın geldiğine dair uzaktan işaret ettiği üzeri örtülü sandıklar içerisinden çıkan toplar ile birlikte Hafız Ahmed Paşa kuvvetlerini, gafil avlamıştır. Naima, söz konusu olayı daha da detaylandırmakla birlikte, Osmanlı kuvvetlerinin iki taraftan kuşatıldıklarına kanaat getirir. Naima'ya göre, Osmanlı ordusunun Mihail'in geçeceği güzergâhta hazır beklediklerini haber alan Eflak elçisi Dimo, kırmızı çuka ile örtülü sandıkların geçişi için "*bunlar hazine ve pişkeş arabalarıdır*" diyerek izin istemiştir. Eflak elçisi Hafız Ahmed Paşa'nın cevabını dört gözle beklerken, Mihail'e bağlı gruplar ansızın Osmanlı askerlerine saldırdıkları gibi hediye şeklinde gösterilen arabaların da içinden toplar çıkmış, neticede iki taraftan kuşatılan Osmanlı ordusu birçok kayıp vermiştir (Hasan Bey-zâde 2004: 644; Naima 2007: 150). Nitekim bu olayı Sırp kaynaklarıyla doğrulayan Nicolae Iorga da, benzer bir ayrıntıya yer vermiştir (Iorga 1968: 209). Son olarak Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ise, bu olayın gelişimine dair çağdaşı olan müellifler kadar fazla detay vermemiş, sadece Mihail'in Niğbolu'ya geliş güzergâhını tasvir etmiştir. O'na göre Mihail Voyvoda, kış mevsiminde Tuna nehrinin buz tutmasını fırsat bilip, Yergöğü iskelesinden Ruşçuk ve Zıştovi'ye, oralarda yaptığı küçük bir çatışmadan sonra ise asıl kuvvetlerini Niğbolu boğazında pusu kurmak için beklettiğini yazmıştır (Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi 2003: 205).

Mihail Voyvoda ile karşılaşan Hafız Ahmed Paşa'nın mağlubiyetine dair Yerli ve Yabancı kaynaklar farklı ihtimaller üzerinde dururken, Mihail Voyvoda bunu hatıratlarında şöyle tasvir etmiştir: "*Ordumu toparlayıp Tuna'ya doğru yola koyuldum. Ordugâhımı, Türklerin karşısındaki bir yere kurdum. Türkler bizi karşılarında gördüklerinde, askerlerle birlikte bize doğru yürüdüler. Tanırının yardımıyla onlarla savaşa tutuştum. Bu kargaşada atım vuruldu ve bende sırtımdan yaralandım. Nihayetinde geride birçok ölü bırakarak, onlara karşı zafer kazandım. Bu savaşta Karaman Paşa hayatını kaybederken, Ahmed Paşa da kaçtı*" (Neagoe 1979: 95; Iorga 1968: 252). Mihail'in galibiyeti üzerine, Silistre Beyinin Dobruca civarında bulunan gönüllü askerlerden ve Kili, Akkirman ve Bender'e tâbi olan yerlerden asker toplayarak, Silistre'yi muhafaza etmesine dair merkezden aldığı emirler bu hadiseyi doğrular niteliktedir (BOA Mühimme 934: 2). Bu galibiyetten sonra Niğbolu Kalesine yönelen Mihail, Hafız Ahmed Paşa tarafından savaş meydanında bırakılan top vesair mühimmatı alarak, iki taraftan kaleyi muhasaraya başlamış (Mehmed b. Mehmed er-Rûmî 2000: 505); ancak güçlü şekilde muhafaza edilen





kaleyi ele geçirememiştir. Niğbolu kalesinin Mihail tarafından alınamamasıyla ilgili olarak Kantakuzen, Eflaklı askerlerin gündüz bozduğu surları, Türk askerlerinin gece süratle tamir etmelerini sebep göstermektedir (Grecescu 1960: 70).

Mihail'in Tuna Yalılarına hızlı bir şekilde geldiğine ihtimal vermeyen Osmanlı yönetimi, Edirne ve Niğbolu beylerine yolladığı fermana ile izlenecek stratejiyi şu şekilde belirlemiştir:

- 1- Mihail Voyvoda ve adamları ne şekilde Tuna'yı geçmişlerdir. Mihail'in yanında atlı ve piyade ne kadar askeri vardır ve şu an hangi yöne doğru ilerlemektedir?
- 2- Mihail'in karşı tarafa geçmesindeki asıl maksadı nedir?
- 3- Gerçekten Niğbolu Kalesini muhasara etmiş midir? Eğer öyle ise buraya zarar verecek kadar top, cephane ve askeri mevcut mudur?
- 4- Niğbolu'dan başka Tuna Yalılarında olan köy ve kasabalara zarar verme niyeti var mıdır? (BOA Mühimme 934: 4)

Osmanlı idaresince cevabı aranan bu sorulara farklı kaynaklar ışığında şöyle cevap vermek mümkündür. Mihail'in Tuna civarını geçmek için şaykalar hazırlattığını belirtmiştik. Nitekim Tuna'yı geçen şaykaların miktarıyla ilgili olarak Osmanlı kayıtlarında bunların 40 civarında olduğu yazılıdır (BOA Mühimme 934: 50). Mihail'in elinde bulundurduğu askerin miktarıyla ilgili Kâtip Çelebi, Naima ve Edirneli Mehmed Rumî 20.000, Selaniki 45.000 ve Erdel kaynakları 32.000 civarında olduğu şeklinde abartılı rakamlar verseler de (Ardeleanu vd 1983: 336; Selaniki 1999: 769; Mehmed b. Mehmed er-Rûmî 2000: 504; Naima, 2007: 150; Kâtip Çelebi 2016: 154), Mihail'in elinde bulundurduğu kuvvet, onunla bizzat karşılaşan Hafız Ahmed Paşa'nın verdiği malumata göre ancak birkaç bin civarındadır (BOA Mühimme 934: 14, 44). Eflak kuvvetlerinin hangi yöne gittiğine dair Selaniki, Mihail'in elinde bulundurduğu askerleri üç bölüğe ayırıp, Niğbolu, Vidin ve Feth-i İslam yönüne doğru her bir yere 15.000 adam tayin ederek gönderdiğini ifade etse de (Selaniki 1999: 769-770), bu zayıf bir ihtimal olmalıdır. Zira Osmanlı kayıtlarında Mihail'in ancak birkaç bin adamı olduğundan bahisle bunun gerçekleşmesi zor görünmektedir. Son olarak Mihail Voyvoda'nın elinde bulundurduğu cephaneye ilgili olarak, Mihail'in Eflak'tan bir miktar mühimmatı karşıya geçirdiğini biliyoruz. Buna ek olarak Mihail Hafız Ahmed Paşa'yı mağlubiyete uğrattığında burada bırakılan top ve cephaneyi almış (Ardeleanu vd 1983: 336; Mehmed b. Mehmed er-Rûmî 2000: 505) ancak bu durum güçlü şekilde tahkim edilen Osmanlı kalelerini ele geçirmeye yetmemiştir (Ştefănescu 2001: 617).

Osmanlı devlet erkânı Mihail'in 1595 kışında Tuna Yalılarında gerçekleştirdiği katliamları çok iyi bildiğinden, bunu ciddiye alarak hemen hazırlıklara başlamıştır<sup>4</sup>. Bu hazırlıklar doğrultusunda yapılan ilk iş, Tuna hattını savunmada yetersiz görülen Hafız Ahmed Paşa'nın görevden alınarak yerine Mahmud Paşa'nın getirilmesi olmuştur (BOA Mühimme 934: 3; Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadrî) Efendi 2003: 202). Bu emir gereği İstanbul'dan Niğbolu'ya gidecek olan Mahmud Paşa'yı Trakya'da karşılaması için Edirne Beyi vazifelendirilmiştir. Edirne Beyi, civarda bulunan tüm askerle (topçu, cebeci, yeniçeri vs.) birlikte hazır bulunarak, Trakya'da Mahmud Paşa'ya katılmaları uygun görülmüştür (BOA Mühimme 934: 1). Tuna'daki durumun ciddiyetinden dolayı Edirne'de bulunan her beş haneden bir kişinin sefere yazılması şart koşulmuştur. Hatta yeniçerilerden başka hiç kimsenin at, beygir gibi binek hayvanlarını gereksiz yere kullanmalarına izin verilmemiştir

<sup>4</sup> Mihail'in 1595 yılında gerçekleştirdiği baskınlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Heper 2020: 186.



(BOA Mühimme 934: 13). Bununla yetinmeyen Osmanlı idaresi, Niğbolu'yu muhafaza edecek erin kalmaması sebebiyle Tarsus ve Şirvan taraflarından asker talep etmişlerdir (BOA Mühimme 934: 35-36). Bu emirlerden farklı olarak Mahmud Paşa'nın Niğbolu'ya gelmesine kadar geçen süre zarfında Şumnu civarlarında bulunan evlerde kul tayfasına yarayacak et, tuz ne varsa ve hatta tüfek teminine kadar mühimmatı hazırlamaları gerekmiştir (BOA Mühimme 934: 37). Buna benzer bir emir de Niğbolu Sancağında bulunan Kadılara gönderilmiştir. Bu hükme göre, Niğbolu Kadıları Mahmud Paşa'nın Niğbolu taraflarından geçtiği vakit, kendisine sürsat yoluyla un, arpa, odun, bal, yağ gibi askere lazım olacak malzemeleri hazırlamakla mükellefi. Öyle görülüyor ki, Sinan Paşa'nın 1595 yılında Eflak seferine giderken sürsat yoluyla Niğbolu'dan aldığı miktarın aynısı Mahmud Paşa'ya da sağlanacaktı (BOA Mühimme 934: 16). Öte yandan Mihail'in ağır toplarla Niğbolu'ya geldiği bilindiğinden, Selanik civarında bulunan barut, top arabası ve darbzenlerin Vardar Yenicesi tarafından Niğbolu'ya sevki istenmiştir (BOA Mühimme 934: 17). Edirne'den sonra Mahmud Paşa'yı Hazergrad Beyi kendine tâbi bulunan atlı ve tüfekli askerlerle ona katılmak üzere hazır bekleyecekti. Vezir Mahmud Paşa askerlerle birlikte Hazergrad'a ulaştığında, bu yörede bulunan atlı ve tüfekli askerler, her haneden bir tüfek ve üç aylık zahirelerini alıp Vezir'e yetiştirilirdi (BOA Mühimme 934: 9). Ancak Vidin taraflarından gelen arzlar neticesinde İstanbul'un dikkati Vidin'e çevrilmiştir. Vidin muhafazasında bulunan Ahmed Paşa, eğer İstanbul'dan gerekli yardım gelmezse, Vidin'in düşman işgali altında kalacağını haber vermiştir. Bu bilgilerden dolayı yönünü Vidin'e çeviren Mahmud Paşa'ya katılması için Şam yeniçerilerinden 1.500 kadar askerin gönderilmesi (BOA Mühimme 934: 14) ve Niğbolu ve Silistre sancaklarında bulunan askerlerin Vidin'e doğru kaydırılması uygun görülmüştür (BOA Mühimme 934: 11).

Mihail Voyvoda ise Niğbolu'yu yirmi gün muhasara etmiş ve bu esnada Silistre ve Rusçuk taraflarından 2.000 civarında yeniçerinin yetişmesiyle Eflak ordusu kuşatmayı kaldırmak durumunda kalmıştır (Mehmed b. Mehmed er-Rûmî 2000: 505). Erdel kaynaklarına göre ise, Mihail Niğbolu'da ancak üç-dört gün kalmış ve cephane yetersizliğinden ötürü muhasarayı yarıda bırakıp, Vidin'e doğru yol almış (Ardeleanu vd. 1983: 336) ve Niğbolu-Vidin ciheti arasında kalan Plevne, Rahova gibi bazı merkezleri yağmalamıştır. Vidin'e gidene dek on farklı yerde konaklayan Mihail, karşısına çıkan Türkleri katlederken, karşılaştığı gayr-i Müslim halka ise dokunmayıp yanına almıştır<sup>5</sup>. Nihayetinde Vidin'e vardığında burada komşu sancaklardan yardıma gelen çok sayıda cesur Türk askeriyle karşılaşmış ve onlarla tuttuğu savaşı kazarak yönünü daha kuzeye çevirmiştir (Iorga 1968: 252). Mihail'in gerçekleştirdiği bu acımasız katliamlar, doğal olarak Avrupa kamuoyunda büyük ilgi odağı hâline gelse de bu haberler, güya Mihail'in Bulgaristan'da birçok yeri ele geçirip, Edirne'ye yol aldığı şeklinde asılsız haberlerden ibarettir (Ardeleanu vd. 1982: 217-218). Doğru olan şu ki, İstanbul yönetiminin Mihail ile olan tecrübesi gereği, onu Tuna'dan atmak için ciddi şekilde asker toplama işine giriştiğidir. Konuyla ilgili İstanbul'dan Sofya'ya kadar yerlere bulunan kadılara gönderilen emirde, vezir Mahmud Paşa'nın Vidin taraflarına gideceğinden ona yolda yetişmesi için bölgede bulunan askerleri hazır etmesi istenmiştir. Hatta bunun için askerlerin toplanma yerleri olan Pazar ve çarşı başlarında yüksek sesle halka duyurularak, Tuna'ya musallat olan düşmanın bertaraf edilmesi icap etmiştir (BOA Mühimme 934: 10). Mühimme hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla Tuna'ya asker sevkıyatı için başta İstanbul olmak üzere Karaman, Nevşehir, Akşehir, Aksaray, Kırşehir, Afyon, Eskişehir, Ankara, Hamid,

<sup>5</sup> Mihail'in Niğbolu'dan başlayıp Orşova dolaylarına kadar geçtiği yerlerde yaptığı katliamlara dair Osmanlı müellifleri herhangi bir detaydan bahsetmezken, söz konusu bu hadiseler yabancı kaynaklarda geçen bilgilerle tespit edilebilmektedir.



Teke, Canik, Kütahya, Tarsus ve Alanya sancaklarından asker talep edilmiştir. Bu hüküm kayıtlarına göre, söz konusu sancaklarda ne kadar Dergâh-ı Muallâ müteferrikası ve çavuşları, bölük halkı, cebeci, topçu ve hatta bir dirliğe sahip kim varsa sefere gitmeleri gerekmiştir (BOA Mühimme 934: 32, 33). Öte yandan Zıstov, Yenipazar, Varna, Tuzla kadıları ile Akkırman ve Kili müfettişlerine verilen hükümde ise, Tuna yalıları muhafazası için asker gönderme mükellefiyetlerinin yanı sıra halkın elinde bulundurduğu et ve tuza varıncaya kadar işe yarar ne malzeme varsa kayıt altına almalarından bahsedilmektedir. Ayrıca bu yörelerde bulunan köylerde her beş haneye bir asker yazıldıktan sonra her bölüğe birer onbaşı ve yüzbaşı tayin edilmesi istenmiştir (BOA Mühimme 934: 30, 31). Mihail'in Tuna civarlarına top, tüfek gibi kuşatma aletleri ile geldiği bilindiğinden, kendisinin Tuna'da her hangi bir kaleyi zapt etme ihtimaline karşın, hazırlanan askeri birliklerin yanı sıra orduya ciddi miktarda barut, top, tüfek gibi teçhizat sevki gayretine girilmiştir. Özellikle bu husus için Gelibolu'dan 200 kantar barutun kara ya da deniz yoluyla Mahmud Paşa'ya ulaştırılması talep edilmiştir (BOA Mühimme 934: 29). Öyle ki Gelibolu kadısı ve dizdarı, görevli çavuşla birlikte bizzat barut mahzenine varıp barutları tetkik ettikten sonra, kira ile arabalar tutup doğruca Edirne'ye göndereceklerdi (BOA Mühimme 934: 27).

Osmanlı idarecileri, Mihail tehlikesini durdurmak için askeri anlamda alınan bu tedbirlerin yanı sıra, ordunun iaşesini karşılamak için Karadeniz civarında bulunan kadılardan hazırlanan mühimmatı Varna iskelesine göndermesini (BOA Mühimme 934: 18) ve Çatalca bölgesinden Niğbolu'ya gelinceye kadar bu yörelerde bulunan Kadılardan<sup>6</sup> da askerin ihtiyaç duyduğu ekme, arpa, bal, yağ ve peynir ve koyun gibi gıdalar ile binek hayvanlar için kullanılacak otluk samanların sürsat tarikiyle karşılaması istenmiştir (BOA Mühimme 934: 19, 20, 34). Osmanlı idaresi Mihail'in Tuna'da giriştiği baskınların tehlikeli olduğunu bildiğinden bu sefere katılımları artırmak için bazı teşvikler de bile bulunmuştur. Mesela sabık Selimiyye Beyi olan Bali Bey'e verilen bir hükümde, yanında 1-2.000 civarı atlı ve tüfekli asker olduğundan Eflak sınırına gelmesi hâlinde muradı üzerine beylerbeyliğe tevcih ettirileceği müjdesi verilmiştir (BOA Mühimme 934: 24). Aynı şekilde zûema erbabından Yazıcı'nın yanında bulunan sekbanla ve etrafında bulunan binek hayvanlarıyla birlikte Eflak sınırlarına yardım için gelmesi hâlinde Sigetvar Beyi Nasuh'a sancak verildiği gibi, hizmeti dahilinde kendisine de bir sancak verileceğini vaat edilmiştir (BOA Mühimme 934: 25). Osmanlı idarecileri Mihail'e karşı hazırlanan bu planı harekete geçirirken, Tuna boylarında bulunan Hafız Ahmed Paşa'ya hitaben yazılan bir mektupta, kendisinin Tuna Yalıları muhafazasında kalmasını ve Mahmud Paşa oraya gelmeden herhangi bir harekete girişmemesi konusunda ikaz etmiştir. Hatta bu ikazlar o dereceye varmış ki, Ahmed Paşa'nın elindeki askerlerle Tuna'yı geçip Eflak'a girmesi ve yanında bulunan askerlere zarar gelmesi hâlinde kendisinden hesap sorulacağı hatırlatılmıştır (BOA Mühimme 934: 28). Osmanlılar Mihail'i Tuna'dan uzaklaştırıp buralarda yaşayan Müslümanlara daha fazla zarar gelmemesi için hazırlık telaşı içindeyken, Mihail Voyvoda yönünü Demir Kapı (Porțiile de Fier) yakınlarında bulunan Feth-i İslam (Kladova) çevirerek, burayı muhafaza eden Türk askerleri ile giriştiği mücadeleyi Sırp'ların desteğiyle kazanmış ve hatta sağ kurtulup kaçanları bile yakalatıp öldürmüştür (Iorga 1968: 253; Ştefanescu 2001: 617). Kışın gelmesiyle birlikte daha fazla Tuna'da barınamayan Mihail, Orşova taraflarından ülkesine geri dönmüştür (Grecescu 1960: 71).

<sup>6</sup> Çatalca- Niğbolu arasında sürsata tâbi tutulan karyeler şöyledir: Sürgün, Silivri, Çorlu, Bergos, Babaeski, Hasköy, Çömlek köy, Anbarlı, Saray ovası, Çalıkavak, Smedova, Yeniköy, Şumnu, Dereköy, Hazergrad ve Tatarlı'dır.



## **Sonuç**

Mihail'in Tuna'nın karşı yakasında gerçekleştirdiği bu baskınlar tam yedi hafta sürmüş ve Silistre, Niğbolu, Plevne, Rahova gibi yerlerde bulunan Müslüman ahaliye büyük zarar vermiştir. Mihail 1598 sonbaharında Tuna'ya karşı giriştiği bu harekâtların bir öncekinden farkı Balkanlarda bulunan Sırp, Bulgar gibi Hristiyan halktan büyük destek görmesidir. Bu destekle ilgili olarak Osmanlı kaynaklarında herhangi bir malumat bulunmazken, Romanyalı tarihçi N. Iorga Mihail'in Balkanlarda gerçekleştirdiği bu harekât boyunca 12.000 isyancı gayrimüslimin ona yardım ettiğini yazmıştır (Iorga 1968: 254). Mihail'in Tuna'da yaptığı katliamlarla ilgili olarak 16 Ekim 1598 tarihinde Habsburg İmparatoru Rudolf'a verdiği bilgilere bakılırsa, Niğbolu'da 16 Sancak Beyi'ni mağlup edip burada 13.000 Osmanlı askerini öldürmüştür. Bunun yanında Niğbolu'da 6.000 kadar Türk evini ateşe vermiş ve Vidin'de 1.000 kadar Türk'ü katletmiştir (Ardeleanu vd. 1982: 215; Ştefanescu 2001: 617). Söz konusu mektuptan anlaşılacağı üzere Mihail, Balkan milletlerinden aldığı destekle Tuna'da birçok kıyım gerçekleştirmiştir. Bu yönüyle Mihail yönetimindeki geniş katılımlı isyan harekâtı ve ortaya çıkardığı tahribat, Balkanlar'da Osmanlı yönetimine karşı yapılmış ilk geniş katılımlı başkaldırı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Tuna yalılarında gelişen bu hadiselerle kayıtsız kalmayan Osmanlı idarecileri ise Tuna'ya çok sayıda asker sevk etmiş ancak Mihail'i ele geçirememişlerdir. Erdel tarihçisi Miles, Osmanlı sultanı III. Mehmed'in onu durdurması için Balkanlara ordular saldırdığını ve onunla açık bir muharebenin gerçekleşmediğini yazmıştır. Miles ayrıca, Balkanlara gönderilen birçok atının dağlardaki çetin geçitleri ve ormanlık alanlarda Mihail'i didik didik aradığını belirtmiştir (Ardeleanu 1983: 336). Nitekim Mihail'in Eflak'a nasıl geçtiğine dair bilgi vermeyen Yerli ve Yabancı kaynaklara nazaran Naima, gözden kaçırılan bir ayrıntıya değinmiştir. Naima eserinde, Mahmud Paşa yanında olan askerle birlikte Tuna'ya vardığında Tuna yalıları muhafazasında olan Şaban Paşa ile birlikte karşıya geçtiğini, Yergöğü Kalesi'ni tamire başladığı ve Tuna'ya köprü yaptırdığı esnada Eflak'a birçok akıncı gönderip Eflak vilayetini yağmaladıklarını söylemiştir (Naima 2007: 176). Buna ek olarak Topçular Kâtibi, Kırım Tatar Han'ı II. Gazi Giray'ın kendine bağlı kuvvetlerle Eflak-Boğdan içlerine akınlar yapıp, Eflak'ın önemli merkezleri olan Târgovişte ve Bükreş'e yakın yerlerin talan edildiğine vurgu yapmıştır (Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadrî) Efendi 2003: 205). Netice itibarıyla Osmanlı idarecileri, 1598 yılında Mihail'den çok Habsburglarla giriştiği mücadelelerle meşgul olduğundan Eflak cihetinde yeni bir cephe açmak istememişler ve Mihail ile yeniden anlaşma yolunu tercih etmişlerdir. Bu doğrultuda Eflak başkenti Târgovişte'ye elçiler gönderilmiştir. Mihail ise, Erdel ve Boğdan ile gerçekleştirmeyi amaçladığı planlarda zaman kazanmak adına bu barış isteklerine olumlu baktığından Eflak ile Osmanlılar arasında yeniden barış süreci yaşanmıştır (Ştefanescu 2001: 618). Özellikle bu barış sürecinin yaşanmasında Mahmud Paşa'nın Tuna sahillerini muhafaza etmesinin ve buralarda Mihail'e gözdağı vermesinin rolü büyüktür (Naima 2007: 161).

## **KAYNAKÇA**

- ANDREESCU, Ş. (1994). "O Pace Prefacuta La Dunare De Jos: Tratativele Transilvano-Muntene Cu Poarta Din Anii 1597-1598". *Revista Istorică*. Bucureşti. V/11-12: 1119-1148.
- EMECEN, F. (2011). "Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi". *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. 2. Baskı. İstanbul: Timaş: 237-277.



- Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa (2004). *Hasan Bey-zâde Târîhi Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*. (hzl. Şevki Nezihi Aykut). III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HEPER, Y. (2020). *Osmanlı Devleti ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574-1634)*. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- IORGA, N. (1968). *Istoria Lui Mihai Viteazul*. Bucureşti: Editura Militară.
- İbrahim Peçevi (1866). *Tarih-i Peçevi*. II. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Kâtib Çelebi (2006). *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*. (hzl. Zeynep Aycibin). I. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- KNOLLES, R. (1603). *The Generall Historie of the Turkes, from the first begining of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie: Untill all the Notable Expeditions of the Christian Princes Against Them*. London.
- Letopiseşul Cantacuzinesc* (1960). *Istoria Țării Româneşti (1290-1690)*. (Ediție Critică Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu). Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- MAXİM, M. (1999). "Michael Brave's Appointment and Investiture-September 2<sup>nd</sup>/2<sup>th</sup>, 1593 in Two Unpublished Official Turkish Documents". *L'Empire Ottoman Au Nord Du Danube*. İstanbul: Isis Press: 157-171.
- Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (2000). *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*. (hzl. Abdurrahman Sağırlı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Mustafa Naîmâ Efendi (2007). *Târîh-i Na'îmâ*. (hzl. Mehmed İpşirli). I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PASCU, Ş. vd. (1966). *Istoria Medie A României*. Bucureşti: Editura și Didactică și Pedagogică.
- PEROVİCİ, M. (2014). *Istoria României Atlas Şcolar*. Bucureşti: Corint Educațional.
- POPESCU, R. (1963). *Istoriile Domnilor Țării Romanesti*. (Introducere și Ediție Critică Întocmită de Constantin Grecescu). Bucureşti: Editura Academiei.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selânikî*. (hzl. Mehmet İpşirli). I-II. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞTEFANESCU, Ş. (2001). "Râzboiul Cel Lung (1593-1596)". *Istoria Românilor*. IV. (ed. C. Mureşeanu-M. Maxim vd.). Bucureşti: Editura Enciclopedică.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Târîhi* (2003). I. (hzl. Ziya Yılmaz). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

### **Arşiv Kaynakları**

#### **a- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Mühimme Defteri Numara 934.

#### **b- Yayımlanmış Arşiv Belgeleri**

*Călători Străini Despre Țările Române* (1972). (Volum înrijit de M. Holban și colab). VI. Bucureşti: Editura Ştiinţifică.





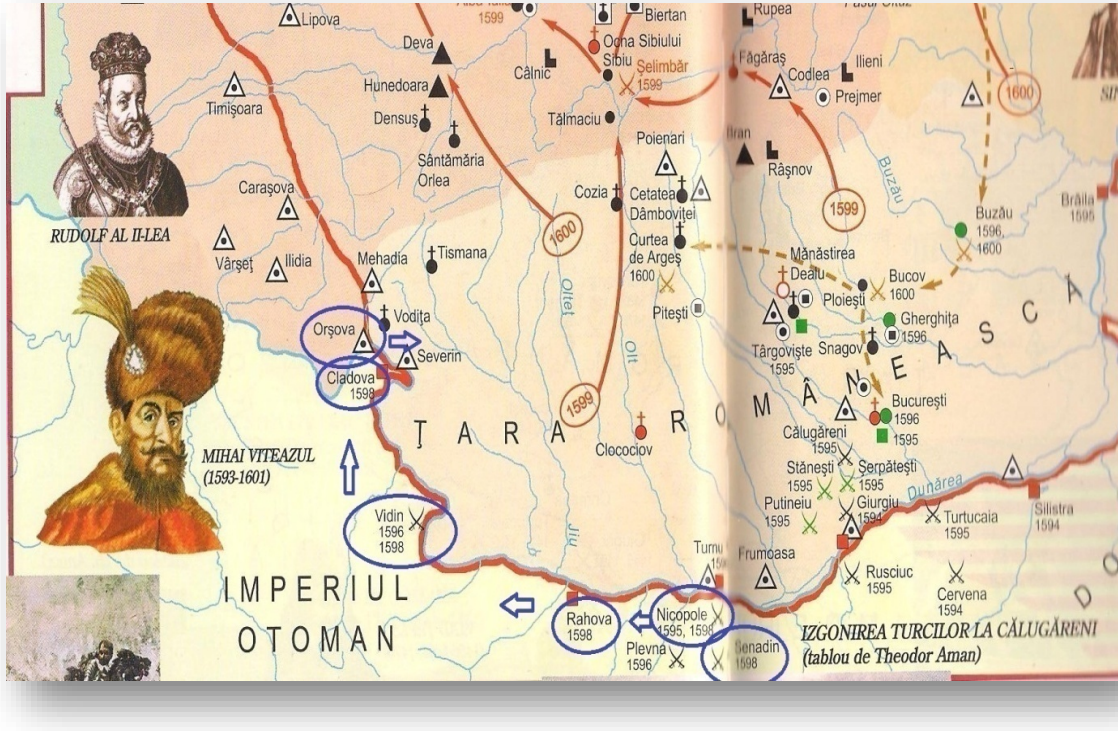
*Documente Străine Despre Români* (1979). (Culegere de Documente Intocmită de: Manole Neagoe vd. Au colaborat: Ș. Pascu, Ș. Ștefănescu vd.). București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România.

*Mihai Viteazul în Conștiința Europeană* (1982). (Lucrarea întocmită de I. Ardeleanu, V. Arimia vd.). I (Documente Externe). București: Editura Academiei.

*Mihai Viteazul în Conștiința Europeană* (1983). (Lucrarea întocmită de I. Ardeleanu, V. Arimia vd.). II (Cronicari și Istorici Străini Secolele XVI-XVIII Texte Alese). București: Editura Academiei.

TAPPE, E. (1964). *Documents Concerning Romanian History (1427-1601)*. Collected From British Archives. London: Hague.





**Harita 1:** 1598 yılında Mihail Voyvoda'nın Tuna Yalılarında Tehdit Ettiği Yerleri Gösterir.

(Kaynak: Perovici 2014: 24-25)



## “KURŞUNLANAN SLAVBİLİM”: STALİN TASFİYELERİNDEN PAYINI ALAN SLAVİSTLER

Hanife SARAÇ \*

### ÖZET

*Kurşunlanan Slavbilim, İosif Stalin eliyle uygulanan Büyük Tasfiye Dönemi'ne (1937-1938) kadar yürütülen Slavistler Davası'nda yargılanan ve infaz edilen Slavistler'in maruz kaldığı uygulamaları ifade etmektedir. İ. Stalin, 1930'ların başında Sovyetler Birliği'nde tam anlamıyla otoriteyi sağlamasıyla, kendi tasarladığı sosyalizm ideolojisini ve iktidarını muhafaza etmek adına elindeki bütün imkânları kullanır. Devrim karşıtı olanların “temizlenmesi” sürecine, Parti içerisinde İ. Stalin'e muhalif olduğu bilinen Devrim'in kurucu ve sembol isimleri dahi eklenir. Ayrıca yaptıkları bilimsel çalışmalarda ya da faaliyetlerde iktidarın sosyalist ideolojisine ters düşecek unsurlar barındıran bilim insanlarının ve sanatçıların acımasızca yargılanması vb. gelişmeler Sovyet tarihinin en karanlık dönemlerinden birisine doğru gidildiğinin kanıtı niteliğindedir. Bu dönemdeki baskı rejiminden etkilenen gruplardan birisi de Slavbilim alanında çalışmalar gerçekleştiren dilbilimcilerdir. Milliyetçi unsurları ve dini motifleri ön plana çıkardıkları iddiasıyla Slavistler, Sovyet karşıtı propaganda yapmak, mevcut düzeni yıkmaya yönelik dış ülkelerle işbirliği içerisinde olmak ve bu kapsamda Rus Milli Partisi'ni kurmak gibi suçlamalarla yargılanarak kurşuna dizilirler. Bu çalışmada göstermelik mahkemelerde mesnetsiz suçlamalara maruz kalan ve infaz edilen, aralarında 20. yüzyılın en etkili dilbilimcileri olarak gösterilen Slavistlerin de yer aldığı bir grup bilim insanı, onların ortaya koydukları Slavbilim çalışmaları ve bu karanlık dönemde maruz kaldıkları uygulamalar mercek altına alınmaktadır.*

**Anahtar Kelimeler:** Slavbilim, Slavistler Davası, Rus Milli Partisi, Büyük Tasfiye, Stalin.

## “SLAVIC STUDIES THAT WAS SHOT”: SLAVISTS AFFECTED BY THE STALIN'S PURGE

### ABSTRACT

*Slavic Studies that was shot, refers to the practices that the Slavists were subjected to, who were tried and executed in the Slavists Trial, which was carried out until the period of the Great Purge (1937-1938) by İ. Stalin. When İ. Stalin gained full authority in the Soviet Union in the early 1930s, he used all the means he had in order to preserve his power and the ideology of socialism he designed. Even the names of the founders and symbols of the Revolution, known to be in opposition to İ. Stalin within the Party, are added to the "cleaning" process of those who are against the revolution. In addition, developments such as the ruthless trials of scientists and artists who contain elements that contradict the socialist ideology of the existing power in their scientific studies or activities are proof that we were heading towards one of the darkest periods of Soviet history. One of the groups affected by the repression regime of this period is linguists who work in the field of Slavic Studies. Slavists are tried and shot on charges such as making anti-Soviet propaganda, cooperating with foreign countries to overthrow the existing order and establishing the Russian National Party in this context. In this study, a group of scientists, including Slavists, who were shown as the most influential linguists of the 20th century and who were subjected to unfounded accusations and executed in show trials, their Slavic studies and the practices they were exposed to in this dark period are examined.*

**Keywords:** Slavic Studies, Slavists Trials, Russian National Party, Great Purge, Stalin.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 12.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON;  
ORCID: 0000-0001-8280-4624, E-posta: caylakhanife@gmail.com

## Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB), 1924 yılında Vladimir Lenin'in ölümünün ardından idareyi bir süre devam ettiren kolektif yönetimden bayrağı devralan İ. Stalin, sağ ve sol grupta yer alan rakiplerini pasif hâle getirmek ve kendisine muhalif olan bütün kesimleri bertaraf etmek üzere çalışmalara başlar. Tarihçiler tarafından İ. Stalin yönetiminin en karanlık dönemlerinden biri olarak addedilen "Büyük Temizlik", "Büyük Tasfiye" Dönemi<sup>1</sup> 1937-1938 yılları arasında vuku bulur. Ekim Devrimi sonrası dönemde muhalif kesimlere ya da Sovyet karşıtı oluşumlara yönelik sergilenen katı tutumdan farklı olarak bu süreçte İ. Stalin, kendisine komplo kurulduğu ve rejim karşıtı unsurların vatanın birliğine kast ettikleri iddiasıyla büyük bir tasfiye hareketi başlatır. Kendi Partisi'nde yer alanlar da dâhil olmak üzere birçok etkin siyasetçi, Kızıl Ordu mensupları, Kulaklar<sup>2</sup>, bilim ve sanat dünyasının önde gelen isimleri yargılanır, tutuklanır, çalışma kamplarına gönderilir ya da idam edilir.

İ. Stalin'in ölümünün ardından ilgili sürecin bilançosunun incelenilmesi ancak mümkün olur ve SSCB'nin yıkılması ve arşivlere ulaşılabilmesi ile birlikte daha detaylı ve tutarlı verilere ulaşılır. Yine de Büyük Tasfiye Dönemi'nde tutuklananların, cezaevlerine gönderilenlerin, sürgüne yollananların ve hayatını kaybedenlerin sayısını belirlemek oldukça güçtür. Bilançoya dair sayılar araştırmacılara göre değişiklik göstermekle beraber en ufak tahminler dahi şok edici boyuttadır (Shatz 1984: 1). İ. Stalin'in ölümünün ardından 1957 yılının sonunda hazırlanan rapora göre 1937-1938 yıllarını kapsayan iki yıllık zaman diliminde 1.372,382 kişi devrim karşıtı oldukları gerekçesiyle tutuklanmış, bunlardan 1.344,923'ü suçlu bulunmuş ve 681.692'si idam edilmiştir (Thurston 1996: 63). Bu sayıların sadece kayıt altına alınan verilerden oluştuğu ve muhtemel gerçek tablonun daha da vahim olabileceği göz ardı edilse bile mevcut bilanço Tasfiye Süreci'nin ne kadar ağır sonuçlar doğurduğu hakkında fikir vermektedir. Ayrıca bu sayılar suçlu bulunduktan sonra sürgüne ya da GULAG<sup>3</sup> kamplarına gönderilen ve buradaki ağır çalışma şartlarından ve zorlu koşullardan dolayı ölen insanların sayısını yansıtmamaktadır.

Büyük Tasfiye sürecine ilişkin istatistiksel çalışmaları derleyerek ilgili dönemde ölenlerin sayısına dair daha gerçekçi bir sonuca ulaşmak isteyen ve Sovyetler Birliği ekonomisi üzerine çalışan Micheal Ellman'ın (2002) hesaplamalarına göre 1937-1938 yıllarındaki yargılamalar neticesinde ölenlerin sayısı (idam edilenler, tutukluluk esnasında ölenler ve GULAG'da ölenler dâhil) 950.000 ila 1.200,000 arasındadır (Ellman 2002: 1163).

Bilançonun oldukça ağır seyrettiği tasfiyeler muhtemel bütün eleştirileri ve ihtilafları devre dışı bırakmak amacıyla en sert hâliyle uygulamaya koyulurken, insanlar "halk düşmanı" ilan edilme ve dışlanma korkusu içerisinde bir benlik dönüşümüne maruz bırakılırlar. Fişlenen insanların potansiyel suçlu hâline getirildiği 1937-1938 yılları Sovyet tarihine "kıyım süreci" olarak geçecektir. Bu dönemde bilim insanları, yazarlar, farklı sanat dallarının temsilcileri, köy halkı, sıradan ya da tanınmış pek çok isim acımasız yönetimin kurban listesine girer (Tan Metreş 2017: 75). Dilbilimcilerin de dâhil olduğu akademik camiaya ve sanatçılara yönelik tutuklamalar Büyük Tasfiye sürecinden önce başlar.

<sup>1</sup> "Halk düşmanı", "halk düşmanın babası/oğlu" gibi fişlemelerle tüm toplumun potansiyel suçlu hâline getirildiği bu iki yıllık süreç, Rusya tarihinde "büyük temizlik" (большая чистка), büyük terör (большой террор) ve "yejovşçina" (ежовщина)\*\* sözcükleriyle anılır (bk. Tan Metreş 2018: 200).

<sup>2</sup> Fakir köylülerin emeğini sömüren zengin köylü.

<sup>3</sup> Napishaneler ve Kamplar Baş İdaresi (Главное управление лагерей и мест заключения). (Şvedova 2008: 176).



1930’lu yıllarda tutuklanan yazar, entelektüel ve sanatçıların sayısı 2000 civarındadır. Bunlardan 1500’ü tutuklu buldukları hapiste ya da yollandıkları kamplarda ölür (Conquest 2018: 426). Yargılamalar ve tutuklamaların temelinde Sovyet öncesi geleneklere bağlı kalma, mevcut Sovyet ideolojisiyle ters düşecek çalışma ve girişimlerde bulunma, hâlihazırdaki iktidarı devirmeye yönelik karşı devrimci örgüt kurmaya teşebbüs etme gibi gerekçeler öne sürülür. Bu doğrultuda 1930’lu yılların başında Parti yönetimini eline geçiren İ. Stalin sadece politik rakiplerini değil, kendi planları çerçevesinde inşa etmeye çalıştığı sosyalizme aykırı algılanabilecek bütün sanatsal ve bilimsel çalışmaları da hedef tahtasına koyacaktır.

XX. yüzyılın en büyük Rus dilbilimcilerinden biri olarak görülen Nikolay Durnovo, Slavbilim<sup>4</sup> alanında çalışmaları bulunan Mihail Nesteroviç Speranski, Grigori Andreyeviç İlyinski gibi dilbilimciler 1934 yılı itibarıyla açılan davalarda tutuklanmış, mesnetsiz suçlamalarla itham edilmiş ve Büyük Tasfiye Dönemi’nde infaz edilmişlerdir.

### **1. “Slavistler Davası”nın Ortaya Çıkış Süreci**

Sovyet iktidarı sözde yeni halk düşmanlarını, siyasi konjonktüre aykırı düşünenleri bütün yazılı basını takip ederek ayıklama niyetindedir. Süreç, haksız mahkemeler ve hükümleri beraberinde getirir. İktidar yalnızca sistemin işine yaramayacak insanlarla uğraşmakla yetinmez aynı zamanda toplumsal değerler ve ideallerle de mücadele eder. Temelsiz bir şekilde burjuva ve Panslavizm’e hizmet ettiği, Sovyet sistemine ve Marksist öğretiye uyum sağlayamadığı varsayılan Slavbilim de bıçak sırtı bir döneme girer. Ya köklü bir şekilde revize edilecek (yani Sovyetleştirilecek) ya da yok olacaktır. Mevcut durumda devrim öncesi ekolden gelen bilim insanları yeni sisteme kolay bir şekilde uyum sağlayamaz (bazıları bunu bilinçli olarak istemez). Sovyet Eğitim Komiseri (günümüzde bakanı) Anatoli Lunaçarski *İzvestiya* Gazetesi’nde akademisyenlerin, özgürlüklerinde direktlikle ateşle oynadıklarını ima eder (Aksenova 2000: 28). Söz konusu ima bazı akademisyenlerin dik duruşunun ve yeni sistemin kolay kabul edilemeyeceğinin de göstergesidir. 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi’nin başarılı olmasının ardından Bolşevikler, Slavbilim uzmanlarına panslavist ideolojinin aktivistleri, Sovyet iktidarının görünmeyen düşmanları, monarşizm yanlıları nazarıyla bakarak Slavbilime savaş açar (Dostal 2007: 115). 1930’ların başlarında üniversiteler ve yükseköğrenim kurumlarında aktif bir biçimde yürütülen Sovyet reformları neticesinde Slavbilim kürsüleri kapatılır. Bilimler Akademisi’nin Sovyetleştirilmesi, Krill-Methodius<sup>5</sup> geleneğinde oluşturulan metinlerin bilimsel yayın komisyonunun ve Slavbilim Komisyonu gibi birçok merkezin kapatılmasını beraberinde getirir (Logaçev 1978: 91). Devrim’in ilerleyen yıllarında Slavbilim alanında en iyi okullardan biri yitirilir, ekolün birçok temsilcisi açlık ve işsizlik içinde ağır yaşam koşullarına sürüklenir. Yeni kadrolar yetiştirilemez ve Slavbilim Enstitüsünün kısa süreli varoluş serüveni (1931-1933) de genel durumu değiştiremez. Çok sayıda çalışan tarafından servis edilen “Slavistler Davası” dolayısıyla enstitü tasfiye edilir (Nigmatzyanov 2018: 257). Soruşturma kendine has bir biçimde yürütülmektedir. Slavistler Davası’nın bir önceki evresi olarak değerlendirilebilecek Akademi Davası’nda kamuoyuna açık hukuki bir süreç işlemiştir. Ancak aynı durum Slavistler Davası’nda söz konusu olmaz, kararlar Halk Komiserleri Konseyinde (Tüm-Birlik Devlet Siyasi İdaresi (ОГПИВ-ОГПУ)) alınır (Aksenova 2000: 28).

<sup>4</sup> Rusçada “Slavyanovedeniye”, İngilizcede ise “Slavic Studies” olarak geçen kavram. *Anlamı*: Slav dilleri, edebiyatı, tarihi, kültürü vs. ile ilgili çalışmaların yapıldığı akademik alan.

<sup>5</sup> Ayrıntılı bilgi için (bk. Lunt 2017: (Orijinal eserin Yayım Tarihi 1964) 155-166).



Hedef gösterilen Slavistlere karşı aksiyonların alınması için SSCB tarihi baş ideoloğu, akademisyen Mihail Pokrovski büyük çaba sarf eder. M. Pokrovski, 27 Haziran 1927 tarihli *Pravda* Gazetesi'nde yayımlanan "Emperyalizm Emrindeki Panslavizm (Панславизм на службе империализма)" adlı makalesinde 1908 yılında Prag'da, 1910 yılında Sofya'da gerçekleştirilen konferansları Neoslavistlerin "Panslavist Aktivistler Toplantısı" olarak niteler. Dahası bu toplantının katılımcılarını Birinci Dünya Savaşı'nın manevi hazırlayıcıları olarak addeder (Dostal 2007: 115). M. Pokrovski Slavbilim'i, Panslavizm gibi siyasi bir olguyla özdeşleştirerek Slavbilim'in kaleminin kırılmasına katkı sunar. Dilbilimci Samuil Bernşteyn de M. Pokrovski ile aynı çizgide yer alan sınıf arkadaşı Kobetski'den alıntı yaparak o sıra hatıratlarında benzer düşünceleri ifade eder: "Slavbilim = slavyanofilliktir<sup>6</sup>, slavyanofillik de karayüzlülüğe<sup>7</sup> eşitir." (Bernşteyn 2002: 67) Bu gelişmeler Slavistlere yönelik açılacak olan davalara temel oluşturması bakımından önemlidir.

Slavbilim'in Ekim Devrimi'nden sonraki gelişimi oldukça trajiktir. Rus biliminin parlamaya başlayan alanı olarak görülen Slavbilim yeni iktidarın proleter-enternasyonel ideolojisiyle örtüşmemektedir. Slav filolojisi, Panslavizm'in ve sonraları ırkçılık ve faşizm fikirlerinin yayılması için bir araç olarak değerlendirilip, bu alanda çalışanlar devrim karşıtı, monarşi yanlısı, Ortodoks kilisesine sadık kimseler olarak değerlendirilir (Dostal 2011: 100). Bu sebeple çok sayıda Slavbilim merkezi (üniversitedeki bölümler, Bilimler Akademisindeki Rus dili bölümleri ve komisyonları) kapatılır, bu alanda çalışan uzmanlar işsiz bırakılır, başka bölümlere geçenler olsa da daha sonra tasfiye edilirler (Bernşteyn 2011: 77-82). Slavistler Davası, entelijensiyanın Sovyet ideolojisini yansıtan akademik geleneklerden kopması, yeni bilimsel topluluklar kurmaya çalışması ve entelijensiyanın önemli bir kısmının karşı devrim faaliyetlerinde bulunması vb. iddialarla alevlendirilerek canlı tutulmaya çalışılır.

Yükseköğretim kurumlarındaki tasfiyelerin amacı akademiye diz çöktürmektir. İktidar çevresinde akademinin topyekûn kapatılmasına dair sesler de yükselmiştir. Akademisyenlere şantaj ve tehditle sahte ifadeler verdirilmiştir. "Uysallaştırılarak" Sovyet devletinin büyük bilim merkezine çevrilen SSCB Bilimler Akademisi'nin (Академия наук СССР) iktidarın otoritesini artıracığı fikriyle bu sesler bastırılmıştır. Öte yandan 1933 yılına kadar Bilimler Akademisi'nde yurtdışı bilim camiasının da saygı duyduğu çok sayıda bilim insanı çalışmaktadır. Sovyet yönetiminin o sıra yurtdışı algısından çekinmesi Akademiye yönelik davaları yasadışı yollarla çabucak sonlandırmaya sevk eder (Aksenova 2000: 31).

İ. Stalin'in planları kapsamında gerçekleştirilen tasfiye sürecinde Türkologların yanı sıra Slavistlerin de kıyım uğraması Bolşevik yönetiminin dilbilimcilerin üzerine giderken alan ayrımı yapmadığını göstermektedir. Bu makale için belirlenen başlıkta<sup>8</sup> atıfta bulunulan, "Kurşunlanan Türkoloji" isimli çalışmada Buran (2007), farklı etnik kökenlere (Rus, Ukraynalı vs.) sahip olsalar dahi Türk dili, edebiyatı, tarihi, folkloru ile ilgili çalışmalarda bulunan Türkologların Sovyet yönetimi altında maruz kaldıkları baskı ortamını, tutuklanmalarını ve hatta idam edilmelerini çarpıcı bir şekilde ortaya

<sup>6</sup> "Slavseverler" ya da "Slavyanofil" ifadeleri XIX. yüzyılın başından itibaren Rus edebiyatında Rus-Slav kültürüne ve aynı şekilde kilise Slav diline yönelmiş kişileri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Rusya'nın I. Petro'ya kadar olan geçmişini idealleştirmiş ve eski Slav dilini Rus dilinin başlangıcı ve kökü olarak incelemiş olan amiral A. S. Şişkov Slavsever olarak adlandırılmıştır (Staloviç'ten aktaran, Aslan 2018: 54).

<sup>7</sup> Karayüzler, XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nda faaliyet göstermiş, Çarlık rejimi yanlısı ve gelişmekte olan sosyalist devrimci harekete karşı örgütlenmiş bir hareketin adıdır.

<sup>8</sup> "Kurşunlanan Slavbilim"

koymaktadır. Pantürkist ya da Panturanist olmakla suçlanan Türkologlar, milliyetçi öğeleri ön plana çıkararak Bolşeviklerin "ortak Sovyet vatandaşlığı" söylemini sekteye uğratmaları gerekçesiyle büyük bir zulme maruz bırakılır ve Büyük Tasfiye sürecinde birçoğu kurşuna dizilir. Nitekim Panslavist ideolojiye hizmet etmekle suçlanan Slavbilimciler de benzer bir kaderi yaşayacaktır.

Slavistlere yönelik tutuklamalar 1933 yılında başlar; ancak düzmece suçlamalar aşamalı olarak hazırlanır. Tasfiyelerin bu ayağı, daha sonra "Rus Milli Partisi" (Российская национальная партия) şeklinde de anılacak olan "Slavistler Davası" (Дело славистов) adıyla tarihe geçer. Sovyetler Birliği Gizli Polis Servisi (ОГПУ при СНК СССР) tarafından davaların arka planını oluşturmak üzere kurgulanan hazırlıklar 1933 yılının sonlarına doğru duyurulmaya başlanır. 1937-1938 yıllarında yargılanan ve GULAG'da bulunan Slavistlerin neredeyse üçte biri öldürülür, bazıları kamp yaşamında çektikleri acılara dayanamayarak daha erken ölür (Aşnin vd. 1994a: 3). Davanın "Slavistler Davası" olarak anılmasının sebebi ağırlıklı olarak Slav Enstitüsü, Rus Müzesi ve Ermitaj Müzesinde görev yapan sanat bilimciler ve filologların soruşturmaya tabii tutulmasıdır. "Rus Milli Partisi" ifadesi ise 1934 yılının Şubat ayında kullanılmaya başlanır. Tarihçilere göre davaya Slavistler dışında dâhil edilen diğer isimler adil, toplu bir temizlik yapıldığının düşündürülmesi için seçilmiştir. Tutuklananlar arasında Mihail Speranski, Grigori İlyinski, Afanasiy Selişçev, Viktor Vinogradov, Vasili Korablyev, Dimitri Uşakov, Marfa Şçepkina, Nikolay Trubetskoy, Roman Yakobson, Maks Yulius Fridrih Fasmer gibi isimler yer almaktadır (Aşnin vd. 1994a).

Almanya'da faşistlerin iktidara gelmesi Slavbilim'in ırkçı bir bilim olduğunun ve faşizmin değirmenine su taşıdığı iddialarının güçlenmesine vesile olur ve bu iddialar yalnızca soruşturmalarda yer almaz. İktidarın baskısıyla "güncellenen" Bilimler Akademisi Yönetimi ve bazı Slavistler bu tezi toplumsal belleğe kazımak için algı oluşturmaya çalışır. Bilimler Akademisi'nde alınan kararda Slavbilim'in ülkedeki durumuna ilişkin bir etkinlik yapılması gerektiği kararı çıkar. 1934 yılının Aralık ayında Dil ve Düşünce Enstitüsünün ev sahipliğinde gerçekleştirilen etkinlikte bildiri sunma görevi D. Dimitrov'a verilmiştir. Rus dilbilimci slavist D. Dimitrov'un seçilmesi tesadüf değildir. Zira 1934 yılının Şubat ayında D. Dimitrov Ukrayna Bulgarlarının devrim karşıtı milliyetçi örgütüne katılmakla suçlanarak beş yıl şartlı tahliyeyle serbest bırakılmıştır ve Leningrad'da kalabilmiştir. Muhtemelen yeni takip ve suçlamalardan korktuğu için SSCB İçişleri Halk Komiserliği'nin bu isteğini yerine getirmek zorunda kalır (Bernşteyn 1989: 80). Dolayısıyla etkinlikte D. Dimitrov Sovyet yanlısı bir tutum sergileyerek SSCB Bilimler Akademisi Dil ve Düşünce Enstitüsünde sunmuş olduğu ve daha sonra Dil ve Düşünce (Язык и Мышление) Dergisi'nde yayımlanacak olan "Faşistleşme Yolundaki Slav Filolojisi (Славянская филология на путях фашизации)" başlıklı bildirisinde Slavbilim'e ağır eleştirilerde bulunur. D. Dimitrov, Slavbilim'in her zaman slavyanofillik ile göbek bağıyla bağlı olduğunu ve Slav filolojisinin teorik temelini faşizmin ideallerine dayandığını iddia eder. D. Dimitrov konuşmasını şu sözlerle bitirir: "Slav filolojisi Batıda faşizme evrilmekte ve bu sebeple bilimsel alanda varlık gösterme hakkını yitirmektedir. Faşizm, ileri sürmüş olduğu ırk teorisiyle... Yoldaş İ. Stalin'in de dediği gibi 'Gerçek bilimle arasında yerle gök kadar fark bulunmaktadır.'" (Goryainov 2006: 154-155) D. Dimitrov aralarındaki farkları gözetmeksizin Panslavizm'e hizmet eden bütün fikirleri "feodalizmin ideolojik kalıntıları" şeklinde niteleyerek onları "proletaryaya düşman ideolojiler" arasına dâhil eder. D. Dimitrov'a göre bu yaklaşımlar, Slav işçi sınıfına karşı konumlanan faşist güçleri harekete geçirmekte ve söz konusu ülkelerin burjuvazisine hizmet etmektedir (Aksenova 2000: 63-64).

1934 yılında iddianamenin detaylarına Almanya’da yayılma alanı bulan Slav filolojisinin gerici olduğu yönünde yeni bir madde eklenir. Slavist bilim insanlarının yapmış oldukları çalışmalar ve vermiş oldukları dersler Sovyet rejimine büyük darbe vurmuştur ve gençliği dinin kucağına itmiştir. İddianamede yer alan bilgilere göre “Burjuva Slavbilimi’nin etkisine” giren ilk dilbilimci Nikolay Kravtsov’tur. N. Kravtsov’un 1933 yılında yayımlanan kitabı “Sırp Destanı” adlı çalışması için savcı kendisine “Bu kitap rejime karşı kullandığınız bir silahtır” demiştir (daha sonra 1947 yılında yazar bu eseriyle doktora derecesi almıştır). İktidarın ideolojik tekeli oluşturmak için vermiş olduğu mücadelede eski nesil Slavistlerle hesaplaşmak ve genç neslin, rejimin belirlediği çerçevede bilim üretmesini sağlamak gibi hedefleri bulunmaktadır (Aksenova 2000: 34). Bu süreçte Sovyet yanlısı olduğunu açıkça beyan eden ya da bu minvalde çalışmalar gerçekleştiren bilim insanları bile uzun süren bir takip ve denetim aşamasından geçer.

Daha önce KGB’nin arşivlerinde “Slavistler Davası” olarak adlandırılan süreç 1934 başı itibarıyla “Rus Milli Partisi Davası”na döner ve partiye dâhil olduğu iddia edilen kişiler beş gruptan oluşur. İlk olarak “Ukrayna Milliyetçileri” grubuna dâhil olduğu iddia edilen Fyodor Hovayko, Vasili Şiyko gibi isimler tutuklanır. İkinci grupta Leningrad ve Moskovalı sanat bilimciler ve etnograflar bulunmaktadır. Sonraki grupta farklı mesleklerden Moskovalı entelektüeller yer alır (Aşnin vd. 1994a: 8). Ve nihayet en kalabalık olan gruba Moskovalı Slavistler dâhil edilir: SSCB Bilimler Akademisi üyesi Nikolay Durnovo, Grigori İlyinski, Afanasiy Selişçev, N. Durnov’un oğlu Andrey Durnovo ve oğlunun eşi Varvara Trubetskaya ve babası Vladimir Trubetskoy, profesörler V. Viktor Vinogradov, Kliment Kvitka, Pyotr Rastorguyev, Nikolay Tunitski, İvan Golanov, Vyaçeslav Rjiga bunlardan birkaçıdır (Aşnin vd. 1994a: 15). Rus Milli Partisi ile ilgili yürütülen dava iki koldan ilerler. Moskova Davasına paralel olarak Eylül 1933’te Leningrad Davası devreye sokulur. Çoğunluğunu sanat bilimciler ve etnografların, jeolog ve kimyacıların oluşturduğu otuz yedi kişi tutuklanır. Davanın Leningrad ayağında tutuklanan isimlerden beşi dilbilimcidir: Bilimler Akademisi Slavbilim Enstitüsü çalışanı Vasiliy Korablyov, Ukrayna Edebiyatı uzmanı Konstantin Koperjinski, Bilimler Akademisi Kütüphanesinde görevli A. A. Şçeglova ve Anna Nikolskaya, edebiyat bilimci Robert Kulle (Aşnin vd. 1994a: 34). Daha sonra suçlama sonucunda “Rus Milli Partisinin” başında bulunan siyasi merkezin üyelerinin isimleri de sıralanır: akademisyenler Nikolay Derjavin, Mihail Gruşevski, Vladimir Vernadski, Nikolay Kurnakov, Vladimir Perets, Mihail Speranski, Bilimler Akademisi üyesi N. Durnovo; profesör G. İlyinski, Slavbilim Enstitüsünün yöneticilerinden biri olan V. Korablyov (Aşnin vd. 1994a: 138). Suçlama dosyasına sabotaj ve özellikle SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Vyaçeslav Molotov’a suikast düzenlenme planı üzerinden terör de dâhil edilir. İçişleri Halk Komiserliği kurulunda yapılan özel bir toplantı ile Leningrad Davasında karar açıklanır ve otuz beş kişi ceza alır. Hüküm giyenlerden Aleksandr Avtonomov, Boris Liçkov, Grigori Razuvayev, İvan Andreyevski, Richard Fasmer, Emil Lindros, R. Kulle’ye on yıl kamp cezası verilir. Aynı ceza V. Korablyov için on yıl Kazakistan sürgünü olarak değiştirilir. Gleb Bonç-Osmolovski, Maria Fride, Arkadi Zarembovski, Antonina Kolakovskaya, Natalya İsaçenko, Pyotr Neradovski, Yelena Mroz, Konstanstin Koperjinski, Afanasi Bejkoviç’e üç yıl kamp cezası verilir (Aşnin vd. 1994a: 86).

1937-1938 yıllarında aralarında N. Durnovo, A. Durnovo, A. Svintsov, Valerian Rozenmeyer, Gustav Tyurk, V. Trubetskoy, V. Trubetskaya, Boris Krijanovski, Aleksandr Ustinov, G. İlyinski, Vasili Drozdovski, Fyodor Şmit, R. Kulle, Aleksandr Avtonomov gibi isimlerin yer aldığı “Rus Milli Partisi”yle ilgili yargılananların çoğu yeniden tasfiye edilir ve kurşuna dizilir. Nikolay Malitski, P. Neradovski ve A. Nikolskaya yeniden yargılanır. N.



Malitski 1938 yılında Kargopolski Kampı'nda ölür (Aşnin vd. 1994a: 138). İ. Stalin'in tam anlamda otoriteyi sağlamasının akabinde yaşanan tüm bu acımasızca yargılama ve infaz süreci 1937 ve 1938 yıllarında zirve yaparak tarihte görülen en büyük tasfiye hareketlerinden biri olarak kayıtlara geçer. Milyonlarca insanın ölümüne ve büyük acılara sebep olan uygulamalar yine İ. Stalin'in emriyle 1939 yılında sonlandırılır.

Siyasi muhalifleri ile olan çekişmesi bir yana, İ. Stalin'in özelde Slavistlerle genel olarak da akademi dünyası ile olan çatışmasının temelinde bahsi geçen topluluğun devrimle gelen Sovyet ideolojisini benimsememesi ve ortaya koydukları çalışmaların iktidarın plan ve hedefleri ile büyük oranda ters düşmesi yatmaktadır. Farklı milliyetleri, azınlıkları, etnik grupları birleştirici bir unsur olarak Sovyet vatandaşlığını ön plana çıkarmak isteyen Bolşevikler, özel bir grubu, milleti ya da ırkı odak noktasına alan, onlara has çalışmalar yürüten ya da milli değerlerini vurgulayan dilbilimcilerin bütün girişimlerini de büyük bir tehdit olarak görür ve onları vatan haini olarak konumlandırır.

## **2. Soruşturmanın Yürütülüş Biçimi**

İ. Stalin tasfiyelerinin 1933-1934 yılları arasındaki sorgulamaları esnasında hırpalamak, dayak atmak gibi fiziksel şiddet biçimleri henüz kullanılmaz. Fiziksel işkencelere daha çok 1937-1938 yılları arasındaki Büyük Tasfiye zamanında başvurulur. Halk Komiserleri Konseyinin gizli siyasi biriminde psikolojik şiddeti tercih eden entelektüeller çalışmaktadır. Şüpheliler uykusuzluğa maruz bırakılır, kimi zaman bu şekilde hücrelere gönderilir. Ancak gece sorgulamaları en sık başvurulan yöntemdir. Sorgulamaların ilk etabında soruşturmacı, şüpheliyi mümkün olduğunca korkutmaya, iradesini kırmaya çalışır. Birkaç gün uykusuz kalan şüpheliye ağır küfürler edilir, casusluk, İ. Stalin'e suikast düzenleme gibi dönemin ölçülerinde en ağır suçlamalar yöneltilir, kurşuna dizme cezası, ailesinin canına kastetmeyle tehdit edilirler. Kurban iyice demoralize olduğunda sorgulamanın tonu değişir, soruşturmacılar yumuşak davranmaya başlar. Şüpheli devlete yardımcı olmak için "karşıdevrim örgütüne" üyeliğini ve "örgüt arkadaşlarını" anlatmak zorunda bırakılır. Suçlamaların dürüst bir şekilde kabul edilmesi durumunda çok hafif cezalar alınacağı söylenir. Bununla birlikte şüphelilere daha önceki soruşturmalardaki "itirafların" tutanakları gösterilir, iradesi kırılanların ya da gizli servisin elamanlarının bulunduğu hücrelere gönderilip orada tamamen ikna edilmeleri sağlanır. Bazen açıktan açığa pazarlık yapılır. Soruşturmacı, şüphelilerden birine suçunu itiraf etmesi ve suçlu arkadaşlarının adını vermesi durumunda dosyasından yabancı bilim insanlarıyla olan ilişkisinin çıkarılacağını ve bunun da daha az yatmasına sebep olacağını vurgular (Aşnin vd. 1994a: 138). Aşnin'in elde etmiş olduğu arşiv tutanakları iki tarafın da şartları yerine getirdiğini göstermektedir.

Şüphelinin suçsuz olduğunda ısrar etmesi durumunda aynı prosedür birkaç kez daha tekrar edilir ve sonrasında silahla tehdit gerçekleştirilir. Sonuçta şüpheli mantıklı düşünemeyecek duruma gelir. Hipnoz edildiğini ve aklını kaçırmaya başladığını düşünerek intihar edecek noktaya gelir. O durumda kâbusun bir an önce bitmesini isteyerek, önlerine sürülen mantıksız suçlamayı dahi kabul etmek zorunda kalır. Soruşturmacılar her zaman korkutma yoluna gitmezler. Kimi zaman da özellikle gençlerin üzerinde değişik biçimlerde tesir ederek akıl oyunları oynarlar. Soruşturmacı birkaç gün süren gece sorgulamalarında sürekli aynı sözleri tekrarlar: "Herkes itiraf etti suçunu, bir inat eden sen varsın. Bu durum, olayları ve yaşananların siyasi boyutunu doğru analiz etmeyi beceremediğin anlamına geliyor." Bu yönlendirmeler sonrasında şüpheli gerçekten de devrim karşıtı bir örgütün varlığına inanmaya başlar ve hatta bunu fark edemediği için hayıflanmaya başlar: "Devrim karşıtı değildim, bunu biliyordum. Ama belki bu benim sübjektif görüşümdü?"



Objektif bakıldığında belki de hareketlerimde bir devrim karşıtlığı vardı?” Nihayetinde de istenilen itiraflar alınır (Aşnin vd. 1994a: 53).

İtirafların ardından soruşturmalar birden kesilir, şüpheli cezaevine gönderilmeden önce kendine gelir. Utanç ve pişmanlık duygusu ile beraber soruşturma ya da mahkemede ifadesini geri almak istese de bu mümkün olmaz. Zira ifadeyi geri çekmenin mümkün olabileceği bir yargılama ortamı yoktur. Halk Komiserleri Konseyinin şüpheliler olmaksızın düzenlenen toplantısında hüküm verilir ve verilen hükmün yazılı kopyası şüpheliye teslim edilir. Vicdanlarında yer eden leke de ölene kadar onlarla birlikte kalır (Aşnin vd. 1994a: 138). Büyük Tasfiye sürecinde düzenlenen mahkemeler tarihçiler tarafından çoğunlukla “göstermelik” olarak nitelendirilir. Çünkü mahkeme öncesi alınan itirafların hukuka uygun ve insani olma özellikleri oldukça şaibe altındadır. Yurt dışından gözlemci olarak mahkemelere katılan gazetecilerden bazıları yargılananların ağzından itirafları duydukları ya da yazılı/imzalı itiraflarını okudukları için yargılamanın adil olduğunu düşünürler. Fakat daha sonra arşivlerden çıkan bilgiler ve gerçekler sürecin pek de görüldüğü gibi olmadığını ortaya koyacaktır.

Büyük Tasfiye Dönemi’nde gerçekleştirilen mahkemelerle ilgili olarak bahsedilmesi gereken hususlardan birisi de “Dewey Komisyonu”<sup>9</sup>nun ortaya koyduğu rapordur. Her ne kadar İ. Stalin’in ilgili dönemdeki en güçlü siyasi rakibi, sol görüşün temsilcisi ve Devrim’in sembol isimlerinden biri olan Lev Troçki’nin de yargılandığı Moskova Davaları için oluşturulmuş olsa da, Dewey Komisyonu, dönemin yargılamalarının objektifliği hakkında fikir vermektedir. Komisyon yaptığı araştırmalar sonucu L. Troçki’ye yöneltilen suçlamaların doğru olamayacağına dair somut kanıtlar ortaya koyar (Snyder 2010: 137). Örnek olarak Georgi Pyatakov, “L. Troçki’den terör eylemleri gerçekleştirmek üzere direktifler almak için 1935 yılının Aralık ayında Oslo’ya uçtuğu” şeklinde ifade vermiştir. Fakat Dewey Komisyonu bahsedilen tarihte böyle bir uçuşun gerçekleşmediğini kanıtlar. Başka bir davalı İvan Smirnov ise 1934 yılının Aralık ayındaki Sergey Kirov cinayetinde (azmettirici olarak L. Troçki suçlanmaktadır) görev aldığını itiraf etmiştir. Yine komisyon sanığın bu tarihte cinayete karışma ihtimalinin olmadığını; çünkü suikast gerçekleştiği gün İ. Smirnov’un hapiste yatmakta olduğunu ve bir yıldır da orada olduğunu belgeler (Dewey 1972: 155). Elbette mahkeme bu kanıtları kabul etmez ve kendilerinden beklenen kararları her hâlükârda alırlar. Fakat Dewey Komisyonunun raporları sanıkların hangi şartlar altında ifade verdikleri ya da itirafta bulduklarına dair fikir vermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Komisyon dava ile ilgili çalışmalarını 422 sayfalık bir kitapta toplar ve daha sonra yayımlar. “Not Guilty” adı verilen kitapta Moskova davalarında yargılananların suçsuz oldukları ifade edilir. Komisyon özetle şu çıkarımlarda bulunur (Dewey, 1972):

- Moskova davalarının yürütülüş şekli önyargısı olmayan hiçbir insanı burada adaletin sağlandığına ikna edemeyecek bir formattadır.
- Alınan itiraflar gerekli ve oldukça önemli olmasına karşın, hangi şekilde alındıklarına bile bakılmaksızın, itirafların gerçekleri yansıttığı konusunda Komisyon ikna olmamıştır.
- L. Troçki bu mahkemelerde yargılanan davalı ve tanıklara Sovyetler Birliği karşıtı dış güçlerle işbirliği yapmaları yönünde talimatlar vermemiş ve asla SSCB’de kapitalizmin tesis edilmesi için önerilerde ve girişimlerde bulunmamıştır.

<sup>9</sup> Amerika’daki L. Troçki destekçileri tarafından 1937 yılındaki mahkemede gözlemde bulunmaları ve gerçekleri ortaya çıkarmaları için eğitimci filozof John Dewey başkanlığında kurulan komisyon.

Komisyon nihai kararı olarak şu ifadeleri kullanır (Dewey, 1972): "Moskova Davaları uydurma ve komplodan ibarettir."

### **3. 2554 No'lu Dava Dosyası'nda Slavistlere Yönelik Pasajlar**

1934'te Mart ayının sonlarına doğru soruşturma bitirilir. Soruşturma neticesinde 2554 numaralı dava dosyası hazırlanmıştır. "Slavistler Davası"na ilişkin en kapsamlı çalışmaya imza atmış olan dilbilimci Türkolog, dilbilim tarihçisi Fyodor Aşnin ve Rusya Bilimler Akademisi üyesi dilbilimci Vladimir Alpatov arşiv belgelerini yayınladıkları çalışmalarında söz konusu dava dosyasında geçen aşağıdaki çarpıcı noktaları şöyle aktarır:

"Soruşturma neticesinde Moskova'da, Leningrad'da, Ukrayna'da, Azovo-Çernomorskiy Bölgesi'nde, Belarus'ta, Batı'da ve İvanovski Bölgelerinde "Rus Milli Partisi" adında karşı devrimci, milli, faşist bir örgütün var olduğu, amacının ise Sovyet varlığını sonlandırarak ülkede faşist diktatoryayı hâkim kılmak olduğu tespit edilmiştir. Rus Milli Partisi'nin bünyesinde farklı milliyetçi unsurları barındırdığı, Sovyet iktidarıyla mücadele etmek için değişik platformlar oluşturduğu tespit edilmiştir. Örgütün temelleri 1930 yılında atılmaya başlanmıştır (Aşnin vd. 1994a: 70). Leningrad Bölge Savcı yardımcısının yazmış olduğu hükme göre, Rus Milli Partisi Leningrad'da bulunan bir merkezden oluşmaktadır ve üyeleri arasında V. Vernadski, V. Peretts, N. Kurnakov, N. Derjavin, M. Speranski ve P. Şmit ve profesörler V. Korablyev, G. İlyinski, A. Selişçev gibi akademisyenler yer almaktadır. Hüküm tarihi: 21 Mart 1934" (Aşnin vd. 1994b)

SSCB Bilimler Akademisi Slavbilim Enstitüsü (daha sonra 1934 yılında "Slavistler Davası"ndan dolayı kapatılacaktır) yöneticilerinden Leningradlı slavist V. Korablyov 29 Ocak 1934 tarihinde şu beyanda bulunur: "Örgüte 1929 yılında akademisyen V. Peretts'in teşvik etmesiyle katıldım. V. Vernadski, N. Kurnakov, V. Peretts, B. Krijanovski ve Nikolay Sıçev'in bulunduğu yönetici gruba dâhil oldum (Aşnin vd., 1994b). Aynı gün dava dosyasındaki en kilit isim olan Nikolay Durnovo sorguya alınır. "1924-1927 yılları arasında Çekoslovakya'da yaşamıştır. Burada, dava dosyasında adları geçen N. Trubetskoy, R. Yakobson, P. Bogatirev'le sık sık görüşmüştür." Soruşturmacı, N. Durnovo'yu Rus faşist Merkezinden V. Vernadski gibi bilim insanlarının kanına girme görevi aldığını itiraf etmesi yönünde zorlar. İşin kötü yanı N. Durnovo gerçekten de Sovyet Rusya'ya dönmeden önce yurtdışında N. Trubetskoy, R. Yakobson ve P. Bogatirev'le hatıra fotoğrafı çektirmiştir. Söz konusu fotoğraf daha sonra "Faşist Merkezi Toplantısı"nın en önemli kanıtı olarak dava dosyasına ataçlanır (Aşnin vd. 1994a: 112). Dilbilimciler çapraz sorgularda birbirine düşürülür ve çelişkili ifadeler verirler. Bu bağlamda 28 Mart 1934 tarihinde iki dilbilimcinin ifadeleri dikkat çekicidir. Soruşturmada sorulan sorulara istekle cevap veren dilbilimci V. Korablyov, kendisinin hiçbir şekilde suçlu olmadığını iddia eden arkadaşı ünlü dilbilimci A. Selişçev için "1933 yılı Kasım ayında kendisiyle Leningrad'da gerçekleştirdiğimiz bir sohbet esnasında bana Moskova'da bulunan Rus Milli Partisi adında bir örgütten söz etti. Sonra söz konusu örgütün Moskova ve Leningrad yönetimlerinin bağlantılı çalıştıklarını ve bu bağlantının Moskova'da M. Speranski, Leningrad'da ise V. Peretts üzerinden yürütüldüğünü söyledi" beyanında bulunur (Aşnin vd. 1994a: 62).

1934 yılının Ocak ayında son tutuklamalardan biri gerçekleştirilir. Doğu bilimci, Ermitaj Müzesi'nin nümizmatik bölümünden sorumlu R. Fasmer tutuklanır. Kardeşi Maks Fasmer ünlü Rus Etimoloji Sözlüğü'nün yazarıdır; Berlin'de yaşamaktadır ve ağabeyiyle yazışmaktadır. Almanya'da o sıra faşist bir yönetim vardır. Bu bağ Sovyet gizli polislerinin eline davayla ilgili bir koz daha vermiş olur (Aşnin vd. 1994a: 41).



“Rus Milli Partisi’nin başında yer alan isimler soruşturma sonucunda ortaya çıkarılmıştır:

- 1) Leningrad’daki Slavbilim Enstitüsünde Profesör N. Derjavin,
- 2) Akademisyen M. Gruşevski,
- 3) Oğlu yurtdışında Avrasyacılık faaliyetlerini yürüten akademisyen V. Vernadski, Leningrad’da yaşamaktadır,
- 4) Akademisyen N. Kurnakov,
- 5) Leningrad’daki Slavbilim Enstitüsünün başkan yardımcısı, akademisyen, Ukraynalı milliyetçi V. Peretts,
- 6) Dilbilimci N. Durnovo, Moskova’da yaşıyor,
- 7) Monarşi yanlısı edebiyat bilimci M. Speranski, Moskova’da yaşıyor,
- 8) Dilbilimci profesör G. İlyinski, Moskova’da yaşıyor,
- 9) Leningrad’daki Slavbilim Enstitüsü yöneticilerinden V. Korablyov.

Dokuz kişilik kadronun etrafında aktif çalışan üyeler kümelenmiştir. Söz konusu üyeler Partinin farklı birimlerinde görev alarak partiye katılımın çoğalmasında için çalışmaktadır. Rus Milli Partisi Merkezi Üyesi akademisyen V. Peretts’e yakınlığıyla bilinen aktif üyeler V. Krijanovski, ve V. Drozdovski Ukrayna’daki kadrolaşma için faaliyetler yürütmüştür. “ (Aşnin vd. 1994a: 71)

“Yurtdışındaki faşist hareketin programında, lider N. Trubetskoy tarafından ileri sürülen fikirler yer almaktadır. Bu fikirler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- 1) Milliyet unsurunu işçi sınıfının üzerinde görmek. Proletarya diktatörlüğünü devirmek ve yerine milli bir yönetim kurmak,
- 2) Gerçek bir milliyetçilik hayali kurarak, kendine özgü kültürü, adetleri, yaşam şekli ve Rus halkının tarihi gelenekleri için mücadele etmek,
- 3) Rus halkının manevi gücünü yükseltecek bir güç olarak dini korumak,
- 4) Slav ırkının üstün olduğuna inanarak, Slavların gelecekte tek bir çatı altında toplanması için propaganda yapmak.

1932-1933 yılına kadar Rus faşizmi yurtdışından, Rus Mili Partisi ise Fransız Hükümeti çevrelerinden destek görmüştür. Almanya’da faşizmin etkisinin artmasının ardından Rus Mili Partisi Alman faşist gruplarla yakınlık kurarak devrim karşıtı Fransız ve Çek gruplarla da bağlarını yitirmemişlerdir. Örgütün faaliyetleri arasında yer alan eylemler:

- 1) Örgütün kadrosunun genişlemesi için yeni üyeler kaydetmek,
- 2) İsyancı hücrelerin oluşturulması ve örgüt için silah yemini etmek,
- 3) Sabotaj,
- 4) Terör.

Özellikle genç kadrolarının genişlemesiyle ilgili örgütün bütün üyeleri aktif katılım gerçekleştirmiştir. Bu uğurda özel ve mesleki bağlar ve ilişkiler devreye sokulmuştur. Örgütün Sovyetler Birliği’nin çeşitli şehirlerde genişleyebilmesi için bilimsel ve mesleki seyahatlerden yararlanılmıştır. Soruşturma sonucunda üyelerin “Müzelerin Dostluğu” ve



"Yerel Tarih Çalışmaları" adı altında nüfuzunu artırmaya yönelik geniş çaplı çalışmalar yürüttükleri tespit edilmiştir. Örgüt üyeleri müzelerin bünyesinde açılacak sergiler için numuneler toplama görüntüsü altında Askeri Tarih Müzesi'nden (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи) 240 adet tüfek, tabanca ve mitralyöz temin edilmiştir. Rus Milli Partisi Leningrad'daki Bilim-Araştırma Enstitüleri'ndeki hücre yapılanmaları sayesinde devlet ve savunma yararına yürütülen bilimsel araştırma çalışmalarına engel olmuş ya da sekteye uğratmıştır." (Aşnin vd. 1994a: 72)

"Rus Milli Partisi, yurtdışı Rus faşist merkeziyle bağlantısının yanı sıra, örgütün merkez üyelerinden N. Durnovo vasıtasıyla yurtdışındaki işgalcilerle de işbirliği içindedir. Fransa, Çekoslovakya, Almanya gibi ülkelerde açılan Slavbilim Enstitüleri örgütün yasal kamuflajını oluşturmaktadır. Bu enstitüler sayesinde SSCB topraklarında devrim karşıtı faaliyetler yürütülebilmektedir. Derjavin, N. Durnovo, V. Trubetskoy ve diğerlerinin yurtdışına çıkmasıyla ve bilimsel görevlendirmeler adı altında Rus Milli Partisiyle görüşmek için yabancılarca SSCB'ye yapılmış olan ziyaretler (Paris'ten A. Mazon'un, Berlin'den M. Fasmer'in ve Prag'dan Yan Slavek'in) sayesinde örgütün yurtdışıyla kurmuş olduğu sistematik bağ sürdürülmektedir. Bunların yanı sıra Rus Milli Partisinin N. Durnovo ve R. Kulle gibi bazı aktif üyelerinin SSCB'deki yabancı yurtdışı temsilcilikleriyle direk ve dolaylı yollardan tesis ettikleri bağlantıları bulunmaktadır." (Aşnin vd. 1994a: 72)

Bu iddialar dava dosyasında sıkça tekrar etmektedir:

"Nikolay Nikolayeviç Durnovo, 1876 doğumlu, devrimden önce soylu sınıfa mensuptu, Moskova Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doçent, daha sonra Saratov Üniversitesi'nde profesör olarak çalıştı. 1924 yılında yurtdışı seyahat hakkı elde etti, zamanında geri dönmedi, orada 1927 yılına kadar yaşadı. Brno ve Prag Üniversiteleri'nde dersler verdi, yurtdışı dergilerde yayınlar yaptı.

1) Rus Milli Partisi adlı devrim karşıtı örgütün merkez kadrosu üyelerinden biridir.

2) Yurt dışındaki Rus Faşist Merkezi yöneticileri N. Trubetskoy ve R. Yakobson'la ilişki içerisindedir ve onlardan SSCB'deki milliyetçi örgütleri yönlendirmek üzere talimatlar almıştır.

3) Yurt dışından N. Trubetskoy'un kendisine vermiş olduğu gayrikanuni Avrasya literatürü, özellikle de N. Trubetskoy'un yazmış olduğu *Rus Özşuuru Meselesi Üzerine* (К проблеме русского самопознания) adlı çalışmayı getirerek örgüt üyeleri arasında yayılmasını sağlamıştır.

4) Devrim karşıtı faaliyetlerin pratiğe dökülmesine ilişkin sorunları görüşmek üzere örgüt üyelerini bir araya getirmiştir.

5) Fransız işgalci çevrelerle işbirliği içinde olmuştur; Profesör A. Mazon bunlardan birisidir.

6) Moskova'daki Çekoslovakya misyonu ile bağ kurup bu misyon üzerinden N. Trubetskoy'la iletişim kurmuştur ve SSCB'deki siyasi durumu aktarmıştır.

Suçunu tamamen kabul etmiştir."

Soruşturulan diğer isimlerle alakalı bilgiler de dava dosyasında yer almaktadır:

"Viktor Vladimiroviç Vinogradov 1894, Zaraysk şehri doğumlu, soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi, Rus, SSCB vatandaşı. Leningrad Tarih-Filoloji Enstitüsünden

mezun oldu. Tutuklanana kadar Bubnov Enstitüsünde profesör unvanıyla dilbilim dersleri vermiştir. Kendisine yöneltilen suçlar şu şekildedir:

- 1) Devrim karşıtı bir örgüt olan Rus Milli Partisi saflarında yer almıştır.
- 2) Devrim karşıtı merkezin başındaki üye N. Durnovo'nun grubuna dâhil olmuştur.
- 3) Örgütün aktif üyesi G. İlyinski'nin düzenlemiş olduğu ve anayasadaki 58 - 10. maddelerde suç olduğu sabit olan faaliyetlerde Devrim karşıtı toplantılara iştirak etmiştir. Suçlu olduğunu kabul etmiştir.

Sekiz kişi hariç suçlananların çoğu yöneltilen suçlamaları kabul etmiştir: Aleksandr Grigoryev, K. Kvitka, Natalya Lebedeva, P. Rastorguyev, A. Selişçev, Yevgeniya Tantsova, G. Tyurk, F. Hovayko." (Aşnin vd. 1994a: 74-75)

Slavistlere yönelik olarak hazırlanan 2554 numaralı dava dosyası, F. Aşnin ve V. Alpatov'un (1994) gerçekleştirdiği arşiv çalışmaları neticesinde gün yüzüne çıkmış ve dilbilimcilere isnat edilen tüm suçlamaları gözler önüne sermiştir. İlgili alanda çalışmalar yürüten akademisyenler Bolşevik rejimin hedefleri doğrultusunda hareket etmedikleri için sonunda hayatlarına mal olacak zorlu ve ölümcül bir yola girmek zorunda bırakılmıştır. Yaptıkları ve yapacakları çalışmalarla özelde Slavbilim'e genel olarak da dilbilime büyük katkı sunan/sunacak olan bilim insanlarının yaşadıkları bilim dünyası adına büyük bir trajedidir.

Slavistlerin büyük bir kısmı bahsi geçen dava dosyasına konu olmakla beraber, herhangi bir yargılama sürecine dahi sokulmadan bir gece ansızın tutuklanan ve infaz edilen bilim insanları da olmuştur. Onlardan biri de Japon casusu olmakla suçlanan ve ardından idam edilen Doğu Asya Dilleri uzmanı dilbilimci Nikolay Nevski'dir.

#### **4. Nikolay Nevski (1892-1937)**

Moskova'nın 250 km doğusundaki Yaroslavl Bölgesi'nde doğan N. Nevski başarılarla dolu eğitim hayatından sonra Petersburg Üniversitesi'nin Çin-Japon Dilleri Bölümü'nden mezun olur, Rus ve Sovyet dilbilimci olarak çalışmalarına devam eder. Eğitiminin önemli bir kısmını 1915'te gönderildiği Japonya'da sürdürür ve Ekim Devrimi'nin yaşandığı süreçte ülkesi karmaşa hâlinde olduğundan SSCB'ye ancak 1929 yılında dönüş yapabilir. Ryukyu lehçeleri<sup>10</sup>, kültürü ve gelenekleri hakkındaki öncü çalışmaları Japon dilbilimcilere ilham kaynağı olur (Kabanoff 1993: 25).

N. Nevski, Japonya'da kaldığı dönemde ülkenin büyük bir kısmını dolaşır. Japonya'nın kuzeyinde yer alan Hokkaido Adası'nda yaşayan insanlar ve onların konuştuğu Aynu Dilleri (Ainu Language) üzerinde çalışmalar gerçekleştirir. Ayrıca Miyako adalarında konuşulan Miyako lehçesi ile alakalı araştırmalarda bulunur. 1920'lerde Japonya'da kaldığı dönemde yaptığı çalışmalarla ilgili bazı makaleleri Japonya'nın bilimsel dergilerinde yayımlanır. Orada kaldığı süreci çok iyi değerlendiren dilbilimci, dolaştığı adalardaki insanlara ve kültürlere dair birçok halk türküsü, efsane, öykü, deyim, bilmece ve yerel geleneklere dair materyal toplar.

Japonya'da geçirdiği on beş yıl boyunca Nevski, yerel akademisyenlerle bağlantı kurmak için eline geçen her fırsatı değerlendirir, onlarla kapsamlı bir işbirliği içerisinde çalışmaya gayret eder ve Japon dillerine yönelik araştırmalarda karşılıklı fikir ve bilgi alışverişinde bulunur. Dilbilimci ayrıca, Şinto (Shintô) dini ve etnolojisi ve Tayvan

---

<sup>10</sup> Japonya'nın güneyinde bulunan Ryukyu Adaları'nda konuşulan ve Japon dillerine ait olan yerel dillerdir. Japoncanın lehçeleri olarak da değerlendirilir.

Aborjinleri'nin dilleri hakkında da araştırmalar gerçekleştirir. İlk olarak Otaru'daki Ticaret Okulunda, daha sonra Osaka'daki Yabancı Diller Enstitüsünde görev alır. 1929 yılında SSCB'ye döndükten sonra ise Leningrad'daki Doğu Dilleri Enstitüsünde çalışmaya başlar ve burada daha çok Tangut Dilleri'nin özömlenmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirir (Kabanoff 1993: 26).

Büyük Tasfiye sürecinin karanlık koşullarında aniden Sovyet yönetiminin radarına giren Nevski 1937 yılının sonbaharında bir gece yarısı Japon eşi İsoko Mantani-Nevski ile birlikte ansızın tutuklanır. Uydurma gerekçelerle Japonya adına casusluk yapma suçlamasına maruz bırakılan Nevski bir sonraki ay eşi ile birlikte infaz edilir. Tutuklandığı dönemde tüm çalışmalarına el koyulur; ancak bazıları kurtarılabildi. 1969'da Tangut Dili için yazdığı kendi el-yazması sözlük ve aynı başlık üzerine birkaç makalesi Tangut Filolojisi Dergisi'nde (Tangutskaya filologiya) yayımlanır. Tangut dillerinin özömlenmesine dair gerçekleştirdiğı çalışmalar ve yazdığı makalelerin getirdiğı başarı sayesinde ölümünden sonra 1962 yılında en önemli Sovyet ödölü olan Lenin Ödölü'ne layık görölür. Daha sonraki süreçte Aynu, Miyako ve bazı Tayvan dillerine yönelik alışmaları SSCB'de de yayımlanır (Kabanoff 1993: 26).

Slavist olmasa da Doğu Asya dilleri uzmanı bir dilbilimci olarak N. Nevski'nin Büyük Tasfiye sürecindeki akıbeti oldukça çarpıcıdır. Eğitim hayatı boyunca ve araştırmalarda bulunduğu dönemde oldukça verimli çalışmalara imza atan dilbilimcinin alanına yaptığı katkılar bugünkü çalışmalara esin kaynağı olmaktadır.

Uzun bir soruştırma ve tutukluluk sürecine maruz kalan ve Slavistler Davası'nın sembol isimlerinden olan bazı Slavistlerin yaşadıklarından da detaylıca bahsetmek genel anlamda Slavistlere uygulanan sürecin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

### **5. Nikolay Durnovo (1876-1937)**

Tutuklanan Slavistler arasında en büyük önem Nikolay Durnovo ve oğluna atfedilir. N. Durnovo, aristokrat bir aileden geliyor oluşu, yurtdışında yaşaması, Belarus'ta çalışması gibi nedenlerden ötürü soruştırmada karşılaşacağı muhtemel senaryoları öngörüp hemen bir takım itiraflarda bulunmaya başlar. N. Durnovo 6 Ocak 1934 tarihinde Prag, Brno ve Minsteki yaşamı ile ilgili detaylar verir. Biyografisindeki birçok doğru bilginin yanı sıra faşist bir örgütün varlığı ve R. Yakobson, N. Trubetskoy gibi isimlerin bu örgütteki faaliyetleri gibi pek çok fantastik bilgiye de rastlanmaktadır. İfadelerde N. Durnovo'nun Moskova'ya döndükten sonra G. İlyinski, V. Peretts, M. Gruşevski tarafından oluşturulan milliyetçiler örgütünün yönetim kadrosuna nasıl dâhil olduğu belirtilmektedir. N. Durnovo üç gün sonra soruştırmacı Sidorov'a örgütün "yurtdışı bağlantılarını" da gösterir. Kendisiyle bilimsel ilişkisi olan neredeyse bütün Batılı Slavistler ve SSCB'ye gelenler ajan olarak etiketlenir, onların Sovyetler Birliği'ne yapmış olduğu ziyaretler ise yasadışı faaliyetler olarak adlandırılır (Aşnin vd. 1994a: 54).

XX. yüzyılın en büyük Rus dilbilimcilerinden biri olan N. Durnovo'nun dava sürecine nasıl süröklendiğini görebilmek için genel biyografisine göz atmak gerekir. N. Durnovo tutuklandığında bir tutuklu anketi doldurur. F. Aşnin "Slavistler Davası" adlı eserinde, ulaştığı arşiv belgesindeki söz konusu anketi şöyle aktarır (Aşnin vd. 1994a: 18):

"1876 Moskova doğumlu.

*Görev ve hizmet yeri ya da yaptığı iş:* Eğitim yayıneviyle yapmış olduğu anlaşma çerçevesinde bilimsel çalışmalar yapmaktadır. Yaşamını yükseköğrenim kurumlarında vermiş olduğu derslerle idame ettirmektedir. Herhangi bir partiye üyeliği



bulunmamaktadır. Siyasi seçimlerde oy kullanmamıştır. Politik faaliyetlerde bulunmamıştır. “

N. Durnovo'nun dosyasında SSCB Merkez Devlet Tarih Arşivi'nde 13 Şubat 1964 tarihinde düzenlenen bir rapor yer almaktadır. Rapor, N. Durnovo'nun 1915 yılına kadarki biyografisini içermektedir:

“Moskova Valiliği'ne bağlı soylu bir ailenin mensubudur. 1895 yılında Moskova Üniversitesi Tarih-filoloji fakültesine girmiş, bu bölümü altın madalya alarak bitirmiştir ve iki yıl üniversitede kalmıştır. İleri düzeyde Almanca, Fransızca ve İngilizce bilmektedir. 1904 yılında Moskova Üniversitesi'nde, 1910 yılında Harkov (Ukrayna) Üniversitesi'nde dersler verir. 1925 yılında tekrar Moskova'ya döner (Aşnin vd. 1994a: 18).

N. Durnovo politikadan uzak bir yaşam sürer. Ancak 1906 yılında çok kısa bir süreliğine 17 Ekim Birliği'ne (Союз 17 октября) girer; fakat kendine yakın bulmadığı için ayrılır. Yaşamını gençliğinden itibaren Rus Diline adar. 1917 yılına kadar kitap ve makale olmak üzere 92 adet telif esere imza atar. Eski Rus Edebiyatı'yla ilgili yayınlar yapar, anıt eserler hakkında çalışmalarda bulunur. Ancak zaman içerisinde ana ilgi alanları, Rus dilinin tarihi ve Rus diyalektolojisi olmuştur. Devrim öncesi yayınlarının çoğu lehçelerle ilgilidir, Rus dilbilimci Dimitri Uşakov'la birlikte Moskova Diyalektoloji Komisyonunun kurucu ve yöneticilerinden biri olur. N. Durnovo, yazdığı “Rus Diyalektolojisi Notları” adlı eserde, Rus lehçelerinin sınıflandırılmasını yapar ve ülke genelinde bu sınıflandırma kabul görür. Rus dili tarihiyle ilgili “Rus Dili Tarihi Üzerine Notlar, 1912-1913” ve “Rus Dili Seslerinin Tarihi Üzerine Notlar, 1914” adlı monografi çalışmalarını yayınlar. 1921-1923 yılları arasında Rusça Genel Sözlüğün Yayın Komitesi üyeliğini yürütür. Soruşturmada 1918-1921 yılları arasında hastalandığını söylemekle yetinmiştir. Ancak o yıllarda bulunmuş olduğu Saratov'da açlık ve kıtlık yıllarıdır. Kıtlığın bir nebze atlatıldığı 1924 yılı en verimli yılı olur ve “Dilbilgisi Sözlüğü”, “Dilbilim Terimleri Sözlüğü” ve “Rus Dili Tarihi” adlı eserleri kaleme alır. 1924 yılında Bilimler Akademisi üyeliğine seçilir. Ancak yine aynı yıl hayatının dönüm noktalarından biri olmuştur. İfadesinde o yılları şu sözlerle aktarır: “1923 yılında ‘Genel Rus Dili Sözlüğü’ Komitesi üyeliğime son verilmesinin ardından işsiz kaldım. Durumumun belirsizliği beni yurtdışına çıkma imkânları aramaya itti. Kitaplarımdan aldığım bir miktar telif ücretiyle Bilimler Akademisi beni dört aylığına Çekoslovakya'ya gönderdi. Giderken dönmeme niyetiyle gitmiştim.” (Aşnin vd. 1994a: 20)

N. Durnovo Çekoslovakya'daki yaşamına ilişkin ifadelerinde, Sovyet karşıtı örgüte üye olmak gibi bir takım mitler uydurmak zorunda kalır. N. Durnovo, Prag'a, tek dayanağının öğrencisi R. Yakobson olacağını bilinciyle gider. R. Yakobson hocasının geçimini sağlaması için elinden geleni yapar. Çekoslovakya Dışişleri Bakanlığı'nın Rus göçmenler için ödediği bir burs almasını sağlar. Çek akademisinin sağlamış olduğu maddi imkânla o zamanlar Çekoslovakya topraklarına ait olan Zakarpatya Oblastı'nda ağız araştırmaları yapma imkanı bulur. N. Durnovo, 1926 yılında Brnodaki bir üniversitede misafir profesör olarak ders verir.

1930'lu yıllarda Sovyetlerde yeni bir dönem başlar. Bu süreç İ. Stalin'in “komünizm İmparatorluğu” kurma fikrini hayata geçirmeye başlar. Otonom kültürlerin araştırılmasının durdurulması için çalışmalar yürütülür, milli kültür ve dile ilgili araştırma yapan kişiler hedef alınır. Devrimin ilk yıllarında tam tersi bir durum söz konusu olmuş, akademisyenler ve araştırmacılar milli kültür ve değerlerin öne çıkarılması yönünde desteklenmiştir. Bu paradigma değişikliği, eski kurumların tamamen Parti denetimine girmesini, ‘Sovyet İmparatorluğu’ kültür politikalarına hizmet etmeyi gerekli hâle getirir (Jivov 2002: XIII).



Sovyetlerin burjuva milliyetçiliğiyle mücadele dönemi başlar. Bu mücadele kapsamında tutuklamalar artar. N. Durnovo'nun Belarus akademisindeki görevine son verilir. Sosyalist yeniden yapılanmanın gerçekleştirilmesi, materyalist dünya görüşünü hâkim kılma gibi gerekçelerle 1930 yılında akademi iktidarın güdümüne sokulur. Bu doğrultuda hareket etmeyen akademisyenlerin işine son verilir (Jivov 2002: XIV).

Bu dönem N. Durnovo'nun biyografisindeki en trajik evredir. Kültür, tarih ve iktisatçı akademisyenlerin ardından sıra dilbilimcilere gelir. N. Durnovo, büyük oğlu A. Durnovo ve gelini Varvara Trubetskaya ile gelininin babası V. Trubetskoy, Slavistler Davası kapsamında tutuklanır. N. Durnovo Avrasyacılık yapmak, Sovyet iktidarını devirmek için faaliyetler yürütmek, yurtdışı Sovyet karşıtı merkezlerle işbirliği yapmakla suçlanır. Solovki Esir Kampı'na gönderilir, orada çalışmalarına devam etmeye çalışır, Sırp-Hırvat dilbilgisi kitabını yazar. Ancak 1927 yılında önceki dönemlerde yargılananların cezalarının ağırlaştırılması için dava dosyaları yeniden gözden geçirilir. 9 Ekim 1937'de kurşuna dizilir, 5 Ocak 1938'de oğlu Andrey Durnovo yine aynı yıl küçük oğlu Yevgeni Durnovo kurşuna dizilir (Oparina 2016, 168).

### **6. Grigori İlyinski (1876-1937)**

Davada adı geçen ve 1937 yılında kurşuna dizilen dilbilimci, Slavistlerden biri de Grigori İlyinski'dir. G. İlyinski arkasında, Slav diyalektolojisi, Slav-Germen bağlantısı, Slav-Baltık bağlantısı, Slav paleografisi, Güney Slavları edebiyatları alanında kitap ve makale olmak üzere 500 kadar metin bırakmıştır. G. İlyinski 1894 yılında Petersburg Üniversitesi tarih-filoloji fakültesine girer. Henüz o yıllarda Slav dillerinin morfolojisi ve söz varlığı, paleografisi gibi ilgi alanları oluşmuştur. Üniversiteyi bitirdikten sonra hocalarının tavsiyesi ve yardımıyla yetiştirilmek üzere üniversitede kalması sağlanır ve yüksek lisansını tamamlar. Güney ve Batı Slavlarının dilbilgisi ile ilgili çalışmaları yayımlanır.

1901-1903 yılları arasında diyalektoloji araştırmaları için Çek Cumhuriyeti, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bulgaristan, Lausitz gibi çeşitli Slav topraklarına ziyarette bulunur. Canlı Slav dillerinin lehçelerini inceler, Slavca yazılan el yazmalarının izini sürer. 1903 yılında Slav Konseyinin oluşturulmasıyla ilgili komisyonun genel sekreterliğine getirilir. 1904 yılında Petersburg Üniversitesi Slavbilim Bölümü'nde doçent olarak ders verir. Rus dilbilimci ve tarihçisi Aleksey Şahmatov'un editörlüğünde hazırlanan "Rus Dili Sözlüğü" çalışmasına dâhil edilir.

1907-1908 yılları arasında Harkov Üniversitesi'nde Güney Slav Tarihi ve Edebiyatı üzerine dersler verirken, lehçebilim çalışmaları için de materyal toplar. 1909 yılında eski Bulgar huş ağacı el yazmalarını kopya etmek üzere Bulgaristan'a gönderilir. "Bulgar Çarlarının Huş Ağacı Elyazmaları" adlı çalışması Lomonosov Ödülü'ne layık görülür. Aynı yıl etimoloji sözlüğü için materyal toplar, proto-Slavca ve Güney Slavları ile ilgili makaleler kaleme alır.

1918 yılında Saratov ve Kazan Üniversiteleri'nde dersler verir. 1927 yılında Moskova Üniversitesi'ne dönerek burada Slav Dilleri'nin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Eski Slavca, Slav Edebiyatları Tarihi, Slav Tarihi, Güney Slavları Tarihi ile Rusça, Sırpça, Bulgarca ve Lehçe dersleri verir. Akademik hayatı 1925 yılında zorlu bir döneme girer. Üniversiteye atanan yeni rektörün eski Slavca derslerinde İncil metinlerinin incelenmesi ve bu incelemelerde dilbilimci Nikolay Marr'ın geliştirmiş olduğu dilbilim metotlarından yararlanılmadığını öğrenmesi rektörü hayrete düşürür. Zira N. Marr, komünizme hizmet edecek bir dilbilim teorisi ve metodu geliştirmiştir. Daha sonra Sovyet dilbilimcilerden çalışmalarını bu metot ışığında gerçekleştirmeleri beklenir.



1929 yılında iktidarın akademiye yönelik baskılarının artması bilim insanlarının kaderinde bir dönüm noktası olur. SSCB Bilimler Akademisi'nin faaliyetlerini denetlemek üzere devlet tarafından bir komisyon oluşturulur. Parti üyesi olmayan ve kendilerine zorla kabul ettirilmeye çalışılan dilbilim teorisini desteklemeyen akademisyenler gerici olarak etiketlenir. Akademi, iktidarın algı yönetimiyle *gericiler* ve *komünistler* olmak üzere iki kampa ayrılır. Bu dönemde 781 akademisyenin işine son verilir, iki kişi zorunlu olarak emekli edilir. Bu süreç Slavistler Davası'nın bir önceki evresidir. G. İlyinski 11 Ocak 1933 tarihinde tutuklanır. G. İlyinski'nin tutuklanma sebebi kendisi gibi Slavist olan M. Skaçkov'un soruşturmada ismini zikretmiş olmasıdır. M. Skaçkov, G. İlyinski'yi "Rus Milli Partisinin" Viyana Merkezi'ne hizmet eden isimler arasında gösterir. İktidar aldığı ifadelerde örgüte üye isimlerin adının verilmesi hâlinde cezanın hafifletileceği vaadinde bulunur. M. Skaçkov bu vaatler karşısında dilbilimci arkadaşlarının isimlerini verir ve bağışlanacağı ya da düşük caza alacağı umuduyla bir takım senaryolar üretir.

G. İlyinski'nin kaderini topyekûn değiştirecek hadiselerden biri de dilbilimci Ye. Polivanov'un bildirisine destek vermesi olur. Yaşı ve siyasi görüşleri ile kendisine pek yakın sayılmayacak bir isim olan Ye. Polivanov, bildirisinde Marksist dilbilimci Nikolay Marr'ın bulmuş olduğu dilbilim teorisine ve metoduna sunmuş olduğu argümanlarla karşı çıkar. Ancak salonda kendisine on yedi dilbilimci karşı çıkarak N. Marr'ı savunur. Yalnızca G. İlyinski, N. Marr'a ait olan *Yafetik Teorinin* bir buluş sayılmayacağını, dahası teorinin dilbilimin primitif zamanlarına dönüş olarak görülebileceğini dile getirerek salonda Ye. Polivanov'u destekleyen tek isim olmuştur (Polivanov 1991: 581). Ye. Polivanov'un bildirisini sunacağı toplantıya katılacak on yedi isim önceden belirlenmiş, G. İlyinski'nin ismi son anda dâhil edilmiştir. Dilbilimciler Aşnin vd. bu durumun, iktidarın Ye. Polivanov ve G. İlyinski'nin akademideki görevlerinin sonlandırılması için önceden hazırlanan bir plan olduğu görüşünde birleşir (Aşnin vd. 1994a: 25). Zira G. İlyinski daha sonra 57 yaşında zorunlu olarak emekli edilir. Çalışmaları o süreçten sonra güncel bulunmaz hatta eserlerinin zararlı olduğu iddia edilir. Bütün çalışmalarının temelini oluşturan Slav dillerinin akrabalığı görüşü, Marksist dilbilimci N. Marr tarafından "burjuvazi düşüncesi" olarak değerlendirilir (Vinogradov 1959: 6).

N. Durnovo gibi G. İlyinski'nin de yurtdışındaki Slavistlerle özellikle de Fransız dilbilimci Andre Mazon'la bağlantısı vardır, bu bağlantı daha sonra soruşturmalarda hayli başını ağrıttacaktır (Aşnin vd. 1994a: 25)

G. İlyinski'nin çalışmaları diğer ülkelerdeki Slavbilimciler tarafından da teveccüh görür. 1929 yılında Poznan'da Batı Slavları Enstitüsü Üyesi, aynı yıl Bulgaristan Bilimler Akademisi Üyesi, 1930 yılında Polonya Bilimler Akademisi Üyesi olmuştur. G. İlyinski, Rus etimoloji çalışmalarına da büyük katkı sağlar. Son kitabı Kirill-Mefodiy Bibliyografyası tutuklandığı sırada Sofya'da basıma hazırlanmaktadır.

## **7. Vladimir Peretts (1870-1935)**

Slavistler Davası'nda muzdarip olan bir diğer isim de Vladimir Peretts'tir. Slavist filolog, edebiyat tarihçisi V. Peretts, kaynak eleştirisi, metinsel eleştiri, paleografi, halkbilim ve tiyatro tarihi alanında çok sayıda çalışmaya imza atar. V. Peretts 23 Nisan 1934 tarihindeki sorgulanmasında biyografisini şu sözlerle aktarır:

"1893 yılında Petersburg Üniversitesi'nden mezun oldum. 1902 senesinde Arkeoloji Enstitüsünde ders verdim. 1903 yılında Kiev'e taşınarak Kiev Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Tarihi Bölümü'nde profesör olarak dersler verdim. 1924 yılında Bilimler Akademisi Üyeliği'ne seçilerek Petersburg'a taşındım. 1918-1919 yılları arasında Samara Devrim Komitesi Kütüphane ve Kültürel Değerleri Koruma Birimi'nde görev aldım. 1921-

1925 yılları arasında Petrograd Üniversitesi'nde, paralel olarak Dil-Edebiyat Enstitüsü'nde ve Sanat Tarihi Enstitüsünde dersler verdim. 1920 senesinde Ukrayna Bilimler Akademisi Üyeliği'ne seçildim. 1925 yılında sağlık sorunlarımdan dolayı yalnızca Bilimler Akademisi'ndeki görevimi icra edebildim. 1921 yılında *Ukrayna Toplumunun* (daha önce adı Ukrayna Dili, Kültürü ve Tarihini Sevenler Topluluğu idi) kurucularından biri oldum, burada 1929 yılına kadar görev yaptım, şimdilerde burayı nadiren ziyaret ediyorum." (Aşnin vd. 1994: 101)

Akademisyen Aleksey Sobolevskiy'nin ekolünden olan V. Peretts XIII.-XVII. yüzyıl edebiyatı alanında araştırmalar yapar. Bu alanda en ses getiren kitabı üç cilt hâlinde yayımlanmış olduğu "Tarih-Edebiyat Araştırmaları, Materyalleri" adlı eseri olur. V. Peretts Rusya ve Ukrayna halk tiyatrosu alanında da geniş kapsamlı çalışmalara imza atar. Rus filolog, kültürolog ve sanat bilimci Dimitri Lihaçev V. Peretts için, "Peretts bilim tarihimizde pedagog kimliğiyle ve çok az kişinin önem verdiği tali alanlar olarak bulduğu konularda yapmış olduğu çalışmalarla yer etmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıl Tiyatro Tarihi bunlardan birini teşkil eder" referans ifadelerini kullanır (Lihaçev 1992: 7-8). Lihaçev'e göre O, Pedagog kimliğiyle önce Kiev'de daha sonra Rusya'da önemli bir ekol oluşturmuştur.

### **Sonuç**

Ekim Devrimi sonrasında SSCB'de yeni yönetim anlayışını benimsemek istemeyen entelijensiya, iktidar tarafından yoğun bir baskıya maruz bırakılmıştır. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde rakiplerini bertaraf eden İ. Stalin'in yönetimi devralmasıyla daha da ciddileşen baskı ortamında davalar, mahkemeler, cezalar, çalışma kamplarına gönderilmeler ve infazlar artmaya başlar.

Büyük Tasfiye sürecinin asıl dinamiği ve amacı, Lenin'in Komünist olmayan ve Sovyet karşıtı tüm muhaliflere siyasal baskı uygulama yolundaki girişimlerden beslenir. İktidar Partisi'ne muhalif olanların tasfiye edilmesi bir yana, İ. Stalin'in yönetimi ele geçirmesi ile başlayan süreçte, Devrim'in liderlerinden sembol Bolşevik isimlerin dahi İ. Stalin karşıtlığı ile suçlanması ve yargılanması tasfiyelerin tamamen boyut değiştirdiğinin kanıtı niteliğindedir. Dilbilimciler, edebiyatçılar, yazarlar, bilim insanları, Kızıl Ordu'da görev alan düşük ve yüksek rütbeliler, kolektivizasyona karşı çıkan Kulaklar, Parti içerisinde açıktan olmasa da İ. Stalin'i eleştirdiği bilinen isimler şeklinde genişletilen liste oldukça uzundur. İ. Stalin'in, Büyük Tasfiye'yi başlatmadaki amacı, kendi planladığı komünist düzeni koruma adına içerideki ve dışarıdaki aktif ve potansiyel bütün tehditleri devre dışarı bırakmaktır. Düşmanca tavır alan köylü sınıfının kitleler hâlinde tasfiyesi ve yine tabanda kitlesel olarak sürdürülen kıyım SSCB bazında genel bir korku imparatorluğunun doğmasına sebep olur. İ. Stalin göreve geldiğinde ortaya koyduğu uygulamaların ülkeyi bir polis devletine çevireceği öngörüsünde bulunan ve eleştiren L. Troçki haklı çıkmıştır. Artık İ. Stalin'i açıktan eleştirmek bir yana insanların rüyalarında ve hayallerinde dahi İ. Stalin ve Bolşevizm karşıtı görüş bildirmekten korktuğu bir süreç başlar.

Büyük bir savaşın kapıda olduğunun bilincinde olan İ. Stalin, iç ve dış düşmanlarla ilgili siyasal paranoya ortamını bilinçli olarak diri tutar. Bu korku o denli yoğunlukta işlenir ki kamuoyu birtakım aşırılıkları eleştirmek ve sorgulamak yerine, sabotaj ve ihanetle ilgili abartılı ve çoğu zaman uydurma suçlamaları benimser. Bu yaklaşımlardan en fazla etkilenenler meslek ya da sosyal statü gereği yurt dışı bağlantısı olan politikacılar ve akademisyenlerdir. Bağlantıları üzerinden yurt dışı ülkelerle iş birliği içerisinde olduğu ve SSCB aleyhinde casusluk yaptığı iddiasıyla çok sayıda infaz gerçekleştirilir. Bu çalışmada



konu edilen Slavist dilbilimciler de gerek alanları dolayısıyla gerek beraber çalışma yürüttükleri dış bağlantıları üzerinden bu tarz suçlamalara maruz kalırlar. İ. Stalin'in Büyük Tasfiye Dönemi'nde tasfiye edilen Slavbilim'in sembol isimlerinden Nikolay Durnovo, Grigori Andreyeviç İlyinski, Vladimir Nikolaevich Peretts gibi dilbilimciler de yurt dışı destekli faşist ve milliyetçi bir örgüt kurma ve SSCB aleyhinde faaliyetlerde bulunma iddiaları ile aynı kaderi paylaşırlar. Diğer taraftan Doğu Asya Dilleri uzmanı ve Ortaçağ'a ait Tanguit Dili'nin çözümlenmesinde önemli çalışmalara imza atan N. Nevski de Büyük Tasfiye sürecinin kurbanları arasına girer. Japon casusu olmakla suçlanan dilbilimci, Japon eşi İsoko Mantani-Nevski ile birlikte 1937 yılında kursuna dizilir.

Çalışmada dilbilime olan katkıları daha detaylı bir şekilde sunulan özelde Slavistlerin ve diğer dilbilimcilerin asılsız ve uydurma gerekçelerle maruz kaldıkları uygulamalar hem kendileri hem de bilim dünyası adına oldukça üzücüdür. İnfaz edilene kadarki süreçte ortaya koydukları çalışmalar ve yaşamaya devam etselerdi dilbilimin gelişimi adına yazacakları eserler düşünüldüğünde vuku bulan hadiselerin vahameti bir kat daha artmaktadır. Büyük Tasfiye sürecinin milyonlarca insanın ölümüne yol açması bir yana, bilim adına sebep olduğu zararın boyutlarını tespit etmek kolay olmayacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulması ile beraber Büyük Tasfiye sürecini sonlandıran ve Sovyet vatandaşlığı söylemini bir kenara bırakan İ. Stalin, Büyük Vatan Savaşı için herkesi seferber olmaya davet eder. Zira düşman çetindir, ayrılıklara ve ihtilaflara ayıracak zaman yoktur. Yaşananların manidar tarafı ise savaş öncesi dönemde acımasızca karşı çıktığı ve uğruna milyonlarca insanın infaz edildiği milliyetçilik söylemlerinin, savaşla beraber İ. Stalin tarafından bizzat kullanılmış olmasıdır.

İ. Stalin'in ölümünden sonra 1956 yılında Leningrad Davası, 1964 yılında ise Moskova Davası yeniden görülür. Davada adı geçen bütün isimler aklanır. Geriye ise yaşanan hadiselerin karmaşıklığını ve anlamsızlığını yansıtan binlerce soru kalır. Tarihçilere göre İ. Stalin'in böylesine karanlık bir döneme imza atmasına sebep olan unsurlardan birisi bizzat kendi içerisinde yaşadığı üst seviyede paranoyadır. Sadece rakiplerini değil, yakınında tuttuklarını dahi potansiyel tehdit olarak gören İ. Stalin, kendi görüşlerine, benimsediği ve uygulamaya koymaya çalıştığı Sovyet ideolojisine ters olan irili ufaklı her fikri, her girişimi ve her çalışmayı acımasızca bastırır.

Özetle, Büyük Tasfiye Dönemi'nin en fazla zarar gören alanlarından birisi içinde Slavbilim çalışan akademisyenlerin de yer aldığı dilbilim olmuştur. İ. Stalin sonrası dönemde itibarları iade edilen Slavistler, yaşadıkları süreç ve maruz kaldıkları uygulamalar ile ilgili dönemdeki gerçeklerin anlaşılması anlamında Tarih bilimine konu olmuş, ortaya koydukları eserler ve çalışmalar ile de dilbilime büyük hizmet etmişlerdir.

## **KAYNAKÇA**

"Akademik A. A. Şahmatov: jizn', tvorçestvo, nauçnoye naslediye" (2015). *Sbornik statey k 150- letiyu so dnya rojdeniya eçonogo, Otv. red. O.N. Krilova, M. N.Priyemışeva*. SPB.: Nestor-İstoriya.

AKSENOVA, Ye. (2000). *Oçerki iz istorii oteçestvennogo slavyanovedeniya. 1930-ye godı*. Moskva: İnstytut slavyanovedeniya RAN.

ASLAN, M. (2018). "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm". *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 51-83.

AŞNİN, F. D. - V. M. ALPATOV (1994a). *Delo slavistov 30-godı*. Moskva: Naslediye.



- AŞNİN, F. D. - V. M. ALPATOV (1994b). " 'Rossiyskaya Natsional'naya Partiya' Zloveşçaya vıdumka sovetskih çekistov". *Vestnik Rossiyskoy akademii nauk*. LXIV/10: 920-930.
- BERNŞTEYN, S. (1989). "Tragiçeskaya stranitsa iz istorii slavyanskoy filologii". *Sovetskoye slavyanovedeniye*. 1: 77-82.
- BERNŞTEYN, S. (2002). *Zigzagi pamyati, Vospominaniya. Dnevnikoviye zapisi*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut slavyanovedeniya.
- BURAN, A. (2007). *Kurşunlanan Türkoloji*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- CONQUEST, R. (2018). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Random House.
- DEWEY, J. (1972). *Not Guilty: Report of the Commission of Inquiry Into the Charges Made Against Leon Trotsky in the Moscow Trials*. New York: Monad Press.
- DOSTAL, M. (2007). "Slavistika mejdu proletarskim internatsionalizmom i slavyanskoy ideyey". *Slavyanskiy al'manah*. 114-140.
- DOSTAL, M. (2011). "Osnovniye osobennosti etapa Vozrojdeniya i stanovleniya oteçestvennogo slavyanovedeniya v kontse 1930-h i 1940-ye godı". *Vestnik TvGU. Ser.:İstoriya*. 2: 97-109.
- ELLMAN, M. (2002). *Soviet Repression Statistics: Some Comments. Europe-Asia Studies*. LIV/7: 1151-1172.
- GORYAINOV, A. (2006). *V Rossii i emigratsii: Oçerki o slavyanovedenii i slavistah pervoy polovini XX veka*. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN.
- JIVOV, V. (2002). *Razıskaniya v oblasti istorii i predistorii russkoy kul'turi*. Moskva: Yaziki slavyanskoy kul'turi.
- KABANOFF, A. (1993). Unpublished Materials by Nikolai Nevsky on the Ethnology of the Ryukyu Islands. *Nachrichten der Ostasiatische Gesellschaft*. 153.
- LİHAÇEV, D. (1992). "Vstupitel'noye slovo na konferentsii k 100-letiyu so dnya rojdeniya V. P. Adrianovoy-Peretts.". *Trudı Otdela drevnerusskoy literaturı İstituta russkoy literaturı RAN*. SPB: Nauka. s.5-8.
- LOGAÇEV, K. (1978). "Sovetskoye slavyanovedeniye do seredinı 1930-h godov". *Sovetskoye slavyanovedeniye*. 5: 91-105.
- LUNT, H. G. (2017). "Slav Yazı Dili'nin Başlangıcı". (çev. Gülşah Hasgüçmen). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/2(Orijinal eserin Yayım Tarihi 1964): 155-166.
- NİGMETOV, T. (2018). "Politiçeskiye, sotsial'niye i natsional'niye trebovaniya Yana Gusa: po materialam issledovaniy A.S. Sazanovoy". *Vestnik KGU*. 1:257-258.
- NİKİTİN, S. (1960). *Slavyanskiye komiteti v Rosii v 1858-1875*. Moskva: İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- OPARİNA, Ye. (2016). "Nikolay Nikolayeviç Durnovo". (otv. redaktor V. Potalov). *Oteçestvenniye lingvisti XX veka*, Moskva: izd-vo YASK.
- ROBİNSON, M. (2004). *Sud'by akademiçeskoy eliti: Oteçestvennoye slavyanovedeniye (1917-naçalo 1930-h godov)*. (otv. red. L. Ye. Gorizontov). Moskva: İndrik.

- SHATZ, M. (1984). Stalin, the Great Purge, and Russian History: A New Look at the "New Class". *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. 305: 48.
- SNYDER, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Random House.
- ŞVEDOVA, N. (2008). *Tolkoviy slovar russkogo yazıka*. Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk.
- TAN METREŞ, E. H. (2017). "Stalin: Devrim Üniversitesi'nden Sovyet Olimpos'una". *Liderlerin Sovyeti (Devrimden Prestroykaya)*. 41-78.
- TAN METREŞ, E. H. (2018). "Stalin Tasfiyelerinin Bir Tanığı Olarak 'Nehir Kıyısındaki Ev'". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/60: 199-208.
- THURSTON, R. W. (1996). *Life and Terror in Stalin's Russia. 1934-1941*. London: Yale University Press.
- Yazık i obşçestvo. Entsiklopediya* (2016). Moskva: İzdatel'skiy tsentr "Azbukovnik".



## YENİ BELGELERİN IŞIĞINDA OSMANLI DEVLETİ VE GASPIRALI İSMAİL BEY

Yasemin YILMAZ\*

### ÖZET

*Osmanlı Devleti, milliyetçilik akımını kendisi için bir tehdit olarak görmüş ve tebaasını Osmanlıcılık siyaseti ile bir arada tutmaya çalışmıştır. Millet-i Osmaniye siyaseti ciddi olarak II. Abdülhamit döneminde doğmuştur. Vatan, millet kavramları ile Türk tarihi ve kültürüne ilgi XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olsa da Türk milliyetçiliği düşüncesi esasen II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmıştır. Gaspıralı İsmail Bey ise hayatını Türklüğe adamıştır. Tercüman gazetesine Rusya'daki Türklerin sesi olmuş, Osmanlı Devleti'nde de ilgiyle takip edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Osmanlıcılık siyaseti nedeniyle Gaspıralı İsmail Bey'le ilişkisi hep mesafeli olmuş, bir dönem gazetesinin Osmanlı Devleti sınırları içerisine girmesi dahi yasaklanmıştır. Gaspıralı İsmail Bey'in gayretleriyle bu yasak kaldırılmış, kendisine Mecidi nişanı verilmişse de Osmanlı Devleti ile ilişkileri kendisi açısından istediği seviyede ve destekleyici olmaktan çok uzak kalmıştır. Bu çalışmada; yapılan arşiv araştırması sonucunda ilk kez ortaya çıkarılan ve daha önce yayımlanmayan Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman'ın yasağının kaldırılması için izin istediği, gazetede çıkan Ermenilerle ilgili haberler yüzünden uyarıldığı ve 1907 yılında İskenderiye dönüşünde İstanbul'da yakından takip edildiği, neler yaptığı ve kimlerle görüştüğünün rapor edildiğine dair belgeler okuyucuya sunulmuştur.*

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, Gaspıralı, Tercüman, II.Abdülhamit.

## THE OTTOMAN STATE AND ISMAIL GASPIRINSKI IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS

### ABSTRACT

*The Ottoman State perceived the nationalist movement as a threat to itself and tried to keep its subjects together under the politics of Ottomanism. The politics of Millet-i Osmaniye (the Ottoman nation) had actually arisen in the reign of Sultan Abdülhamit II. Although the notions of homeland and nation, and the Turkish history and culture started to draw attention in the second half of the XIX<sup>th</sup> century, the idea of Turkish nationalism, in fact, emerged during the II<sup>th</sup> Constitutional Period. Ismail Gaspıralı, devoted his whole life to Turkism. By means of Tercüman newspaper, he became the voice of Turks in Russia and was followed with interest in the Ottoman State as well. However, due to the policy of Ottomanism pursued by the Ottoman State, its relations with Ismail Gaspıralı were always distant. Distribution of his newspaper within the borders of the Ottoman State was even forbidden for a time. Though this ban was lifted thanks to the efforts of Ismail Gaspıralı and he was awarded with the Order of the Medjidie, his relations with the Ottoman State remained to be far from being at desired level and supportive for him. This study presents to the reader the documents which were previously unpublished and revealed for the first time through an archival research, introducing Ismail Gaspıralı's demand for the lift of the ban on Tercüman, the warning he received because of the news on Armenians issued in the newspaper, and the reports on his being closely shadowed in İstanbul following his return from Alexandria in 1907 including the things he did and the persons he met with.*

**Keywords:** Ottoman State, Ismail Gaspıralı, Tercüman, Abdulhamid II.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 27.09.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2020**

\* Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, KIRIKKALE; ORCID: 0000-0003-2016-0143, E-posta: ysmnylmz2015@gmail.com

## Giriş

1789 Fransız İhtilali'nden sonra gelişen milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletler için tehditler barındırıyordu. Osmanlı Devleti bu süreçte Tanzimat ve Islahat Fermanları, Kanunuesasi ile Meşrutiyet'e geçilmesi gibi tedbirler ve "Osmanlıcılık" siyaseti ile tebaasını bir arada tutmanın yollarını aramıştır (Öz 2013: 862). Yine de XIX. yüzyılın ikinci yarısı, vatan ve millet kavramlarının Türk tarihi ve kültürüne olan ilginin arttığı bir dönem olmuş, siyaseten milliyetçilik yapılmamış olsa da millî bir cereyan ortaya çıkmıştır. Devlet adamları ve aydınlar Türk tarihi, Türk dili, Türk kültürü üzerine eserler yazmışlardır. Süleyman Hüsnü Paşa *Tarih-i Âlem* adlı eserinin bir bölümünü İslamiyet öncesi Türk tarihine ayırmış (Öz 2013: 862), Mustafa Celalettin Paşa, Fransızca olarak yazdığı *Les Turcs Anciens et Modernes (Eski ve Yeni Türkler)* adlı kitabında Türklerin tarihinin zenginliğini ortaya koymuştur (Öz 2013: 862). Ahmet Vefik Paşa ise Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eserini Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine çevirmiştir (Ercilasun 2000: 15). Namık Kemal ve özellikle Ali Suavi Türk tarihi ve kültürü üzerine eserler yazmışlardır. Avrupa'da Türkolojinin gelişmesinin etkisi ile Türkistan'la ve İdil Ural'la olan edebî ve ilmî münasebetler de hızla gelişmeye başlamıştır (Ercilasun 2000: 15). Kazan, Kırım ve Azerbaycan'daki Türkler arasındaki milliyetçilik duygusu, Osmanlı Devleti'nde de Gaspıralı İsmail, Mirza Feth Ali Ahundzade, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerle etkili olmuştur (Öz 2013: 862). Türk milliyetçiliği düşüncesi ancak II. Meşrutiyet döneminde açık bir şekilde ortaya çıkmış (Öz 2013: 862), Türkçülük fikrinin edebî alandan siyasi çizgiye yol alması Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli tanınmış eseriyle netleşmiştir (Özcan, 2011).

## Osmanlı Devleti ve Gaspıralı İsmail Bey

"Millet-i Osmaniye" oluşturma siyaseti ciddi olarak II. Abdülhamit döneminde doğmuştur (Akçura 2015: 16). Bu siyasetin hâkim olduğu dönemde "Milletin ne fikirde olduğu ve olacağı ileride görülür. Bana gelince, nazar ve itikad-ı siyasiyemin negizi temeli "Türkoğlu Türk' olduğumdur. İptida Türk olmadıkça ne aristokrat olurum ne demokrat." (Akpınar 2015a: 331) diyen Gaspıralı İsmail Bey'in ise Osmanlı Devleti'ne olan ilgisi, o daha lise yıllarındayken başlamıştır. 1867'deki Girit'te Rum ayaklanmasının başlaması, Osmanlı Devleti'ni çaresiz bırakmıştır. Moskova Askerî Lisesi ve Rus aileler arasında Türklerin ve Müslümanların sürekli aşağılandıklarına, Girit'teki Rum isyancıların ise desteklendiğine şahit olan Gaspıralı İsmail Bey ile okul arkadaşı Mustafa Mirza Davidoviç, okuldan kaçıp Rusya'dan ayrılmayı, İstanbul'a gidip Girit'te Rum asilere karşı Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeyi kararlaştırmışlardır (Akpınar 2015a: 24). Ancak zorlu yolculukları istedikleri gibi sonuçlanmamış, yakalanarak Bahçesaray'a gönderilmişlerdir (Kırimer 2014: 38). Bu olay sonucunda İsmail Bey'in Moskova'daki tahsil hayatı sona ermiştir (Akpınar 2015a: 24). İsmail Bey, Osmanlı ordusuna subay olarak girmeyi bir ideal hâline getirmiştir. 1871'de tekrar Türkiye'ye gidip Türk zabiti olmayı istemesine rağmen yarım kalan tahsili ile zabıt olmasının mümkün olmadığına kanaat getirerek öğrenimini tamamlamak ve Fransızcasını ilerletmek amacıyla 1871'de Paris'e gitmiştir (Kırimer 2014: 40; Akpınar 2015a: 26). 1874 yılına kadar Paris'te kalan İsmail Bey, 1874 sonlarında Marsilya üzerinden İstanbul'a gelmiş, Ceride-i Askeriye'de mütercim olarak çalışan amcası Halil Efendi'nin yanında kalmıştır. İstanbul'da bulunduğu dönemde Osmanlı hizmetine girmek için uğraşmış, Türk zabiti olmak için müracaat etmiştir. Fakat devrin sadrazamı Mahmut Nedim Paşa, İsmail Bey'in müracaatını Rus Büyükelçisi İgnatief'e sormuş, o da Mahmut Nedim Paşa üzerinde nüfuzunu kullanarak bu atamayı engellemiştir. Sonuçta İsmail Bey, Harbiye Mektebinde Rusça öğretmenliğine atanacakken bu iş gerçekleşmemiş, o da 1875'te Kırım'a dönmüştür (Kırimer 2014: 42-43; Akpınar 2015a: 26-27).



İsmail Bey, İstanbul'da bulunduğu sürece Osmanlı Devleti'nin hem devlet işleri ve işleyişi hakkında fikir edinmiş hem de basını takip ederek devletin haricî ve dâhilî durumunu öğrenmiştir. Osmanlı devlet yapısını, toplumu ve yöneticileri yakından tanımıştır. O, bütün bu gözlem ve tespitlerine ileride Tercüman gazetesinde Türkiye'nin siyasi, edebî ve iktisadi hayatından söz ederken sık sık yer vermiştir (Kırimer 2014: 42-43; Akpınar 2015a: 28). İsmail Bey'in ilk gazeteciliği ve yazarlığı da İstanbul'da başlamıştır. İstanbul ve Osmanlı hakkında yazdığı mektuplar Moskova ve Petersburg'da çıkan Rus gazetelerinde basılmıştır (Kırimer 2014: 43; Akpınar 2015a: 27). İsmail Bey, 1883'te bütün içeriğinin Rusçasının da yayımlanması şartıyla gazete çıkarma yetkisi alabilmiştir. Tercüman'ı çıkarmaya başlamasıyla birlikte Gaspıralı İsmail Bey'in Osmanlı Devleti ile ilgisi tekrar görünür hâle gelmiştir (Kırimer 2014: 31).

İlk nüshası 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da basılan Tercüman, haftada bir gün yayımlanırken Ekim 1903'ten itibaren haftada iki gün çıkmaya başlamış, 1912'den sonra da günlük olmuştur (Kırımlı 2001: 11). Tercüman gazetesi, zamanla bütün Türk illerinde ve İstanbul'da aydınlar ve halk tarafından ilgiyle takip edilmiştir (Devlet 2011: 108). Bunda Osmanlı basınına nazaran daha sade bir dili olması ve hemen hemen her seviyede Osmanlı Devleti ile ilgili haberlere yer vermesi etkili olmuştur. Tercüman gazetesinin İstanbul'daki müşterilerinin bir dönem 15-16 bin civarında olduğu belirtilmektedir (Türkoğlu 2003: 61).

Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi, basını, sosyal-kültürel yapısı, siyasi ve iktisadi hayatı Gaspıralı İsmail Bey'in başlıca takip ettiği konulardır. Ayrıca gazetesi vasıtasıyla Rusya'da Türkler aleyhine yazılan bütün makale ve eserlere cevap vermiştir (Kırimer 2014: 30). Ancak, 1888 yılında yabancı gazetelerden aktarılan yanlış bir haber yüzünden Tercüman'ın Osmanlı ülkesine sokulması yasaklanmış, altı yıl sonra 1894'te tekrar girişine izin verilmiştir (Devlet 2011: 81).

İsmail Türkoğlu, Başbakanlık Devlet Arşivlerinde bulduğu belgeye dayanarak Gaspıralı İsmail Bey'in 1894'te İstanbul'a geldiğinde 30 Ekim 1894'te padişaha bir dilekçe sunduğunu, Rusya'da basılan 130 İslami kitap ile Baburname ve Nevai divanının el yazma nüshalarını hediye olarak takdim ettiğini ve kendisine 4. Dereceden Mecidiye nişanı (BOA, İ\_TAL\_00065...) verildiğini belirterek muhtemelen Tercüman hakkındaki yasak kararının bundan sonra kaldırıldığını söylemektedir (Türkoğlu 2003: 62-63). Yavuz Akpınar da Türkiye kütüphanelerinde Tercüman'ın daha çok 1894-1897 tarihli nüshalarının bulunması sebebiyle bu fikri desteklemektedir (Akpınar vd. 2015: 46-47). Tarafımızca ulaşılan belgelerde de bu tahminlerin doğru olduğu, Gaspıralı İsmail Bey'in gazetesinin Osmanlı Devleti'ne girişine müsaade aldığı belirtilmektedir:

*...Mezkûr gazete Müdür ve Sermuharriri İsmail Gaspırenski Bey geçende Dersaâdet'e gelerek taltîfât-ı seniyyeye mazhar buyurulmuş ve gazetesinin memâlik-i hazret-i Padişâhiye duhûlüne müsâade istihsâl etmiş iken...*  
(BOA, DH\_MKT\_00319...)

*ve bu gazetenin baş redaktörü İsmail Gaspıralı Bey, buraya yaptığı son ziyaretinde bizim en büyük öğretmenimizin görüşlerine büyük bir saygıyla karşı çıkarak gazetesinin Türkiye'de de yayımlanabilmesi için izin istemiştir<sup>1</sup>* (BOA, HR\_SYS\_02770...).

Seyahatlerini, Tercüman'da yazmayı âdet edinen İsmail Bey, 1894'teki bu seyahatinin sebebini eski eserleri ve kütüphaneleri görmek, Rusya ile ticareti

<sup>1</sup> (Belge Fransızcadır, çevirisi verilmiştir).



kolaylaştırmak olarak açıklamıştır. Yazısında Dolmabahçe ve Topkapı saraylarını, katıldığı cuma selamlığı törenini anlatmış, II. Abdülhamit'ten övgüyle bahsetmiştir. Ancak verdiği dilekçeden, hediye ettiği kitaplardan hiç söz etmemiştir (Akpınar vd. 2015: 46-47). Gaspıralı İsmail Bey, Tercüman gazetesinde Avrupa basınında yer alan haberleri de okuyucuya aktarmıştır. Bu haberlerden Ermenilerle ilgili olanlar, Osmanlı Devleti'nce takip edilmiş, Gaspıralı İsmail Bey'in uyarılmasına dahi sebep olmuştur:<sup>2</sup>

*Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye  
Mektûbî Kalemi Numro 91  
Dâhiliye Nezâret-i Celilesine  
Devletlû Efendim Hazretleri  
Bağçasaray'da Tercümân namıyla neşr olunan gazetenin Fi 26  
Cemaziyelevvel sene 312 tarihli ve kırk numrolu nüshasında Ermenilere  
dâir bazı sözler görüldüğünden icrâ-yı icâbı zımında mezkûr nüsha  
melfûfen savb-ı âlî-i asafânelerine tesyâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü  
fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi Gurre Cemaziyelahir sene 312 ve  
17 Teşrin-i Sâni sene 310*

Maârif Nâzırı  
İmza

(BOA, DH\_MKT\_00319...)

*Bağçasaray'da çıkan "Tercüman" gazetesinin 26 Cemaziyelevvel sene 312  
tarihli nüshasının gönderildiğine dâir Maârif Nezâret-i Celilesinden meb'ûs  
17 Teşrin-i Sani sene 310 tarihli ve doksan bir numrolu tezkere havâle  
buyurulmağla mütâlâa güzâr-ı acizânem oldu. Mezkûr gazete Müdür ve  
Sermuharriri İsmail Gaspırenski Bey geçende Dersââdet'e gelerek taltifât-ı  
seniyyeye mazhar buyurulmuş ve gazetesinin memâlik-i hazret-i  
Padişâhiye duhûlüne müsâade istihsâl etmiş iken bazı Avrupa  
gazetelerinin Ermenileri hakkındaki erâcifi gazetesine nakl ve derc  
eylemek gibi bir meslek-i gayr-ı marzîde bulunduğu anlaşılmasına mebnî  
Müdür-i mumâileyh Petersburg Sefâret-i Seniyyesi vesâtetiyle ihtârât-ı  
münâsibe icra etdirilmesi lüzûmunun Hâriciye Nezâret-i Celilesine iş'ârı  
va-beste-i? re'y-i âlî-i cenâb-ı nezâret-penâhileri bulunmağla ve mebhûs-  
ün-anh tezkere leffen takdîm ve iâde kılınmağla emr ü ferman hazret-i  
men lehü'l-emrindir.  
Fi 7 Cemaziyelahir sene 312 Fi 23 Teşrin-i Sâni sene 310*

Şûrâ-yı Devlet  
Azâsından  
Matbûât-ı Ecnebiye  
Müdiri  
İmza

(BOA, DH\_MKT\_00319...)

---

<sup>2</sup> "Ermeni meselesi gündeme geldiğinde sıkı sansür yüzünden olup bitenleri yazamayan İstanbul matbuatının boşluğunu Tercüman gazetesi doldurmuştur" (Akpınar 2015a: 33). "Tercüman gazetesi 1883'ten itibaren dikkatle izlenirse Ermeni meselesinin Türkiye'de ve özellikle Rusya'da nasıl bir şekilde geliştiği, Rus hükümeti, gazeteleri ve kamuoyunun bu mesele karşısında takındıkları tavır sağlıklı bir şekilde öğrenilebilir" (Akpınar 2015a: 41). Tercüman gazetesinde Ermeni meselesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muradov 2015.

Said Paşa'dan St. Petersburg'da Hüsnü Paşa'ya 27 Ekim 1894  
Bahçesaray'da yayımlanan 26 Cemaziyelevvel tarihli Tercüman  
gazetesinde Avrupa'da Ermeniler hakkında bazı olumsuz/yalan/uydurma  
haberler yayımlandığı.

[Yazı İşleri] Müdürü<sup>3</sup>

(BOA, HR\_SYS\_02770...)

...ve bu gazetenin baş redaktörü İsmail Gaspıralı Bey, buraya yaptığı son  
ziyaretinde bizim en büyük öğretmenimizin görüşlerine büyük bir saygıyla  
karşı çıkarak gazetesinin Türkiye'de de yayımlanabilmesi için yetki  
istemiştir.

Sizlerden İsmail Bey ile gerekli temaslarda bulunarak görüşlerimizi ve  
duygularımızı aktarmanızı...

Saygı, vs.<sup>4</sup>

(BOA, HR\_SYS\_02770...)

İmparatorluk Büyükelçiliği St. Petersburg, 30 Ocak 1895  
Sayın Bakan,

.... Tarih ve.... Sayılı ve Bahçesaray'da yayımlanan Tercüman gazetesinde  
Ermeniler hakkında uydurma haberlerle ilgili mektubunuzu aldığımı  
saygılarımla bildirmek isterim.

Sivastopol'deki Konsolosumuza ulaşamadığım için İsmail Bey'e İstanbul'a  
gerçekleştirdiği son ziyareti ile ilgili olarak İmparatorluk hükümetimizin  
görüşlerini iletme fırsatını bulamadım.

Ancak, Skiades Efendi'nin İsmail Bey ile bu konu üzerinde yapmış olduğu  
görüşmeyi içeren cevabi raporunun bir kopyası ekte yer almaktadır.

Hüsnü<sup>5</sup>

(BOA, HR\_SYS\_02770...1-2)

Türkiye'nin Sivastopol Konsolosu  
Skiades Efendi'den

Ekselansları Hüsnü Paşa'ya

.... Tarih ve.... Sayılı ve Bahçesaray'da yayımlanan Tercüman gazetesinde  
Ermeniler hakkında uydurma haberlerle ilgili mektubunuzu aldığımı  
saygılarımla bildirmek isterim.

Bu konu hakkında İsmail Gaspıralı Bey'den görüşlerini/düşüncelerini bir  
kez de bana ifade etmesini istedim.

Recebişerif'in 23'ünde bu gazetenin söz konusu sayısının görüşmeden üç  
gün sonra çıktığı ve İmparatorluk hükümetinin bu görüşmeden hiçbir  
zarar görmediğini saygılarımla bildirmek isterim.

Saygı vs.lerimle...

(BOA, HR\_SYS\_02770...1-2)

<sup>3</sup> (Belge Fransızcadır, çevirisi verilmiştir.)

<sup>4</sup> (Belge Fransızcadır, çevirisi verilmiştir.)

<sup>5</sup> (Belgeler Fransızcadır, çevirisi verilmiştir.)

Gaspıralı İsmail Bey 1885'te yeniden İstanbul'a gelmiştir:

*"Aprel ayının yarısını İstanbul'da geçirdik. Her türlü sınıf Osmaniler ile görüşebildiğimiz gibi matbuât-ı Osmanî'de nam ve şanlı malum olan bazı hürmetliler ile dahi hayli müzakerelere nail olduğumuz sırada İstanbul'un efkâr-ı umumisinde hayliden haylice tebdilat ve tarik-i cedid müşahede olup taaccübe sebep ve şunun ile beraber memnuniyeti mucip olmuştur."* (Akpınar 2015a: 38)

Gaspıralı İsmail Bey, 1899'da hac dönüşünde II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiştir (Türkdoğan 2005: 106). Gaspıralı'nın İstanbul'da meslektaşları Ahmet Mithat Efendi, Ebuzziya Tefvik, Şemsettin Sami ile yakın ilişkileri bulunmaktadır (Akpınar 2015a:38). Lazzerini, Gaspıralı İsmail Bey'in dilin sadeleştirilmesi ve basitleştirilmesi ile ortak bir Türk edebi dilinin oluşturulması düşüncesini, İstanbullu aydınlarla sürdürdüğü bu bağın bir sonucu olarak açıklamaktadır (Lazzerini 1973: 220). İsmail Bey, Türkiye'deki birikimden yararlanmakla ve örnek göstermekle beraber Türkiye'de eksik ve yanlış bulduğu hususları eleştirmekten vazgeçmemiştir (Akpınar 2015a: 24).

*"İsmail Bey'in II. Abdülhamit veya Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerinin ilginç noktaları da vardır. II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da yayımlanan 11 Eylül 1909 tarihli Yeni Gazete'de İsmail Bey ve gazetesi hakkındaki bir yazıda Tercüman'ın II. Abdülhamit döneminde gizlice okunduğundan, dünyada olup bitenler hakkında bir kaynak halini aldığından söz edildikten sonra '... Tercüman'ın esasını tebdil etmek ve ekabir-i istibdadın amaline göre neşredilmek şartıyla kendisine Saraydan gayet mühim bir meblağ vaat edildiği hâlde o büyük muharrir bu murdar, mülevves, hunalud altınlara nazar-ı hakaretle bakmak kemiyetini izhar etmişti.' şeklinde yazılması üzerine İsmail Bey, 18 Sentayabr (1 Ekim) 1909 tarihli (Sayı 38) Tercüman'da İstanbul Postası adlı yazısında şu açıklamayı yapar: 'O zamanlarda okuduğunuz Tercüman Avrupa'nın gazetecilerine tahsis edilen 300 bin lirayı haram ilan ettiği halde kendine hisse kabul etmediği pek sade hâldir. Açılmayıp kalmış ise daha güzel olurdu. Çünkü şimdi bazı dostlar; 'Vay, para vermişler de almamış, deli imiş!' diyecekler."* (Akpınar vd. 2015: 48-49).

Gaspıralı, sadece Rus yönetimi altındaki Müslümanların değil dünya Müslümanlarının toplanıp problemlerini görüşecekleri bir kongre tertibinde bulunmak için 1907 yılında Kahire'ye gitmiştir. Bu kongre ile ilgili Osmanlı Devleti yetkilileriyle de görüşmüş, ancak umduğu desteği bulamamıştır (Kırımlı 2002: 50; Akpınar 2015a: 49-50). Bunda Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerini gücendirmek istememesi de etken olmuştur (Tan 2003: 57). Ancak bu konudaki faaliyetleri yakından izlenmiş, Kontinental Otel'deki konuşmasının Arapça metni temin edilmiştir (BOA, Y\_PRK\_TKM\_00\_050...). İsmail Bey'in Kahire'de Continental Otel'de yaptığı konuşma, büyük ilgiyle karşılanmıştır. Kongrenin nizamnamesi Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca basılıp dağıtılmış, yayımlanan ilan, Osmanlı gazeteleri hariç, birçok Müslüman ve gayrimüslim ülkede basılmıştır (Akpınar 2015a: 50). 1907 yılında İskenderiye'den dönüşte İstanbul'a gelen Gaspıralı İsmail Bey, burada da yakından takip edilmiş ve neler yaptığı, kimlerle görüştüğü rapor edilmiştir:

*Mektubi Kalemine Mahsus  
Fi 7 Teşrin-i Sani sene 323  
Beyoğlu Mutasarrıflığına  
Bugün Hıdiviyye Vapuruyla İskenderiye'den gelerek Beyoğlu'nda  
Hadyobal? Oteline nazil olmuş olan Rusya'nın Bağçasaray kasabasında*



neşr olunan Türkçe Tercüman gazetesi sahib-i imtiyazı Rusya Devleti tebasından İsmail Bey Gasprenski'nin bed-hâhâne olduğu cihet kendisine sezdirilmeyecek sûrette hafiyeten tarassud ahvaliyle ne ile iştigâl ettiği ve kimlerle görüştiğine ve ahval-i sairesinin bi't-tahkik her yirmi dört saat zarfında Nezâret-i aciziye iş'ârı hususuna himem Battalı Başkitâbet-i Celileye yazılandadır. (BOA, ZB\_00391...).

Gaspıralı, takip edildiği ve faaliyetlerinin rapor edildiği bu ziyarette kongre ile ilgili Padişaha ayrıntılı bir rapor sunmuş, âdetâ hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır:

*Sâye-i hazret-i hilâfet-penâhilerinde memâlik-i şâhânelerinde bulunan akvâm-ı İslâmiyenin terakkî ve irtifâları temin edilmiş olduğu halde memâlik-i ecnebiyede sâkin iki yüz milyondan mütecâviz bulunan ehl-i İslâmın hâli daha başkadır hele sâir milletler aklen iktisaden ve ictimâen gün be gün terakki ettikleri halde Müslümanlar maa-t-teessüf tedennide bulunuyorlar. Ve mukaddemce istiklâl-i siyâsiyelerini gâib ettikleri gibi şimdi tedricen mevki' ve istiklâl-i iktisâdiye ve ictimâiyelerini elden geçiriyorlar. Bu husûsda bir hayli malûmât ve mütâlaât takdim ettiğim hutbede beyân edilmiştir ki lazım hâlde mürâcaat buyurulur. Bundan böyle memâlik-i şâhâneleri hâricindeki ehl-i İslâmın düşkünlüğü ve inhitâtı bi'l-cümle ehl-i dil ve âşinâ-yı ahvâl olanları tabii mükedder ederek esbâbının keşfi ile çaresine bakılmak fikrine sevk etmiştir. Şöyle ki Rusya'da İran'da Mısır'da ve Hindistan'da ulemâ-yı fuzalâ ve üdebâdan bu mesele ile uğraşanlar hayli çoğalmış ve hatta bazı müessirler vaki' olmuşdur ki bu sayede müessirü'l-İslâm umûmi niyeti vücûd bulmuşdur. Tasavvur olunan Müslümanlar Kongresinin siyâseten hiç ta'likî olmayub mevâdd ve mesâil-i amelîye-i ictimâiye ve iktisâdiyeden bahs edeceği ilerüde ilân edilecek programdan anlaşılacaktır. Acizleri muharrirlerin ihtiyâri bulunmaklığım hasebiyle meselenin üstünü açub meydan-ı mübâhaseye konulması bendelerine terk edilmiştir. Buna binâen bundan üç ay mukaddem neşr etmekte bulunduğum "Tercüman" gazetesinde işi ortaya koyub bu defa Mısırü'l-Kahire'de altı yüz kadar hâzırdan huzûrunda söylediğim hutbede meseleyi şifâhen dahi beyân etdim. Bundan böyle müessir-i İslâmiyye husûsunda konferans ve matbûât vâsıtasıyla umûma ma'lûmât verildi ve Avrupa efkâr-ı umûmisine aksi gelmediği görülüb Mısır Müslümanları tarafından hüsn-i kabûl edildiği muâmeleleri ile müsbet bulundu. Hutbem hitâm bulduğu ile "Kongre" tedârüki için yirmi sekiz adet ibaret muvakkat (komite) tertib edildiği ilan olundu. İşbu komite sair kıt'alardaki komiteler ile bi'l-muhabere lazım gelen resmi ve gayr-i resmi teşebbüsâtda bulunacaktır. Mısır Komitesi erbâbının isimleri müessirü'l-İslâmı mecmû'asında mündericidir. Konferans akşamından sonra bir hayli adam daha komiteye intihâb olunacağı bendelerine haber verildi ise de isimleri şimdilik nâ-ma'lûmdur. Ve ilerüde Mısır gazetelerinde görülecektir. Her ne kadar İskenderiye'de Devletlû Gazi Muhtâr Paşa Hazretlerini husûsi sûrette ziyâret ederek bu işden ma'lûmât virdi ise de zât-ı akdes-i hazret-i hilâfet-penâhileri terakkiyât ve teâli-i İslâmiyenin hâm-i ekberi bulduklarından mahsûs(i?) Dersââdet'e uğrayub keyfiyeti ve lâzım gelen tafsîlât olursa virmeği vacibeden add etdim. Kongrenin mahall ve vakt-i ictimâ'ına gelince bunlara şimdiden katiyyen karar virilemiyor ise de Mısırlıların Mısır'da vâki' olmasına hevesleri anlaşılıyor. Kongrenin tedârüki tabîî açık açık edilecektir ve ictimâ'ı esnâsında kabulleri sâmiin için açık bulunmakla beraber bi'l-cümle evrâk ve müzâkerâtı ve kararî birkaç lisân üzere neşr edilecektir.*

Kulları İsmail Bey  
Gasprenski  
Muharrir-i Ceride-i  
Tercüman<sup>6</sup>

(BOA, Y\_PRK\_TKM\_00050...)

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı'da basın özgürlüğünün getirilmesi ile o zamana kadar yabancı postaneler kanalıyla Türkiye'ye giren Tercüman'ın daha çok yayılması mümkün olmuştur (Kırımlı 2001: 30).

"1908 sonrasında Türkiye'de şekillenmeye başlayan 'İslamcılık', 'Batıcılık', ve 'Türkçülük' gibi farklı fikrî akımların hemen hepsi değişik açılardan Gaspıralı'da kendilerine uygun noktalar bulabiliyorlardı. Bu dönemde Osmanlı aydınlarıyla ilişkileri çok yoğunlaşan Gaspıralı, çeşitli İstanbul dergilerine de makaleler yazmaktaydı. 1908'de kurulan "Türk Derneği"nin kurucu üyelerinden biri oydu. 1911'de kurulan "Türk Yurdu Cemiyeti" ve onun yayın organı olan Türk Yurdu dergisi üzerinde de Gaspıralı'nın büyük etkisi olmuştu." (Kırımlı 2001: 39)

Gaspıralı İsmail Bey, 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeliğine seçilmiş (Akpınar 2015a:58) ve bu sebeple İstanbul'a tekrar gelmiştir (Akçalı 2003: 2-17). 1912'de de Türkiye'de Genç Türkler tarafından kendisine Meclisi Âyan azalığı teklif edilmiş, fakat o, kabul etmemiş, gazeteciliği tercih etmiştir (Kırimer 2014: 60).

Yavuz Akpınar'ın Gaspıralı'nın Jön Türklerle ilişkisi hakkındaki yorumu şöyledir:

"Z.V. Togan'a göre amacı, Türkiye'ye dönüp Osmanlı hizmetine girmek olduğu için Paris'te iken Jön Türklere pek yaklaşmadı; fakat, daha sonraki tavırlarına ve düşüncelerine dikkat edildiğinde "Yeni Osmanlılar"ın etkisi altında kalmış olduğu anlaşılıyor. Acaba onlarla tanıştı da siyasi meselelerden uzak durmak için bunlardan hiç söz etmedi mi?" (Akpınar 2015a: 26).

## Sonuç

Gaspıralı İsmail Bey'in gazetesi Tercüman ve matbuatı onun 1914'te ölümünden sonra 10 Şubat 1918'de kapatılana kadar dört yıl daha faaliyetlerini sürdürmüştür. 1917 yılında Rusya'daki gelişmelerle ilgili bir rapor hazırlayan Yusuf Akçura, yaptığı değerlendirmede şunları söylemektedir: "Rusya'da yaşayan Müslümanlar ihtilalin başlangıcından beri gerek Osmanlı Devleti gerekse kendilerinin çıkarlarına genellikle uygun düşündüğümüz şekilde hareket etmişlerdir... Esas büyük noksan ise Müslüman çıkarlarına hizmet etmek üzere, St. Petersburg'da Rusça, Türkçe büyük bir Müslüman gazetesinin daha tesis edilememiş olmasıdır" (Tetik 2020: 141). Hem Türkçe hem Rusça yayımlanan Tercüman gazetesinin ve tüm dünyadaki Müslümanların sorunları için ömür boyu uğraş veren Gaspıralı İsmail Bey'in bu değerlendirmenin dışında tutulmuş olması gerekir. Gaspıralı İsmail Bey, çıkardığı *Tercüman* gazetesinde "Dilde, fikirde, işte birlik" parolasıyla Türk dünyasının tek bir yazı dili etrafında birleşmesini savunuyor ve bu yolda Türk dünyasında yankılanan usûl-i cedit okulları ve matbuatı ile birçok Türk aydınını etkiliyordu (Gökdağ 2015: 179; Gökdağ-Yılmaz 2018: 214).

Osmanlıcılık siyasetinin en etkin döneminde "*Dilde, fikirde, işte birlik*" şiarıyla Türklerin birleşmesi için çabalayan Gaspıralı İsmail Bey, Osmanlı Devleti ile istediği düzeyde bir ilişki kuramamış ve beklediği desteği bulamamış olmasına rağmen kendini

<sup>6</sup> Belge İ. Türkoğlu tarafından da yayımlanmıştır (Türkoğlu 2003: 68).



Pantürkizme ve II. Abdülhamit'e adadığı eleştirileriyle karşı karşıya kalmıştır (Lazzerini 1973: 223). Ayrıca içeride de Çar Hükümetine yumuşak davranmakla ve muhafazakâr olmakla suçlanmıştır (Akpinar 2015a: 33). Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti ve Gaspıralı İsmail Bey arasındaki ilişki bir tutarlılık arz etmemektedir. Subaylık başvurusunun Rus büyükelçi tarafından engellenmesiyle başlayan tavrı devam etmiş, ilişki, Gaspıralı'nın tüm çabalarına rağmen beklediği seviyeye gelememiştir. Çok yoğun bir okuyucu kitlesine ulaşmışken Tercüman'ın ülkeye sokulmasının yasaklanması ve bu yasağın altı yıl boyunca sürmesi ilginçtir. Bu yasağa sebep olan Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı bir haber ya da yazdığı yazı değildir. Avrupa basınından aktarılan bir haberdir. Bu yasağın ardından Gaspıralı'ya nişan verilip gazetesinin ülkeye girmesine yeniden izin verilmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey daha sonra da Avrupa basınından aktardığı Ermenilerle ilgili haberler yüzünden de uyarılmıştır. Ermenilerle ilgili haberlere gösterilen duyarlılık, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da Ermeniler tarafından yürütülen Osmanlı karşıtı propagandayı yakından takip ettiğini ve bununla mücadele ettiğini göstermesi açısından da dikkate değer görünmektedir. Gaspıralı'nın Dünya Müslümanları Kongresi'ni İstanbul'da tertip etmek istemesine rağmen bu isteğinin kabul görmemesi, Kahire'deki faaliyetlerinin uzaktan izlenmesi, basında yer verilmemesi, İstanbul'a geldiğinde takip ettirilmesi de kendisine ve faaliyetlerine şüpheyle yaklaşıldığı izlenimini vermektedir.

#### **KAYNAKÇA**

- AKÇALI, P. (2003). "Türk Kimliğinin İki Öncü İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp". *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları (Bildiriler)*. Ankara: Türksoy Yayınları: 2-18.
- AKÇURA, Y. (2015). *Üç Tarz-ı Siyâset*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKPINAR, Y. (2015a). *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri*. 2. Basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKPINAR, Y. (2015b). *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*. 2. Basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKPINAR, Y. vd. (2015). *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*. 5. Basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DEVLET, N. (2011). *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2000). "Osmanlı Devleti ile Türk Dünyasının Dil ve Kültür İlişkileri". *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*. IV: 11-16.
- GÖKDAĞ, B. A. - Y. YILMAZ (2018). "Gaspıralı'nın Dili". *Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı III*. 101: 214-224.
- GÖKDAĞ, B. A. (2015). "Türk Dünyasında İletişim Dili Meselesi". *Türklerin Dünyası*. İstanbul: Kübak Yayınları: 175-184.
- KIRIMER, C. S. (2014). *Gaspıralı İsmail Bey*. Ankara: TİKA Yayınları.
- KIRIMLI, H. (2002). "Türk Dünyasını Silkeleyen Adam Gaspıralı". *Emel'imiz Kırım, Gaspıralı İsmail Bey Özel Sayısı, IX-X/36-40*: 24-29.

- KIRIMLI, H. (2001). *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- LAZZERINI, E. J. (1973). *İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*. Washington: Washington University Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- MURADOV, N. (2015). "Tercüman Gazetesinde Ermeni Meselesi-1"; "Tercüman Gazetesinde Ermeni Meselesi-2", "Ermeni Meselesiyle İlgili Tercüman Gazetesinden Alınmış Ek Metinler". "Gaspıralı İsmail Bey'in Ermeni Meselesiyle İlgili Tercüman'daki Yazılarından Örnekler". *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1. İsmail Bey Gaspıralı*. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi.
- ÖZ, M. (2008). "Tarih Perspektifinden Türk Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*. 8: 219-226.
- ÖZ, M. (2013). "Türk Milliyetçiliği Tarihinde Türk Ocakları". *Yeni Türkiye. Türk Dünyası Özel Sayısı*, 53: 861-870.
- ÖZCAN, Ö. (2011). "Türk Yurdu'nda Turancılık ve Türk Dünyası". *Türk Yurdu*, Yıl 100. 282: 22-29.
- TAN, N. (2002). "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey". *Emel'imiz Kırım, Gaspıralı İsmail Bey Özel Sayısı*, IX-X/36-40: 56-58.
- TETİK, A. (2020). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*. C. II: 1917. 2. Basım. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, O. (2005). *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- TÜRKOĞLU, İ. (2003). "Osmanlı Devleti'nin Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı". *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları*. Ankara: Türksoy Yayınları: 61-70.

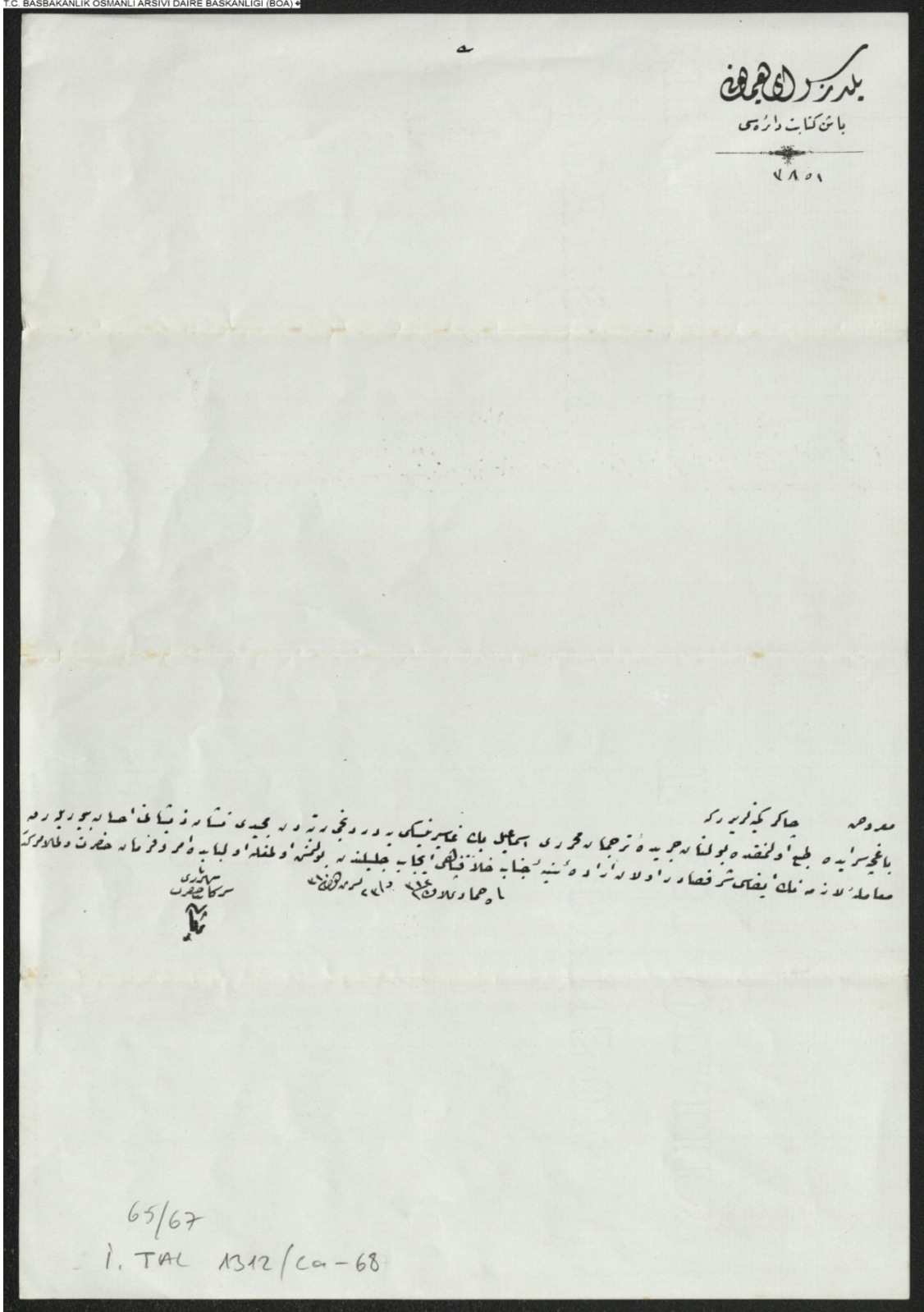
#### **Arşiv Belgeleri**

- BOA, İ\_TAL\_00065\_00067\_001\_001.
- BOA, DH\_MKT\_00319\_00074\_003\_001.
- BOA, HR\_SYS\_02770\_00070\_001\_002.
- BOA, DH\_MKT\_00319\_00074\_002\_001.
- BOA, DH\_MKT\_00319\_00074\_003\_001.
- BOA, HR\_SYS\_02770\_00070\_001\_001.
- BOA, HR\_SYS\_02770\_00070\_001\_002.
- BOA, HR\_SYS\_02770\_00070\_003\_001; BOA HR\_SYS\_02770\_00070\_003\_002.
- BOA, Y\_PRK\_TKM\_00\_050\_00045\_002\_001-12.
- BOA, ZB\_00391\_00057\_001\_001.
- BOA, Y\_PRK\_TKM\_00050\_00045\_001\_002.



EKLER

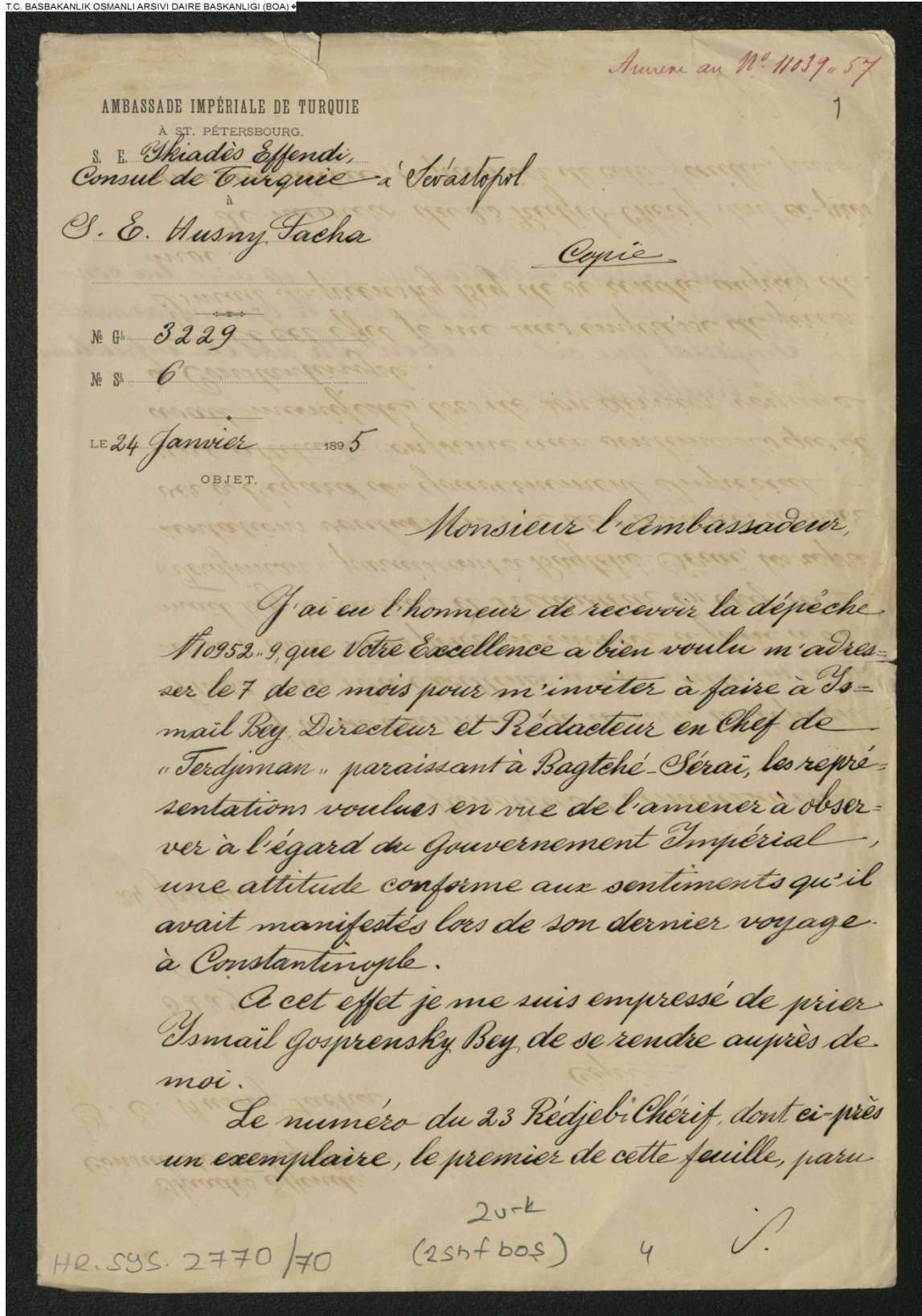
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)



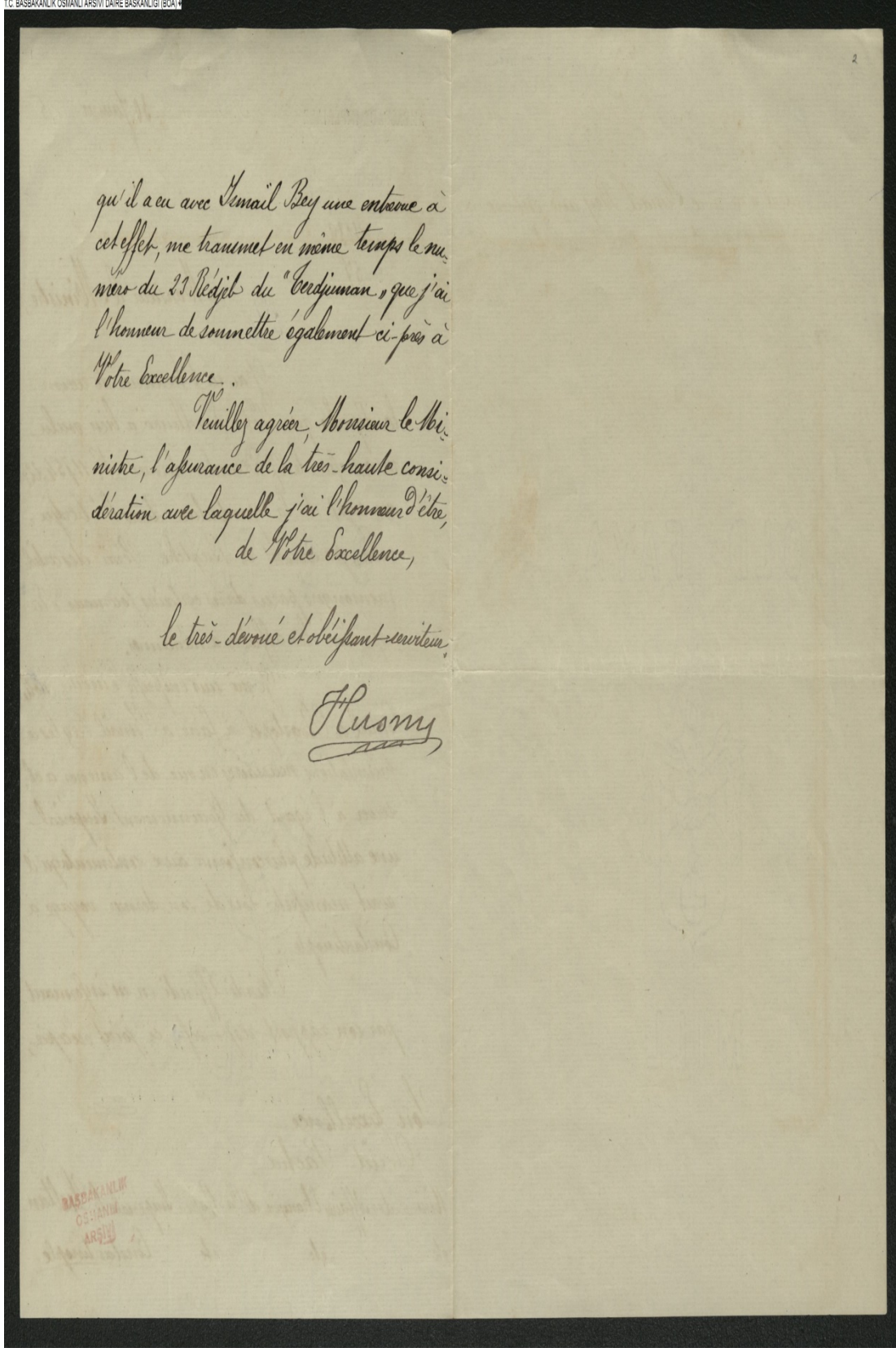
İ.TAL.00065.00067.001







HR.SYS.02770.00070.004



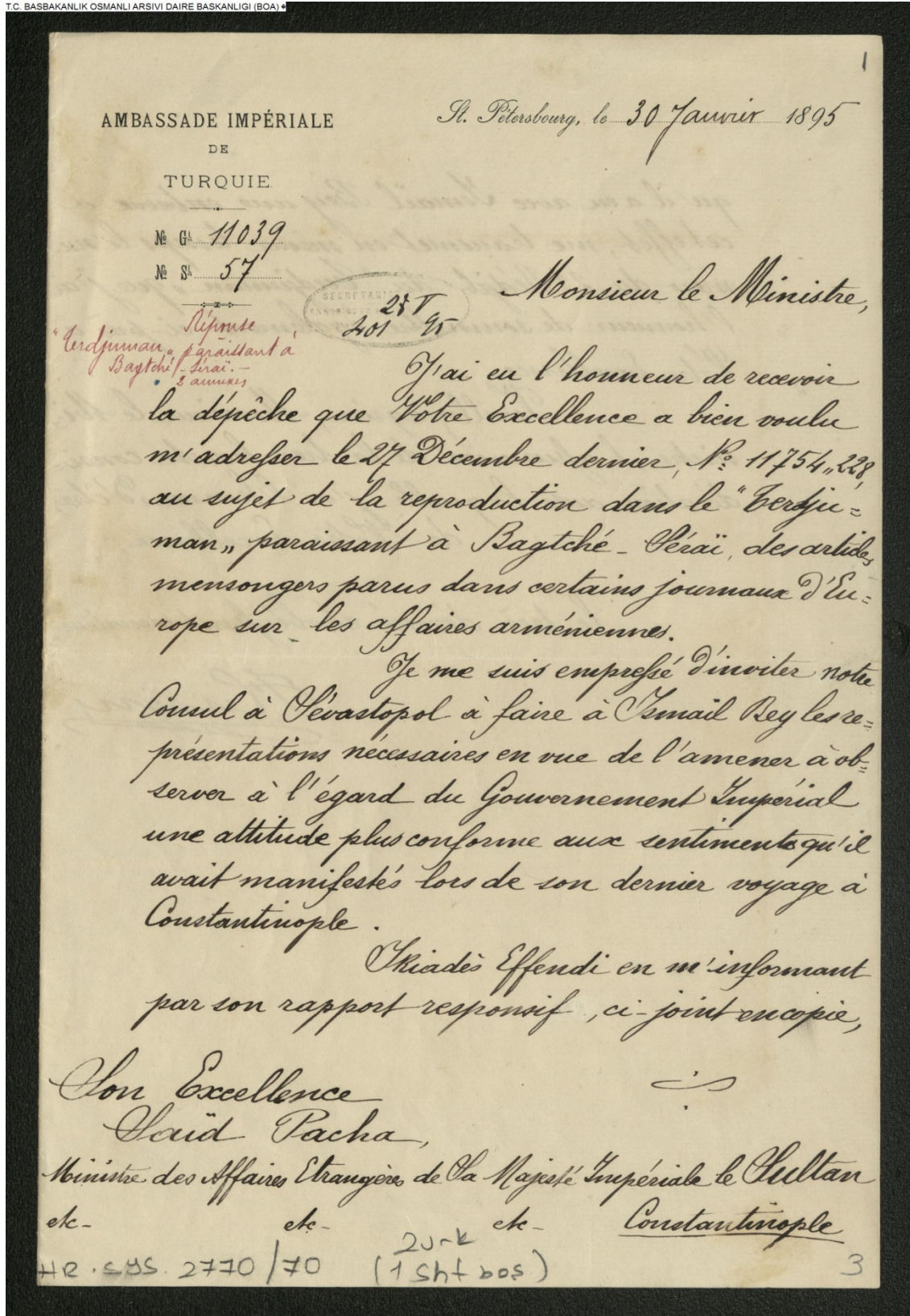
qu'il a eu avec Ismail Bey une entente à  
cet effet, me transmit en même temps le nu-  
mero du 21 Récit du "Cerdjiman", que j'ai  
l'honneur de soumettre également ci-joint à  
Votre Excellence.

Veuillez agréer, Monsieur le Mini-  
stre, l'assurance de la très-haute consi-  
dération avec laquelle j'ai l'honneur d'être,  
de Votre Excellence,

le très-dévoué et obéissant serviteur,

Husny

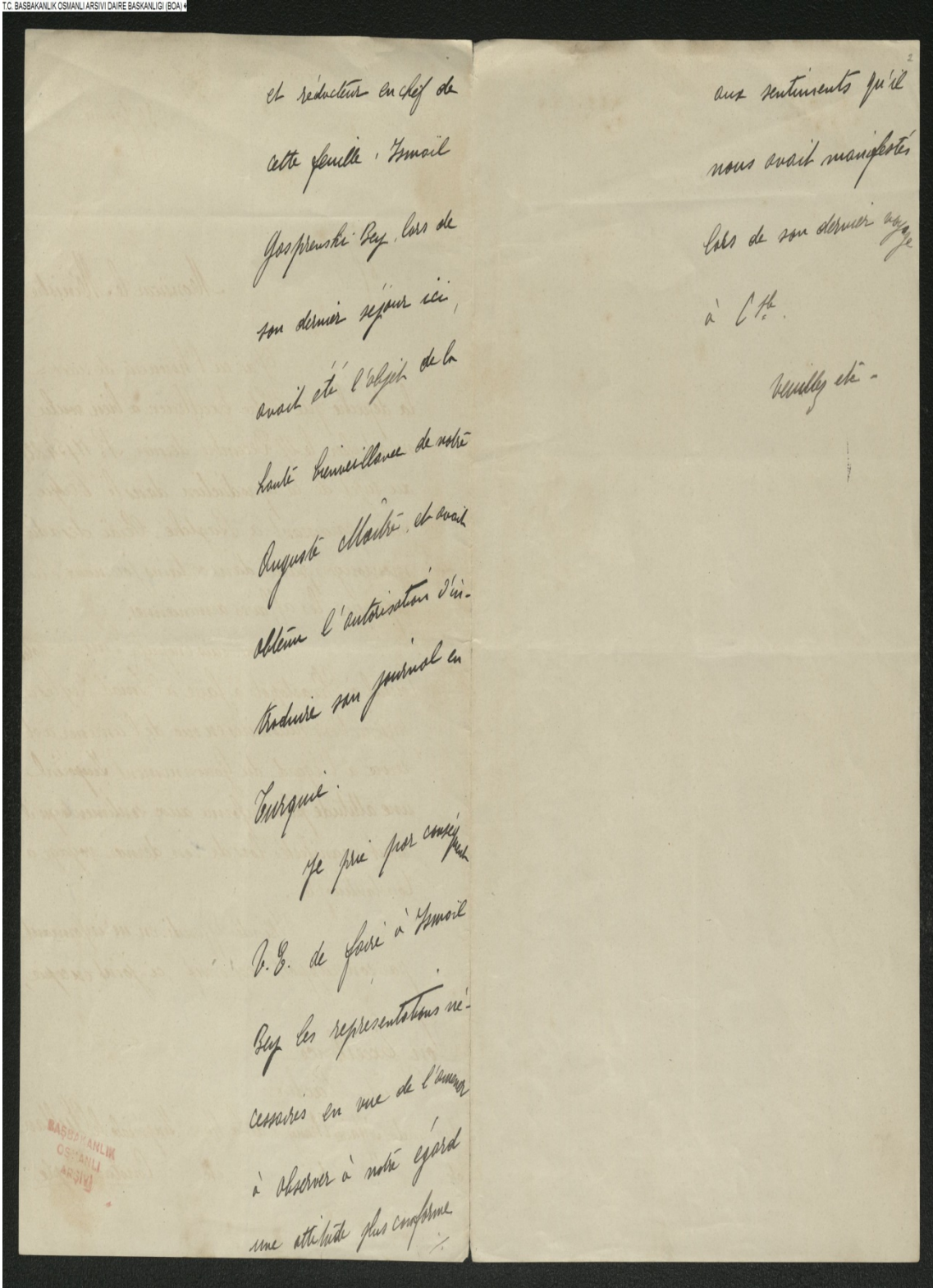




HR.SYS.02770.00070.003




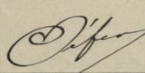
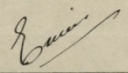




HR.SYS.02770.00070.001



SUBLIME PORTE  
MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES.

Le Secrétaire Général	Le Chef de Bureau	Le Rédacteur
		

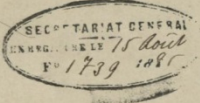
S. E. Said Paşa

a  
Husrev Paşa  
St. Pétersbourg.

N. G. 11754  
N. S. 228  
le 27 X 1894

Objet

"Terdjiman"



Lule ricin 397

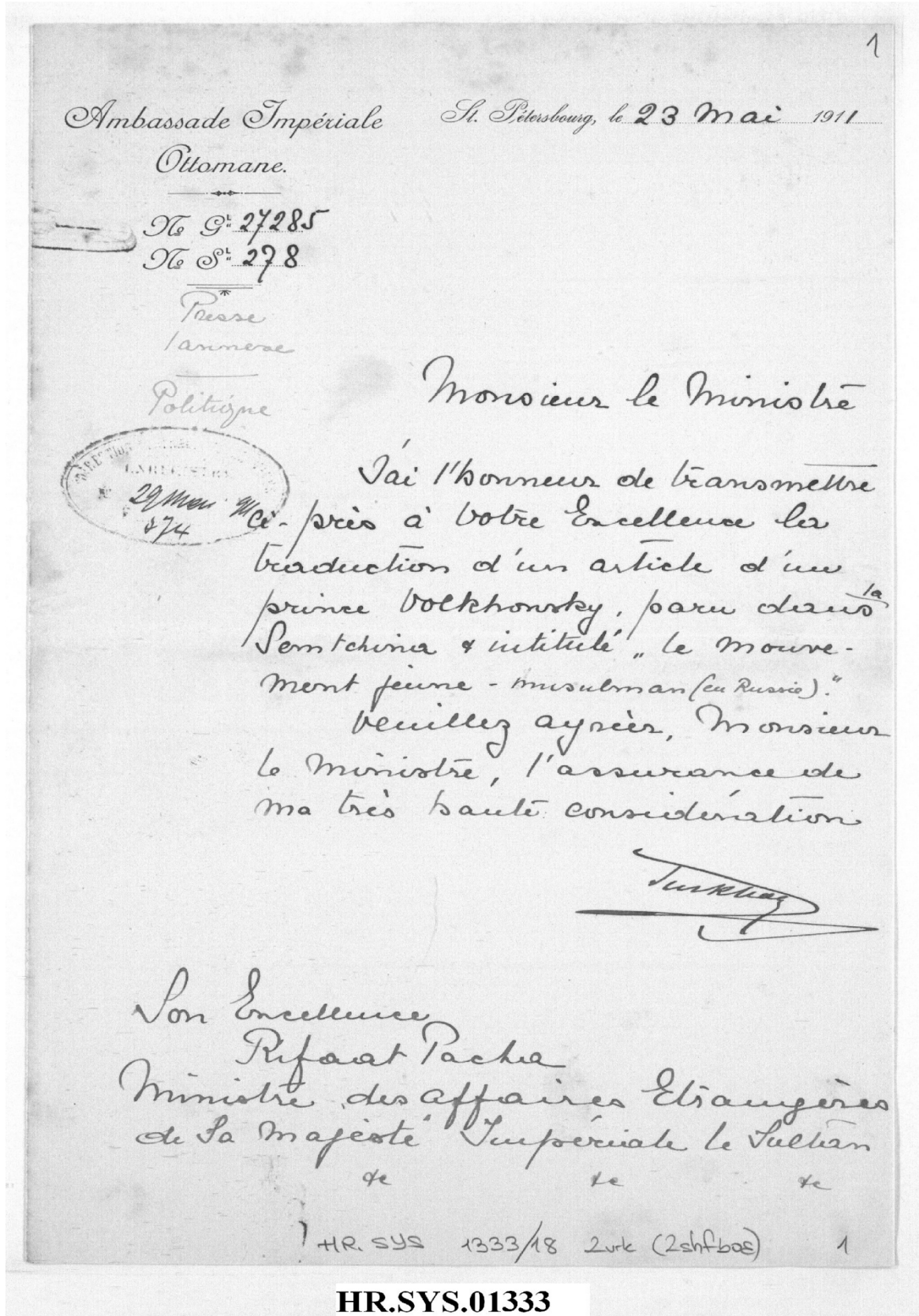
1

Dans son numéro  
du 26 <sup>şevval ul evvel</sup> ~~şevval ul evvel~~  
le "Terdjiman" paraissant  
à Baghke - Terai a reproduit  
les ~~articles~~ articles mensongers  
parus dans certains journaux  
d'Europe sur les affaires  
arméniennes.

Cela nous a d'ailleurs  
plus étonnés que le directeur

HR-SYS. 2770/70 20-k

HR.SYS.02770.00070.001





۵۰

۲۵۴

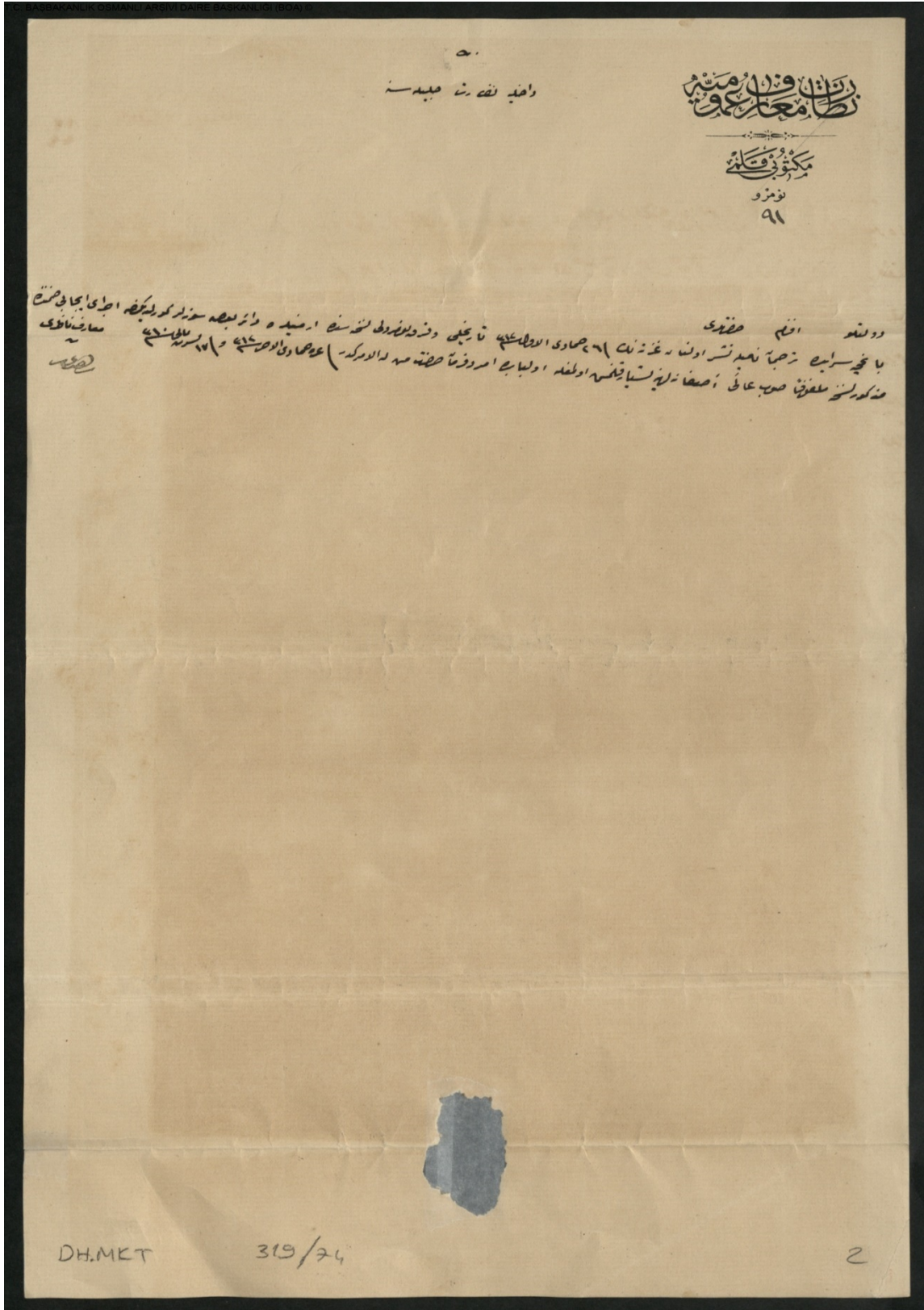
باغچه سریده جیقان بزجان - غزته سنک ۶۶ دی اولوشیخ تاریخلوسون سنک کوندرلیدنه دیر سعاری نظارت جدیدندن بیعون  
۱۷ سربدی شیخ تاریخلودلفسان بر نوردولونکره هوالد بولنده مطالعکندر عجزانیم اولدی مذکور غزته مدبر و سر مری اسامی غاسپیرلی  
بک کیده در سعاده کلدرک توطیقات سیدیه نظر بولنده و غزته سنک حمله یار سا همبر دفولر سعاده اشخاص ایتسکنده  
بعضه اوروا غزته بزبان ارمیده حقه کی ارجیض غزته سنه نقل و درج ایلدک کن برسلک غیر ضربه بولدیمنی اکلر سنک من بیدر بولدی  
ترسبورغ سفارت سیدیس و سالتیه اخطارات مناسبه جلا ایدر یس لزونک خارج نظارت جدیدنه اشعاری دایت رای غاسپیر  
نظامینا صلابی بولنده و سبجه غزته سنک نفاذ قدیم و اعاده قائلده اروزقان حفته مدرا لور کده -  
سوری دولت اعضا سندن  
رطبقات ایلد مددی  
سالت

سالم

DH.MKT 319/74 3

DH.MKT.00319.00074.003

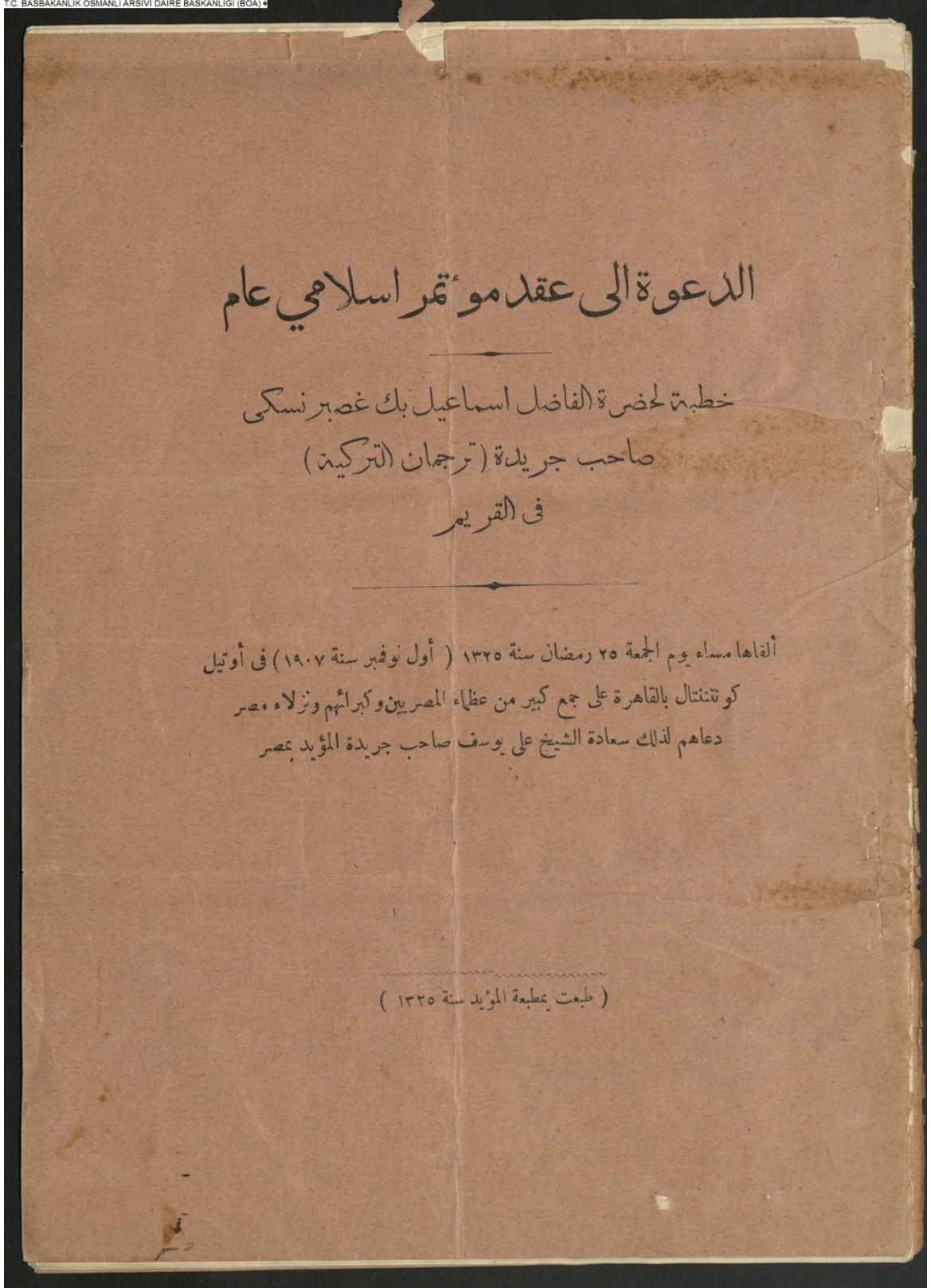




DH.MKT.00319.00074.002







Y.PRK.TKM.00050.00045.002







## SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANAT DÖNEMİNDE MISIR MENŞELİ MUZIR NEŞRİYAT VE DEVLETİN ALDIĞI TEDBİRLER (1876-1909)

Bengül BOLAT\*  
Osman Furkan ASLAN\*\*

### ÖZET

*Osmanlı Devleti'nde Müslüman halkın Lale Devri'nde kullanmaya başladığı matbaa, 19. yüzyıla gelindiğinde yaygın olarak kullanılan bir icat hâline gelmiştir. Buna paralel olarak Osmanlı Devleti'nde matbuat sayısında ciddi anlamda artış meydana gelmiştir. Ülkede matbuatin yaygınlaşması hâlinde zararlı, art niyetli, olumsuz, gerçek dışı yayınların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuş ve devlet için kontrolün gerekli olduğu düşüncesini doğurmuştur. Çünkü yönetimin düşüncesine göre, devlete karşı olumsuz yayınlar ve İslam'a saldırı içeren yayınlar gibi birçok yayın halkın kafasını karıştırma durumu arz etmekteydi. 19. Yüzyılda bu yayınlar Osmanlı'nın yalnızca Anadolu topraklarında değil Mısır'da da yayımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı bir eyaleti olan Mısır'da da ayrılıkçı kimselerin bu tarz muzır neşriyatı çokça yayınladığı görülmektedir. Bu konuda devletçe sansür yoluna gidilmiş gerekli görüldüğü durumlarda daha ciddi tedbirler de alınmıştır. Bu doğrultuda devlet, basın ve yayın sürecini denetlemek adına hukuksal ve kurumsal dayanaklar oluşturmuştur. Oluşturulan bu yasal zemin ve kurumlar yeni problemler ortaya çıktıkça zaman içerisinde sürekli yenilenmiştir. Muzır yayın yapanlar farklı yöntemlerle bu yayınlarını devletin tüm tedbirlere rağmen ülkeye sokma çabası içerisinde olmuşlardır. Devlet ortaya çıkan bu yayınları imha etme durumunda kalmıştır. Bu yöntemlerden bir tanesi de yayınları yakarak ortadan kaldırma girişimi olmuştur. Bu çalışma Mısır'da dönem içerisinde yayınlanan muzır yayınların içeriğini ve devletin genel olarak ülke içinde yayımlanan muzır yayınlara karşı aldığı tedbirleri incelemektedir.*

**Anahtar Kelimeler:** II. Abdülhamid, Osmanlı Basını, Mısır, Sansür, Muzır.

## EGYPTIAN ORIGIN HARMFUL PUBLICATIONS AND THE GOVERNMENT MEASURES DURING THE REIGN OF SULTAN ABDULHAMID II (1876-1909)

### ABSTRACT

*The printing press, which was started to be used by the Muslim people in the Ottoman Empire during the Tulip Period, became a widely used invention in the 19th century. Parallel to this, there was a serious increase in the number of prints in the Ottoman Empire. In the event that printing became widespread in the country, the emergence of harmful, malicious, negative, unrealistic publications was inevitable and led to the idea that control was necessary for the state. Because, according to the opinion of the administration, many publications such as negative publications against the state and those containing attacks on Islam were confusing the public. In the 19th century, these publications were published not only in Anatolia but also in Egypt. It is seen that in Egypt, which was a privileged province of the Ottoman Empire, separatists broadcast this kind of harmful publications. Censorship has been implemented by the state in this regard, and more serious measures have been taken when deemed necessary. Accordingly, the state has established*

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 29.10.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRŞEHİR;  
ORCID: 0000-0001-6269-5192, E- Posta: bbolat@ahievran.edu.tr

\*\* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, KIRŞEHİR;  
ORCID: 0000-0001-7273-7173, E- Posta: osmanfurkanaslan@outlook.com

*legal and institutional bases to control the press and broadcasting process. These legal grounds and institutions were constantly renewed over time when new problems emerged. The obscene broadcasters have been in an effort to bring these broadcasts to the country by different methods, despite all the measures of the state. The state had to destroy these publications. One of these methods was the attempt to destroy the publications by burning them. This study examines the content of the harmful publications published in Egypt during the period and the measures taken by the state against the harmful publications published in the country in general.*

**Keywords:** Abdülhamid II, Ottoman Press, Egypt, Censorship, Harmful.

## **Giriş**

Demokratik yönetimlerde düşüncelerin serbestçe ifade edilmesinin önemli bir aracı olan basın ve yayın, insanlığa büyük faydalar sağlamıştır. Basın-yayın sürecinin iyi bir şekilde çalışması için sansürün olmaması gereklidir (Özkorkut 2002: 65-67). Burada ilk olarak sansür kelimesinin anlamına bakmak gerekmektedir. Sansür kelimesi, türediği dil olan Latince "cencere" kelimesi; hüküm vermek ve fikir vermek anlamlarında kullanılmaktadır (Çelik 2009: 72). Fransızca "censure" den dilimize geçmiş olan sansür kelimesi; her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin yayınlanmasının izne bağlı olması durumunu ifade etmektedir (Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>). Osmanlı Devleti'nde zararlı kabul edilen yayınlar yalnızca sansüre tabi tutulmamış aynı zamanda, gerekli görüldüğü durumlarda yasaklama, hapis ve para cezası gibi yöntemlere de başvurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde *muzır* kabul edilerek sansür uygulanan ya da yasaklanan eserler sadece Anadolu topraklarında üretilmemiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan diğer eyaletlerdeki eserlere de uygulanmıştır. Bu bağlamda birçok kitap, risale ve gazete *muzır* olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemini de içine alan 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yasaklanan yayınlar, genellikle *muzır* olarak nitelendirilmiş ve *muzır* olma nedeni arşiv kaynaklarında net bir şekilde görülememektedir. Yayınların *muzır* olma durumları memurun algısına kalmıştır. Böylelikle *muzır* kavramı da memurdan memura göre değişiklik göstermekteydi denilebilir (Saydam 2019: 255).

Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılda hükümet tarafından *muzır* ifadesinin ne tür yayınlar için söz konusu olduğu çok çeşitlilik ifade etmektedir. Arşiv belgelerinden yola çıkarak *muzır* kabul edilen yayınların neden *muzır* olduklarına dair genel bir sonuca varmak mümkündür. Buna göre; devletin birliğine, saltanata, İslam dinine zarar veren, devlet adamlarını kötüleyen, Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli etnik ve dini çevreleri aşağılayan yayınlar *muzır* kabul edilmiştir. Ayrıca yanlış bilgilendirme yapıp halk ile devleti karşı karşıya getiren yayınlar da devletçe *muzır* olarak kabul edilmiştir (Topuz 1973: 52). Hükümete göre devlet adamları tarafından yapılan bir usulsüzlük söz konusu ise bunlar zaten üst merciler tarafından gerekli görülen cezaya maruz kalmaktadırlar. Bunların halk tarafından bilinmesi toplumun yapısına zarar vermektedir. Çünkü devlet adamının şahsında devletin imajı zedelenmektedir. Osmanlı toplumunda insanları bilgilendirecek herhangi bir yayının olmadığı dönemlerde halk kendi arasında söylenti hâlinde bilgi sahibi olmaktadır. Hükümete göre eskiden belirli sayıda insan arasında yapılan dedikodular, şimdi gazete sayfalarında yer aldığından herkes bunları gerçek zannetmektedir. Bu ise halkın huzurunu bozmaktadır. Böyle kimselerin müfsit (ortalık karıştırıcı, arabozucu) ilan edilerek şiddetli şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir (Topuz 1973: 52-53).

## 1. Sultan II. Abdülhamid Öncesi Sansür için Oluşturulan Hukuksal Dayanaklar

10 Nisan 1845' te çıkarılan Polis Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nde basını sınırlama noktasında hukuki olan ilk belge sayılır (Yıldırım 2009: 291). Adı geçen nizamnamenin 13. maddesi sansür konusunda birtakım düzenlemeleri içermektedir. Dönem içinde Batıda ortaya çıkmış sosyalist işçi sınıfı hareketlerine karşı Osmanlı Devleti'nin önlem alma girişimi olarak da değerlendirilebilir. Avrupa'da Karl Marx ve Friedrich Engels'in burjuvaziye karşı işçi sınıfını hareketlendirdiği bir ortamda, Osmanlı Devleti de tehlike oluşturabilecek durumları göz önünde bulundurarak işçi sınıfı ya da potansiyel diğer gruplara karşı önceden önlem almak ihtiyacı hissetmiştir (Doğan 2012: 86).

1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi *muzır* yayınları sınırlandırma noktasında alınan ikinci tedbir olarak kabul edilir. 12 Cemaziyelahir 1273 (8 Şubat 1857) tarihli bu Nizamname birçok düzenlemeyi içermektedir. Nizamname, matbaaların açılması durumu ve basılacak her türlü matbuatın nasıl basılması gerektiği konusuna açıklık getirmiştir. Bu düzenleme, bir kitabın basılmadan önce Maarif Meclisi tarafından incelendikten sonra sadaretin izni alınarak basılması hükmünü içermiştir. İzinsiz basılan kitapların toplatılacağı ve gerekli cezalar verileceği ifade edilmiştir (Demirel 2012: 92) Nizamnamede, yabancıların gazete basmalarıyla alakalı olarak da Hariciye Nezaretinden ruhsat almaları zorunluluğu getirilmiştir (Ataman 2009: 32).

1857 yılında yeni bir nizamname daha yayınlanmıştır. 8 Recep 1273 (4 Mart 1857) tarihli bu nizamname genel anlamda telif haklarıyla ilgilidir. O yüzden "Telif Nizamnamesi" olarak da bilinir. Bu nizamnameden sonra gelen düzenlemeyle, bir kişi kitabı bastıracağı vakit elinden tamamını çıkarana kadar başka kimse onu basamazdı. Telif Nizamnamesinden sonra tekelleşme sona ermiş olup herkesin istediği kitabı basabileceği belirtilmiştir (Ceylan 2006: 148).

Basınla ilgili düzenlemelerden birisi de 1864 yılında yapılmıştır. Fransa kanunlarından etkilenilerek yapılan bu nizamnamede ön sansür kaldırılmış ve Osmanlı basın hayatına yeni düzenlemeler getirilmiştir (Demir 2015: 372). Ciddi bir hukuki düzenleme sayılabilecek bu nizamname, esasında gazeteler ile ilgilidir. Fransa'dan ilham alınarak hazırlandığı bilinen nizamnamenin içeriğinde, gazete çıkarmak izne tabi tutulmuş ve yabancı yayınlardan tehlikeli olanların ülkeye sokulması yasaklanmıştır. Ayrıca devletin iç güvenliğine zarar verecek yazılar, ahlaka aykırı yazılar, padişaha ve devlet adamlarına saldırı mahiyetindeki yazılar ile kurumlara dokunacak yazıların yayınlanması yasaklanmıştır (Topuz 2018: 44).

1867 yılında yine gazeteler ile ilgili olan ve Âli Kararname olarak geçen bir düzenleme getirilmiştir. 1864 Nizamnamesinden sonra yayınlanan Âli Kararname basının serbestliğini önemli derecede engelleyen yeni bir düzenleme olmakla birlikte 1909'a kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kararname hükümete gazeteleri takip etme ve sorgulama hakkı tanımıştır (Özkorkut 2002: 74). Bu dönemde ülkedeki muhalif grup olan Yeni Osmanlılar örgütünün birçok temsilcisi gazetecilikle uğraşmakta olup, içeride meşruti yönetimin gelmesini savunmaktaydı ve hükümete ciddi oranda yayınlarıyla baskı yapmaktaydılar (Ceylan 2006: 152-153). Kararnamenin çıkartılmasında Sadrazam Âli Paşa'nın, Girit İsyanı sırasında izlemiş olduğu politika etkili olmuştur. Sadrazam, Girit politikasından dolayı dönemin gazetelerinde Yeni Osmanlılar tarafından fazlaca eleştirilere maruz kalmış ve bu kararnameyi yayınlamak muhalifleri susturmak istemiştir. Özellikle Ali Suavi'nin, *Muhbir* gazetesinde Girit'teki Müslümanlar için düzenlenen yardım kampanyasını kendisine nispet olarak algılamıştır (Ataman 2009: 33). Sadrazam Âli Paşa'nın bir girişimi olan bu kanunnamede gazeteler geçici olarak kapatılmış



ve gazeteciler sürgün edilmişlerdir (Demir 2015: 372). Kararnamenin içeriğinde; İstanbul'da farklı dillerde basılan gazetelerin memleketin çıkarına aykırı işler yaptıkları, asayiş durumu ve düzenle ilgili gerekli kurallara bağlı kalmadıkları ve genel ahlaka zarar verecek yayınlar yapmalarından dolayı geçici olarak bu kanunnamenin yayınlanmasına karar verildiği yazılmıştır (Koloğlu 1992: 81-82).

1867 Âli Kararname'nin, Devlet-i Aliye'nin istediği düzeni sağlayamaması yeni bir kanunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda 1876 Kararnamesi ile kontrolün daha iyi sağlanması noktasında basına ön denetim getirilerek tam anlamıyla sansür uygulanmaya başlanmıştır (Topuz 2018: 47). Adı geçen kanunname ile gazetelerin Matbuat Dairesi ve valiliklerce incelenmeden basılması engellenmiştir. Ayrıca resim ve karikatürlere sansür konmuş ve dışarıdan gelen yayınlara karşı daha dikkatli davranılması noktasında kurallar getirilmiştir (Koloğlu 1992: 43).

## **2. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Sansür İçin Oluşturulan Hukuksal Dayanaklar**

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi yürürlükte kalırken, 1857 Matbaa Nizamnamesi kaldırılmıştır. Süreç içerisinde de 1888 tarihli Matbaalar Nizamnamesi 1894'e kadar kullanılmış ardından 1894 tarihli matbaalar ve kitapçılar hakkında yeni bir nizamname yürürlüğe girmiştir. 1894 Nizamnamesi ise II. Meşrutiyet sürecinde yayınlanan 29 Temmuz 1909 tarihli Matbaalar Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır (Demirel 2007: 38-39).

Sultan Abdülhamid döneminde basın hususunda ilk hukuki düzenleme, 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesinin yerine gelen 1888 tarihli Matbaalar Nizamnamesi olmuştur. Nizamnamenin hazırlanması 28 Ocak 1885 tarihinde tamamlanmış olsa da yürürlüğe üç sene sonra girmiştir (Birinci 2006: 298). Nizamnameye göre, Matbaa sahipleri basacakları kitaplar için Maarif Nezaretinden ruhsat alarak basımı gerçekleştirdikten sonra Maarif Nezareti'ne ve taşra vilayetlerine örneğini göndermeliydiler aksi hâlde kitap satışa çıkamazdı. İslâm dini haricindeki diğer dinlerle ilgili eserlerin basımı için ilgili cemaatten izin almalıydılar. Dışarıdan gelen yayınlar için de tedbir alınmıştır. Yabancı memleketlerde basılan kitap ve risalelerin ülkeye girişi için Maarif Nezaretinin ve taşra vilayetlerinin izni alınmadıkça bunların içeri sokulması yasaklanmıştır. Nizamnameye göre, gümrüklerde kontrol yine Maarif Nezareti tarafından yapılacaktır denmiştir (İskit 1939: 54).

Sultan II. Abdülhamid döneminin son detaylı düzenlemesi olan nizamname 21 Cumadelaahir 1312 (20 Aralık 1894) tarihinde yürürlüğe girmiş ve 1857 ile 1888 Nizamnamelerinin yerini kullanılmıştır. Eski nizamnamelere oranla daha tedbirli ve düzenleyici olmakla birlikte 1888 Nizamnamesinin daha da genişletilmiş hâli olarak da değerlendirilebilir. Esasında böyle detaylı bir düzenleme 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde matbuat faaliyetlerinin ne kadar fazla arttığını da göstermektedir. Nizamname kitapçılara, matbaa sahiplerine ve dağıtıcılara dair düzenlemeler de içermektedir (İskit 1939: 55).

1894 Nizamnamesiyle birlikte, sahipleri yabancı olan matbaaların yayınları konsolosluk tarafından incelenmesi zorunluluğu getirilmiş, eğer bu işi yapacak memur yoksa Osmanlı memurları tarafından incelenmesi zorunlu tutulmuştur. Nizamnamenin içeriğinde yabancılara ait kitapçı dükkanlarının da teftiş edilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca dışarıdan getirilen her türlü matbaa aletinin ne için kullanılacağı, imzalı bir beyanname verilmedikçe gümrükten geçirilmemesi ilave edilmiştir. Dışarıdan ve Mısır'dan gelen padişah, hükümet ve kurumlar hakkında dini ve siyasi hiciv yazıları ile ahlak dışı yazılar zapt edilecek, konunun muhatapları nakit para cezasına çarptırılacaktır. Yabancı



memleketlerden gelecek neşriyat hakkında olduğu gibi Osmanlı'nın imtiyazlı eyaletlerinden biri olan Mısır'dan gelecek yayınların da izin alınmadıkça, girişinin yasak olduğu belirtilmiştir (İskit 1939: 56).

Muzır yayınlar ile mücadelede noktasında hukuksal dayanakların yanı sıra kurumlar da oluşturulmuş ve konunun takibi için ciddi çaba harcanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'e kadar Matbuat Nezareti ve Maarif Teşkilatı konunun takipçisi olmuşken, II. Abdülhamid döneminde matbuat politikaları değiştirilmiş yeni kurumlar tesis edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde muzır yayın denetimleri iyice sistematik hâle getirilmiştir denilebilir. Maarif Nezareti ile Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak oluşturulan bu yeni kurumlar muzır yayın denetimi için kurulan meclis ve komisyonlarla iş birliği içerisinde süreci yönetmişlerdir. Aynı şekilde kitap denetimini gerçekleştirirken Zaptiye Nezareti, Posta Telgraf Nezareti ve Rüşumat Emaneti ile koordineli biçimde çalışmışlardır. Bu kurumlar kitap basımı, kitap yayınlama hakkı, matbaa veya gazete açma ruhsatı gibi birçok konunun takipçisi olmuşlardır (Dıġıroġlu 2017: 632).

Sultan II. Abdülhamid döneminde alınan tedbirlerden biri de *muzır* olarak kabul edilen yayınların yakılması kararı olmuştur. Böyle bir karar çıkartılmasının gerekçesi; kitaplara uygulanan sansür tedbiri yöntemi yeteri derecede yönetimi memnun etmediği için, çok sakıncalı bulunanları yakarak ortadan kaldırmayı kalıcı çözüm olarak görülmesi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde, kitap yakmakla görevlendirilen Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti memurları, kitap yakmayı hoş karşılamadığı gibi gelecek tepkilerden de ciddi anlamda çekinerek bu işi gizli yapmaya çalışmışlardır. Kitapların yakılması durumu Sultan II. Abdülhamid'in ülke yönetiminde uyguladığı çok sıkı politikanın yansımaları göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda bir örnek verilecek olursa, 1902'de *Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetince* toplanıp birikmiş olan 150 çuval kitap ve risalenin ilk olarak Kâğıthane civarında yakılması gündeme gelmiştir. Sonrasında oraya gönderilmesinden vazgeçilmiş Maarif Nezareti avlusunda veya oraya yakın yerde bir kafes içinde yakılmasına karar verilmiştir. Fakat yanan kâğıtların havalanarak etrafa yayılmasının ve duman çıkmasının engellenemeyeceği düşünülerek, Çemberlitaş Hamamı'nda yakılması uygun görülmüştür. Sonrasında hamam kiracısı çağırılarak konudan bahsedilmiş ve kitapları yakmakla görevli kurul işe başlamıştır. 7 Mayıs günü saat altı buçuktan on buçuğa kadar 150 çuval *muzır* belgeden yalnızca 13 çuval yakılabilmektedir. 8 Mayıs 1902 tarihinde ise saat on ikiden on buçuğa kadar 22 çuval yakılabilmek, yakılan belgelerin üzerine su dökülerek çamur hâline getirilmiş ve bahçede özel olarak hazırlanan çukurlara atılarak üzeri toprakla kapatılmıştır. 12 Mayıs günü yine sabah saat on ikide iş başına geçilmiş, akşam on ikiye kadar 55 çuval olmak üzere toplamda altı gün boyunca 165 çuval yakılmıştır. Fazladan yakılan 15 çuvalın Encümen mahzeninde dağınık olarak bulunan çuvallar olduğu bildirilmiştir (İnuġur 1999: 266; Kudret 2000: 31-34; Topuz 2018: 58).

### **3. Mısır Menşeli Muzır Yayınların İçeriği**

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Mısır, Osmanlı Devleti'nde birçok matbuat eserinin ortaya çıktığı bir yer olmuştur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan itibaren bu konuda gelişmişlik göze çarpmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren görüldüğü kadarıyla Mısır, birçok ayrılıkçı fikrin yayılmaya çalışıldığı yer hâline gelmiştir. Bu doğrultuda *muzır* bir şekilde dini ve politik yayın yapanların toplandığı yer konumundadır. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde fazlaca *muzır* yayın bulunmaktadır.

Bu dönemde özellikle Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeni topluluğu, ayrılıkçı fikirlerini yaymak için kullandıkları gazeteleri yurt içinde olduğu gibi Mısır'da da



neşretmişlerdir. Nitekim 26 Şubat 1892 tarihinde Yıldız Saray-ı Hümayunundan Mısır'a gönderilen bir irade de Mısır'da *muzır* yayın yapan Ermeni gazetelerinin, yayınlarının menedilmesi ve Zaptiye Nezareti tarafından gerekli tedbirlerin alınması hususunda Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya gerekli hatırlatmalar yapılmıştır (İ.MTZ.05. "Mısır" 28/1471).

Ermeniler, Mısır'daki faaliyetlerini kurmuş oldukları komiteler aracılığıyla sürdürmekte olup, fikirlerini Osmanlı ülkesindeki diğer Ermenilere ulaştırmak için gazetelerin yanında kitap ve risaleleri de kullanmışlardır. Dâhiliye Nezaretinden Maarif Nezareti Celilesine gönderilen bir yazıda, Mısır Ermeni Komitesi tarafından basılıp dağıtılan Zaptiye Nezaretinin araştırmasından sonra ise muzır bir risale olduğu anlaşılan risalelerin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine girmesine ve dağıtılmasına müsaade edilmemesi ve bu doğrultuda gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir (MF. MKT 911/22).

Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu milliyetçilik ideolojisinin beraberinde getirdiği ulus-devlet projeleri, Osmanlı Devleti'ni 19. yüzyılda epey uğraştırmış sorunlardan olmuştur. Diğer azınlık gruplarında olduğu gibi Arnavutlar arasında da milliyetçilik şuuru oluşmaya başlamıştır. Bu bağlamda belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Arnavutları ihtilal için birliğe davet eden ve Mısır'da Türkçe-Arnavutça basılan *muzır* gazetelerin yurda sokulmamasına dair gerekli tedbirlerin alınması gerektiği tebliğ edilmiştir (Y.E.E. KP, 11/1073).

1860'lardan sonra Balkanlar'da ayrılıkçı fikirlerden dolayı hareketlenmeler her geçen gün artmaktaydı. Yunan, Sırp, Bulgar, Karadağ milliyetçileri kendi milletinden olanları bilinçlendirme ve teşkilatlandırma faaliyetleri yürütmekteydiler. Bu topraklara Avrupa'dan ve Mısır gibi yerlerden gelen yayınlarda ayrılıkçı fikirleri daha da alevlendireceğinden idare bu konuyu özenle takip etmiştir. 1901 yılında Selanik'ten merkeze gönderilen bir yazıda, Selanik Valisi daha önce emir aldığı üzere Avrupa ve Mısır'da yayımlanarak bölgeye gelen muzır evrakı ciddi bir şekilde takip ederek dağılmasına imkân vermediğini bildirmiştir (Y.PRK. UM, 53/106). Aynı şekilde 16 Nisan 1897'de Bulgaristan Komiserliği'nden merkeze gönderilen tebliğde, Avrupa ve Mısır'da yayımlanan Türkçe yazılan zararlı belgelerin Bulgaristan ile Şark-ı Rumeli'ye sokulmaması hususunda Bulgaristan Hanlığı ile ortak çalışıldığı ifade edilerek, işin sıkı bir şekilde takip edildiği bildirilmiştir (A.MTZ.04. 43/35).

Bölgedeki Arap birliğinin sağlanması konusunda çalışan ayrılıkçıların yayınlarını çıkardığı yer yine Mısır olmuş ve buradan tüm Arapların yaşadığı bölgelere ulaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim Yemen Vilayetinden Dâhiliye Nezareti Celilesine gönderilen bir yazıda; Mısır'daki ayrılıkçıların Aden'de bir şube açarak Mısır'da olduğu gibi bütün Arapları birleşmeye davet eden ve hilafetin Arapların hakkı olduğu fikrini yayan "*Vahdetü'l-Arab*" adlı bir dergi çıkardıklarını belirtilerek bu muzır varakanın dağıtılmaması ve yayımlanmaması telkininde bulunulmuştur (DH. ŞFR, 246/97).

Mısır'da çıkarılan yayınlar arasında, Osmanlı Devleti'nin özel hassasiyet gösterdiği İslâm dinine zarar verdiği düşünülen yayınlar da mevcuttur. Bu bağlamda, Hariciye Nezareti Celilesine gönderilen bir tebliğde; Emin Ağa adlı art niyetli bir şahıs tarafından Mısır'da yayınlanan "*Ulema-yı Din-i İslam*" adlı risalenin okutturulduğu bildirilmekte ve hakkında gerekenin yapılması tebliğ edilmektedir (A.MTZ.04. 34/66). Osmanlı Devleti'nde dini içeriğe sahip *muzır* yayınlar söz konusu olduğu zaman Din İşleri Dairesi'nin kararına başvurulurdu. Örneğin; Daday Naibi Osman Efendi ismiyle bilinen bir şahsın Mısır'da

bastırıldığı *İlmihal*'in bazı kısımları muzır içeriğe sahip olduğu için hakkında başlatılan tahkikata dair Din İşleri Kurulu tezkire yayınlamıştır (Y.MTV, 168/32).

Adını hareketin temelini atan Muhammed b. Abdülvehhab'dan alan Vehhabilik hareketi bölgede Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği dini bir akıma dönüşmüştür. Ortaya çıktığı dönemden itibaren siyasi ve dini anlamda çok yönlü bir etkiye sahip hareket olarak devam etmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Suudilerle ittifak yapan Vehhabiler kuzeyde Irak ve Suriye güneyde Uman ve Hicaz topraklarına yayılmaya çalışmışlardır. 1803-1805 yılları arasında Taif, Mekke ve Medine'yi ele geçirmeyi başarmışlardır. Mısır Valisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa merkezden, bölgeden Vehhabiler'in çıkarılması ile ilgili almış olduğu emir doğrultusunda 1813'te Mekke ve Medine'yi tekrar Vehhabilerden almayı başarmıştır. Bu dönemde Vehhabiler tarafından kaleme alınan eserler arasında, Osmanlı-Mısır kuvvetlerine karşı tekfir edici risaleler ve halkı Osmanlı'ya karşı savaşa davet eden risaleler bulunmaktadır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik>).

Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin Vehhabilik mezhebi ile ilgili yayınların basılmasını ve dağıtılmasını da engellemeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim Maarif-i Umumiye Nazırından Dâhiliye Nezareti Celilesine gönderilen bir yazıda; Bağdat Maarif İdaresi'nin yaptığı araştırmalar sonucunda XIX. yüzyılda Vehhabiliğin önde gelen savunucularından Mahmûd Şükrî el-Âlûsî Efendi'nin yazmış olduğu "*Feth'ül Mennan*" adlı kitap ile Hindistan ve Mısır'da basılan "*el-Din'ül-halis*" adlı risalenin içeriği muzır görüldüğünden basılmasına ve dağıtılmasına müsaade edilmemesine, basılı olanların da tespit edilerek imha edilmesine karar verilmiştir (DH. MKT, 918/15).

Osmanlı Devleti'nin yayınlar konusundaki hassasiyetinin en önemli sebepleri şüphesiz milliyetçilik ve misyonerlik hareketlerinin tebaa üzerindeki etkisidir. Mısır, 19. yüzyılda imparatorluk sınırları içerisinde misyonerlerin yayın hareketlerini yürüttüğü önemli yerlerden biri olmuştur. Misyonerler yalnızca kendi dinlerine taraftar bulmaya çalışmıyor bir yandan da İslâm dinini karalama faaliyetleri yürüterek halkın hassas dini duygularını istismar etmeye çalışıyorlardı. Amerikalı misyonerler tarafından Mısır'da "Makam-ı Meryem" ve "Es-Siyam" adlı iki risalenin bastırılıp, Mersin'de halka dağıtıldığı ve onların dini duygularını zedelemeye çalıştıkları bilgisi verilerek konu hakkında gerekli tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir (HR. SYS, 1783/71).

Devletin Mısır'da engellemeye çalıştığı yayınlar sadece ayrılıkçı fikirler ile İslamiyet'e zararlı olduğu düşünülen yayınlar değildir. Devletin muzır kabul ettiği diğer yayınlar da bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in son verdiği meşrutiyet yönetimini savunan hatta meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesine yazıları ile büyük destek veren Ahmed Saib'e ait "*Rehnüma-yı İnkılap*" adlı eserde muzır kapsamına alınmıştır (DH. MKT, 631/31). Dolayısıyla siyasi konuların da eser yasaklamada büyük bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Yazar kitabında; genel hatları ile okuyucuya meşrutiyet fikrinin propagandasını yaparak, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntıların kaynağının meşrutiyet yönetiminin eksikliğinden kaynaklandığını empoze etmektedir. Dolayısıyla Abdülhamid'in yürüttüğü politikanın eleştirilmesi bu yayının yasaklanması için yeterlidir. Ayrıca eserin içeriğinde o dönem kullanımı yasaklanan kelimelerin fazlaca yer aldığı ve padişah ile devlet adamları hususunda olumsuz eleştirilerde bulunulduğu görülmektedir (Saib 1907: 3-91).

Meşrutiyet taraftarı olan Jön Türkler Mısır'daki yayın faaliyetlerini daha çok gazeteler üzerinden yürütmüşlerdir. 1899 yılında Kahire'de yine Ahmed Saib Bey tarafından yayınlanmaya başlanan Sancak Gazetesi, II. Abdülhamid ve yönetimine muhalif bir gazeteydi. Genellikle Sancak gazetesinde yürürlükten kaldırılan meşruti idarenin



yeniden tesis edilmesi ve Abdülhamid'in saltanatının ilk yılları hakkında yazılar yayınlamıştır (Berzeg 1995: 15). Sancak, Mısır'da 18 Kasım 1899'dan 1 Şubat 1902' ye kadar devam etmiştir. 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Jön Türk Kongresi'ne Ahmed Saib Bey de davet edilmiş fakat mesafenin uzaklığından dolayı katılamamıştır. Bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda Ahmed Saib Bey'in *Sancak*, Mahir Said'in *İntikam*, Ali Fahri Bey'in *Tokmak* ve Hikmet Bey'in *İstirdat* gazetelerinin yerine cemiyetin ortak yayını olarak *Şura-yı Ümmet* gazetesinin yayınlanmasına karar verilmiştir. Şura-yı Ümmet gazetesinin Mısır Şubesi'nin Müdürlüğü'ne de Ahmed Saib Bey getirilmiştir. Neticede Şura-yı Ümmet gazetesinin 10 Nisan 1902'de ilk sayısı çıkmış ve 27 Haziran 1906'ya kadar Ahmed Saib Bey'in mesuliyetinde yayın hayatına devam etmiştir (Ercoskun 2008: 97-100).

23 Eylül 1904 tarihinde Mısır Komiserliği Başkâtibi Nuri Bey tarafından Yıldız Saray-ı Hümayununa gönderilen şifrede Mısır'da yayınlanan (fesat yayınları) yayınların isimleri ile yayınlayanların isimleri geçmektedir. Bunlar arasında Ahmed Saib Bey ve *Şura-yı Ümmet* gazetesi de bulunmaktadır (Y. PRK. MK, 19/114). 28 Ağustos 1905 tarihinde Mısır Fevkalade Komiserliği'nden Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen şifrede Mısır'da Ahmed Saib namında biri tarafından zevcesinin servetine istinaden yayınlanan *Şura-yı Ümmet* gazetesinin Paris'te de Ahmed Rıza ve Sezai Bey tarafından yayınlandığı ve adı geçen gazetenin yasaklanmaya çalışıldığı bildirilmiştir (Y. PRK. MK, 21/14).

Mısır menşeli muzır yayınların yalnızca gazete, kitap ya da risaleden oluşmadığı aynı zamanda tiyatro eserlerinin de bulunduğu görülmektedir. Nitekim Beyrut Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda Nikola Elyas adlı bir şahıs tarafından Mısır Maarif Matbaasında basılan "*Rivayet-i Harb-i Âl-i Osman Maa'l Yunan*" adlı tiyatro eserinin muzır bulunarak yasaklandığı bildirilmiştir. Ayrıca yayımlanan coğrafya kitapları da sakıncalı yer isimleri içerdiğinden ötürü muzır kabul edilmiştir. Örneğin; Dahiliye Nezaretinden Zaptiye Nezaretine gönderilen bir yazıda Mısır'da yayınlanan "*en-Nuhbetu'l Ezheriye*" isimli coğrafya kitabı *muzır* yer isimleri içerdiğinden ötürü basılmasının yasaklandığı ifade edilmiştir (ZB. 595/97).

Sultan II. Abdülhamid döneminde sansürle görevli memurlar ellerinde herhangi bir yasal yönerge bulunmamasına rağmen bazı kelimeleri yayın içerisinden çıkartmaktaydı (İnuğur, 1999: s.263; Topuz, 2018: 56). Buna bağlı olarak süreç içerisinde bazı kelimelerin de kullanımı yasaklanmıştı. "Yıldız" kelimesi de bu kelimelerden bir tanesi idi (İrtem 1999: 217-223). Bundan dolayı sansür memurları, içerisinde "yıldız" kelimesinin geçtiği her türlü yayını muzır kabul etmiştir. Mısır'da Münif isimli bir şahsın yazmış olduğu siyaseten muzır kabul edilen "Yıldız" adlı risalenin de Osmanlı Devleti'ne girişinin bu sebeple yasaklandığı düşünülebilir (HR. TH, 207/88).

#### **4. Muzır Yayınların Ülkeye Sokulması Çabaları**

Mısır'da *muzır* yayın yapanlar devlet tarafından alınan her türlü önleme karşı yılmadan ülkeye *muzır* yayın gönderme çabası içerisinde olmuşlardır. Hükümetin kontrollerine rağmen *muzır* evrak dağıtılması için yerli ve yabancı postaneler kullanılmaya çalışılmıştır. Bu konuda kullandıkları yöntemlerden biri Mısır postasına başvurmaktır (MF. MKT, 536/2). Bu hususla ilgili Hariciye Nezaretinden, Posta ve Telgraf Nezaretine gönderilen bir tebliğde; Mısır'da Fransızca olarak yayınlanan "*İrfan*" isimli gazetenin Mısır postanesinden geçişine izin verilmemesi için gereken tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir (HR. TH, 297/70). Mısır postasıyla gelen yayınların kontrolünü sağlamak hükümet için kolay olduğu için *muzır* yayıncıların yabancı postaneleri bu konuda sık sık kullandıkları görülmektedir (HR. TH, 343/4; HR. TH, 204/95). Hariciye Nezaretine



gönderilen bir yazıda; Ahmed Saib adlı biri tarafından Mısır'da yayınlanan bir tarih kitabının *muzır* olmasından ötürü Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine sokulmasına mâni olunması ve ecnebi postaneler aracılığıyla naklinin yasaklanması için ilgili makamlara tebliğde bulunulması istenmiştir (HR. TH, 282/90).

Mısır'da üretilen yayınların ülkeye girişinin sağlanması için çeşitli yöntemler denenmiştir. Bu bağlamda tüccarlar da duruma alet edilmiştir. Nitekim Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesinden Beyrut'a gönderilen yazıda, Mısır'da tüccarın ticaret malları içinde muzır gazetelerin ülkeye sokulduğu istihbaratının alındığı ifade edilerek Beyrut Valisi'nden konunun incelenmesi ve gerekenlerin yapılması istenmiştir (Y. PRK. UM, 43/18).

Muzır yayınların ülkeye sokulması kapsamında zaman zaman ilginç yöntemlere de başvurulmuştur. Bu hususta, Dâhiliye Nezaretinden Bitlis Vilayeti 'ne gönderilen yazıda, Mısır'da Kürtçe olarak Bedirhanî Abdurrahman tarafından yayımlanan zararlı evrakın ülke içine girişinin engellenmesi için ciddi anlamda gayret gösterilmiştir. Bu bağlamda Hicaz'dan dönen hacıların üzerlerinde evrakın geçişinin sağlanması ihtimali yüksek olduğu için hacıların üzerlerinin aranması bildirilmiştir (DH. ŞFR. 258/106). Yine Dâhiliye Nezaretinden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda; *el-Vatan*, *el-Basir* ve *Türk* adlı gazetelerin sigara kâğıdı gibi ince kâğıtlara basılarak veya kartpostal şeklinde yurda sokulduğu daha önceden ihbar edildiği için bu konuda dikkatli olunması gerektiği bildirilmiştir (ZB, 593/123). Ayrıca Telgraf ve Posta Nazırının Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazıda da yasaklanan bir evrakın mektup şeklinde tekrardan yayımlanmaya başlandığı ifade edilerek ilgililerin dikkatli olması gerektiği belirtilmiştir (HR. TH, 340/137).

### **5. Mısır Menşeli Muzır Yayınlarına Karşı Devletçe Alınan Tedbirler**

Osmanlı Devleti Mısır menşeli *muzır* yayınlara karşı hukuki boyutta, kurumsal boyutta ve pratikte birçok tedbir almak durumunda kalmıştır. Hukuki olarak; II. Abdülhamid döneminin sansüre dayanak sağlayan nizamnamelerinden, 1894 Nizamnamesi Mısır özelinde tedbirleri gerektiren bir nizamname olmuştur. Bu nizamnameyle, Mısır eyaletinden gelen yayınları ülkeye sokmak için izin alınması gerekliliği zorunlu tutulmuştur. Ayrıca ilgili nizamname Mısır'dan gelen yayınlardan padişah, hükümet ve kurumlar hakkında hiciv yazıları, siyaseten uygun olmayan yayınlar ile ahlak dışı yazıların zapt edilerek konunun muhataplarına nakit para cezası verilmesini uygun görmektedir (İskit 1939: 56).

*Muzır* yayınların kontrol sürecinde ise hukuksal tedbirlere istinaden devletin kurumları görev almıştır. Osmanlı Devleti'nde, 4 Ocak 1882'de Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi birleştirilerek Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti teşekkül etmiştir. Bu kurumun görevi, yayınlara ruhsat vermek ile birlikte gümrükte tutulan kitap ve risalelere yönelik içerik incelemesi yapıp, yayınların siyasi, dini ve ahlaki açıdan uygun olup olmadığını kontrol etmek olmuştur (Birinci 2006: 142-143). Süreçte rol alan diğer bir kurum ise *Rüsumat Emaneti* olmuştur. *Rüsumat Emanetleri*; dışarıdan getirilip ülke içine dağıtılan her türlü yayını denetlemek için Evrak-ı Muzır Müfettişleri görevlendirmekteydi. *Rüsumat Emaneti* içeriğini tespit edemediği yayınları Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'ne havale ederek yayının araştırılmasını sağlayan bir kurum olmuştur (Birinci 2006: 149). II. Abdülhamid döneminde bu kurumlara ilave olarak Şeyhülislamlık, Posta Telgraf Nezareti ve Zaptiye Nezareti süreçte rol almaktaydı ve adı geçen tüm kurumlar ortaklaşa çalışmaktaydılar (Dıgıroğlu 2017: 632). Devletin tüm bu çabalarına rağmen *muzır* yayınların gizlice basılması ve ülke içerisine sokulması tamamen



engellenememekteydi. Bu durumdan haberdar olan II. Abdülhamid yapılan çalışmalardan yeteri kadar memnun olmadığını ifade ederek, Sadareti ve Maarif Nezaretini uyardığı ve daha ciddi bir şekilde çalışılması gerektiğini bildirdiği görülmektedir (Y. PRK. BŞK, 11/39).

Osmanlı Devleti'nde yurt dışından ya da Mısır'dan gelen halkın zararlı yazılarla temas etmesini sağlayan yayınları engellemek için arşiv belgelerinde sıklıkla Mısır'daki mahalli yöneticilerin idare tarafından uyarıldığı ve gerekenin yapılması hususunda emir verdiği görülmektedir. Bu hususta Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya çeşitli görevlendirmeler yapılmış olduğu ve Paşa'nın süreç içerisinde aktif rol aldığı görülmektedir. Nitekim dönemin Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa, Mısır'da yayımlanan yayınlardan yurda girişi yasaklanmış olanların tekrardan Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından incelenerek bilgi verileceğini Yıldız Saray-ı Hümayunu'na bildirmiştir (Y. MTV, 73/109). Ahmed Muhtar Paşa ile ilgili bir başka belgede; Yıldız Saray'ndan Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderilen bir şifrede cemiyet faaliyeti yürüten zararlı kişilerin yayımlanmış oldukları evrakın dağıtılmasını engellemesi istenmiştir (Y. EE, 149/91).

Kurumların zaman zaman birbirleri ile iletişime geçerek muzır yayınlara karşı önlem aldıkları görülmektedir. Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, 17 Kasım 1905 yılında Hariciye Nezaretine yazmış olduğu bir yazıda "*Hicaz Mezalimi*" adıyla Mısır'da yayınlanacak olan risale hakkında istihbaratının olduğunu ifade ederek bu risalenin yurda girişinin engellenmesini istemiştir (HR. TH, 326/122).

Yayınlara yasaklanması durumu tedbirlerin başka bir boyutunu göstermektedir. Mısır'da yayımlanan *muzır* gazetelerin kimi zaman zararlı içeriğe sahip ilgili sayıları, kimi zaman da tüm yayınları yasaklanmıştır. Mısır'da yayımlanan "*Sancak*" gazetesinin tamamının yasaklanması için Maarif İdarelerine telgraf çekildiği bildirilirken (MF. MKT, 513/34) "*el-Haremeyn*" isimli gazetenin ise belirli nüshalarının ülkeye girişinin yasaklandığını arşiv belgelerinden tespit etmek mümkündür (ZB, 590/22). Osmanlı Devleti direk olarak herhangi bir yayın çıkarmak için başvuran kişilere muzır yayın yapıldığı takdirde yayının sona erdirileceği ile ilgili uyarılarda bulunmaktaydı. Bu hususta Mısır'da Arapça bir gazete çıkarmak için Hıdivliğe başvuruda bulunan Bayram Efendi adlı bir kişiye muzır neşriyatta bulunmamak kaydıyla ruhsat verilmiş ve aksine hareket edildiği durumda gazetenin kapatılacağı bildirilmiştir (Y. A. HUS, 180/81).

Osmanlı Hükümeti, yasaklanan gazetelerin sahiplerinden *muzır* bir yayın yapmalarına dair alınan sözler doğrultusunda tekrardan yayın hayatına dönüş yapabilmelerine müsaade etmiştir. Meselâ Dâhiliye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen bir yazıda, Mısır'da yayımlanan "*el-Menar*" adlı gazetenin daha önce yasaklandığı belirtilerek adı geçen gazetenin siyasi yayınlardan vazgeçerek bilimsel bir risale olarak yayın hayatına devam etmesi durumunda, Osmanlı ülkesine giriş yasağının kaldırılabileceği ifade edilmiştir (DH. MKT, 2182/117). Aynı şekilde Dâhiliye Nezaretinden Halep Vilayeti'ne gönderilen bir tebliğde "*el-Ahram*" gazetesi muzır yayın yapmadığı müddetçe yurda girişine mani olmadığı bildirilmiştir (DH. MKT, 1923/99).

Dönem içerisinde aktif olarak çalışan ve görevi yurt içine girmiş *muzır* yayınları tespit etmek olan Rüşumat Emaneti *muzır* bir yayın tespit ettiğinde içerik incelemesini yapmıştır. Şayet *muzır* bir yayın ise gümrüğe iadesini sağlamıştır. Rüşumat Emanetinden Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda, Mısır'da yayımlanan "*Acaibü'l Makdur fi İhbar-ı Timur*" adlı kitabın siyaseten sakıncalı ifadeleri barındırdığından ötürü ülkeye sokulmaması gerektiği tespit edilmiş ve toplatılarak tekrardan gümrüğe iade edilmiştir (MF. MKT, 629/3). Rüşumat Emaneti kimi zaman da bir şahsın üzerinde *muzır* bir yayın gördüğü vakit şahsı ülke içine alırken yayının ülke sınırlarına girmemesi için yayını

gümrükte bekletmiştir. Meselâ, Rüsumat Emaneti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir bilgilendirme yazısında Mısır Sefarethanesi memurlarından Mahmud Ağa'nın eşyaları arasında *muzır* bir yayının tespit edildiği, adı geçen şahsın yayınına el konularak gümrük emanetlerine alındığı ve şayet geri dönerse yayının kendisine dönüştürme iade edileceği belirtilmiştir (DH. MKT, 1779/54).

Tüm bu tedbirlere rağmen zaman zaman yayınların yurt içine sokulmasına engel olunamamıştır. Böyle bir hadise ortaya çıktığı zaman da idare çeşitli tedbirlere başvurmak durumunda kalarak tekrar yayılmasına engel olma çabasına girilmiştir. Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Mısır'da basılmış olan "*Fetva*" adlı bir *muzır* risalenin ülke içerisine sokulmasına bir yol bulunmuş olduğu ifade edilerek *muzır* olan bu evrakın yayılmasının önlenmesi ile ilgili tebliğde bulunulmuştur (HR. TH, 262/61).

Zararlı olduğu tespit edilen yayınlar önce toplatılmakta ardından İstanbul'dan gelen talimata istinaden mahallinde imha edilmesi yoluna başvurulmaktaydı. Bingazi Vilayetinden Dâhiliye Nezareti Celilesine gönderilen 26 Mayıs 1907 tarihli bir yazıda Mısır da basıldığı tespit edilen *muzır* bir evrakın tespit edildiğini ve toplatılarak imha edildiği bilgisi verilmektedir (DH. ŞFR, 380/6). Yine Beyrut Vilayetinden Dâhiliye Nezareti Celilesine 14 Şubat 1905 tarihli şifreli telgrafta Kudüs'te basılıp Mısır'a gönderilen "el Şark ve el- Garb" risalesinin içeriğinde *muzır* fikirler olmasından ötürü müsadere edilip imha edilmesinin gerekli kişilere bildirilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir (DH. ŞFR, 339/88).

Osmanlı Hükümeti'nin *muzır* yayın yapanlara vermiş olduğu cezalardan biri de onları kalebentlik cezasına çarptırmak olmuştur. 15 Mart 1905 tarihinde Hariciye Nezaretinden Paris Sefareti 'ne gönderilen bir tebliğde, Selim Vekil adlı şahsın önce Mısır'a ardından Avrupa'ya firar ederek *muzır* neşriyat yapanların arasına karıştığından dolayı müebbet kalebentlik cezasına çarptırıldığı bildirilmiştir (HR. TH, 316/34).

### **Sonuç**

Osmanlı Devleti'nde matbaanın yaygınlık kazanmasıyla birlikte matbuat sayısında artış meydana gelmiştir. Matbuatın yaygınlaşmasıyla zararlı, art niyetli, olumsuz, gerçek dışı, yayınların ortaya çıktığı gibi, Sultan II. Abdülhamid döneminde, istibdat yönetimine karşı olan yayınlar da mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde *muzır* olarak nitelendirilen bu yayınlar yalnızca Anadolu'da değil Osmanlı'nın imtiyazlı bir eyaleti olan Mısır'da da ortaya çıkmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Mısır fazlaca *muzır* yayının göze çarptığı yer konumundadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, başta Ermeniler, Mısır'da kurmuş oldukları komiteler aracılığıyla ayrılıkçı fikirlerini Osmanlı ülkesindeki diğer Ermenilere ulaştırmak amacıyla gazete, kitap ve risaleleri kullanmışlardır. Osmanlı ülkesinde Ermenilerin haricinde, Balkanlarda da ayrılıkçı fikirlerden dolayı hareketlenmeler git gide artmaktaydı. Yunan, Sırp, Bulgar, Karadağ milliyetçileri kendi milletinden olanları bilinçlendirme ve teşkilatlandırma faaliyetleri yürütmekteydiler. Yine Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu ulus-devlet projesinden Arnavutlar da etkilenmiş ve ittihat ile ihtilal için matbuatı kullanmışlardır. Ayrılıkçı fikirler yalnızca Ermeniler ve Balkan milletleri arasında değil bölgedeki Araplar arasında da yayılmaya çalışılmıştır. Tüm bu *muzır* yayınların ortaya çıktığı yerlerden biri de Mısır olmuştur.

Mısır'da yayınlanan *muzır* yayınlar arasında İslâm dinine zarar veren, Vehhabilik mezhebinin yayılmasıyla ilgili ve siyasi otoritenin rahatsız olacağı yayınlar bulunmaktadır.



Özellikle Meşrutiyet taraftarı Jön-Türkler, siyaseten *muzır* içeriğe sahip olan yayınlarını Mısır'da tabetmişlerdir. II. Abdülhamid iktidarında yayınları kontrol eden sansür kurumlarının en çok dikkat ettikleri yayınlar arasında Meşrutiyet fikrinin yer aldığı yayınlar olduğu göze çarpmaktadır. Tüm bu süreçte devletin temel kaygısının yurt içinden ve yurt dışından gelen zararlı fikirlerden tebaanın olumsuz yönde etkilenmesini engellemek olduğu görülmektedir.

Devlet bu doğrultuda zaman içerisinde birçok hukuksal ve kurumsal dayanak oluşturarak süreci kontrol etme durumunda kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid öncesinde başlayan sansür süreci zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu konuda hukuksal olarak 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi yürürlükte kalırken 1857 Matbaa Nizamnamesi kaldırılmıştır. Süreç içerisinde de 1888 tarihli Matbaalar Nizamnamesi 1894'e kadar kullanılmış, ardından 1894 tarihli matbaalar ve kitapçılar hakkında yeni bir nizamname yürürlüğe girmiştir. 1894 Nizamnamesi ise II. Meşrutiyet sürecinde yayınlanan 29 Temmuz 1909 tarihli Matbaalar Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır. Denetim sürecinde hukuksal tedbirlerin yanında süreci yürütecek kurumlara ilaveten Sultan II. Abdülhamid döneminde Encümeni Teftiş ve Muayene ile Rüşumat Emaneti adlı kurumlar bu çalışmaları yürüttüler. Maarif Nezareti bunlara ilaveten Şeyhülislamlık, Zaptiye Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti ve Rüşumat Emaneti gibi kurumlarla ortaklaşa çalışmıştır. Bu kurumlar hukuksal dayanaklara bağlı olarak matbuat işlerini kontrol etmiş ve çeşitli önlemler almışlardır. Hatta bu önlemler arasında kitapların yok edilmesi çalışması kapsamında yakılması yer almaktadır.

#### **KAYNAKÇA**

- ATAMAN, B. (2009). "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü". *Marmara İletişim Dergisi*. 14: 21-49.
- BERZEG, S. (1995). *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*. Samsun.
- BİRİNCİ, A. (2006). "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. IV/7: 291-349.
- CEYLAN, A. (2006). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayınında Hukuki Düzen (1839-1876)". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1: 139-155.
- ÇELİK, Y. (2009). "Yöneten-Yönetilen İlişkinde Sansür". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4: 72-87.
- DEMİR, Ş. (2015). "İktidar Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti'nde Görünümü". *International Journal of Social Science*. 33: 367-377.
- DEMİREL, F. (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- DEMİREL, F. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 5: 89-104.
- DIĞIROĞLU, F. (2017). "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat". *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbaa). Ankara: TBMM Milli Saraylar.
- DOĞAN, C. (2012). "1845 Polis Nizamnamesi: 12. ve 13. Maddeler Üzerine Bir Yeniden Değerlendirme". *JASSS International journal of Social Science*. V/5: 75-92.
- ERCOŞKUN, T. (2008). "Ahmet Saib ve Sancak Gazetesi". *Kebikeç*. 26: 97-150.



- İNÜĞÜR, M. N. (1999) *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- İRTEM, S. K. (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*. İstanbul: Temel Yayınları.
- İSKİT, S. (1939). *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü. Ülkü Matbaası.
- KOLOĞLU, O. (1992). *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KUDRET, C. (2000). *Abdülhamid Döneminde Sansür I*. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık.
- ÖZKORKUT, N. Ü. (2002). "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü". *AÜHFD*. LI/3: 65-84.
- SAİB, A. (1907). *Rehnüma-ı İnkılap*. Mısır: Hindiyeye Matbaası.
- SAYDAM, A. (2019). "Osmanlı Hükümeti ve Yabancı Kaynaklı Muzır Yayınlar". *Akademik Bakış Dergisi*. 71: 251-264.
- TOPUZ, H. (1973). "100 Soruda Türk Basın Tarihi". İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- TOPUZ, H. (2018). "II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi". İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YILDIRIM, T. (2009). "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları I*. 1: 285-324.

#### **İnternet Kaynakları**

- BÜYÜKKARA, M. A. "Vehhâbîlik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 01.10.2020.  
<https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik>
- TDK Güncel Türkçe Sözlük. "Sansür". Erişim Tarihi: 24.01.2020.  
<https://sozluk.gov.tr/?kelime=sans%C3%BCr>

#### **Arşiv Belgeleri: Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

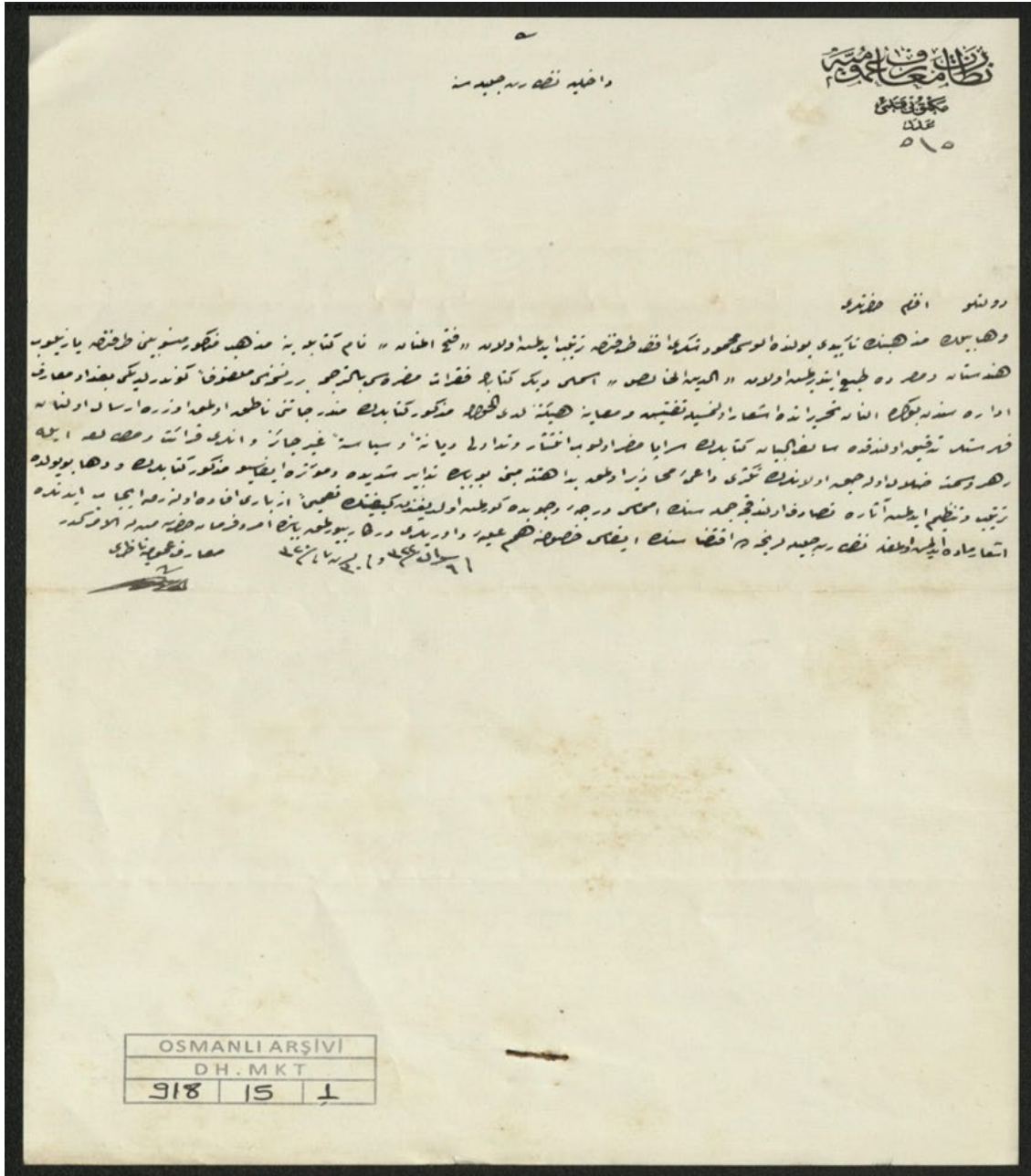
- BOA. İ.MTZ.05.(Mısır) Dosya No:28, Gömlek No: 1471, H. 29.07.1309, (26 Şubat 1892).
- BOA. A.MTZ.04. Dosya No: 43, Gömlek No: 35, H. 14.11.1314, (16 Nisan 1897).
- BOA. A.MTZ.04. Dosya No: 34, Gömlek No: 66, H. 20.01.1314, (1 Temmuz 1896).
- BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 246, Gömlek No: 97, R. 13.02.1316, (26 Nisan 1900).
- BOA. DH. ŞFR. Dosya No:258, Gömlek No: 106, R. 04.02.1317, (17 Nisan 1901).
- BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 380, Gömlek No: 6, R. 03.03.1323, (M. 26 Mayıs 1907).
- BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 339, Gömlek No: 88, R. 01.12.1320, (M. 14 Şubat 1905).
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 2182, Gömlek No: 117, H. 15.03.1316, (3 Ağustos 1898).
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 1923, Gömlek No: 99, H. 18.07 1309, (17 Şubat 1892).
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 1779, Gömlek No: 54, H. 25.03.1308, (8 Kasım 1890).
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 918, Gömlek No: 15, H. 20.10.1322, (28 Aralık 1904).
- BOA. DH. MKT. Dosya No: 631, Gömlek No: 31, H.12.10.1320, (12 Ocak 1903).
- BOA. HR. TH. Dosya No: 262, Gömlek No: 61, (14 Aralık 1901).



- BOA. HR. TH. Dosya No: 316, Gömlek No: 34, (15 Mart 1905).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 297, Gömlek No: 70, (1 Ocak 1904).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 343, Gömlek No: 48, (18 Şubat 1907) ;  
BOA. HR. TH. Dosya No: 204, Gömlek No: 95, (8 Aralık 1897).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 282, Gömlek No: 90, ( 29 Nisan 1903).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 326 Gömlek No: 122, (17 Kasım 1905).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 340, Gömlek No: 137, (29 Kasım1906).  
BOA. HR. TH. Dosya No: 207, Gömlek No: 88, (14 Şubat 1898).  
BOA. HR. SYS. Dosya No: 1783, Gömlek No: 71, M. 27.06.1914, (27 Haziran 1914).  
BOA. MF. MKT. Dosya No: 911, Gömlek No: 22, H. 21.12.1323, (16 Şubat 1906).  
BOA. MF. MKT, Dosya No: 536, Gömlek No: 2, H.22.07.1318, (15 Kasım 1900).  
BOA. MF. MKT. Dosya No: 513, Gömlek No: 34, H. 15.03.1318, (13 Temmuz 1900).  
BOA. MF. MKT, Dosya No: 629, Gömlek No: 3, H. 18.02.1320, (27 Mayıs 1902).  
BOA. Y. A. HUS. Dosya No: 180, Gömlek No: 81, H. 17.03.1302, (M. 4 Ocak 1885).  
BOA. Y.EE. KP. Dosya No: 11, Gömlek No: 1073, H. 07.05.1318, (2 Eylül 1909).  
BOA. Y. EE. Dosya No:149, Gömlek No: 91, H. 21.06.1317, (27 Ekim 1899).  
BOA. Y.MTV. Dosya No:168, Gömlek 32, H. 09.05.1315, (27 Eylül 1897).  
BOA. Y. MTV. Dosya No: 73, Gömlek No: 109, H. 14.06.1310, (3 Ocak 1893).  
BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 53, Gömlek No: 106, H. 06.01.1319, (25 Nisan 1901).  
BOA. Y. PRK. UM. Dosya No: 43, Gömlek No: 18 H. 25.03.1316, (13 Ağustos 1898).  
BOA. Y. PRK. BŞK. Dosya No: 11, Gömlek No. 39. H. 25.02.1304, (23 Kasım 1886).  
BOA. Y. PRK. MK. Dosya No: 19, Gömlek No: 114, 13.07.1322, ( 23 Eylül 1904).  
BOA. Y. PRK. MK. Dosya No: 21, Gömlek No: 14, H. 26.06.1323, ( 28 Ağustos 1905).  
BOA. ZB. Dosya No: 595, Gömlek No: 97, R. 10.02.1323, (23 Nisan 1907).  
BOA. ZB. Dosya No: 593, Gömlek No: 123, R. 15.09.1322, (28 Kasım 1906).  
BOA. ZB. Dosya No: 590, Gömlek No: 22, H. 16.03.1322, (31 Mayıs 1904).





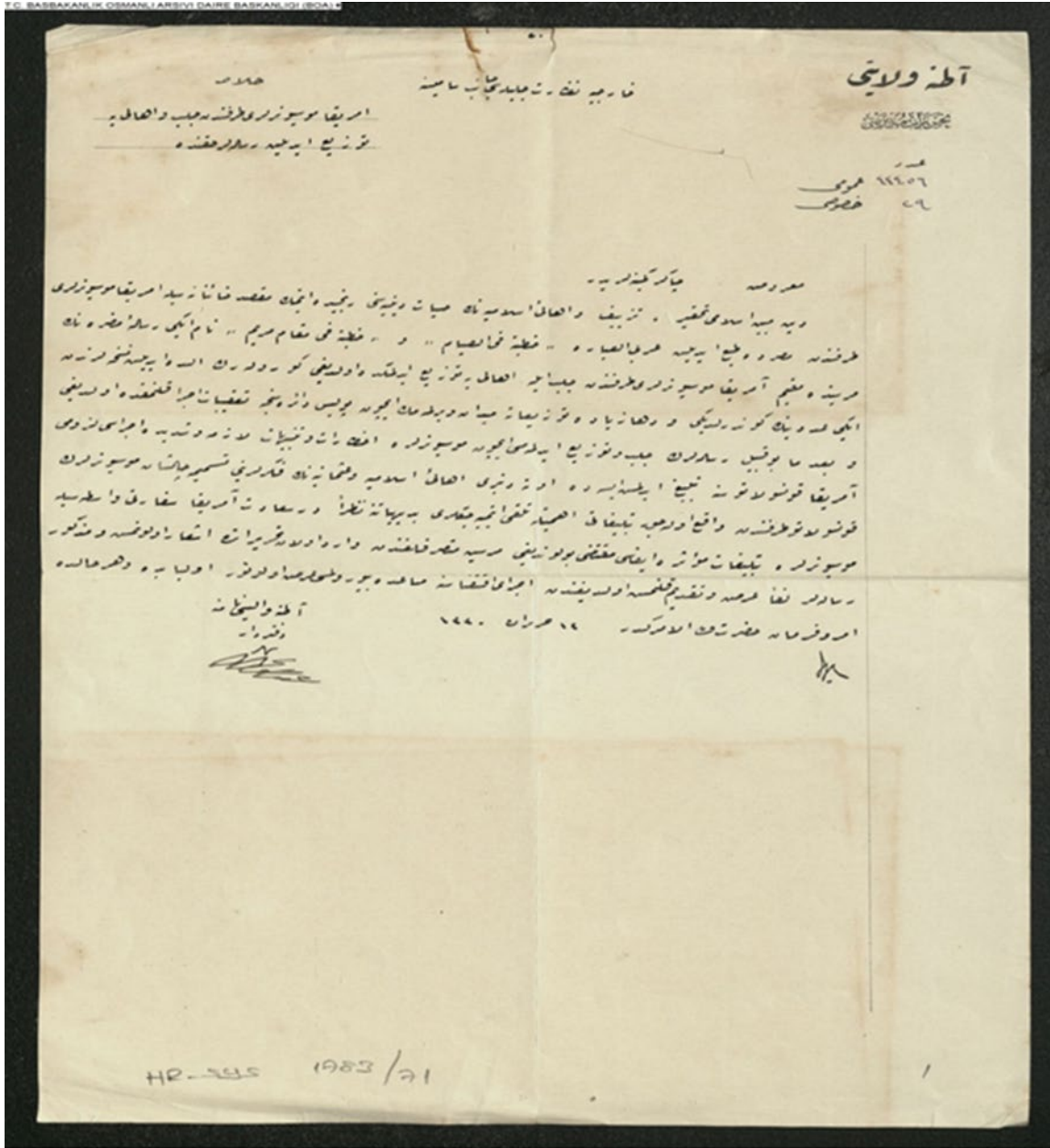


DH.MKT.00918.00015.001

EK 2: DH. MKT 918\15

Vahhabilik mezhebinin yayılması amacıyla yazılan "Fethülmennan" adlı kitabın yayınlanmasının yasaklanması ve mevcutlarının imha edilmesini gösterir arşiv vesikası.





HR.SYS.01783.00071.001

EK 3: HR. SYS 1783\71

Amerikalı misyonerlerin "Makam-ı Meryem" ve "es- Siyam" başlıklı hutbelerle Müslümanların hassas dini duygularına zarar vermeye çalıştıklarını gösterir arşiv belgesi.





## TARİH BİLİMİNDE EPİGRAFİK ESERLERİN ÖNEMİ KAPSAMINDA 19. YÜZYILA AİT ERMENİCE EPİGRAFİK ESERLERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ\*

### ÖZET

*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerle ilgili literatüre bakıldığında karşımıza çıkan temel sorunlardan biri de Ermeni toplumuna dair edebi, kültürel, tarihi ve filolojik boyutuyla ilgili yürütülen çalışmaların sayısının azlığıdır. Kuşkusuz geçmişten günümüze 1915 Olaylarıyla ilgili çok sayıda çalışma yürütülmüş ve yürütülmeye de devam edilmektedir ancak özellikle Ermeni epigrafik eserleriyle ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu sayının son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Buradan hareketle hem bu konudaki sorunlar hem de tarihsel anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle de 19. Yüzyılın ikinci yarısına ait Ermenice mezar taşları incelenecektir. Bu kapsamda ilk etapta Türkiye'de epigrafi alanı ile ilgili yürütülen çalışmalara kısaca yer verilecektir. Daha sonra özellikle Türkiye'de Ermeni dili ile ilgili yürütülen epigrafik çalışmaların ne düzeyde olduğu ve bu alandaki sorunlara kısaca değinilecektir. Çalışmada ülkemizde özellikle Ermenice mezar taşlarının hangi bölgelerde yoğunluk gösterdiği üzerinde de durularak, Ankara, Mardin, Aydın, Afyonkarahisar vb. yerlerde ve müzelerde tespit edilmiş olan Ermenice mezar taşlarından bazı örnekler sunulacak ve bu taşların nasıl yorumlanması gerektiğine dair bilgilere kısaca yer verilecektir. Bu çalışmada Ermenice mezar taşlarından hareketle 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni toplumuna dair bulunan bu taşların çevirileri yapılarak genel yapısı değerlendirilecektir. Çalışma kapsamında ayrıca Ermeni mezar taşlarından yararlanılarak, burada yer alan bilgilerin nasıl yorumlanması gerektiği ve bu bilgilerin neden önemli olduğu üzerinde de durulacaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** Tarih, Osmanlı, Ermeniler, Mezar Taşı, Ankara.

## REVISITING ARMENIAN EPIGRAPHIC WORKS OF THE 19<sup>TH</sup> CENTURY WITHIN THE CONTEXT OF EPIGRAPHIC WORKS IN HISTORIOGRAPHY

### ABSTRACT

*When we look into the existing literature on Ottoman Armenians, it is seen that one of the main problems we encounter is the scarcity of the academic publications on the Ottoman Armenian community's literary, cultural, historical and philological works. Especially when it comes to Armenian epigraphic works, there has been negligible academic work. In order to fill this gap, this article examines the Armenian tombstones found in the Ottoman Empire since the second half of the 19th century. It first briefly discusses the related works in the field of epigraphy in Turkey. Then, it looks into the epigraphic works held in Turkey in the field of Armenian to find out the problems in the area. The article demonstrates the density of the Armenian tombstones in Turkey and provides examples of Armenian tombstones found in provinces such as Ankara, Mardin, Aydın, Afyonkarahisar and in various museums. In doing so, it includes a brief information on how these tombstones should be examined. Finally, the article provides the Turkish translation of Armenian texts on tombstones and analyses the content of these articles.*

**Keywords:** History, Ottoman, Armenians, Gravestone, Ankara.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 26.09.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.11.2020**

\* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-4634-463X, E-posta: yildizdeveci@gmail.com

## **Giriş**

Tarih araştırmalarında özellikle Eskiçağ Tarihiyle ilgili yürütölen çalışmalara destek veren disiplinler arasında Klasik Filoloji, Epigrafi ve Arkeoloji bilim dallarının önemli bir yeri olduğuna işaret eden araştırmacılara göre Türkiye’de disiplinlerarası çalışmalar çok fazla rağbet görememekte ve akademisyenlerin önemli bir kısmı kendi alanı dışında yürütölen çalışmalara ilgisiz kalmaktadır (Demir vd. 2019: 178). Bu durum beraberinde bir çok sorunu getirmekte ve söz konusu alanda çalışan akademisyenlerin genelde ellerindeki epigrafik malzemeyi tanımlayabildikleri ancak bu malzemenin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarıyla yorumlanması hususunda sorunlar yaşandığı kaydedilmiştir. Bu durum genellikle Eski Batı tarihçilerinin araştırmalarında sorun olarak karşımıza çıksa da yakın dönem tarihçileri açasından da bir sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle özellikle ölkemizde Ermenice başta olmak üzere Eski Yunanca, Latince yazıtların tamamının tespitinin yapılması ve külliyatlarının hazırlanarak yayınlanması ve bu tür konularda yürütölen projelerin desteklenmesi büyük önem arz etmektedir (Demir vd. 2019: 186).

Eski dönem tarih araştırmalarıyla ilgili kaynaklara bakıldığında ilk sırada sözlü kaynaklar daha sonra ise arkeolojik buluntular ve son olarak da yazılı kaynakların yer aldığı söylenebilir. Bu noktada özellikle sözlü kaynaklar arasında büyük oranda dünya uygarlıklarının tarihinde olduğu gibi, Türk tarihinin doğru anlaşılabilmesinde de mitoloji, efsane, destan ve eski Türk inançlarının önemli bir etkisi olmuştur. Kaynaklar açasından arkeolojik buluntulara bakıldığında ise eski uygarlıklardan kalan maddi belgelerin büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda arkeolojik buluntular arasında arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri değerlendirilebilir. Arkeolojik buluntular içerisinde ise çeşitli iskan yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacaklar kısacası her türlü maddi unsur sayılabilir. Bu döneme dair yazılı kaynaklar arasında ise yazılı belgelerin önemli bir payı vardır. Bu anlamda kitabeler, sözlükler, siyaset-nameler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler ilk sırada yer alsa da Gömeç, kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıkların da önemine işaret eder (Gömeç 2000: 51-92).

Yakın dönem tarih araştırmalarında ise olmazsa olmazlar olarak bilinen yazılı kaynaklar arasında Sicil-i Ahval Defterleri, Tahrir Defterleri vb. Arşiv belgeleri her ne kadar ilk sırada yer alıyor olsa da bu belgeler dışında ikincil kaynaklar olarak da bilinen eserler de döneme dair önemli ipuçları barındırırlar (Öz 1991: 2-3). Tarih kaynakları arasında mektuplar, dönemin gazeteleri, ilgili dönemde kullanılan kap-kacaklar, silahlar, kılık-kıyafet vb. daha bir çok malzemenin tarihi bilgi içerdiğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda bu kaynakların yanı sıra bir diğer önemli tarihi kaynağın da epigrafik eserler olduğunu ve bu eserlerin tarih çalışmalarında önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak tarihin ilk dönemlerinden itibaren mezar taşları tüm uygarlıkların tarihi bakımından oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısına dair Ermenice mezar taşlarının tespit edilmesi ve incelenmesi ayrıca buradan hareketle elde edilen verilerin akademik camia ile paylaşılması da önemlidir.

### **1. Türkiye’de Ermenice Epigrafik Çalışmalara Kısa Bir Bakış**

Türkiye’de mezar taşları denince akla ilk gelen eserlerden biri kendisi aynı zamanda bir Osmanlı tarihçisi olan Hans Peter Laquer’in *Hüvel Baki / İstanbul’da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları* adlı çalışmasıdır. Laquer’in eseri bu alanda hem ilk hem de en kapsamlı eserler arasında ilk sırada yer alır. Laquer’in bu eserinde özellikle 15. yüzyıldan itibaren

İstanbul'un toplumsal hayatında, İstanbul sakinlerinin demografik özelliklerine, sanat anlayışına, âdetlerine dair çok sayıda bilgiye yer verilir ve Laquer bu eserinde adeta alana tipolojik bir bütünlük sağlayarak bu konularda yürütülecek çalışmalara önemli bir zemin sağlar. Laquer eserinde Mezarlar, Kutsal mahallelereki mezarlıklar, İstanbul'da defin merasimleri, Batılılara ait mezarlıklar ve tarihi bir kaynak olarak Osmanlı mezar taşlarını inceler (Laquer 1997: 6-148).

Bilindiği üzere mezar taşları bir çok medeniyette olduğu gibi değerli kültür varlıkları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu taşlar hem bir sanat eseri olma özelliği taşımakta hem de kitabelerinde yer alan bilgileri günümüze ulaştırmaları açısından tarihi birer belge olma özelliklerine sahiptirler. Ancak Türkiye'de mezar taşlarına genel itibariyle bakıldığında gerek Müslüman gerekse gayrimüslim mezar taşlarına gereken önemin verilmediği görülmektedir. Özellikle Anadolu'nun birçok yerindeki çeşitli dönemlere ait mezarlıklar ile mezar taşlarına bakıldığında çoğunlukla ilgisizlik ve cehalet yüzünden ya tahrip edildiği ya da yok olup gittiğine şahit olmaktayız (Tunçel 2005: 277). Bu nedenle ülkemizin özellikle değişik müze ve hazirelerinde hala incelenmeyi bekleyen çok sayıda mezar taşlarının yok olmadan bir an önce envanterinin hazırlanması bu konuda çalışacak akademisyenlerin bu kitabeleri inceleyebilmesi açısından önemli bir adım olacaktır (Yıldırım 2013: 305).

Türkiye'de Ermenice epigrafik eserlerle ilgili yürütülen çalışmalara bakıldığında bu alanda çalışan akademisyen sayısının azlığının da epigrafik eserlerin incelenmesini önemli oranda sınırladığı görülmektedir. Batı Ermeniceyle ilgili üniversitelerde halihazırda eğitim veren çok sayıda aktif bölümün olmayışı ve aktif olan bölümlerde de bu konuda gerekli eğitimin verilmiyor olması nedeniyle yeterli düzeyde akademik çalışmaların yürütülemediğini söylemek mümkündür. Buna karşın yurtdışındaki üniversitelere bakıldığında gerek Amerika gerekse de İngiltere'de Ermeni dili ve kültürü ile ilgili kapsamlı çalışmaların yürütüldüğü bölümlere bakıldığında akademik ve araştırma kapasitesi açısından bu konuda daha iyi araştırma imkanlarına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Bu imkanların beraberinde adı geçen ülkelerden akademisyenlerin Türkiye'de gelip bazı kazılar yapmalarını ve buldukları epigrafik verileri kendi ülkelerine götürmelerine de neden olmaktadır. Özellikle Anadolu'da çıkarılan epigrafik malzemelerin Avrupa ülkelerine taşındığı ve buralarda işlenerek elde edilen verilerin daha sonra kendi üniversitelerinde, dergilerinde, gazetelerinde veya derslerinde kullanıldığına işaret edilmektedir. Türklerin gerek tarihi gerekse coğrafi konumu itibariyle epigrafi bilimi ve epigrafik eserlerle daha fazla uğraşması gerektiğini kaydeden akademisyenlere göre bu belgelerin incelenmesi ve çalışılması hususunun sadece yabancıların değil Türklerin de araştırma alanları arasında yer alması gerekmektedir. Bu noktada Türkiye'deki Epigrafik eserlerin işlenip topluma kazandırması çalışmalarına da daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir (Yılmaz 2011: XI).

Konuya bu açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğunda çok dillilik ve çok kültürlülüğün hayatın hemen hemen her alanında kendini gösterdiği görülmektedir. Üstelik bu durum sadece XIX. Yüzyılda kültürün ve entelijansiyanın merkezi olarak bilinen İstanbul'da değil Anadolu'nun bir çok noktasında da net bir biçimde görülebilmektedir.

Osmanlıda çok kültürlülük ve çok sesliliğin toplumda kendini gösterdiği kuşkusuz bir çok alan vardır. Bu alanlar arasında gündelik yaşamdan dini ritüellere kadar oldukça geniş bir yelpazeden bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda özellikle İmparatorlukta yaşayan etnik grupların kendi dillerinin yanı sıra özellikle Osmanlı Türkçesini gündelik yaşamda sıkça kullanmaları, eserlerini Ermeni harfli Türkçe olarak kaleme almaları, basın



yayın faaliyetlerinde Osmanlı Türkçesi ile eserler üretmelerini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Özellikle Ermeni entelektüellerinin büyük bir kısmının Osmanlı Türkçesi ile dönemin önde gelen gazetelerine köşe yazıları yazmaları, başta tıp, mühendislik, felsefe, ziraat, siyasi ve sosyal bilimler alanları olmak üzere pek çok konuda Osmanlı Türkçesi ile eserler kaleme almaları bu toplumdaki çok kültürlülüğün önemli göstergelerindedir.

Bu noktada bu çok kültürlülük ikliminin Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin günlük yaşamında da önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Anadolu'da yayınlanan gazete ve dergilerde, çeşmelerde, mezar taşlarında, ticaretle, dini mekanlarda, kültürel alanlarda, yöresel ezgilerde, deyimlerde ve hatta beddualara bile bu kültürel zenginliğin yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin Osmanlı İmparatorluğundaki çok kültürlülüğün basın alanındaki etkilerine bakıldığında Diyarbakır'da 1909 yılında yayınlanan ve Ermenice adı ԱՆՎԱԽ ՏԻԳՐԻՍ<sup>1</sup> olan *Hür Dicle* adlı dergiyi söz konusu çok kültürlülüğün etkileri kapsamında değerlendirmek mümkündür (Tütengil, 1954; Deveci Bozkuş vd. 2013: 6-7).



**Foto. 1:** ԱՆՎԱԽ ՏԻԳՐԻՍ [Hür Dicle] (Deveci Bozkuş vd. 2020: 6)

Benzer şekilde Cavit Orhan Tütengil *Diyarbakir* gazetesinin basıldığı matbaada Türkçe gazetenin yanı sıra Ermenice bir gazetenin de yayınlandığını kaydeder ve Ermeni toplumunun Ermenice yayına rağbet etmeyip Türkçe yayınlara ilgi duydukları için Ermenice yayının bir süre sonra durdurulduğunu ifade eder (Tütengil 1954).

Basının yanı sıra dini mekanlarda da çok dillilik ve çok kültürlülük kapsamında Ermenice eserlere rastlamak mümkündür. Mardin Ermeni Kilisesi avlusundaki mezar

<sup>1</sup> Diyarbakır'da yayınlanan derginin 2000 adet baskısının olduğu, bunun 500 adedinin Siirt'e, 500 adedinin Mardin'e, 1000 adedinin ise Diyarbakır'a dağıtıldığı kaydedilmektedir. Doğu ve Batı Ermenice olarak kaleme alınan bu derginin Ermenice yayımlandıktan bir süre sonra Ermenice-Arapça yayınlanmaya başladığı kaydedilmiştir (bk. Deveci Bozkuş 2020a; 2020b).

taşlarında da çok kültürlülüğün izlerine rastlamak mümkündür. Kilisenin avlusundaki Ermenice ve Arapça yazılar benzer şekilde Mardin Surp Kevork (Kırmızı Kilise) kilisesinde de bulunmakta olup dönemin çok dillilik ve çok kültürlülüğüne dair önemli ipuçları barındırmaktadır (Deveci Bozkuş 2020: 31-53).



**Foto. 2:** 1882 tarihli Mardin Surp Kevork (Kırmızı Kilise) Ermeni Kilisesi Avlusundaki Ermenice-Arapça Yazılı Mezar Taşları (Deveci Bozkuş 2020: 31-53).

Araştırmacılara göre sadece Ermenice mezar taşları değil Türk tarihine dair önemli birçok şahsiyetin mezar taşının da günümüze kadar ulaşamamış olmasının temelinde tarihî ve kültürel mirası koruma bilincinin toplumda henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle özellikle bakımsızlık ve tahribat nedeniyle çok sayıda kitabe günümüze ulaşmadan yok olmuştur (Yıldırım 2013: 304).

## **2. Çok Kültürlülük Kapsamında Ermenice Epigrafik Eserlerin Düşündürdükleri**

Osmanlı İmparatorluğunun özellikle son dönemlerindeki mezar taşlarına bakıldığında İmparatorluğun kültürel zenginliğinin bu taşlara da yansıdığı görülmektedir. Mezar taşlarında Osmanlıcanın yanı sıra Ermenice veya üç dilli olarak Osmanlıca, Arapça, Ermenice mezar taşlarının da mevcudiyeti çok kültürlülük ve çok dilliliğin mezar taşlarına adeta yansımaları oluşturmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Ermenice mezar taşlarından hareketle XIX. Yüzyılda Ermeni nüfusunun sosyo-kültürel yapısının nasıl incelenebileceğine dair bilgi vermeye çalışılacaktır. Ermenice mezar taşlarından hareketle Ermenilerin dini, sosyal ve kültürel yapısı incelenerek bu taşların nasıl yorumlanması gerektiği üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda ilk olarak Anadolu'da öne çıkan çok dilli mezar taşlarına örnekler verilecektir. Aşağıdaki resim XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Mardin'de yaşayan Ermenilerin Ermenice ve Arapça dillerini ne kadar yaygın kullandıklarının önemli göstergelerindedir. Bu durum sadece mezar taşlarında değil gazete ve dergi gibi basın yayın alanında da, çeşme, kilise vb. mimari yapılarda da sıkça rastlanan bir durumdur.



**Foto. 3:** Mardin 1882 Tarihli Surp Kevork Ermeni Mezarlığı,  
Papaz Der Hovsep Kendiryan'ın Mezar Taşı  
(Deveci Bozkuş 2020: 31-53).

Mardin'deki çift dilli bu taşta yer alan bilgiler şöyledir:

1. Satır: 1882 Mardin
2. Satır: Surp Kevork Ermeni Mezarlığı
3. Satır: Papaz Der
4. Satır: Hovsep Kendiryan'ın
5. Satır: Mezar Taşı

Görüldüğü gibi taştaki bilgilerden hareketle vefat eden kişinin adı, soyadı, dini mezhebi, ölüm yılı vb. bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu nedenle söz konusu taşların döneme ışık tutan önemli kaynaklar arasında olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin mezar taşlarında yer alan bilgilerden hareketle vefat eden kişinin bir episkopos mu yoksa üst rütbeli bir din adamı mı olduğu bilgilerine de erişmek mümkündür. Ayrıca vefat eden kişinin hangi yıllarda yaşadığı, hangi görevlerde bulunduğu bilgilerine de bu taşlarda yer verildiğini söylemek mümkündür.



**Foto. 4:** Afyonkarahisar Müzesinde Ermenice Mezar Taşları  
(Deveci Bozkuş 2020: 18).

Afyonkarahisar'da bulunan mezar taşları bu bölgedeki Ermeni nüfusunun sosyo-kültürel durumuna dair önemli ipuçları içermektedir. Burada tespit edilen bir Ermenice mezar taşında yer alan bilgiler ise şöyledir:

1. Satır: Burada Dinleniyor
2. Satır: Gevorg M. Markaryan
3. Satır: 1826 - 1903

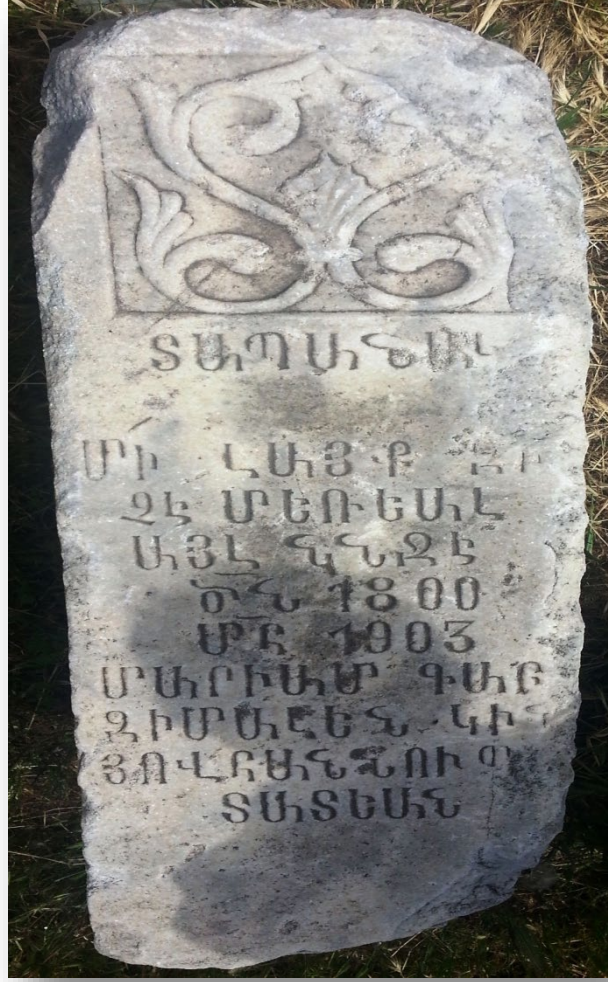




**Foto. 5:** Afyonkarahisar Müzesinde Bulunan  
Ermeni Harfli Türkçe Mezar taşı

1. Satır: Sev Nişan
2. Satır: Hoşçakal Fani Cihan,
3. Satır: Mimhara Beşggorciryan
4. Satır: Etmesi Felek Fiğan
5. Satır: Nim... Olur... Hemen
6. Satır: Liseç Ermişî Aman
7. Satır: Ney Zair Taşı... Kiran
8. Satır: Bir Şira Şilt Canşan
9. Satır: Tarihi 1884 Ogsts 16

Ermenice mezar taşlarında doğal olarak kişinin doğum ve ölüm tarihleri de yazılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle zaman zaman birbirine çok yakın olarak verilen doğum ve ölüm tarihlerine de rastlamak mümkündür. Bu tarz durumlarda vefat eden kişinin salgın bir hastalıktan ya da veremden mi yoksa başka bir rahatsızlıktan dolayı mı vefat ettiği bilgilerine de ulaşmak mümkündür. Örneğin İstanbul'da 13 yaşında vefat edenler için çocuk mezarlarının olduğu görülmektedir. Tarihte özellikle çocuk veya genç yaşta ölümlerin yoğun bir biçimde yaşandığı bilinmekle beraber bu ölümlerin daha sık hangi bölgelerde yaşandığını göstermesi açısından da mezar taşları önemlidir.



**Foto. 6:** Ankara Roma Hamamı Müzesinde Tespit Edilen Ermenice Mezar Taşı

Ankara Roma Hamamı Müzesinde Tespit Edilen Ermenice mezar taşında vefat eden kişinin doğum ve ölüm bilgilerinin yer aldığı kitabenin Türkçe çevirisi ise şöyledir:

1. Satır: Mezarıdır (Lahitidir)
2. Satır: Aldanmayın Çünkü
3. Satır: (O) Ölmedi
4. Satır: Uyuyor (Dinleniyor)
5. Satır: Doğum 1800
6. Satır: Ölüm 1903
7. Satır: Mariam Gab
8. Satır: Zimalean Gin(I)

9. Satır: Hovhannu

10. Satır: Tatean

Taşlarda yer alan bilgilerden hareketle vefat eden kişinin ailevi bilgilerine, eş, anne, baba, kardeş vb. bilgilere de erişmek mümkündür. Bunun yanı sıra zaman zaman bazı Ermenice mezar taşlarında resim vb. görsellerin de kullanıldığı görülmektedir. Ermeni mezar taşlarında kullanılan bu motiflere Türk mezar taşlarında da rastlamak mümkündür. Türk mezar taşlarında dini kaynaklı selvi, hurma, kandil, gül, asma dalı vb. çeşitli motifler kullanılırken, Ermeni mezar taşlarında ise bu motifler daha ziyade haç işareti ile gösterilmiştir (Tali 2013: 389). Kimi zaman vefat edenin mesleğine dair bilgiler içeren bu görseller bazen de vefat edenin dini yapısına veya ünvanına dair ipuçları da barındırdığını söylemek mümkündür.



**Foto. 7:** Aydın Müzesinde Tespit Edilen Ermenice Mezar Taşı

## **Sonuç**

Çalışma kapsamında incelenen mezar taşlarına genel olarak bakıldığında bu taşlar arasında biçimsel bazı özelliklerin benzer olduğunu ve genel itibarıyla birbirine yakın tarihler içerdiği görülmektedir. Biçimsel özellikler kapsamında taşların büyük bir kısmında büyük harflerin kullanıldığını söylemek mümkündür. Taşlar arasındaki farklar arasında ise bazı taşların doğrudan Batı Ermenice, bazılarının Ermenice-Arapça şeklinde çift dilli, bazılarının ise Ermeni harfli Türkçe olarak yazıldığı görülmektedir. Bu durum taşların bulunduğu bölgelerdeki Ermeni nüfusunun toplumla olan ilişkilerinin düzeyini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler hayatın hemen hemen her alanında Osmanlı Türkçesini kullandıkları için bu durum Ermenice mezar taşlarına da yansımıştır. Taşlarda yer alan bilgilere bakıldığında ise vefat eden kişinin doğum ve ölüm tarihlerinin yanı sıra bazı taşlarda ölen kişinin nereli olduğu, ünvanı, mesleği vb. bilgilere de yer verildiğini söylemek mümkündür.

Çalışma sırasında ortaya çıkan bir diğer önemli husus da Ermenice epigrafik eserlerin günümüzde Türkiye'de bir çok müzede bulunduğunu ancak bu tür konularda çalışan akademisyen sayısının azlığı nedeniyle bu konuda henüz kapsamlı bir çalışmanın yapılamamış olmasıdır. Ancak buna rağmen bu tür eserlerin hem tarihi geçmişimizin çok sesliliği hem de kültürel zenginliğimizin bir parçası olarak günümüze kadar ulaşmış olması sevindiricidir.

Bu çalışmadan hareketle Ermenice mezar taşlarının tarihi kaynaklar arasında önemli bir yerinin olduğunu ve tarihi araştırmalarda bu verilerin de bir an önce kullanılması gerektiğinin belirtilmesinde yarar vardır. Bu kapsamda Ermenice mezar taşlarında yer alan bilgilerin, taşın bulunduğu bölgenin hem demografik hem de sosyo-kültürel yapısına dair önemli ipuçlarını barındırdığını belirtmek gerekir. Söz konusu mezar taşlarındaki verilerin vefat eden kişinin mesleği, dini mezhebi, cinsiyeti, nereli olduğu, ailevi bilgileri, yaşı, medeni durumu, neden vefat ettiği, kaç yaşında hayatını kaybettiği vb. daha birçok önemli bilgileri de içerdiği görülmektedir. Bu nedenle bu tür tarihi mezar taşlarının sadece Ermenice değil diğer dillerde olan taşların da tespit edilerek bir an önce hem envanterlerinin hazırlanması hem de Türkçeye çevirilerek burada yer alan bilgilerin akademik literatüre kazandırılmasında yarar vardır. Ayrıca bu alanlarda yürütülen ulusal ve uluslararası projelerin desteklenmesi ve bu konuda çalışan akademisyenlerin disiplinlerarası çalışmalara yönlendirilmelerinin de sorunun çözümünde önemli bir etkisi olacaktır.

Sonuç olarak geçmişten günümüze ülkemizde yaşamış tüm uygarlıkların tarihi geçmişine sahip çıkılmasının kendi geçmişimizin de doğru bir biçimde anlaşılması açısından elzem olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle önümüzdeki süreçte Batı Ermeni diliyle ilgili üniversitelerde yürütülecek çalışmaların bir an önce desteklenmesi, üniversitelerde ilgili bölümlerin bir an önce aktif hale getirilmesi ve burada yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin bu alanlarda çalışmak üzere yetiştirilmesi bu alandaki açığın kapatılmasına ciddi anlamda katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.



**KAYNAKÇA**

- DEMİR, M. – H. SARIKAYA (2019). “Türkiye’de Eski Batı Tarihçiliğinin Sorunları Üzerine Değerlendirmeler”. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1/2: 177-200.
- DEVECİ BOZKUŞ, Y. (2020a). “Mardin’de Tarihsel Süreçte Ermeni-Arap İlişkilerinin Ermenice ve Arapça Üzerindeki Etkileşimleri”. *The International Journal of Mardin Studies (IJMS)* (Ekim 2020). 1/1: 31-53.
- ÖZ, M. (1991). “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”. *Vakıflar Dergisi*. 21: 429-439.
- LAQUER, H. P. (1997). *Hüvel Baki / İstanbul’da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*. (çev: Selahattin Dilidüzgün). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TALİ, Ş. (2013). “Kayseri/Gesi Mezarlığı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*. 49: 359-390.
- TUNÇEL, G. (2005). “Ayaş Mezar Taşları”. *Sanat Tarihi Dergisi*. XIV/1: 277-307.
- TÜTENGİL, C. O. (1954). *Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar Gazetelerle Dergiler (1869-1953)*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- YILDIRIM, S. (2013). “Tarsus Arkeoloji Müzesi’ndeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXXII/53: 303-329.
- YILMAZ, F. – E. KURUL (2015). “Eskiçağ Bilimleri’nin Türkiye’deki Geçmişi ve Geleceği Üzerine Sohbetler I”. *Cedrus* 3: VII-XXV.

**İnternet Kaynakları**

- DEVECİ BOZKUŞ, Y. vd. (2020b). “Mardin Yöresinde Ermeni-Arap İlişkilerinin Ermenice-Arapça Üzerindeki Etkileşimleri”. Erişim Tarihi: 12.06.2020. [www.ybu.edu.tr](http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/313/kongre_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y)  
[http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/313/kongre\\_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/313/kongre_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y)
- DEVECİ BOZKUŞ, Y. (2020c). “Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Afyonkarahisar Doğumlu Ermeni Memurlar”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. VI/1: 13-25. Erişim Tarihi: 12.06.2020  
<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.707963>
- GÖMEÇ, S. (2000). “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”. Erişim Tarihi: 14.10.2020.  
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64893/177.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- LAFLLI, E. - Y. DEVECİ BOZKUŞ (2014). “Some Epigraphic and Archaeological Documents from Western Anatolia during the Late Ottoman Period”. *Post-Medieval Archaeology* LVIII/2: 285-310. Erişim Tarihi: 12.06.2020  
<https://doi.org/10.1179/0079423614Z.00000000058>



## SOSYO-KÜLTÜREL BAĞLAMDA ANORMAL TIP İHTİYACI: SÖZLÜ ANLATILARDA ANORMAL TİPLER

Azem SEVİNDİK\*

### ÖZET

Yaşamının hemen her anında kurgunun, kurmacanın, farklılığın ve özgünlüklerin peşinden koşan insanoğlunun tekdüzeliği, sıradanlığı ve bayağılığı reddeden bir yapısı/tavrı söz konusudur. İnsanoğlunun şeylere karşı takındığı bu tavrı aynı zamanda normal, sıradan ve ideal sıradan tiplere karşı da takındığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda özellikle sözlü anlatıların hemen hepsi çoğu kez soylu davranışlar sergilemeyen aykırı tipler üzerinden tasarlanır, üretilir ve sunulur. Kusurlu gibi görünen yüzeysel ve derin yapılar, uyumsuz olarak anlamlandırılan şeyler ve tipler, esasında hayatı anlamlandıran, zıtlıkları belirginleştiren ve kültürel belleğe gerçek anlamda damgasını vuran özgün imgelerdir. Modern dünyanın hafızasına kazınan ve günümüzde de plaza, otel, kilise ve geniş bahçeli saraylara kopyaları yapılan yedi harikalar, esasında insanoğlunun olağanüstülüklerle karşı kendilerini alamadıkları sıra dışı tahayyül ve tasarımlarının vücut bulmuş dışavurumuydular. Benzer durumların oyunlarda, oyuncaklarda, eğlence organizasyonlarında, kıyafet ve mekân tasarımlarında, kültürel ekonomik ürünlerde, reklamlarda ve sözlü anlatıların genelinde büyük bir keyifle ve özlemle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Köroğlu, Deli Dumrul, Tepegöz, Nasreddin Hoca, Keloğlan, Robin Hood, Sfenks, Rapunzel, Hulk, Batman, Spiderman ve Superman pek çok sıra dışılıklar içeren tasarımların ana aktörleridirler. Araştırma bu yönüyle sosyokültürel bağlamda göze çarpan anormalliklere dikkat çekecek, özellikle sözlü anlatılarda olağanüstü tasarımların imgesel görüntüleri olan anormal tipleri ve bunların işlevlerini ele alacaktır. Sonuçta anormal tasarım ve tiplerin, her zaman yeniden kurgulanan dünya sahnesinde oynadığı rolün önemi ve vazgeçilmez fonksiyonu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Tip, Bağlam, Anormal, Deli, Anlatı.

## THE NEED FOR ABNORMAL CHARACTERS IN SOCIO-CULTURAL CONTEXT: ABNORMAL CHARACTERS IN ORAL NARRATIVES

### ABSTRACT

Human beings, who are in search of fiction, fantasy, distinctness, and originality in almost every moment of life, have a nature/attitude of rejecting monotony, ordinariness, and banality. It is observed that this attitude toward objects by human beings is also true for normal, ordinary, and ideal ordinary characters. In this regard, especially almost all oral narratives are mostly designed, produced, and presented over anomalous characters, who do not demonstrate noble behaviors. Superficial and thorough patterns seeming as if defective, objects and characters interpreted as incompatible are in fact original images, which make life meaningful, make contrasts explicit, and significantly contribute to cultural memory. The seven wonders, which have been imprinted on the memory of the modern world and whose copies were built in today's plazas, hotels, churches, and palaces, have actually been the concrete expressions of extraordinary imagination and designs of human beings, who have not able to desist from wondrousness. It is observed that the similar circumstances are created with a great pleasure and aspiration in plays, toys, entertainment organizations, design of dress and places, cultural/economic products, advertisements, and in general of oral narratives. Köroğlu, Deli Dumrul, Tepegöz, Nasreddin Hodja, Keloğlan, Robin Hood, Sfenks, Rapunzel, Hulk, Batman, Spiderman and Superman are the major actors of the designs

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 17.10.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2020**

\* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, KONYA;

ORCID: 0000-0001-6678-8329, E-posta: azem\_svndk@hotmail.com

*including much extraordinariness. This study draws in this context attention on outstanding abnormalities in sociocultural context. Specifically, the study investigates abnormal characters, who are fictional views of extraordinary designs in oral narratives, and their functions. As a result, the significance of the role played by abnormal design and characters in the continuously rebuilt world scene and their essential function are revealed.*

**Keywords:** Character, Context, Abnormal, Mad, Narrative.

## **1. Giriş: İdeal, Sıradan (İdeal Sıradan) ve Anormal Tipler**

Halk grupları arasında, ritüel, şenlik ve festivallerde, sözlü anlatı ve yaratmalarda karşımıza çıkan anormal tipler, kültürel yaratmaların çok önemli bir uyarıcısı, objesi ve aynı zamanda aktörüdür. Çoğu kez sosyokültürel norm, örf, âdet ve geleneksel kabullerle sistemleştirilmiş *soylu davranış ve kabuller* sergilemeyebilen bu uyarıcı tipler, kültürel alt bilinçte ve hemen her alanda bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkar. Bu tipler delilik ve velilik çizgisinde bir yerde konumlandırılabilirler.

Delilik başlangıçtan beri (ab inito) vardır. Semavî ve gayri semavî dinlerin hepsinde insanoğlunun bir baba ve bir anneden doğduğuna inanılır. İbrahimî dinler için bu Hz. Âdem ve Havva, Türk mitolojisinde ise Törüngey ve Ece'dir. Âdem de Törüngey de delidirler. Öyle ki yasakları çiğneyerek cennetten kovulmak bir deliliktir. Esasında Türk kültüründe deli ve delilik çok çeşitli ve çok anlamlı bir kavramdır. Bu kavram şamandan sufiye veya evliyaya, âşıktan veya halk hikâyelerindeki âşıklardan (Kerem, Mecnun, Züleyha vb.) komik tiplere, bimarhanede tedavi görenlerden çılgın kahramanlara kadar bir yelpazede belirir (Bayat 2018: 9). Velilik ise, ilerde bahsedileceği üzere, yerleşik yaşam düzeninin oluşturduğu *durağanlık ve içe dönük olma* ile bağdaştırılan bir tiptir.

Tipler soylu ve kusursuz davranışlara sahip olan *ideal*, bağlamın yasalastırıldığı kabulleri eksiksiz uygulayan/oyunayan *sıradan* (ya da *ideal sıradan*) ve tüm sosyal yasaların tamamını veya bir kısmını ihlal ederek soylu veya soylu olmayan davranışlar sergileyen *anormal* olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Anormal tipler *sözde* sevilmez ve garip bulunur; lakin izlenir, takip edilir, ilgi uyandırır. Osmanlı şiirinde âşık söylenmeden, yanıp yakılmadan, şikayet etmeden, arzulamadan duramaz. Âşık hiçbir zaman toplumsal davranışların hatta bazen inanç normlarının içinde kalmaz (Narlı 2013: 61). Yine bu şiir geleneğinde eziyet eden, yüzünü göstermeyen, ilgisiz ve vefasız sevgili arzulanır.

Divan şiirinde sevgili, şairin bakış açısına da bağlı olarak, pek çok sıfatla/isimle anılır. Bunlar genel olarak *olumlu* (âşığa aşk duygusunu tattıran mahiyette olanlar), *olumsuz* (âşığa eziyet eden, çile çektiren ve zorba olanlar) ve *olumlu/olumsuz* (*anormal*) (ilgisiz ve umursamaz olmasına rağmen âşığın bir şekilde olumlu bir bakış açısıyla yaklaştığı kişiler) olmak üzere üç türdür. Bunlardan cân, cânân, yâr, mahbûb (sevilmiş, sevilen, muhabbet olunmuş), habib (sevgili, seven, dost), güzel, hûb (güzel, hoş, iyi), hûbân (güzeller, iyiler), sultan, âfitâb (güneş), mah (ay), melek, perî (doğa üstü düşsel ve çok güzel dişil varlık), nigâr (resim, resim gibi güzel sevgili) *olumlu*; hûnî (kanlı, kan dökmeye meyilli), bî-vefâ (vefasız), kâfir (dinsiz, küffar, küfreden) *olumsuz*; sanem (put, çok güzel kadın), büt (âşıkların taptıkları sevgili), dilber (gönül alan, gönül götüren), nâzenîn (cilveli, nazlı, narin), dil-rübâ (gönül çalan, gönül hırsız), sâki (içki sunan) ise *olumlu/olumsuz* (*anormal*) *sevgili tipidir*. Bununla birlikte divan şiirinde sevgili cevri oku atar, zulüm ve eziyette sınırları zorlar, cana kasteder. Hiçbir âşık nedense sevgiliye hesap soramaz. Sevgilinin gönlü taştır, âşığa yâr olmaz, ele geçmez. Sözler verir ama bir türlü sözünde durmaz. Âşığın ağlayıp inlemesi boşunadır. Bu feryatlar, en fazla, eziyette sınır tanımayan sevgilinin hoşuna gider, zevk duyar. Âşık ne kadar çok ağlarsa aşkı da bir o kadar artar.

Sevgilinin zulmettiği garip, zavallı ve günahsız âşıklar, nedendir bilinmez, bütün bu olanları sevgilinin kendine has sıfatları olarak sayarlar, kati surette yadırgayıp ayıplanmaz. Nihayetinde o gönül mülkünün sultanıdır. Sevgilinin eziyetten vazgeçmesinden korkulur, bu onun olup olmadığı belirsiz olan söz konusu âşıktan yüz çevirmesi olarak algılanır. Zira divan şiir geleneğinde gerçek bir âşık sevgilinin zulmünden şikâyetçi olmaz. Sevdalı, tutkun, çılgın ve divane âşık, sevda yolunda çektiği bu çileli yolu delilik değil, aksine, Nedim ve Avni'nin (Fatih Sultan Mehmet) beyitlerinde görüldüğü üzere, bir gereklilik olarak arzular: *Ey Nedim, ey bülbül-i şeyda niçin hâmûşsun/ Senden evvel çok nevâlar, güft ü gûlar var idi* (Nedim) // *Bu melâhat bu letâfet kim nigarâ sende var/ Her niçe âkil varursa kuyuna şeyda gelür* (Avnî) (Narlı 2013: 62). Divan şiiri geleneğinde söz konusu bazı sevgili tiplerini, bir anlamda âşığın sıradan olmayan ve olağan dışı sevgiliyi/sevgilileri arzulanı anlamına da gelmektedir. Üstelik edebi yaratmalarda sıra dışı olarak resmedilen kimi tiplerin karşı cins olarak betimlenmediği de anlaşılmaktadır.

Divan şiiri geleneğinde sevgilinin belli başlı uzuvları ve güzellik unsurları mübalağalı, yani bir bakıma sıra dışı bir üslupla, kavramlarla, benzetmelerle, yine imge, sembol ve çağrışımlarla resmedilir. Örneğin yılan, ejderhaya, ipe, buluta, zincire, kancaya, yazıya, sümbüle ve bazen geceye benzetilen saç; parlaklığı, diriliği ve duruluğu ile güneşe, aya, gündüze, karaya benzetilen yanak; zalim, nazlı, kan dökücü, kavgacı, aldatıcı, baygın, sarhoş ve mest edici, zâlim, kâfir, fattan olan ve yine bademe, âhûya, 'ayn ve sad harfine benzetilen göz; öldürücü, kan akıtıcı, yaralayıcı olarak mızrak, ok, hançer ve kılıç imgeleriyle kullanılan kirpik; öfke, sitem, köprü, hilâl, kible, keman, nun ve r harfi ile eşleştirilen kaş... Divan şairlerinin bu güzellik tasarımıysa açıkça Namık Kemal tarafından tuhaf (bir anlamda komik) bulunur ve Kemal Mukaddime-i Celâl'inde bu şiir geleneğinin hayal anlayışını şu şekilde hicveder:

*"... maden elli, deniz gönüllü, ayağını Zuhâl'in tepesine basmış, hançerini Merih'in göğsüne saplamış kahramanlar; feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, Cehennemi alevlendirmiş de yakı diye göğsüne yapıştırmış, bağırdıkça arşîlâ sarsılır, ağladıkça dünya kan tufanına boğulur âşıklar, boyu serviden uzun, beli kıldan ince, ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı sevgililer ..."* (Namık Kemal 1969: 7-8)

Osmanlı divan şiiri geleneğinde sevgilinin dışında bir başka anormal tip *ağyardır*. Rakip Arapça *gayr* kökünden gelir ve bu kavramın çoğulu olan *ağyar* başkaları, yabancılar demektir. Divan şiirinde rakiplerin fazlaca oluşu söz konusu kadını yücelten bir ölçüttür ve esasında *ağyar*, âşık ve sevgili düzleminde işlenen divan şiirinin üçüncü önemli kahramanıdır. O, rakip olarak bilindiği için devamlı âşığın şikâyetlerine maruz kalır. Kötü, çirkin, zararlı ve zâlimdir. Sevgili ile yakın ilişki içerisinde algılandığı için âşığın bakış açısında üzüntü verici bir unsurdur. O âşığa sürekli yanlış haber verir, eğrilikle suçlanır, oyunbazdır, dürüst değildir ve bu sebepten *kaşa* benzetilir. Sevgiliye yakın olması sevgilinin de ona ilgi göstermesiyle ilişkilidir. Ağyar, sevgilinin yanından hiçbir zaman uzaklaşmadığı için âşığı da sevgilinin yanına yaklaştırmaz. Bu durum, daima, rakiple âşık arasında bir mücadelenin oluşmasına sebebiyet verir. Sevgilinin sayısız âşığının olması, sevgilinin bulunduğu mekân ya da muhitten ayrılmayan rakipleri âşığın gözünde, bekçi veya köpek durumuna düşürür. Onlar âşığı kati surette sevgilinin yanına yaklaştırmazlar. Yine âşığın bakış açısıyla rakipler bazen domuz, tilki, akrep, karga; kimi zamansa şeytan, dev, kâfir, iftiracı, yavuz olarak nitelendirilir. Sevgilinin gül âşığın bülbül olduğu durumda rakip bu emsalsiz güzellik, renk ve kokuya sahip güle ulaşılmasını engelleyen diktendir: *"Ahmet çeke cevruni vü lütfun göre ağyâr/Ey şefkati az şâh-ı cihân yandım elinden"*



Tipler, şahsiyetler ve karakterler *kahraman* patentleriyle bir destan, masal, halk hikâyesi ve tiyatro eserlerinin asli unsurları olurlar. Müellifler ve icracılarsa edebi yaratmalarını belirli idealleştirilen ya da aykırı tipler üzerinden oluştururlar. Bununla birlikte yaşam tarzı ve kültürel özelliklerden dolayı belirli bir gelenek etrafında toplanmış olan insanlar/gruplar, yaşam felsefelerinin gereği olarak bazı temalar ve idealler etrafında icralarını gerçekleştirir, duruşlarını takınırlar. Bu duruş alp, veli, gazi ve ahi gibi tipleri oluşturur. Mehmet Kaplan bu yolda şu hususlara dikkat çekmektedir:

*"Tipler, muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında toplumun sevmediği, küçük gördüğü ve alay ettiği tipler de vardır. (...) Hayvancı toplumun ideal kahramanı olan alp tipi ile ekincilikle uğraşan toplumun yarattığı veli tipi arasında her bakımdan büyük farklar vardır. Alp tipinin şahsiyetine 'hareket', veli tipinin şahsiyetine ise 'manevi güç' hakimdir. Bunlardan birincisi 'dışa dönük', ikincisi ise 'içe dönük'tür. (...) Gazi tipi esas itibarıyla alp tipinin bir devamı gibi görünmekle beraber, din unsuru, bu tipi tasvir eden edebi eserlerin yapısı ile beraber, üslubuna da tesir etmiştir. (...) Ferdi yönleri ağır basan tipler 'karakter' kelimesi ile tasvir edilebilir. Tip ve karaktere nazaran 'şahsiyet', içinde yaşadığı özel durumlara göre davranması bakımından onlardan ayrılır. Şahsiyeti belirli bir kalıba sokmak güçtür. Onu tip ve karakterden ayıran da bu 'belli bir kalıba girmeyiş'tir." (2014: 5-7).*

Bu bağlamda ele avuca sığmayan anormal tipler de bir anlamda toplum düzenine aykırı davranan, belirli toplumsal kalıpları yıkıp atan ve düzeni sarsan özgün şahsiyetlerdir. Bu ortak özellikleri ise onları aykırılık paydasında tiplendirmektedir.

Klasik dünya, mucizelere çok önem verirdi ve onları yaklaştırmakta olan felaketlerin işareti sayardı; kanlı yağmurlar, huzursuz edici olaylar, gökyüzünde alevler, sıra dışı doğumlar, çift cinsiyetli çocuklar gibi olağanüstü olaylar... (Eco 2018: 16). Bununla birlikte mucizeler ya da bu mucizelerin doğaüstü tipleri halk topluluklarınca; epik destanlarda kurtuluşun bir reçetesi, kaosun kozmosa geçişin (ya da mitik sürecin) anlamlandırılmasının bir yöntemi, evrenin gizemli bir ayrıntısı olarak görülürler. İnsanlar için olağanüstü olan doğal olandan çoğu kez daha mantıklı olabilir (Çobanoğlu 2005: 136). İnsanlar, sosyo-kültürel bağlamda yaşamı anlamlandıran olağanüstü kurguları ve bu kurguyu icra edenleri tarar, bulur, takip ve taklit eder. Bu anlamda anormal tipler yaşama anlam katan özgün bireylerdir. Bu tipler öldükten sonra da hatırlanan kahramanlar olarak toplumsal hafızada iz bırakan ve bu hafızadan kolayca silinmeyen, ekolojisinde bir anlamı olan kültür üretimi uyarıcılarıdır. Ayrıca ideal sıradan tipler olmayan bu tiplerin toplumsal yaşamda var olan anormal tip ihtiyacını karşıladıkları görülmektedir. Anormal tip ihtiyacı, hemen her halk grubunun olmazsa olmazı, yaşama lezzet katan grubun mayasıdır. Bu gereklilik, çizgi romanlar ya da karikatürler gibi sanatsal tasarımlar için de söz konusudur.

Karikatürler çizgi ve düşüncenin bileşimidir (Boudelaire 2003: 7). Karikatürlerin temel araçları ise abartmak, suçlamak, biçimi bozup çirkinleştirmektir (Boudelaire 2003: 28). Arthur Koestler bu yolda karikatürleri (...) *kaba, yüzü aptalca ve adamakıllı abartılmış bir karikatür, akıl almaz eşek şakalarının hem kurbanı hem de alaycısı, cambazların, perilerin ve balerinlerin beceriksiz taklitçisi, beden ve işlevce çarpıklıklar bütünü, devasa çabaların ve küçücük başarıların adamı, dağın fare doğurmasına yardım eden ebedir* (...) (1997: 83-84) şeklinde eleştirir. Bu anlamda karikatürlerin de temel malzemesinin anormal tipler, eylemler ve kurgular olduğunu söylemek gerekir. Karikatürler bunu ya var olanı anormalleştirerek ya da yeni bir tasarımla özgün anormallikler oluşturarak başarır.

Anormal tipler sosyokültürel bağlamda *delilik ve dahilik arasındaki çizgide* (Narlı 2013: 71) konumlandırılırlar. Esasında anormal tiplerin temel özellikleri standart dışılıktır. Bireydeki standart dışılıklar söz, eylem, hareket, karakter, tip, kıyafet, yeme-içme, şeylere ve eylemlere karşı seçim ve kararlar, hayat felsefesi/hayati yorumlama gibi özelliklerle belirir. Toplumsa tüm bu uyarıcı anormallikleri sıfat ve lakaplarla tamgalayarak aşırılıkları vurgular; böylece standart, toplumsal yasa ve normları dengede tutma, ayarlama görevini üstlenir. Bununla birlikte standartlık, modern çağda istenmeyen bir yaşam/davranış/eylem şeklidir. Hemen herkes kurgusal bağlamda uç yaşamları, tipleri ve deneyimleri arzulamaktadır. Aynı arzulara süreklilik kaygısı taşıyan grup yasalarında da rastlanır. Sigmund Freud (2014: 14), grupların yanılısına isteğinin olduğunu ve onlarsız yapamadıklarını söyler. Gruplar, gerçek olmayan şey gerçekliğe üstün olsun isterler. Doğru olan bir şeyden ne kadar güçlü bir şekilde etkileniyorlarsa doğru olmayan bir şeyden de o kadar etkilenirler. Grupların, bu ikisinin ayırımına varmama gibi bir eğilimleri vardır. Bu anlamda grup bireyleri sıradan söylemlerin oluşan dünyalarından sıyrılıp kendi kurgusal dünyalarında hareket etmek isterler. Çünkü sıradan olan hiçbir şey ayırıcı özellikler olarak kabul edilmez. Bunun için bir oyun, bir farklı anlatı, farklı bir yemek, farklı bir giyim tarzı onların ayırıcı özelliklerini oluşturur. Ancak bunlar ayırıcı özellikler olsa da kurgu sayılamaz. Grup bireylerinin kurgusal dünyaları gerçek dışılıkla ilgilidir.

Hayatın tekdüzeliği ve sıradanlılığı karşısında zamanı avcuna almak ve zamanın akışını değiştirmek isteyen mizah ustaları veya mizahi gruplar her zaman özgün yaratımların (özgün imgelerin) peşindedirler. Bu özgünlüklerin tek talibi yalnız mizah ustaları ve mizahi gruplar da değildir. Mizahi organizasyonlardan bir şekilde nasibini alan ekoloji mensupları da farklılıklara ve özgün yaratmalara gönüllü olarak ön ayak olurlar. Bu anlamda toplumsal yaşamda her zaman sarhoş, tembel, patavatsız kişiler, yersiz/uyumsuz hareketler yapanlar vb. şeklinde bir *anormal tip ihtiyacı* söz konusudur. İnsan yaşamındaki yiyecekler ve içecekler nasıl biyolojik gereklilikse, sosyokültürel yaşamda da *anormal tip ihtiyacı* kültürel üretimleri tetikleyen veya zenginleştiren bir zarurettir. İşte halk grupları mizah ekolojisinde bu anormal tipleri tarar, bulur ve tespit eder veya grup dışındaki tipleri anormalleştirmek için kendi gruplarını ve kendi grupları içerisindeki kişileri marjinalleştirir. Kültürel bağlamda markalanan bu marjinal tipler, geleneğin ustalarınca, geleneksel Türk tiyatrosu gösterimlerine de yansıtılmıştır.

Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (2017) adlı çalışmasında, bir çok anormal tipi bünyesinde barındıran Türk tiyatrosunu *Geleneksel Türk Tiyatrosu* ve *Batı Etkisinde Gelişen Türk Tiyatrosu* olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir. And, geleneksel Türk Tiyatrosu'nu Köylü Tiyatrosu Geleneği ve Halk Tiyatrosu Geleneği (hokkabaz/çengiler-köçekler-cuncunabazlar/meddah/kukla/karagöz/ortaoyunu/fasıllar) olmak üzere iki başlık altında ele almıştır. Batı etkisinde gelişen Türk tiyatrosu ise 1839 yılı sonrasını kapsar.

Karagöz, deriden kesilmiş bir takım şekillerin, arkadan ışık verilerek beyaz bir perdeye yansıtıldığı temsillerdir. Temelinden gölge oyununun ilk olarak MÖ I. yy'larda Çin'de, ölen karısına çok üzülen İmparator Wu'nun acısını hafifletmek üzere ortaya çıktığı iddia edilir. Şav-Wöng adında bir Çinli, beyaz perde arkasına geçirdiği bir kadının perde üzerine düşen gölgesini ölen prensesin bir temsili olarak sunar. Bu sebeple Batıda bu oyuna *Çin gölgeleri* adı verilmektedir. Fakat yine bir söylentiye göre gölge oyunu Hint ülkesinden çıkmış, IV. ya da V. yy'larda Cava'ya geçmiştir. İslam dünyasına ne zaman geçtiği tam olarak bilinmeyen bu oyuna hayâl-el-zill (hayâl-i zil/ 'hayal gölgesi'), hayâl-el-sitâre ('perde hayali') adları verilmiştir. Tam olarak Türklere ne zaman geçtiği de belli



olmayan bu oyun Georg Jacop'a göre Çinlilerde Moğollara, Moğollardan Türklere geçmiştir (Kudret 1968: 7-11). Evliya Çelebi (1611-1682) Karagöz ve Hacivat'ın Anadolu Selçukluları zamanında yaşamış gerçek şahsiyetler olduğunu belirtir (Evliya Çelebi 1314: 654-655). Muziplikleri sebebiyle *söylentilere göre* bizzat Sultan tarafından öldürtülen Karagöz ile Hacivat'ın temsillerle yeniden canlandırılması, anormal tiplerin kültürel bağlamda önemli bir ihtiyaç olduğunu da açıkça kanıtlamaktadır:

*“Sultan Orhan (1324-1362) devrinde Bursa’da bir cami yapımında Karagöz demirci, Hacivat da duvarcı olarak çalışıyormuş. Her ikisi arasında sürüp giden nükteli konuşmaları dinlemek isteyen işçiler, işlerini güçlerini bırakıp onların çevresinde toplanır, bu yüzden de yapım işi ilerlemezmiş. Bunu öğrenen Sultan Orhan Karagöz’le Hacivat’ı öldürmüşse de, bir süre sonra iç acısı çekmeye başlamış; padişahın acısını dindirmek isteyen Şeyh Küşteri, bir perde kurdurmuş, onların deriden yapılmış tasvirlerini perde arkasından oynatıp onların şakalarını tekrarlayarak padişahı avutmuş.”* (Kudret 1968: 12).

Kurgusal tasarım ve tahayyüllerinin peşinde gezen insanoğlu bu yolda bâdeli bir âşık gibi diyar diyar dolaşır. Kimi zaman penceresinin önünde veya duvarın dibinde saatlerce gözlemlemek, deneyimlemek ve tespit etmek için anormal ve uyarıcı tipleri tarar. Ritüel, şenlik ve festivallerin kurgusal yapısı ise bu tipleri normalleştirir; hatta söz konusu eylemin baş rolü, vazgeçilmez aktörü sayar. Nihayetinde insanoğlunun istediği tekdüzelik ve sıradanlık değildir. Öyle ki insanoğlu bu yolda yedi harikaları tasarlar, sebepsizce sıra dışı bir macera yaşayabilmek için yola koyulur, risk alarak tehlikeli videolar çeker (youtuberlar gibi), rock festivallerinde pogo yapar, dini-tasavvufi ayinlerde kendinden geçmişçesine dans eder, moda adı altında en olmadık kıyafetleri taşır. Kültürel ekonomik tasarımlarında da (özellikle oyuncak sektörü, kıyafetler ve hediyelik eşyalarda) anormal tipler üzerinden kurgulanan/tasarlanan ayartıcı içerikleri kullanmasını bilir. Yine düzenli bir ilişki yürüten çiftler dahi kimi zaman söz konusu mükemmellikten sıyrılarak ilişkinin denge unsurlarını yıkmak, kaos oluşturmak ve yeni anormalliklere ortam hazırlayacak geçici düzeni kurmak isterler. Nihayetinde iletişimsel bağlamda anormallikler ve anormal tipler, toplumsal düzenin ve normların ayarlanmasında, standart yaşam düzeninin belirlenmesinde, bir denge ve ölçüt işlevi görürler. Bu işlev sözlü anlatılarda da mevcuttur. Bu çalışmanın hareket noktası zaman zaman idealleştirilebilen, uyarıcı davranışlar sergileyen, doğuştan sahip olunan güdeleri ve kişiliklerini yöneten unsurları üzerinden resmedilen/şekillendirilen ve edebi yaratmaların önemli aktörleri olan *anormal tipler* üzerine yoğunlaşmak; bu tiplerin sosyokültürel bağlamda ve sözlü anlatılardaki somut görünüşleri üzerine bazı genel tespitlerde bulunmaktır.

## **2. Sözlü Anlatılarda Anormal Tipler**

İnsanların mutsuzluğunu dillendiren, “*yaşantımızın dizginlerinin bizim elimizde olmadığını*” (Bonnard 2006: 13) anlamamız sürecinde başlayan tragedya hazzı ile komedy hazzı arasında ne fark olabilirdi? Bunun cevabı tragedya oyun sürecinde baş kahraman olduğunu anlayan seyircinin öz acılarının farkına varması; böylece dersler alarak yaptıklarına, düşüncelerine ve zaaflarına karşı bir öz eleştiri geliştirmesinde aranmalıdır. Bu öz eleştiri süreci *üstünlük* anlayışını yok eden bir tutumdur. Bu yüzden sahnede canlandırılan veya anlatılan komik tipler, izleyicilerin kendilerini daha üst bir konuma oturtacakları anormal, uyumsuz ve aykırı kişilerden seçilmeliydi. Öyle ki Sophokles’in *Antigone* tragedyasında seyircileri rahatlatan kişiler kral Kreon, lanetli bir yazgıya sahip soylu Oidipus’un kızları Antigone veya İsmene değil; geveze, gevşek olan ve şaka karışımı sözler söyleyen sıradan askerlerdi:

“-Nöbetçi: Konuşmama izin verecek misin, yoksa gideyim mi? -Kreon: Canımı sıkıntıının farkında değil misin? -Nöbetçi: Kalbin mi yoksa kulakların mı sıkıntıda? -Kreon: Sana mı kalmış düzene sokmak sıkıntılarımı? -Nöbetçi: Meçhul suçlu kalbini, ben de kulaklarını yaralıyoruz. -Kreon: Amma da gevezeymişsin, sus artık!” (Sophokles 2017: 13).

Bu durum elbette ‘ancak soylu kişiler tragedya kahramanı olabilir’ biçimindeki klasik tragedya sanat anlayışının bir yansımasıydı. Elbette bu soylu karakterler de *ideal sıradan tipler* değil; *trajik hatayı* yapmakla yükümlü sıra dışı karar ve eylemler gerçekleştiren anormal kişilerdi. Soylu tragedya kahramanlarının eylem ve talihsizlikleri *trajik*, sıradan komedyaya tiplerinin eylem ve talihsizlikleri *komiktir*. Çünkü sıradan insanların acıları, düz yolda küçük bir çakıl taşına takılıp yere düşmeyle (ya da mahcup bir şekilde merdivenden usulca aşağıya inmeyle), soylu insanlarınki ise trajik hatayla felakete giden süreçte göklerden yere çakılmayla eşdeğerdir. *Trajik hazzın* gerçekleşebilmesi için soylu kişilerin yazgılarında yaşayacakları çok keskin bir talihsizlik ve düşüş tragedyalar için gerekli bir unsurdur.

Antik Çağ’da tanrıların onlara tapınan insanlarca anormal özellikleriyle kurgulandıklarını *ateşi çalıp insanlara veren Promete’de*; Zeus’un verdiği kutuyu açan Pandora’da; Apollo’nun cezalandırdığı Frigya kralı Midas’ın öykülerinde (Eker 2014: 173) görmek mümkündür. Platon’un Devlet’inde Homeros’un sözleri verilerek Tanrılar kahkaha atar şekilde tasvir edilmiştir. Homeros, “Hephaistos’u sarayda bir aşağı bir yukarı koşar görünce, mutlu Tanrılar arasında bir sonsuz bir kahkahadır koptu” (Platon 2013: 78) diyerek tanrıları olağan dışı; yani insanlara yaklaştırarak anormalleştirir. İlyada’sının ilk bölümünde noksan tarafı vurgulanan Hepaistos ve tanrılar arasındaki mitolojik sahne Homeros tarafından verilmiştir:

“Ateş ve zanaat tanrısı Hepaistos güzel bir takım tas yapıp her birini ağzına kadar şarapla doldurur. Bunları gene kendi eliyle madeni bir levhadan dövdüğü tepsiye özenle yerleştirir ve bu armağanı bir araya gelmiş tanrılara gururla sunar. Ama Hephaistos aksayarak yürümektedir. Tanrıların dağı Olympos’tan fırlatılıp atılmış, Lemnos adasına düşerek bacağını incitmiştir. Bu yüzden aksayan ayağıyla beceriksizce yürür ve attığı her zahmetli adımda şarabı üzerine döker. Bu gülünç yarattığı görünce tanrılar dindirilemez bir kahkaha boğulur, Hephaistos’u öyle gülünç bir duruma sokarlar ki, topal tanrı ortalıktan yok olup gizlenir, yüzünü göstermeyecek kadar utanmıştır.” (Sanders 2001: 86).

Bir ayağı Antik Yunan kültüründen müteşekkil Batı uygarlığının kökenlerine gidildiğinde ihtiras, sapkınlık, yıkıcılık, kötülük, vahşilik ve yamyamlık belirtilerine rastlanır. Bu belirtilerse, en arkaik bir biçimde, Antik Yunan mitolojileri ve mitolojilerden ilham alınarak oluşturulmuş tragedyalarında karşımıza çıkar. Klasik mitoloji, kelimelerin anlatmakta yetersiz kalacağı derecede zalimliklerle doludur: Kronos kendi çocuklarını yer; Medea kendisini aldatan kocasından intikam almak için çocuklarını katleder; Tantalos tanrıların idrak gücüne meydan okumak için oğlu Pelops’u pişirip onlara sunar; Agamemnon tanrıları kendi tarafına çekmek için kızı Iphigeneia’yı kurban etmeye hazırdır; Atreus, oğlunun etini kardeşi Thyestes’e sunar; Aigisthos, Agamemnon’un karısı Klytaimnestra’yı elde etmek için Agamemnon’u öldürür, Klytaimnestra ise oğlu Orestes tarafından öldürülür; Oidipus, farkında olmadan da olsa, babasını öldürür ve enest bir ilişki yaşar (Eco 2018: 15). Tüm bu tip ve kurgular açıkça, Homeros gibi, Antik Çağ tanrılarını da yaratan (ya da icat eden) sanatkarlarının anormal tasarımlarıdır. Halikarnaslı tarihçi Herodotos “Hesiodos ile Homeros Yunanlıların tanrı soylarını kurdular,





*ad ve ek adlarını taktılar tanrılara, yetkilerini ve işlerini ayırdılar, görünüşlerini belirttiler.”* demiştir. Platon da Heredotos’dan farklı düşünmez. Platon’a göre Homeros, Yunan dünyasında bütün inanışların babasıdır, bu dünyada dile gelen ne varsa onunla dile gelmiştir (Homeros 2018: X). Onların yaptıkları bu iş, Yunan dilini ve efsanelerini kurmaktan daha öte bir şeydir; özellikle Homeros bir anlamda Antik Yunanların kültürünü, dinini ve hayat felsefelerini de kurmuştur.

Homeros’ta Sirenler, Skylla ve Kharybdis, Polyphemos ve Khimaira; Vergilius’ta Cerberus ve Harpyialar, ayrıca Gorgonlar, aslan bedeni üzerinde insan başı taşıyan Sfenks, Erinyesler, ikiyüzlülükleriyle ünlü Kentauroslar, insan bedeni üstünde boğa başı taşıyan Minotauros ve Medusalar söz konusudur (Eco 2018: 15). Korkunç olarak kabul edilen bu tahayyüller, Dante’den günümüze pek çok sanatsal yapıta ilham kaynağı olan özgünlükler olmuşlardır. Mısır anıtlarında Sfenks, yarı uzanmış bir şekilde yatan insan başlı aslan olarak tapınaklara ve gömütlere bekçilik etmiş, firavunların yetkesini simgelediği inanılmalıdır. Karnak’ın tapınak odalarındaki Sfenksler, baş tanrı Amon’un kutsal hayvanıdır ve koç başlıdır. Asur anıtlarındaki Sfenksler, Pers mücevherlerin kullanılan çok yaygın bir imge olarak, sakallı ve taçlı bir insan başı olan kanatlı boğadır. Herodotos, Yunan Sfenkslerinden ayırt etmek için Mısır Sfenkslerinden androsfenks (insansfenks) diye söz eder. Yunan Sfenksi’nde bir kadının başı ve memeleri, kuş kanatları, aslanın gövdesi ve ayakları vardır. Kimi zaman da köpek gövdeli ve yılan kuyruklu olarak betimlenir (Luis 2018: 237). Sofokles’in Yunan mitolojisi izlerinin görüldüğü Kral Oidipus, Oidipus Kolonas’ta ve Antigone tragedya üçlemesinin ilki olan Kral Oidipus’ta da anormal tanrı tasarımları veya tiplerleriyle karşılaşmaktayız. Kral Laios (Oidipus’un babası) Thebai şehrine musallat olmuş bir sfenks yüzünden Apollon’un huzuruna gitmek üzere yola çıkar (Sophokles, 2018). Sfenksler ise yolculara çeşitli bilmeceler soran, bilemeyenleri ise yuttuğuna inanılan mitolojik bir canavardır. Bu sfenksi alt eden kişi, babası Laios’u öldüren, sonrasında Thebai şehrini bu beladan kurtardığı için kral olan Oidipus olacaktır. Sfenks, İokaste’nin oğlu Oidipus’a sormuş: ‘Kimileyin dört, kimileyin iki, kimileyin üç bacağı olup da bacaklarının sayısı arttıkça güçsüzleşen yaratık hangisidir?’ Oidipus da ‘Bebekliğinde elleri ve ayakları üstünde emekleyen, büyüyünce iki ayağı üstünde yürüyen, yaşlılığında da bir bastona tutunan insan’ yanıtını vermiştir. Bilmecenin çözüldüğünü duyan Sfenks de kendini bir uçurumdan atarak canına kıymıştır (Luis 2018: 237-238). Bu tasarım, modern dönemde The Hobbits üçlemesinin ilk filmi olan An Unexpected Journey’de de yaratık Gollum ve Bilbo Baggins arasındaki bilmece yarışı çok dikkat çekici bir sahne olarak karşımıza çıkar. Bilbo Baggins’in yarışmayı kaybetmesi durumunda yaratık Gollum’un ödülü, tıpkı bir Sfenks gibi, Baggins’i yemek olacaktır. Tüm bunlarla birlikte Anadolu düğünlerinde, komşu köyden kız almaya gelen düğün alayının önü değnekçi tarafından kesilerek “*Karıncayı kim nalladı?!*” şeklinde bilmeceler sorulmakta; sorulan soruların cevabı bilinmeyince düğün alayı bir şekilde cezalandırılmaktadır.

Otoritenin temsilcisi krallar bile soytarılarla ihtiyaç duyar. Antik Yunan’da trajik kaderin birincil muhatabı krallarsa açıkça Tanrıların soytarılarıdır. Fakat bu tasarım ve kurguları oluşturanlar da insanoğlunun bizzat kendisidir. Tanrıları anormal tasarımlarla hem şeklen hem de tutkuları ve eylemleriyle insanlara ve hayvanlara benzetme Kral Midas’ta açıkça görülür:

*Rivayet odur ki Frigya kralı olan Midas’a (MÖ 715-676) eğlencenin Tanrısı olan Dionysos, mutlu olmanın yollarını öğretmiş. Kral Midas bu Tanrısız güçlerle donandıktan sonra çağının en varlıklı ve en mutlu kişisi olmuş. Günleri böyle geçen Kral Midas, günün birinde bir görev üstlenmek zorunda kalmış. Lir çalan Tanrı Apollon ile kaval çalan Frigyalı Marsyas*

arasında bir yarışma düzenlemiş. Tanrı Apollon bu yarışma için yargıç olarak seçilmiş. Kim daha güzel ve iyi çalıp söylerse kazanan o olacak ve ödül ona verilecekti. Yarışmanın sonunda Midas, ödülü ezginin, türküyü söyleyip eğlenmenin atası kabul edilen Marsyas'a verince öfkelenen Apollon, Midas'a bir oyun oynamış ve kulaklarını eşek kulağına dönüştürmüştü (Eyuboğlu 1997: 13-14).

Tüm normal görüntülerin alt üst edildiği bu sözlü yaratmada öyle görünüyor ki Tanrılar da pek normal olarak kurgulanmamıştır.

William R. Bascom mit, masal ve efsanelerle karşılaştırması yaptığı tablosunda masalların özelliklerini inanma açısından *kurmaca*, zaman açısından *herhangi bir zaman dilimi*, yer açısından *herhangi bir yer*, kabul ediş tavrı açısından *kutsal olmayan* ve temel karakterler açısından *insan veya diğer* (Oğuz vd. 2005: 117) şeklinde verir. Anormal tiplerle dolu olan masalların olağanüstü yapıları söz konusudur. Bu bağlamda masallar olağanüstü tipler ve olaylar, beklenmedik eylemler, tahmin edilemeyen pozitif veya negatif olaylar üzerinden inşa edilirler. Bir ayna uzak diyarlardan türlü bilgiler verir, sahibiyile konuşur (Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler); bir limonun içerisinden çok güzel küçük bir kız çıkar ve sadece su damlacıklarıyla aniden yetişkin bir kız hâline gelir (Limon Kız); bir insanmışçasına kurt stratejik tutumlar sergiler, planlar yapar, konuşur (Kırmızı Başlıklı Kız); bir kuleye hapsedilmiş genç bir kızın hiç olmayacak kadar uzun saçları vardır ve bu eşsiz güzellikteki saçlar sihirli şarkıyla yaşlı cadıyı gençleştirir (Rapunzel); su gözesinin kaynağındaki kurbağa kaynaktan devamlı çıkan suyun hepsini içer ve şehre akan dereyi kurutur (Kurbağa Masalı); kabak arabaya dönüşür (Külkedisi); bir flüt büyülü ezgilerle kendinden geçen tüm fareleri peşine takar (Fareli Köyün Kavalcısı); bir prens kurbağadır, sevgilisi tarafından öpülünce insan olur (Kurbağa Prensi); lambanın içinden bir cin çıkar, uçan halı ise üzerlerindeki kişileri diyar diyar dolaşır (Alâeddin'in Sihirli Lambası).

Mit kelimesinin kökeni Yunanca *mythos* kavramından gelir ve *anlatı* veya *hikâye* anlamında uzun bir müddet tarih ilminin zıttı olarak kullanılmıştır. Bu eski ve noksan anlayışa göre, tarih *gerçekler* mitlerse *uydurma/yalanlar*dır. Öyle ki Herodot mitleri *tarihi değeri olmayan, güvenilir söz* olarak açıklamıştır. Fakat mitler yaşatıldığı ve inanıldığı bağlamda şu özellikleri bünyesinde taşırlar: (a) Mitler yaşatıldıkları bağlamda kutsal ve gerçek kabul edilirler. (b) Mitler ilkel insanların anayasasıdır. Gerçek kabul edilir, inanılır ve uyulur. (c) Mitler ilkel insanın evreni, dünyayı ve kendisini anlamlandırmak için *niçin* ve *nasıl* sorularına dönemin şartları içerisinde cevap veren kabullerdir (Çobanoğlu, 2005). Tüm bunlarla birlikte mitler olağanüstü şeylerin sıra dışı özelliklere sahip olan ve eylemler gerçekleştiren mitolojik kahramanlarla açıklandığı inançlardır. Türk kültüründe buna verilecek en önemli örneklerden biri Oğuz Kağan'dır. Bu mitik anlatının daha başında Oğuz Kağan anormal özellikleriyle tasvir edilir:

"Yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş (gibi) kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk süt emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı; kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudu baştan aşağıya tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner, av avlardı." (Çobanoğlu 2007: 124).

Carl Gustav Jung tarafından eğlenceli ve zehirli olan, biçim değiştirebilme yetisine sahip, hayvansal-tanrısal çifte doğası olan, her tür işkenceye maruz kalabilen bir tür

kurtarıcı figür (Jung 2005); Paul Radin tarafından düzenci, hem yaratıcı hem yıkıcı, verici ve reddedici, aldatan ve aldatılan, törensel ve toplumsal değer ölçülerinden yoksun olan, tutku ve dileklerinin elinde oyuncak olan, değerlere de bir şekilde yol gösteren (Şahin Yeşil 2012: 69) şeklinde ele alınan oyunbazlar, sosyokültürel bağlamlarında her zaman bir biriyle zıt maskelerini yanlarında gezdirirler. Zıtlıklar ise sözlü anlatıların oluşumunda olmazsa olmaz bir misyon üstlenirler. Levi-Strauss *Mythologues* adlı iki ciltlik eserinde *ikili karşıtlık* üzerinden mitleri tanımlamaya çalışmıştır. Mit ve masal ayrımını ihmal ettiği ve Vladimir Propp'u (dolayısıyla Masalların Biçimbilimi eserini) eleştirdiği eserinde, açıkça mitlerin masallardan daha çok ikili karşıtlık içerdiğini savunmuştur. Levi-Strauss bilmece ve atasözlerinde de ikili karşıtlıkların olduğunu belirtir. Levi-Strauss 1955'te M. Darson, Lord Raglan, Stith Thompson ve Sebeok'un da bulunduğu mit konulu bir konferansta (ki Alan Dundes'in *mitin yapısını tanımlamak yerine mitlerde tanımlanan dünyanın yapısını tanımlıyor* şeklinde eleştirdiği) mitlerin genel özelliklerini şu şekilde vermiştir: (a) Mitik düşünce, daima karşıtlıkların farkındalığından ilerleyen arabuluculuğa doğru işler. (b) Mitin amacı, çelişkilerin üstesinden gelebilmenin mantıksal bir modelini sağlamaktır. Levi-Strauss ayrıca konferansta ikili karşıtlığın dört aşamasını da ortaya koymuştur: (1) coğrafik (Doğuya karşı Batı) (2) kozmolojik (yukarı dünyaya karşı aşağı dünya) (3) ekonomik (kara avcılığına karşı deniz avcılığı) (4) sosyolojik (baba yanı yerleşmeye karşı ana yan yerleşme) (Dundes 2006: 110-117). Halkbiliminde ikili karşıtlık meselesine Levi-Strauss'tan önce de değinildiğini belirtmek gerekir. 20. yüzyılın ilk yıllarında *Karşıtlık Yasası* ile Alex Olrik, zaten bu görüşlere paralel fikirler ileri sürmüştür. Aslında halkbilimi türlerinin genelinin, en az mit ve masallar kadar, kurgular ve tipler zıtlıklar üzerinden oluşturulduğu söylenebilir. Yer-gök, kadın-erkek, kurgusal dünya-gerçek dünya, kahramanlar-düşmanlar, iyiler-kötüler, soylular-soysuzlar, uyumlular-uyumsuzlar, akıllılar-deliler, melek-şeytan, cennet-cehennem, sevap-günah, bu dünya-öteki dünya, inançlılar-kafirler, aziz/ermiş/derviş/peri-cadı/büyücü/lanetli ve anormaller-sıradanlar bu zıtlıklar için verilebilecek bazı örneklerdir. Tüm bunlarla birlikte zıtlıklar Şamanizm'de de görülen bir unsurdur. Ak ve kara şamandan söz edilen Sibiry'a da ak şamanlar papazlar sınıfında, kara şamanlar ise büyücüler sınıfındadır (Perrin 2011: 106).

Mircea Eliade anormal özellikler karakterlerinin çok önemli bir parçası olan şamanları şu şekilde tanımlamıştır: Şamanizm bir esrime tekniğidir. Şaman bir ruhlar kılavuzudur [psykhopompos]. Ateşe egemen olma ve büyümlü uçuş gibi uzmanlıkları vardır. Bir trans uzmanıdır. Bu trans sırasında, ruhunun bedenini terk ederek göğe yükselmeye ya da yer altına inmeye giriştiği varsayılır. Egemenliği altına aldığı ruhlarla ilişkiler geliştirir. Ölülerle, cinlerle ve doğanın ruhlarıyla onların aleti hâline gelmeksizin iletişim kurar (Perrin 2011: 24). Şamanlar avın bereketli olması için destani şiirlerini okuyarak bu ilişkiyi kurmaktaydılar. Elbette bu ruhlar memnun edilmesi gereken kurgusal tasarımlardır. Örneğin, Yakut inancına göre, Bay Bayanay adındaki Yakut ormanları ve hayvanlarının en büyük koruyucu ruhu, o kadar masal delisidir ki, ava çıkmadan önceki gece avcılarını mutlaka masal anlatmalıdır ve eğer Bay Bayanay memnun edilmişse onların avlardaki başarısı sağlanmış oluyordu. Hakaslar da hikâye anlatmaya, benzer şekilde, dağların koruyucu ruhuna şu sözlerle hitap ederek başlar: *Dinle ve bize daha fazla hayvan ver ve biz sana daha fazla masal anlatacağız* (Reichl 2011: 97-98).

Michel Perrin *Şamanizm* çalışmasının *Şaman Olmak* başlığında şaman olma sürecini *şamanlık peşinden koşuş, kendiliğinden seçim (şaman seçimine karar veren yardımcı ruhların veya öteki dünyanın varlıklarının potansiyel bir halefi seçmesi)* ve *miras* şeklinde verir (Perrin 2011: 31-35). Şaman adayı ya da şaman olduğunu ilan eden kişi, bu

seçilmişliği ya da oluşu kendi bağlamına açıklarken/sunarken bir trans hâline geçişin somut belirtilerini gözler önüne serer ya da en azından şamanlık uygulamalarında şamanın bu trans hâli daima göze çarpan bir unsurdur. Umay Günay Türk ve Moğollar arasında şaman olmanın yolunu benzer bir şekilde açıklar: (1) adayın isteği olmaksızın davet veya seçim yoluyla kendiliğinden gelen davetle (2) şaman mesleğinin babadan oğula intikali ile (3) şahsi taleple: (a) estetik (rüyalar, hayal veya vecd hâlinin gerçekleşmesi) (b) geleneksel usulle (şaman tekniklerini, ruhların fonksiyon ve isimlerini, mitolojiyi öğrenerek) (Günay 1999). Esasında bir şamanlık unsuru olarak görülen trans hâlinin bir benzerine bâdeli âşıklarda da rastlanmaktadır. Umay Günay, âşıklık geleneğinde *hazırlık, rüya ve uyanış* şeklinde ele aldığı kompleks rüya motifinde âşık adayları uzun süren *hastalıklı* uykularından üç şekilde uyanırlar: (a) Kahraman kendi kendine uyanır, ilk fırsatta eline geçen bir saz ile başından geçenleri anlatır. (b) Kahraman bir süre (3, 6, 7, 20, 40 gün) baygın kalır ve ağzından, burnundan kanlı köpükler gelir. Ehl-i dil bir kişinin sazının teline dokunmasıyla uyanır. (c) Kendi kendine uyanır ama bakışları, hâli, tavri bir acayıptir. Dünya ile ilgisi kalmamış gibidir. Herkes deli olduğunu kabul ederken hâlden anlayan bir kişi sazının tellerine dokunarak, âşık adayının çözülmesini sağlar (1999: 98). Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla anormallik sadece toplumsal değil, aynı zamanda şahsi bir ihtiyaçtır. Çeşitli psikolojik ya da maddi uyarıcılarla erişilebilen bu anormallikler sıradanlığı reddeden insanlar tarafından bizzat arzulan bir unsurdur. Bu arzuların somut yansımaları bazı şiirlerde göze çarpmaktadır:

*“Çün ol bâdeden mest olduk, hayran olduk. (Barak Baba)/ Muhabbet camın içeriz, mest olup serden geçeriz. (Dukakizade, Ahmet)/ Hüsnündür ey dilber, bu aşk ehlin eder hayran. Senin aşkın şarabıdır ciğerleri eder büryan. (İsmail Maşuki)/ Dost elinden dolu içmiş deliyim. Üstü kan köpüklü meşe seliyim. (Pir Sultan Abdal)” (Aslan 2009: 23).*

Hızır, Türk halk inançlarında ve sözlü kültüründe daha ziyade İslami bir motif olarak algılanır. Bununla birlikte Türk boylarının yaşadığı kültürel hareketlilik sürecinde Türk inançlarında ve kültür ekolojisinde geniş bir yer bulabilmesinde, belki de eski Türk kültüründeki ve inançlarındaki bazı sembol ve imgelerin de bir altyapı teşkil ettiği düşünülebilir (Sarpkaya 2015: 99). Hızır darda kalmışlara uğrayan, onların iyiliğini ya da kötülüğünü sınavan ve yine olağanüstü özelliklere sahip olan dini bir şahsiyettir. Halk arasındaki rivayetlerde O'nun sağ baş parmağının kemiksiz olduğu şeklinde bir inanç söz konusudur. *Yumurta var mı, Biraz bulgur verir misin, Yavrum evinden şu muhtaca bir şeyler verir misin* şeklinde yardım vesilesiyle kalplerini sınavdığı kişiler, Hızır'ın bu sınavından başarıyla çıkarlarsa, inanç odur ki, o evden bereket hiçbir zaman eksik olmayacaktır. Hızır benzeri bir tipin eski Türk inançlarında da var olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türk inançlarındaki Boz Atlı Yol İyesi İslamiyet'in kabulüyle birlikte kültürel yapı içinde aynı yapıda ve işlevde kullanılan Hızır'a dönüştürülmüş; özelliklerini bütünüyle kaybetmeyerek İslamiyet'teki Hızır inancıyla bütünleştirilmiştir. Boz Atlı Yol İyesi'nin *Boz Atlı* sıfatının Hızır'a eklenmesi, bu durumun en önemli kanıtı olduğu söylenebilir (Oğuz 2013: 122-123). Aynı durum *Benim elim değil Fadime anamızın eli* şeklinde eli şifalı olduğuna inanılan Umay Ana kültüründe de karşımıza çıkar.

Türk destan, halk hikâyeleri, masal ve fıkra kahramanlarının bir şekilde anormal/aykırı bir şekilde tasarlandıkları görülür. Bununla birlikte bu sözlü anlatıların icracıları da ideal sıradanlığı reddeden anormal tiplerdir. Türki bir ozan şaman gibidir. İcra sırasında bir ilham hâline kapılır ve kendini sazını at gibi sürerken görür (Baldick 2011: 18). Ozanlar icralarının içerisine de kendi karakterlerini yansıtan kahramanlar yerleştirir. Dede Korkut boylarındaki ve diğer bazı sözlü anlatımlardaki kahramanların



(Delü Karçar, Tepegöz, Deli Dumrul, Boğaç Han vb.) çeşitli özelliklerinde *delidolu* ya da *delikanlı* icracı kimliği kendisini gösterir. Deli Dumrul, Deli Karçar, Deli Evren, Deli Karabük gibi kişilerin ortak özellikleri gözünü budaktan sakınmamalarıdır. Yiğit, cesur, acımasız, hesapsız olan bu kişilerin güçlerini, öfkelerini kontrol edemedikleri görülür (Narlı 2013: 58). Onların ayırt edici bu özellikleri icra metinlerinde kolayca fark edilir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, dejenere olmaya yüz tutmuş alp tipinin İslamiyet'in getirdiği manevi kuvvet karşısında mağlubiyetini gösteren en güzel hikâyelerden birisidir (Kaplan 2014: 56). Bir zorba olan Deli Dumrul cehaletinin kurbanı olarak Azrail'e meydan okumuştur: "*Deli Dumrul aydur: Mere kavatlar yigidünizi kim öldürdi? Ayıttılar: Vallah big yiğit Allah Taaladan buyruk oldı, al kanatlu Azrail ol yigidün canın aldı. Deli Dumrul aydur: Mere Azrail didiğünüz ne kişidür kim adamın canun alır.*" (Ergin 2011: 177). Yine bu aykırı özelliklere sahip kahraman, kuru çayın üstüne yaptırdığı köprüden rızasıyla geçenden otuz akçe, geçmeyendense döve döve kırk akçe almasını bilir: "*Meğer han'um, Oğuzda Duha Koca oğlu Deli Dumrul dirler bir er var-idi. Bir kuru çayun üzerine bir köprü yapdurmış-idi. Kiçeninden otuz üç akça alır-idi, kiçmeyeninden döge döge kırk akça alır-idi.*" (Ergin 2011: 177). Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek boyunda karşımıza çıkan Delü Karçar da en az Deli Dumrul kadar anormal bir tiptir:

*"Dede Korkut böyle diğec Delü Karçar aydur: Mere ne didüğüm yetürün, kara aygırı yarağ-ile getürün didi. ... Delü Karçarı bindürdiler. Dede Korkut kösteği üzdi, turmadı kaçtı. Delü Karçar ardına düşdi. ... Dedeyi kova kova Delü Karçar on belen yir aşurdı ... Dedenin anısı anıtdı, Tanrıya sığındı, ism-i a'zam okıdı. (...) Delü Karçar aydur: Bin buğra getürün kim maya görmemiş ola, bin dahı aygır getürün kim hiç kısrağa aşmamış ola, bin dahı koyun görmemiş koç getürün, bin-de kuyruksuz kulaksuz köpek getürün, bin dahı püre getürün mana didi."* (Ergin 2011: 116-153).

Wylie Sypher'e göre komik kahraman, toplumla mücadeleye girişen, zaman zaman sabotajlar da yapabilen bir figür olmayı seçer. Komik kahraman bir yanıyla isyancı, bir yanıyla bilge, bir yanıyla kurban ve bir diğer yanıyla da toplumsal düzeni bozan bir uyumsuz kişidir. Kahraman böylece bir yandan rasyonel diğer yandan irrasyoneldir (Şahin Yeşil 2012: 72). Gölü mayalayan ve eşeğine ters binen Nasreddin Hoca, Tanrı ve insan ilişkisine farklı bir şekilde yaklaşan Bektaşî, köylü bir delikanlı olarak kel kafasıyla sarayı alt etmesini bilen Keloğlan, zıt tiplerin komikliklerinin icra edildiği Karagöz, hem yol kesen ve baş alan bir haydut hem de halk kahramanı olan Köroğlu veya Robin Hood gibi anlatı kahramanları özgün uyumsuzluk ve irrasyonellik özellikleriyle yaygınlaşmışlardır. Bununla birlikte *Bu kahramanlar içerisinde ideal sıradan tip var mıdır?* sorusuna verilecek yanıt çok büyük bir ihtimalle hayırdır. Öyle ki çoğu kez sözlü anlatılarda bu kahramanlar tahmin edilenden çok daha ileri bir düzeyde anormal özellikler sergilerler. Bazı Nasreddin Hoca fıkralarında bu durum açıkça görülür:

*"Bir gün Nasreddin Hoca'ya sorarlar 'Hoca Efendi, imam osurunca cemaatin ne yapması gerekir?' Hoca der ki 'Hoca osurunca cemaate sıçmak düşer.' (Başgöz 2005: 61)"/ "Hoca bir gün bir çeşmeye varır ki çeşmenin lülesine bir kazık sokmuşlar. Hoca su içmek için kazığı çıkarınca, su fıskırır; Hoca'nın üstünü başını berbat eder. Hoca o vakit der ki 'İşte böyle deli deli aktığın için değil mi, kışına kazığı sokmuşlar.' (Başgöz 2005: 62)"/ "Hoca bir gün dere kenarında abdest almaya varır. Ayakkabılarını çıkarıp yanına kor ve ayaklarını yıkar. Bir de bakar ki ayakkabısının birini su almış götürüyor. Hoca pabucunun peşinden koşarken 'fartadak' osurur ve ayakkabısını götüren suya der ki 'Al abdestini ver pabucumu.'" (Canpolat vd. 2002: 31).*

Bazı durumlarda idealize edilen ve kusurları toplumsal bağlamda yok edilen kahramanlar, bu hâllerleriyle, anormal tiplerin bizzat kendisi olurlar. Bu durum aşırı ciddiyette komiklik unsurlarının belirmesi gibidir. Bu anlamda Köroğlu veya Robin Hood hiç olmadığı kadar anormal tiplerdir. Dursun Yıldırım tarafından *Batı versiyonu* ve *Orta Asya versiyonu* (Yakıcı 2007: 114) olarak kategorize edilen, yaygın bir kabulle genel olarak *Batı versiyonu* ve *Doğu versiyonu* şeklinde iki farklı versiyona ayrılan ve çok çeşitli kolları olan Köroğlu/Göroğlu anlatmalarının baş kahramanı Köroğlu; masal anlatıcısı, meddah ve âşık gibi anlatıcılara bağlı olarak kimi zaman *destan kahramanı*, kimi zaman *masal kahramanı* ve kimi zamansa bir *hikâye kahramanı* olarak anlatılmakta ve sunulmaktadır (Alptekin vd. 2011: 37). Köroğlu anlatıları yapısal olarak çeşitlense de *soylu haydut* Köroğlu bütün anlatılarda anormal özelliklerle yer almasını bilir. Robin Hood isimli asi bir halk kahramanının araştırılması üzerinden Sosyal Haydut kavramı, ilk olarak Eric Hobsbawm tarafından Haydutlar adlı kitabının *Sosyal Haydutluk Nedir?* başlıklı bölümde ortaya atılmıştır (Gür 2008: 46). Sosyal haydutların özellikleri ise şunlardır: (1) kahraman kanun dışılık kariyerine bir suçla değil adaletsizliğin kurbanı olarak başlar; (2) resmi otorite onu suçlamasına rağmen onun yaptığı halkın gözünde suç olarak görülmez; (3) yanlışları düzeltir; (4) zenginden çalar, muhtaç olana ve fakire dağıtır; (5) meşru müdafaa ve intikam dışında asla insan öldürmez; (6) yaşarsa halkının arasına statü sahibi bir insan olarak döner/ aslında halkın arasından hiç ayrılmaz; (7) ona hayran halk tarafından sürekli yardım görmüş ve desteklenmiştir; (8) toplum tarafından dışlanmış kişilerin kalışlıkları ve tuzakları sonucu öldürülür; (9) görülmez ve kolaylıkla ele geçirilemez; (10) yönetim biçiminin temsili krala değil onun despot ve adaletsiz idarecilerine düşmandır (Çobanoğlu 2005: 195). Süpermen gibi günümüzdeki olağanüstü güçlere sahip kahraman tiplerinin atası olarak kabul edilen (Özdemir 2008: 90) bu kahraman tipinin, yönetimlerin kanunsuzlukları ve adaletsizlikleri sonrası oluşan koşullarda belirmediği düşünülebilir. Bu Orta Çağ kahraman tipi Türk kültür ekolojisinde Köroğlu olarak ortaya çıkmıştır. Köroğlu bir anlamda hem erdemli ve halk sever bir kahraman hem de soyguncu, eşkiya ve kaçaktır. Bu insanlar toplumsal bağlamda faydalı ve olumlu görüldüğü için sosyal bir kahraman, yönetimler için kural ve kanunları ihlal ederek sistemi meşgul eden bir haydut; halk tarafından, en azından bir halk grubu tarafından, desteklenmesi, sahip çıkılması, saygı duyulması gereken, saygı duyulan bir anormal tip ve üstün/soylu karakterdir. Bununla birlikte

*“Köroğlu hem halis alp tipi hem de yerleşik Müslüman toplumunun ahlak ölçülerine göre dejenere bir tiptir. Normal bir topluluğu arkasına alamayan Köroğlu düpedüz bir hayduttur. O hâlde Köroğlu nasıl olmuştur da Türk halkı ve aydınları tarafından bir soylu kahraman statüsüne ulaştırılmıştır. Bunun başlıca üç sebebi vardır. Birincisi, aydınların Köroğlu’na metne uygun olmayan bir mana atfetmeleridir. İkinci sebep Köroğlu’nun kaba kuvveti ve dejenere ahlakı sebebiyle her toplumda mevcut olan benzer tipteki insanların ruh hâllerine cevap vermesidir. Üçüncü sebepse Türk halkının bilinçaltında yaşayan alp tipi vasıtasıyla idealleştirilmiş olmasıdır” (Kaplan 2014: 98-99).*

Kültürel bilgilerin, uygulamaların ve kabullerin üretim yerleri, fabrikaları, atölyeleri ve geliştirildiği-değiştirildiği-çeşitlendirildiği kültürel mekânlar olan köy odaları, UNESCO’nun (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi* (2007) ve *Kültürel Anlatımların Korunması Çeşitliliğinin korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi* (2005) bağlamında bir kültürel mekân olarak değerlendirilmiş; 2010 yılında bir sosyokültürel değer olarak UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) listesine alınmıştır. Türkiye’de *yârân*, *barana*, *köy odası* ve *oda*

şeklinde isimlendirilen bu mekânlar *gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların odaları* şeklinde üç farklı toplanma biçimine göre sosyokültürel alanda kurumsallaşmıştır ve aynı zamanda eğlence merkezli eril mekânlardır. Giderlerinin genellikle ortak olarak karşılandığı, nöbetçilik sisteminin olduğu, hayvancılık, köpekçilik, avcılık, çiftçilik, çobanlık, cinsellik, yemek, büyü, deneyimler, hava durumu, definecilik, kişisel ilgi ve alakalar, güncel meseleler, memoratlar vb. meselelerin konuşulduğu, yemek ziyafetlerinin verildiği bu mekânların bir diğer özelliği de *haydutlara ve haydutluklara* ortam hazırlamasıdır. Kendi gruplarını savunan, yazılı olmayan belirli yasaları benimseyen, yabandan gelen yabancı tip üzerinden kendi halk grubunu eğlendiren *mizah eşkıyaları*, köy odalarında, yabandan gelen dilencilere (sadakacılara) ve satıcılara veya grup dışı kişilere (bazen de grup mensuplarına), alaycı, küçük düşürücü eylemlerde bulunurlar; *beyaz adam, uzun adam veya kafasız adam* tiplmeleriyle geceleri korkutma şakaları yaparlar; *ışık söndü ve yalancı köşesi* vb. bazı uygulamalarla toplumsal bağlamda kurban olan bireyleri cezalara çarptırırlar; çok çeşitli oyun, uygulama ve eylemle haydutça bir tavır takınırlar. Bu ve benzeri eylem, kabul ve uygulamalarınsa Anadolu'daki çeşitli köy odalarında değişkenlik ya da çeşitlilik gösterdiğini de söylemek gerekir. Nihayetinde alışılmışın dışında cesaret göstergesi tavırlarla toplumsal değerlere aykırı eylemler gerçekleştirmelerine rağmen *yerleşik düzen mizahi haydutları* (ya da *eşkıyaları*), her zaman belirli ortamlarda aranan, konuşulan, benimsenen, sözü dinlenen kişilerdir. Onlar bu asil veya saygın olmayan tavır ve davranışlarına rağmen, toplum içerisinde kendilerini saygı ve ilgi gören biri yapmayı anormal tavır ve duruşlarıyla başarabilmişlerdir.

### **Sonuç**

Neden Midas modern dünyanın hafızasına silinmeyecek bir biçimde kazanmıştır? Bu sorunun cevabı Midas'ın insanlara yakışmayacak bir biçimde vücuduna eklenmiş eşek kulaklarında gizlidir. Aynı kurgu Oğuz Kağan'da, bir peri ve çobanın uygunsuz ilişkisinden doğan Tepegöz'de, Azrail'e meydan okuyan ve kuru çaya köprü yapan Deli Dumrul'da, olaylara ve durumlara hiç beklenmedik tepkiler veren Nasreddin Haca, Bektaşî ve Temel'de görülür. Hayatın tekdüzeliği ve sıradanlığına bir tepki olarak kurgulanmış bu karakterler anormalliklerin hazzını yaşatır insanoğluna. Sıradanlığı ve tekdüzeliği elinin tersiyle iten insanoğluya bir yandan bu tipleri çeşitli ortamlarda yeniden güncelleyerek yaşatırken, diğer yandan yeni kahramanlar tipleri yaratmaya ve özgün imgeler oluşturmaya devam etmektedir. Superman, Spiderman, Captain America, Hulk, Bruce Banner, Iron-Man, Wonder Women, Catwomen, Flash, Ghost Rider ve Batman bunlardan sadece bazılarıdır. Bu tipler aynı zamanda insanoğlunun tabiatında olan ve ritüel, şenlik ve festivallerde ortaya çıkan anormal yanının temsili gibidir. Her daim yeniden kurgulanan yaşam sahnesinde anormal tipler, hiç olmadığı kadar bir ihtiyaçtır.

Türkün düşünüş biçim ve halk felsefesini evrensel bir duruşla haykıran anormal tipler, Türk ulusal kimliğinin müşterekliklerle yoğrulmuş mayasını oluştururlar. Tüm bunlarla birlikte Nasreddin Hoca, Bektaşî, İncili Çavuş, Karagöz, Keloğlan ve hatta Köroğlu gibi sözlü anlatı ve gösterimlerdeki anormal tiplerin, ulusların halk hafızasında patentini almayı başarmış ulusal markaları olduğunu da belirtmek gerekir. Bu markalar UNESCO'nun *somut olmayan kültürel miras* bağlamında tescillenmeli, bunların geleneksel tekniklerle icralarını gerçekleştiren sanatkarları ve bu unsurları koruyan halk gruplarının özgün içerikler yaratan ustaları ise yine UNESCO'nun *Yaşayan İnsan Hazine*leri bağlamında *somut olmayan kültürel miras üreticileri* olarak değerlendirilmeli; gelenekselleştirilen bu markalar yine özgün tasarımlarla kıyafet, oyuncak, hediyelik eşya, dizi, film, müzik gibi sektörlerde yeniden ele alınmalıdır.

Geleneğin her daim yeniden güncellendiği bir mecra olarak elektronik kültür ortamı da, kendi tiplerini yaratmasını bilmiş, anormal tiplerin yeni sulak alanları olmuştur. TikTok, Vine, Scope ve Youtube gibi sosyal mecraları kullanan ve belirli bir sanal gruba hitap eden bu yeni icracı tipleri (sanal ustalar); özellikle şaka (korkutma şakaları, eşek şakaları, sinirlendirme şakaları, sınama şakaları, kurbanı gafil avlama şakaları vb.), tanıtım (sanat, zanaat, meslek, ülke, şehir, yerel ve ulusal kültür unsurları, bilgisayar, telefon, araba, kıyafet, makyaj, cilt bakımı vb.), eleştiri ya da beğeni (müzik, yemek, mekanlar vb.), aktivite (alışveriş, spor, seyahat, kitap, günlük aktiviteler, çılgınca bir şey yapma, yerel ve kentli imgeleri deneyimleme vb.) ve bilgi düzeyini ölçme (din, genel kültür, aşk, cinsellik vb.) videolarıyla *youtuberlar*, dijital mecralarda ayartıcı yeni gelenekler icat etmekte, oluşturulan bu geleneklerin özgün ustaları gibi davranarak kendi kitlelerini yaratmakta ve sürekli yenilenen tasarımlarla kitlelerini korumaya çalışmaktadır. Bu durum anormal tiplere olan ihtiyacın her türlü kültürel ortamda (sözlü, yazılı ya da elektronik) ortaya çıktığının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

#### **KAYNAKÇA**

- ALPTEKİN, A. B. – H. İÇEL (2011). “Batı Versiyonlarında Köroğlu”. *Milli Folklor*. 91: 37-50.
- AND, M. (2017), *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ARISTOTELES (2001). *Retorik*. (çev. M. H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ASLAN, E. (2009). “Şamanizm ve Şamandan Âşığa İntikal Eden Trans Olgusu”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. III/4: 17-37.
- BALCIOĞLU, S. – F. ÖNGÖREN (1973). *50 Yılın Türk Mizah ve Kültürü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- BALDICK, J. (2010). *Hayvan ve Şaman*. İstanbul: Hil Yayınları.
- BAYAT, F. (2018). *Türk Kültüründe Delilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BONNARD, A. (2006). *İnsan ve Tragedya*. (çev. Y. Atan). İstanbul: Evrensel Yayınları.
- BAŞGÖZ, İ. (2005). *Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca*. İstanbul: Pan Yayınları.
- BOUDELAIRE, C. (2003). *Gülmenin Özü*. (çev. İ. Yalçın). İstanbul: İris Yayınları.
- CANPOLAT, M. – Ş. ŞİŞMANOĞLU (2002). “Fıkra, Gülmece Kuramları ve Anlatım Ortamları”. *Millî Folklor*. 55: 31-35.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2007). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUNDES, A. (2006). “Mitte İkili Karşıtlık: Geçmişe Bakışta Propp/Levi-Strauss Tartışması.” (çev. S. Gürçayır). *Milli Folklor*. 69: 110-117.
- ECO, U. (ed.) (2018). “Antikçağa Giriş”. (çev. L. T. Basmacı). *Antik Yunan*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- EKER, G. Ö. (2014). *İnsan Kültür Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, M. (2011). *Dede Korkut Kitabı-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Evliya Çelebi (1314). *Seyahatname*. C. I. İstanbul.



- EYUBOĞLU, İ. Z. (1977). *Gülen Anadolu*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- GÜNAY, U. (1999). *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HOMEROS (2018). *İlyada*. (çev. A. Erhat ve A. Kadir). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- JUNG, C. G. (2005). *Dört Arketip*. (çev. Z. Aksu Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
- KAPLAN, M. (2014). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KOESTLER, A. (1997). *Mizah Yaratma Eylemi*. (çev. S. Kabakçioğlu-Ö. Kabakçioğlu). İstanbul: İris.
- LUIS, J. (2018). *Düşsel Varlıklar Kitabı*. (çev. C. Üster). İstanbul: İletişim Yayınları.
- NARLI, M. (2013). *Edebiyat ve Delilik, Türk Roman ve Öyküsünde Deliler ve Delilik*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- OĞUZ, M. Ö. (Ed.) (2005). *Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- OĞUZ, M. Ö. (2013). “Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları, ‘Boz Atlı Hızır’ ve ‘Ren Geyikli Noel Baba’ İkiliminde Türklerde Yılbaşı ve Bir Yaklaşım Denemesi”. *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları: 77-93.
- ÖZDEMİR, N. (2008). “Kültürel Ekonomik İmge Olarak Nasreddin Hoca.” *Millî Folklor*. 77: 11-20.
- PERRIN, M. (2011). *Şamanizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- PLATON (2013). *Devlet*. (çev. H. A. Yücel-M. A. Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- REICHL, K. (2011). *Türk Boylarının Destanları*. (çev. M. Ekici). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SANDERS, B. (2001). *Kahkahanın Zaferi Yıkıcı Tarih Olarak Gülme*. (çev. K. Atakay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SAPKAYA, S. (2015). “Dede Korkut Kitabı’nda Olağanüstü Tipler”. *Millî Folklor*. 107: 97-107.
- SOPHOKLES (2018). *Kral Oidipus*. (çev. B. Tuncel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ŞAHİN YEŞİL, S. (2012). “Uyumsuzluk Kuramı Bağlamında ‘Yaşlı Bilge Adam’ ve ‘Oyuncu’nun İşlevleri: Nasreddin Hoca Neden Komiktir?”. *Millî Folklor*. 96: 67-73.
- YAKICI, A. (2007). “Halk Anlatılarında Yer Alan Köroğlu Tipleri ve Âşık Köroğlu’nun Bu Tipler Arasındaki Yeri”. *Millî Folklor*. 76: 113-123.



## OSMANLICA TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ'NE BİR BAKIŞ\*

Şaziye DİNÇER BAHADIR\*\*

### ÖZET

*Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanında geçirilen süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin üretildikleri bağlam düşünüldüğünde teori ve pratikte birçok bilgi içerir. Ancak bu bilgilerin çoğu günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır. Tıp metinleri okunurken kimi tıbbi terimleri anlamlandırmakta ve okumakta güçlük çekilebilir. Bu konuda ilk başvuru kaynaklarından birisi de Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural'ın hazırlamış olduğu, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü'dür. Dört bölümden oluşan sözlük, Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca tıp terimlerini içermektedir. Ancak bu sözlük, kimi tıbbi terimleri karşılama hususunda çok da yeterli olamamaktadır. Bu çalışmada farklı yüzyıllara ait tıp metinlerinin dizin kısmı taranıp söz konusu sözlükte bulunamayan tıbbi terimler tespit edilecek, adı geçen sözlüğün Türkçenin tıp terimlerini karşılayabilme kapasitesi de değerlendirilmiş olacaktır. Belki de bu alanda özellikle de XVII-XVIII. yüzyıllar arasındaki eserlerde geçen tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğünün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmış olacaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** Tıp metinleri, Tıp Terimleri, Tıp Terimleri Sözlüğü.

## A VIEW OF THE OTTOMAN TURKISH MEDICAL TERMS DICTIONARY

### ABSTRACT

*Historical medical texts are of paramount importance in showing the processes in the field of medicine from past to present. When considering the context in which these texts were produced, there are a great number of theoretical and practical information. However, most of this information has lost their validity today. These texts are of importance in terms of terminology. Difficulties may be lived in interpreting and reading certain medical terms when reading medical texts. The first source referenced in this regard is the Ottoman Turkish Medical Terms Dictionary prepared by Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin Ihsanoglu and Suat Vural which was published by Turkish Historical Society. This dictionary consisting of four chapters includes medical terms in Ottoman Turkish, Turkish and French languages. However, this dictionary is not sufficient in providing counterparts of certain medical terms. In this study, the index of medical texts belonging to different centuries will be searched and the medical terms that cannot be found in the mentioned dictionary will be identified. The capacity of Turkish to provide counterparts of medical terms will also be evaluated with this process. This may result in the necessity of preparing a new medical terms dictionary related to medical terms in this field.*

**Keywords:** Medical Texts, Medical Terms, Medical Terms Dictionary.

---

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 21.07.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 06.11.2020**

\* Bu çalışma, 18-21 Haziran tarihleri arasında Kırşehir'de düzenlenen XI. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRŞEHİR; ORCID: 0000-0002-8927-2672, E-posta: saziyedincer35@gmail.com

## Giriş

Sözlükler, belli bir dönemde kullanılan sözcük ve deyimleri muhafaza eden ve kimi zaman başka dillerdeki karşılıklarını da veren başvuru kaynaklarıdır. Günümüzde birçok alanın kendine özgü terim sözlükleri mevcuttur. Biyoloji Terimleri Sözlüğü, Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Felsefe Terimleri Sözlüğü vb. gibi bilim ve sanat terimleri sözlükleri oluşturulmuştur. Bu terim sözlüklerinden birisi de Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü'dür.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, tarihî tıp metinlerinin okunması esnasında yararlanılabilecek bir sözlüktür. Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanında geçirilen süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin üretildikleri bağlam düşünüldüğünde teori ve pratikte birçok bilgi içerdiği görülür. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır.

Tıp terimleri sözlüklerinin, sözlükçülük bağlamından baktığımızda, başka bir özellikleri de bilginin nasıl aktarıldığını göstermeleridir. Buradaki bilgi aktarımı hususunu şu şekilde örneklendirebiliriz.

*Mossensohn, "Nasıl ki bilginin hareket etmesi mutlak olarak biri tarafından elde edileceği anlamına gelmiyorsa bilgi aktarımı da kısır bir iletme yol açabilir. Bilginin başarılı olarak benimsenebilmesi için şu iki yaklaşımdan biri gereklidir. Ya yabancı bir kültüre ait bilginin farklı bir şeye ya da farklı kültürün tanıdık bir şeye dönüştürülmesi gerekir. Bilginin yolculukları yalnızca insanların, fikirlerin ve aletlerin hareketinden ibaret değildir. Başarılı bilgi akışları insanların, fikirlerin ve aletlerin uyumluluğunu ve değişimini de kapsayan hareketin ve içeriğin sonucunda oluşur." demiştir (Mossensohn 2018: 107).*

Bilim tarihi anlatısı büyük buluşlar ve o buluşları gerçekleştiren bilim adamları üzerine kuruludur. Bu yönüyle "geleneksel" tarih anlatısına da çok benzer. "Geleneksel" dediğimiz bu tarih anlatısının odağını devletler, onları kuran veya yıkan büyük siyasi önderler oluşturur. Büyük resmi çizen bu tarih anlatısı kimi ihmalleri de beraberinde getirir. Söz gelimi bilimsel devrimden söz edilirken genellikle Orta Çağ sonrası Avrupası dışında olup bitenlere pek gönderme yapılmaz. Bu pencereden bakacak olursak Osmanlıların kendilerine özgü bir buluşları yoktur. Böylelikle "geleneksel" bilim tarihi yazıcılığı içinde kolayca ihmal edilirler. Fakat bilimin birikimle ilerleyen bir süreç olduğu, her toplumun kendi içinde bilgiyi alma ve aktarma mekanizmalarının bulunduğu da bir gerçektir. Osmanlılar veya Batı dışı herhangi bir toplum çok büyük bir buluşa imza atmamış olabilir. Ancak daha gerçekçi bir bilim tarihi yazabilmemiz için o insanların da neler yaptığını bilmemiz gerekir. Sonuçta Osmanlılar da insandı hasta oluyorlardı. Tedavi olmak için tıp bilgisine ihtiyaç duyuyorlar yahut köprü yapabilmek için fizik bilgisine gereksinim hissediyorlardı. Elbette bu bilgilerin alındığı, işlendiği, aktarıldığı mekanizmalara sahiptiler.

Söz gelimi geleneksel bir tababet yöntemi herhangi bir savaşta esir edilen bir askeri tedavide kullanılıyor, tedavi olan asker öğrendiği yöntemi kendi ülkesine taşıyordu. Kısacası evrensel bilim tarihi bugün bilmediğimiz pek çok karşılaşma ve etkileşimin sonucu meydana geliyordu. Küçük bir benzetme yapacak olursak bir nehir yüzyıllarca alüvyon taşır. Alüvyonları taşıdığı bölgede verimli bir ova oluşur. Bu ovayı meydana getiren toprakların nereden geldiğini hangisinin verime ne ölçüde katkıda bulunduğunu söylemek pek zordur.

İşte son zamanlarda örnekleri çoğalan mikro araştırmalar “geleneksel” bilim tarihi yazınının eleştirilmesine ve yeniden gözden geçirilmesine sebep oluyor. Böylelikle, bilim dediğimiz şeyin aslında insani bir olgu olduğunu geçmişten günümüze tıpkı Avrupa’da olduğu gibi Hindistan’da, İran’da, Çin’de, Türkiye’de de bulunduğunu gösteriyor. Gün yüzüne çıkmaya başlayan Osmanlı tıp metinlerinin evrensel bilim tarihi yazınına katkı sağlayacağını söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü’nün de tekâmül etmesinin evrensel bilim tarihi yazınına hizmet olacağını belirtmeye gerek yoktur. Metinlerden yaptığımız, sözlükte bulunmadıklarını tespit ettiğimiz terimler, daha kapsamlı bir derleme çalışması için bir tür davet mahiyetindedir.

Terim sözlükleri uzmanlık alanlarında meslek erbabının kullandığı, özel dilde bulunmayan ya da sık kullanılmayan terimleri içeren sözlüklerdir. Terim sözlükleri ele alınırken çalışılan alanın bilim dili ön plana çıkarılır. Böylece insanlığın ortak mirasına katkımız, kültür alış verişine yatkınlığımız daha berrak biçimde izlenebilir. Çalışmamız da kaynağını bu düşünceden almaktadır. Daha iyi bir terimler sözlüğü için ne yapılabilir sorusuna cevap bulma gayretidir.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü özellikle XVI, XVII ve XVIII. yüzyılda kaleme alınmış tıp metinlerinin çözümlenmesi esnasında gerek organ isimleri gerekse hastalık isimlerini içinde barındırması açısından zaman zaman fayda sağlamaktadır. Dört bölümden oluşan sözlük, Osmanlıca, Türkçe ve Fransızca tıp terimlerini kapsamaktadır. Ancak bu sözlük, kimi tıbbi terimleri karşılama hususunda çok da yeterli olamamaktadır. Bu alanda yapılan metin çözümlerinde Redhouse Sözlüğü, Zafer Önler tarafından hazırlanmış olan Tarihsel Tıp Terimleri Sözlüğü, Bedeviyan Lugatı gibi sözlükler daha yol göstericidir.

Çalışmamızda Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü’ne çoğu zaman başvuru alan dönemlerden XVII ve XVIII. yüzyıllara ait dört eser seçilmiştir. Bu eserler; Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ (LM), Gâyetü’l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni’l-İnsân (GB), Netîcetü’l-Fikriyye fî Tedbîr-i Velâdeti’l-Bikriyye (NF) ve Gâyetü’l-Müntehâ fî Tedbîri’l-Merzâ’ (GM) dır. Söz konusu dört eserin dizini taranmış organ isimleri, hastalık isimleri ve diğer terimler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu isimlerin Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü’nde olup olmadığı kontrol edilmiştir. Sözlükte bu terimlerin bulunmadığı görülmüştür. Bu tespitle beraber bu alanda tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğü’nün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmış olacaktır.

### **1. Organ İsimleri ve Anatomik Bölgeler/Oluşumlar**

bâselik (Ar.) Şah damarı, baş damarı, boynun iki yanında yürekten başa çıkan atar damarlardan her biri, ciğer damarı. (GB)

bâzû (Far.) Kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı, pazı. (GB) (NF)

benâm (Ar.) Parmak ucu. (LME)

bîni (Far.) Burun. (LME)

dehen (Far.) Ağız. (LME)

dehân (Far.) Ağız. (NF)

dendân (Far.) Diş. (NF)

dest (Far.) El. (NF)

enâmil (Ar.) Parmak uçları. (NF)

güş (Far.) Kulak. (NF)



karūre (Ar.) Göz bebeği. (NF, GB)

mağz (Far.) Beyin, dimağ; ilik. (LME)

miā' (Ar.) Bağırsaklar. (NF)

pā (Far.) Ayak. (LME)

pistān (Far.) Meme. (NF)

ricl (Ar.) Ayak. (LME)

rū (Far.) Yüz, çehre. (NF)

rūde (Far.) Bağırsak. (LME)

šā'īm (Ar.) İnsan vücudundaki üç ince bağırsağın ikincisine verilen ad. (GB)

ser (Far.) Baş. (LME)

šimāh (Ar.) Kulak. (NF)

## **2. Damar İsimleri**

eḡal (Ar.) Ortadamar.

evride (Ar.) Toplardamarlar. (NF)

Óırķu'n-nesa (Ar.) Uyluğun dış tarafından topuğa kadar uzayan damarın ismi. (GB)

Óırķü'l-cebhe (Ar.) İki kaş arasındaki damara verilen ad. (GB)

ķifāl (Y/Ar.) Şahdamar, baş damarı, kolda dirseğin iç tarafında olan kıvrımdaki damarların üstünde yer alır. (GB)

šāfin (Ar.) Ayaktaki toplardamar, incik üstünden uzanıp iç topuğa kadar uzanan damarın adı. (GB)

## **3. Hastalık İsimleri**

ābile (Far.) Sivilce. (LME)

Óamel (Ar.) Sürgün, iç sürmesi. (GB)

ašamm (Ar.) Sağır, işitmez. (NF)

ašfer (Ar.) Sarılık. (GM)

āzeh (Far.) Vücutta çıkan siğil. (LME)

bādišnām (Far.) Vücutta yer yer beyaz ve alaca leke meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık, abraşlık, sam lekesi. (GB)

behak (Ar.) İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık. (GM, GB)

beliņa (?) Bir cins zehirli hastalık. (GB)

beyāz (Ar.) Gözün kornea tabakasında meydana gelen beyaz leke; keten. (GM)

bîhr (Ar.) Ağız kokusu, ağzın kötü kokması şeklinde bilinen rahatsızlık. (GB)

buhrān (Ar.) Hastalığın en ağır dönemi nöbet, kriz. (GB)

cüdām (Ar.) Cüzam hastalığı miskin hastalığı, lepra (insan vücudunda onulmayan çibanlar ve yaralar meydana getiren bir tür bulaşıcı deri hastalığı). (GB)

dāmğül (Far.) Şişkin kitle, ur. (LME)

debilāt (?) Ur, şiş, çiban olup üç türü vardır. (GB)

dıķ(ķ) (Ar.) İnce ağrı, erime hastalığı, verem. (GB, LME, GM)

fālic (Ar.) Felç, inme. (GB)

ferāmuşī (Far.) Unutkanlık. (LME)

ğats (Ar.) Batma. (NF)

ħariş (Far.) Kaşıntı. (LME)

ħaşā (Ar.) Nefes darlığı. (GM)

hikke (Ar.) Kaşıntı. (NF)

Óırķu'n-nisā (Ar.) Siyatik. (GM, GB)

kübād (Ar.) Karaciğer iltihabı. (LME-NF)

lāķve (Ar.) Ağız çarpılması, yüz felci. (GB)

lińet (Ar.) İshal. (GB)

mağs (Ar.) Göbek burusu, göbek sancısı. (GB)

pālū (Far.) Siğil. (LME)

pīs (Far.) Vücutta yer yer beyaz ve kırmızımtırak siyah lekeler bırakan bir hastalık. (LME)

rebv (Ar.) Astım, astım hastalığı. (GB)

rih (Ar.) Romatizma, yel. (NF)

teşńic (Ar.) Spazm ağrısı gibi ağrılar, kasılmalar. (GM)

żafere (Ar.) Bir tür katarakt, göz ağrısı sonunda göz pınarlarından bir perdenin oluşması ve gözün siyahımı kapaması. (GB)

zelķ-ı emÓā (Ar.) Şiddetli ishal. (GB)

zıķķī (Ar.) İstiska, siroz türlerinden biri. (GB)

zor (Far.) Dizanteri, bağırsak iltihaplanması. (GB)

#### **4. Vücut Sıvıları**

Óabre (Ar.) Gözyaşı. (LME)

şadığ (Ar.) Yaradan akan sarı su, irin. (LME)

#### **5. Tıpla Bağlantılı Diğer Terimler**

abistan (Far.) gebe, hamile. (LME)

bürū (Ar.) Hasta iyiliğe yüz tutma. (NF)

ħublā (Ar.) Gebe. (NF)

indimal (Ar.) Yara iyi olma, kapanma. (NF)

muŖalece (Ar.) İlaç kullanma, ilaç. (NF)

müdirr (Ar.) İdrar söktürücü. (NF)

riĥî (Ar.) Mide ve karında olan gaz. (GM)

taŖtis (Ar.) Aksırtma. (NF)

### **Sonuç**

Tarihî tıp metinleri geçmişten günümüze tıp alanındaki süreçleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu metinlerin, her ne kadar günümüzde geçerliliğini yitirmiş olsa da, teori ve pratikte birçok bilgi içerdiği görülür. Aynı zamanda bu metinler, terminoloji bakımından da önem taşımaktadır.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, alanındaki ilk sözlük olması nedeniyle önemlidir. Ancak bazı terimlerin sözlükte yer almaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Örneğin behak (insanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık), dıĥ(ĥ) (ince ağrı, erime hastalığı, verem), Ŗırĥu'n-nisâ (siyatik), kübâd (karaciğer iltihabı) gibi terimlerin taradığımız eserler içinde birden fazla eserde bulunup sözlükte yer almaması dikkat çekicidir. Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü her ne kadar bazı eksiklikleri olsa da bundan sonraki çalışmalara bir kılavuzluk işlevi üstleneceği tartışmasızdır. Unutulmaması gereken diğer şey ise sözlüğün zamanla tekâmül ettiğiğidir.

Terim sözlüğü hazırlamak kolay bir iş değildir; mesela Osmanlıca tıp terimlerinden oluşan bir sözlüğü hazırlamak için anatomiden, farmakolojiye pek çok bilim dalından istifade etmek gerekir. Tabi eski metinlerin taranması konusunda Osmanlıca bilgisine de ihtiyaç duyulacaktır. Yani farklı alanlarda uzmanlığa sahip birçok kişinin eşgüdümlü çalışmayla oluşturacağı sözlük, ihtiyaca daha iyi cevap verebilecektir.

Eski tıp metinlerini çözümleme esnasında karşılaşılan güçlüklerde Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü bir kılavuz vazifesi görmektedir. Ancak çalışmamıza baktığımızda söz konusu sözlüğün çok da yeterli olmadığı görülecektir. Bununla birlikte bu alanda tıbbi terimlerle ilgili yeni bir tıp terimleri sözlüğünün hazırlanmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Hazırlanacak daha kapsamlı bir sözlük, bu alanda çalışmak isteyenlere büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

### **Kısaltmalar**

- LM : Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ;  
G : Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân  
NF : Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye  
GM : Gâyetü'l-Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ

### **KAYNAKÇA**

- AYVERDİ, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lügatı*. İstanbul: Bilnet Matbaacılık.
- BAHADIR, Ş. D. (2019). *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Netîcetü'l-Fikriyye*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.



- BEDEVIAN, A. K. (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Argus and Papazian Presses*. Kahire.
- DEVELLİOĞLU, F. (2001). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİNAR, T. (2013). *Müderriş Hasan Efendi'nin Gâyetü'l-Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ'sı (İnceleme, Metin, Dizinler)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ELBİR, Z. G. (2000). *Sâlih bin Nasrullah, Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MOSENHOHN, M. S. (2018). *Osmanlıda Bilim*. (çev. Kübra Oğuz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MURAD, S. (2009). *Derviş Siyâhî Lârendevî Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ (Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖNLER, Z. (2019). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UNAT, E. K. vd. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.





## KIRIM KARAYCASININ SÖZVARLIĞINA *KRIMKAYLARIN ATALAR SOZI* METNİNDEN KATKILAR\*

Hüseyin YILDIZ \*\*  
Abdulkadir ÖZTÜRK\*\*\*  
Tuba GÜNER TÜRKİYILMAZ\*\*\*

### ÖZET

*Trakay ve Haliç ağızlarıyla birlikte Karayca'yı oluşturan üçüncü ağız olan Kırım Karaycasının günümüzde artık konuşuru bulunamamakta ve Kırım Karaycası yerini Kırım Tatarcasına bırakmış olmaktadır. Kırım Karaycası üzerine gerek Türkiye'de gerekse dünyada sınırlı çalışma yapılmış olup, sözcük varlığı üzerine bu alandaki en yeni çalışma "Kırım Karaycası Türkçe Sözlük (KKTS)"tir. Esasen 10000 kelimelik "A Crimean Karaim-English Dictionary"nin çevirisi olan bu sözlük Kırım Karaycasını merkeze alması ve kapsamlı literatürü ile önem arz etmektedir. Bununla beraber Tuba Güner'in yüksek lisans tezinde kullandığı iki metinden biri olan çalıştığı, Ercan Alkaya'nın konuyla ilgili iki çalışmasının bulunduğu, Yu. A. Polkanov'un 1995 yılında Bahçesaray'da yayımladığı 'Kırım Kayların atalar sozı' isimli çalışma bahsi geçen sözlüğün korpusu dışında tutulmuştur. Mezkur yüksek lisans tezinin ilgili kısmının yeniden ve titizlikle ele alınarak, Kırım Karay Atasözleri üzerine yapılmış BBCK, DSCK, KK, KKO, KTBH, P-VII, SKRP, SKRP-H kısaltmasıyla gösterilen çalışmalarla karşılaştırmalar yapılarak Kırım Karaycasının sözcük varlığına dahil edilmesi gerektiği düşünülen 119 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 100'ü KKTS'de bulunmayan sözlerden, 19'u ise KKTS'de farklı biçimlerde bulunan sözlerden oluşmaktadır.*

**Anahtar Kelimeler:** Karayca, Kırım Karay Ağızı, Atasözleri, Sözcük Varlığı.

## CONTRIBUTIONS TO THE VOCABULARY OF CRIMEAN KARAIM FROM THE TEXT *KRIMKAYLARIN ATALAR SOZI*

### ABSTRACT

*Crimean Karaim, which is the third dialect that forms Karaim with Trakai and Halic dialects, has not to be found speakers today and Crimean Karaim has been replaced by Crimean Tatarish. Limited work has been done on the Crimean Karaim both in Turkey and around the world and the most recent work in this field on vocabulary is "Kırım Karayca Türkçe Sözlük (KKTS)". In fact, this dictionary, which is a translation of "a Crimean Karaim-English Dictionary" with 10000 words, is important with its centralization of Crimean Karaim and its extensive literature. However, one of the two texts used by Tuba Güner's master's thesis, which contains two works by Ercan Alkaya on the subject, Yu. A. Polkanov's work "Kırım Kayların Atalar Sozı", published in Bahcesaray in 1995, was excluded from the corpus of the aforementioned dictionary. The relevant part of the aforementioned master's thesis has been reviewed meticulously and comparisons have been made with the studies shown with the abbreviations BBCK, DSCK, KK, KKO, KTBH, P-VII, SKRP, SKRP-H on Crimean Karaim proverbs. As a result of the examination, 119 words that are thought to be included in the vocabulary of the Crimean Karaim were identified. 100 of these words consist of words that are not found in the KKTS and 19 of them consist of words in different forms in the KKTS.*

**Keywords:** Karaite, Crimean Karaim Dialect, Proverbs, Vocabulary.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 26.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Bu çalışma, Ordu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen B-1824 numaralı "Karayca Metinler (Çeviri-Metin-Dizin-Kelime ve Ek Analizi)" adlı projeden hareketle oluşturulmuştur. ODU-BAP birimine desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU;  
ORCID: 0000-0002-8055-7946, E-posta: turkbilimci@gmail.com

\*\*\* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU;  
ORCID: 0000-0002-3077-458X, E-posta: kadirozturk38@gmail.com

\*\*\*\* Yüksek Lisans Mezunu, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORDU;  
ORCID: 0000-0002-3165-714X, E-posta: tuba-gnr@hotmail.com

## Giriş

Türk dilinde atasözleri üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunlar arasında tarihî Türk lehçelerini konu alanı seçenler (Sertkaya, 1983; Yıldız-Öztürk, 2016; Ercilasun, 2020 vb.) olduğu gibi, çağdaş Türk lehçelerini konu edinen (Yıldız, 2003; Çobanoğlu, 2004; Aydoğmuş, 2018; Bekar, 2019 vb.) çalışmalara da rastlanmaktadır. Karay atasözleri üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak W. Radloff tarafından 1896 yılında yayınlanan “Proben der Volkslitteratur der Nördlichen Türkischen Stämme. Theil VII. Die Mundarten der Krym (= P-VII)” adlı eserde Karay atasözlerine yer verilmiştir. 1910 yılında R.S. Kefeli tarafından hazırlanan ve S. Peterburg’da basılan “Atalar Sozı” başlıklı kitap, 1928 yılında Filonenko’nun yazdığı “Atalar Sozı” başlıklı makale ile B. Kokenaj’ın kaleme aldığı “Ata Sezleri Krymly Karajlarnyn” başlıklı makale Kırım Karay atasözleri üzerine yapılmış ilk çalışmalar olarak gösterilebilir. XX. yüzyılın sonraki yıllarında yayımlanan önemli çalışmalar arasında Włodzimierz Zajaczkowski’nin ‘Die krimkaraimischen Sprichwörter’ (1959), O. Ya. Prik’in ‘Очерк грамматики караимского языка (Крымский диалект)’ (1976) ve Y. A. Polkanov’un ‘Kırımka[ra]ylarnıñ Atalar-Sozı’ (1995) başlıklı çalışmaları sayılabilir. XXI. yüzyılda bu çalışmaların sayısı hızla artmakta ve Çulha 2002<sup>1</sup>, Alkaya<sup>2</sup> 2006a, Alkaya 2006b, Altınkaynak 2006, Çulha 2010<sup>3</sup>, Jankowski 2014<sup>4</sup>, Koçak 2017<sup>5</sup> ve Hünerli 2018<sup>6</sup>, Kırım Karay atasözlerine doğrudan yer veren çalışmalar olarak dikkat çekmektedir.

<sup>1</sup> Tülay Çulha, ‘Sereya Şapşal’a Göre Karay Türkleri ve Karayca’ başlıklı uzun çalışmasının 143-144. sayfaları arasında 7 atasözüne yer vermektedir.

<sup>2</sup> Ercan Alkaya 2006 yılında Kırım Karay atasözleri üzerine iki çalışma yayınlamıştır. Alkaya 2006a’da Türkiye Türkçesi ile Kırım Karaycasında ortak olan ve Polkanov 1995’te verilen 208 atasözü önce ‘1. Tam benzerlik gösterenler; 2. Bir veya birden fazla sözcüğü farklı olanlar ve 3. Aynı düşüncelerin fazla, eksik veya farklı sözcüklerle anlatıldığı atasözleri’ olmak üzere üç başlıkta kısaca ve birkaç örnek verilerek sınıflandırılmış, ardından da atasözlerinin listesi Türkiye Türkçesine aktararak verilmiştir. Alkaya 2006b’de ise Polkanov 1995’ten tespit edilen dil ve sözle ilgili 77 atasözü önce sekiz başlıkta değerlendirmeye tabi tutulmuş, sonuç bölümünün ardından da Türkiye Türkçesine aktararak listelenmiştir.

<sup>3</sup> P-VII’nin Türkiye Türkçesindeki neşridir.

<sup>4</sup> Henryk Jankowski, 2014 yılında yayımladığı ‘Bikenesh Bakkal’s proverbs and some features of the sound system of Crimean Karaim’ başlıklı makalesinde Kırım Karaycasına ait 30 atasözünün Kiril, İbrani ve Latin harfli yazımlarıyla İngilizce tercümesini vermektedir.

<sup>5</sup> Murat Koçak, 2017 yılında sunduğu ‘Atasözlerine Yansıyan Karay Kimliği’ başlıklı bildirisinde Karay Avazı dergisinin 1935 yılında yayımlanan 8. sayısında yer alan ‘Kart da kartajmahan sezler’ başlıklı yazıda yer alan on bir başlık altında sınıflandırılan atasözlerinin bir kısmını Türkiye Türkçesine aktararak vermektedir. Koçak 2017’de bazı kısımların ilgili konu başlığına girdiği hâlde atlandığı görülmektedir. Sözelimi KA 3’te yer alan ‘Karajlar’ başlığı altında *Ketes saħaha—koj uħtu karyn arabaha* sözü de bulunmaktadır. Ancak aynı başlığa yer verilen Koçak 2017’de bu söz atlanmıştır. KA 2-3’te ‘Dinlik’ başlığı altında yer verilen *Teħaha konhurow tartad, kenesaha dzymat indemegen dzachtajd* sözünün Koçak 2017’de gösterilen ‘İnanç’ başlığı altında bulunmadığıdır. Bununla beraber Karaj Awazy dergisinin aynı sayısında ‘Ata-sezleri Krymly Karajlarnyn, ystyrdy B. Kokenaj’ künyesiyle verilen 19-22. sayfalar arasında yer alan dört sayfalık bir yazı da bulunmaktadır. Koçak 2017’nin dikkatinden kaçan bu yazı, derginin tam hâline erişememekten de kaynaklanabilir.

<sup>6</sup> Bülent Hünerli, 2018 yılında yayımladığı ‘Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski Adlı Eserde Geçen Karay (Karaim) Atasözleri ve Bunların Ses, Şekil ve Söz Varlığı Açısından İncelenmesi’ başlıklı yazısında N. A. Baskakov, A. Dubinskiy, A. Zayonçkovskiy, V. Zayonçkovskiy, R.M. İjbulatova, H.F. İshakova, K.Musayev ve S.Şapşal tarafından hazırlanıp 1974 yılında basılan “Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski (Karaimce-Rusça-Lehçe Sözlük)” adlı eserden çıkarılan 166 atasözü bulunmaktadır. Sözlükte Karaycanın Trakay, Haliç ve Kırım ağzlarına özgü söz varlığı bulunmaktadır, ancak Hünerli 2018’de hangi sözün hangi ağza ait olduğu belirtilmemiştir.

BK'de Kırım Karay atasözleri üzerine yapılan 13 çalışmadan bahsedilmektedir. BK'de yer almayan<sup>7</sup> ve yukarıda değinilen çalışmaları da dahil ettiğimizde bu sayı 22'ye çıkmaktadır.

### **1. Kırımka[ra]yların Atalar Sozı (= KKA) Adlı Eser Üzerine**

Polkanov'un bu eseri 1995 yılında yazılmış olup Bahçesaray'da neşredilmiştir. Toplam 75 sayfadan oluşmaktadır. Önsöz dışında 12 başlıktan oluşan eserin ilk başlığında Kırım Karayları, Karayca, atasözleri gibi genel bilgiler Rusça olarak verilmektedir. Daha sonra gelen 10 başlık ile bu başlıklar altında listelenen atasözleri üstte Karayca özgün biçim, altta Rusça çeviri olmak suretiyle verilmiştir. Atasözleri bölümü bittikten sonra 12. başlıkta Karay halk takvimi bilgileri sunulmakta; yıl, ay ve gün adları sıralanmaktadır. Eserin satır numaralarıyla<sup>8</sup> birlikte iskeleti şu şekilde gösterilebilir.

'Önsöz'
Atalar Sozı
Sav Bolsun, Bar Bolsun, Ozı Evde Bolsın (4508-4705)
Yol Koklerge Başlana Yerden (4705-4888)
Baksan Bağ Bakmasan Dağ (4888-5027)
Yahşi At Karayğa Kuvat (5027-5095)
Mal Kazanma, Dost Kazan (5095-5227)
Kamillik Sozı Lal Bilen İncidir- Cahillik Sozı Lax Bilen İncitir (5227-5395)
Altın Kumuş Taşdır, Arpa Kurpe Aşdır (5395-5477)
Arslan Bilen Arslan Bol, Kozulen Kozu Bol, Eşek Bilen Eşek Bolma (5477-5590)
Sen Han, Ben Han, Atka Piçen Berme Kişi Yok (5590-5718)
Eki Ayaknı Bir Papuçka Sokmaylar (5718-5900)
Ulug Ata Sanavı (5900-5932)

Bu çalışmada Polkanov'un KKA kısaltmasıyla verilen eserinden derlenen 119 kelime incelenmiştir. Bu kelimeler Kırım Karaycası Türkçe Sözlük ile mukayese edilerek sözlükte bulunmayan 100 kelime ile sözlükte farklı biçimlerde bulunan 19 kelime şeklinde iki ana başlık altında ele alınmıştır. Kendi içinde yapı bakımından *basit*, *türemiş* ve *birleşik* şeklinde üç; tür bakımından ise *isim* ve *fiil* şeklinde iki alt başlığa ayrılan 119 atasözü, toplamda 19 başlıkta tasnif edilmiştir. Bu çalışmaya Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

<sup>7</sup> BK 669-670'te Kırım Karaycasına ait atasözleri üzerine yapılmış 13 çalışmadan bahsedilmektedir. Ancak bu listede bazı eksiklikler olduğu görülmektedir. BK'nin 2011 yılında yayımlandığı dikkate alınırsa, bu yıla kadar yapılmış çalışmalardan Radloff'un P-VII, Çulha'nın 2002 ve 2010 yıllarında yayımladığı çalışmaları ile Alkaya'nın 2006 yılında hazırladığı iki çalışmanın listeye alınmadığı görülür.

<sup>8</sup> Güner'in yüksek lisans tezinde verilen sıra numaraları burada aynen kullanılmıştır. Güner 2018'de iki farklı metin yer aldığı için bu makalenin konusu olan metin 4508. satırdan itibaren başlamaktadır. Güner 2018'de belirtilen KM kısaltması yerine burada KKA kısaltması tercih edilmiştir.



## 2. Kırım Karaycası Türkçe Sözlük (= KKTS) Üzerine

Gulayhan Aqтай ve Henryk Jankowski tarafından hazırlanan, içinde 10000 veri bulunan ve 2015 yılında Poznan'da basılan 'A Crimean Karaim-English Dictionary' başlıklı sözlük 2019 yılında Tülay Çulha tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Eserde oldukça geniş bir korpus bulunmasına rağmen, Polkanov'un bahsi geçen çalışmasına yer verilmemesi sebebiyle, bu makalenin fikri ortaya çıkmıştır.

## 3. Kırım Karaycası Türkçe Sözlük'te Bulunmayan Kelimeler

### 3.1. Basit Kelimeler

#### 3.1.1. İsimler

- (1) **atlas / atlaz** < Ar. *aṭlas* | 'saten; bir tür kumaş'

KKK 5722: **Atlas** *azmaz, kyah'ad<sup>9</sup> osmes<sup>10</sup>*. 'Atlas kırışmaz, kağıt esnemez' [*Атлас азмаз, кяхъад осмес*. 'Атлас не сомнется, бумага не растянется']

KKK 4954: *Dut yapağı saburluk iken<sup>11</sup> atlaz olur<sup>12</sup>*. 'Dut yapağı sabır ile atlas (kumaş) olur' [*Дут йапрагы сабурулык икен атлаз олып*. 'Лист шелковицы терпением в шелк превращают']

- (2) **Azrail / Azrael** < Ar. *'azrā'īl* | 'Azrail'

KKK 4861: *Mal mala yerişinge<sup>13</sup> kadar<sup>14</sup>, azrael<sup>15</sup> caña tokunur<sup>16</sup>* 'Mal mala ulaşınca kadar Azrail cana dokunur' [*Мал мала йеришинге къадар, азраэл джанъа токъунур* 'Пока разбогатеешь, ангел смерти коснется твоей души']

- (3) **bakkal** < Ar. *baqqāl* | 'satılan mal, eşya'

KKK 5874: *Adıñ ne bakkal, h'aq verir<sup>17</sup>, h'aq alır<sup>18</sup>* 'Unvan (satılacak) eşya gibidir: Allah (kader) bir verir, bir geri alır' [*Адынъ-нэ баккъал, хъакъ вэрыр, хъакъ алып*. 'Титул что товар: Доля (судьба) то даст, то отберёт.']

- (4) **batman** < Etü. *batman* | 'ağırlık ölçü birimi'

KKK 4664: *Ana balanı ostirgençek beş batman bok aşar*. 'Anne çocuğu büyütene kadar, beş batman bok yer' [*Ана баланы остыргенчек беш батман бок ашар*. 'Пока мать дитя вырастит, пять пудов дерьма съест.']

- (5) **budala** < Ar. *budalā* | 'aptal, akli kıt olan'

KKK 4663: *Eki anada<sup>19</sup> bir<sup>20</sup> bala, o da<sup>21</sup> budala<sup>22</sup>* 'İki anneden bir çocuk, onun da akli kıt'. [*Эки анада бир бала, о да будала*. 'У двух, дитя растящих, баб умом ребёнок будет слаб.']

<sup>9</sup> KK 97: *kyahat*

<sup>10</sup> KK 97: *osmez*

<sup>11</sup> P-VII 395/149: *ilān* = KTBH 512: *ilen*

<sup>12</sup> P-VII 395/149: *olur* = KTBH 512: *olur*

<sup>13</sup> P-VII 401/298: *järişinçä* = KTBH 518: *yerişince*

<sup>14</sup> Bu kelime P-VII'de yoktur.

<sup>15</sup> P-VII 401/298: *Äzräil* = KTBH 518: 'Azrail

<sup>16</sup> P-VII 401/298: *järişir* = KTBH 518: *yerişir*

<sup>17</sup> P-VII 404/383: *wär* = KTBH 521: *ver*

<sup>18</sup> P-VII 404/383: *al* = KTBH 521: *al*

<sup>19</sup> BVCK 244/8: *ana*

<sup>20</sup> BVCK 244/8: *bër*





(6) **cahil / cail** < Ar. *cāhil* | 'bilmeyen, cahil'

ККА 4926: *Yazı yazmaq ister iseñ-durma kiyat karala, cahil' olmaq ister iseñ ur kalemiñ, parla* 'Cahil olmak istersen kalemini vur, parçala!' [Йазы йазмакъ истэр усень-дурма кийат карала, Джахиль олмакъ истэр усень-ур къалеминъ, парла. 'Если хочешь грамотным быть, не останавливайся, бумагу марай, Если хочешь неграмотным быть, отбрось перо и сломай.']

ККА 5586: *Ohu, ohu babañ kubik cail' bolma* 'Oku oku baban gibi cahil olma' [Оху, оху, бабанъ кубик джаиль болма. 'Читай, читай, но, как отец, болтуном не будь.']

ККА 5364: *Gendinden ğayrısın<sup>23</sup> begenmez cahil'* 'Cahil kendinden başkasını beğenmez' [Гендиндэн ğайрысын бегенмез джахиль. 'Глупцу кроме себя никто не нравится.']

ККА 5261: *Tecrife kııl kiyamilen<sup>24</sup>, soğap<sup>25</sup> kıatma<sup>26</sup> cahilen<sup>27</sup>, bir kun<sup>28</sup> ola cahildan<sup>29</sup>, omrın<sup>30</sup> keçer<sup>31</sup> "vah" bilen<sup>32</sup>* 'Akıllıyla iş yap, cahile cevap verme, bir gün cahil yüzünden hayatın ah! ile biter.' [Тэджрибэ къыл кийамилен, джогъан къатма джахиле, бир кун ола джахилдан, омрын кэчэр «вах» биле. 'Имей дело с мудрым, не отвечай глупцу, в какой-то день от глупца жизнь твоя закончится аханьем.']

(7) **çalmun**<sup>33</sup> < Tü. *çalman* | 'çalman; duvar, çit'

ККА 5618: *Çalmunda<sup>34</sup> teşik hırsızğa eşik* 'Duvarın deliği hırsızın kapısı' [Чалмунда тешик — хырсызğа эшик. 'Дыра забора – дверь для вора.']

(8) **çaman**<sup>35</sup> < Tü. *çaman* | 'inatçı, tembel'

ККА 5038: *Çaman atka<sup>36</sup> kıatçude<sup>37</sup> boluşmaz<sup>38</sup>* 'İnatçı ata kırbaç yardım etmez'<sup>39</sup>. [Чаман атка къамчудэ болушмаз. 'Норовистому коню даже кнут не помогает.']

<sup>21</sup> ВВСК 244/8: *olğan*

<sup>22</sup> КК 105: *budana*

<sup>23</sup> P-VII 394/110: *kaıрысын* = КТВН 511: *ğayrısın*

<sup>24</sup> КК 123: *kamile*, P-VII 398/215: *kamilâ!* = КТВН 515: *kâmile*

<sup>25</sup> КК 123: *soğap*, P-VII 398/215: *çoğap* = КТВН 515: *soğap*

<sup>26</sup> КК 123: *kotma*, P-VII 398/215: *katma* = КТВН 515: *qatma*

<sup>27</sup> КК 123: *cahile*, P-VII 398/215: *çahilâ* = КТВН 515: *cahile*

<sup>28</sup> P-VII 398/215: *şın* = КТВН 515: *gün*

<sup>29</sup> P-VII 398/215: *çahildän* = КТВН 515: *cahilden*

<sup>30</sup> КК 123: *omrın*, P-VII 398/215: *ömrün* = КТВН 515: *ömrin*

<sup>31</sup> P-VII 398/215: *ğäçär* = КТВН 515: *geçer*

<sup>32</sup> P-VII 398/215: *ilâ* = КТВН 515: *ile*

<sup>33</sup> Kelimeye *çalman* biçimiyle Karaycanın Haliç (SKRP 612: *tsalman*) ve Trakay (SKRP 622: *çalman*) ağızlarında rastlanmakta olup aynı biçim Türkiye Türkçesi ağızlarında da geçmektedir: *çalman* '1. İnce çubuklarla çevrilmiş çit (Tokat), 2. Üstü açık, çalılarla ve taşlarla çevrilmiş ağıl (Yalova, Amasya, Tokat, Artvin)' DS-III.

<sup>34</sup> КК 103: *çal munda*

<sup>35</sup> Kelime 'çemen, kimyon' (KKTS 127; KarRPS 623) kaydıyla sözcüğünde yer almaktadır, ancak atasözünde yer alan ve Rusça çeviride belirtilen anlam, eğer bir yazım yanlışlığı değilse, kelimenin Tü. *yaman* kelimesiyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

<sup>36</sup> SKRP-H 272: *atha*

<sup>37</sup> КК 103: *katçu de*

<sup>38</sup> SKRP-H 272: *boluşmit*

<sup>39</sup> SKRP 623: *çaman (t) ð* 'Çаман атха камчудэ болушмыт'. SKRP 623'te *çaman* kelimesi iki farklı madde başında kullanılmıştır. İlk madde başı Trakay (t) ağızına işaret ederek 'tembel, huzursuz' ('1. ленивый | leniwy,

- (9) **ehtimal** < Ar. *iḥtimāl* | 'ihtimal'  
KKA 5749: **Ehtimal** dır deñiz<sup>40</sup> yanar 'İhtimaldir deniz yanar'. [Эхтымал дыр дэньыз йанар. 'Допустимо, что и моро может сгореть (загореться).']
- (10) **ezan** < Ar. *ezān* | 'ezan'  
KKA 5739: *Sağırğa eki kayta ezan oқılmaz*<sup>41</sup> 'Sağır olana iki kere ezan okunmaz'. [Сағьырға эки кэйтэ эзан оқьылмаз. 'Глухому два раза обедню не служат.']
- (11) **harif**<sup>42</sup> < Ar. *'ārif* | 'arif, bilgin, sanatkâr'  
KKA 5321: **Harif** olan añlar, ahmaқ olan dinler<sup>43</sup> 'Arif, bilgili olan anlar, aptal olan dinler' [Хариф олан — анълар, ахмақ олан динлер. 'Хитрый понимает глупый внимает.']  
KKA 4599: *Halk harifdir*<sup>44</sup> *tez duyar* 'Halk bilgilidir çabuk duyar' [Халкъ харифдыр, тэз дуьар. 'Народ хитер, скоро узнает.']
- (12) **imperial** < Fr. *impérial* | 'imparatorluk, imparatorluğa ait'  
KKA 5763: **İmperialnı** buzarım<sup>45</sup>, kefim buzman<sup>46</sup>. 'İmparatorluğu yıkarım, keyfimi bozmat.' [Имперуалны бузарым, кэфим бузмам. 'Золотой разменяю, а удовольствие себе не испорчу.']
- (13) **kahra**<sup>47</sup> < İbr. *כַּחַדָּ* /khda/ | 'sofa, hol'  
KKA 4701: *Kolmagan konaknın ornı* **kahrada** 'Kalmak istemeyen (giden) misafirin yeri sofada(dır)'. [Колмаган конакнын орну кахрада. 'Неостающего (уходящего) гостя место в сенях.']
- (14) **kaltaçem** < ? | '?'  
KKA 5531: *Açuvlanma, kaltaçem*<sup>48</sup> *alışırsın* 'Öfkelenme, ... alışırsın'. [Ачувланма, кьалтачем, алышырсынъ. 'Не сердись, привыкнешь.']
- (15) **kel** < Fa. *kel* | 'kel; saç olmayan'  
KKA 4622: **Ke'ni** de kiyinderseñ kelin bolur 'Keli de giydirden gelin olur'. [Кэльні де кийиндерсень кэлин боур (коруныр). 'Если и ступу приоденешь, она покажется невестой.']
- (16) **kılıf** < Ar. *gilāf* | 'kılıf'

---

2. норовистый | narowisty') anlamlarını, ikinci madde başı ise Kırım (k) ağzına işaret ederek 'kimyon' ('тмин | kmin') anlamını karşılamaktadır. Bu bilgiden hareketle KKTS 127'deki 'çemen, kimyon' anlamının Kırım Karaycasında tespit edildiği anlaşılmaktadır. Ancak SKRP 623'te Trakay ağzına ait *çaman* (l) maddesi içinde verilen atasözündeki anlamın eş değeri Kırım Karaycasında da bulunduğu göre, KKTS'ye bu birinci anlam da ('tembel, huzursuz') eklenmelidir.

<sup>40</sup> KK 105: *deniz*

<sup>41</sup> Bu söze KK'de yer verilmemiştir.

<sup>42</sup> Kelimenin bir diğer varyantı Türk dilindeki *herif* 'adam, herif' biçimidir. Kırım Karay ağzında bu kelimenin her iki anlamda da kullanıldığı tespit edilmektedir: *erif* 'herif' (KKTS 178; SKRP 666).

<sup>43</sup> Bu söze KK'de yer verilmemiştir. P-VII 397/205: *miñläp* = KTBH 515: *tinler*

<sup>44</sup> P-VII 398/207: *harıfıtır* = KTBH 515: *hariftir*

<sup>45</sup> KK 110: *bozarım*

<sup>46</sup> KK 110: *bozmat*

<sup>47</sup> OPIT-II 78'deki bilgiye göre kelime İbranice kökenli olabilir: *кахра* [כַּחַדָּ (Kar. T.)] *сънн* – das Vorhaus, der Flur.

<sup>48</sup> KK 94: *kavtaçem*

ККА 5573: *Minaretini*<sup>49</sup> *hırslan*<sup>50</sup>, ***kılıfını*** *da*<sup>51</sup> *h'adırlar* 'Minaresini çalan kılıfını hazırlar'. [*Минаретыны хырслан, кылыфыны да х'адырлар*. 'Укривший минарет и деревянный футляр для него приготовит.']

(17) **kuľp / kılıp** < Ar. *kuľb* | 'kuľp'

ККА 5778: *Er*<sup>52</sup> *kun*<sup>53</sup> *bardağ suvđa*<sup>54</sup> *barır*<sup>55</sup>, *bir kun*<sup>56</sup> ***kılıpı***<sup>57</sup> *đolđa*<sup>58</sup> *kalır* 'Her gün bardak suya gider, bir gün kulpu elde kalır.' [*Эр кун бардаđ сувђа барыр, бир кун кылыпы кђолђђа калыр*. 'Каждый день кувшин шагает по воду к реке, но однажды остается ручка в руке.']

(18) **kımaç** < Ar. *kuťmāş* | 'kumaş; pamuk, yün, ipek vb.nden makinede dokunmuş her türlü dokuma'

ККА 5719: *Pahasız*<sup>59</sup> ***kımaç***<sup>60</sup> *satılmaz, parasız guzel*<sup>61</sup> *sevilmез*<sup>62</sup> 'Değersiz kumaş satılmaz, parasız güzel (kız) sevilmез' [*Пахасыз кымач сатылмас парасыз гузэль сэвилмэз* 'Без цены шелк но продашь, без денег красотку не полюбишь']

(19) **koget** < Etü. *kök* + Etü. *ot* | 'çimen'

ККА 5812: *Sekirgen*<sup>63</sup> *taşka*<sup>64</sup> ***koget***<sup>65</sup> *minmez*<sup>66</sup> 'Seken taşа çimen binmez'. [*Сэкиргээн ташка когэт минмэз*. 'На подпрыгивающий камень трава не влезет.']

(20) **kuda** < Moğ. *huda* | 'dünür'

ККА 5098: *H'amamda kot tokuškan* ***kuda*** *bolđan* 'Hamamda göt tokuşturan dünür olur'. [*Х'амамда кот токушкан — кђуда болђан*. 'В бане коснулись задами и стали кумовьями. Смысл: шапочное знакомство.']

(21) **lah**<sup>67</sup> < ? 'bir tek, sadece'

ККА 5227: *Қамиллик*<sup>68</sup> *sozi*<sup>69</sup> *lal bilen*<sup>70</sup> *incidir*<sup>71</sup>, *cahillik*<sup>72</sup> *sozi*<sup>73</sup> ***lah***' *bilen*<sup>74</sup> *incitir*<sup>75, 76</sup> 'Bir tek cahilin sözü incitir.<sup>77</sup>' 'Bilginin sözü inci ve değerli taş gibidir'.

<sup>49</sup> KK 117: *minaretini*, ККОА 458: *minaretini*, P-VII 401/287: *минарәни* = КТВН 518: *minareni*

<sup>50</sup> KK 117: *hırsızlagan*, ККОА 458: *xırslan*, P-VII 401/287: *чалђан* = КТВН 518: *çalђan*

<sup>51</sup> Bu söz P-VII'de yoktur.

<sup>52</sup> P-VII 396/165: *här* = КТВН 513: *her*

<sup>53</sup> KK 106: *gun*, P-VII 396/165: *ђун* = КТВН 513: *gün*

<sup>54</sup> P-VII 396/165: *süja* = КТВН 513: *suya*

<sup>55</sup> P-VII 396/165: *warыр* = КТВН 513: *varır*

<sup>56</sup> KK 106: *gun*, P-VII 396/165: *ђун* = КТВН 513: *gün*

<sup>57</sup> KK 106: *kalrı*, P-VII 396/165: *кылыпы* = КТВН 513: *kuľpu*

<sup>58</sup> P-VII 396/165: *kolđa* = КТВН 513: *qolda*

<sup>59</sup> KK 119: *pahasis*, P-VII 405/404: *пахасыз* = КТВН 522: *pahasız*

<sup>60</sup> KK 119: *kumaç*, P-VII 405/404: *кумаш* = КТВН 522: *qumaş*

<sup>61</sup> P-VII 405/404: *đüzäl* = КТВН 522: *güzel*

<sup>62</sup> P-VII 405/404: *cäwilmäc* = КТВН 522: *sevilmез*

<sup>63</sup> P-VII 407/444: *каталађан* = КТВН 523: *qatalaђan*

<sup>64</sup> KK 120: *taşga*, P-VII 407/444: *ташка* = КТВН 523: *taşka*

<sup>65</sup> KK 120: *kuvget*, P-VII 407/444: *ot* = КТВН 523: *ot*

<sup>66</sup> P-VII 407/444: *bitmäz* = КТВН 523: *bitmez*

<sup>67</sup> Kaynaklarda geçmeyen kelime Rusça çeviriye göre 'sadece, bir tek' anlamlarına gelmektedir.

<sup>68</sup> P-VII 400/266: *kämiliđ* = КТВН 517: *kämiliđ*

<sup>69</sup> P-VII 400/266: *cözü* = КТВН 517: *sözi*

<sup>70</sup> P-VII 400/266: *ilän* = КТВН 517: *ilen*

[*кѡамильлик созы лал билен инджи дыр, джахиллик созы лахъ билен инджытыр.* ‘как жемчуг и лал слова мудреца, лишь боль причинит слово глупца.’]

(22) **lal** < Ar. *laʿl* | ‘değerli taş’

ККА 5227: *Қамиллик*<sup>78</sup> *sozi*<sup>79</sup> **lal** *bilen*<sup>80</sup> *incidir*<sup>81</sup>, *cahillik*<sup>82</sup> *sozi*<sup>83</sup> *lah' bilen*<sup>84</sup> *incitir*<sup>85, 86</sup> ‘Bir tek cahilin sözü incitir.’<sup>87</sup> ‘Bilginin sözü inci ve değerli taş gibidir’. [*кѡамильлик созы лал билен инджи дыр, джахиллик созы лахъ билен инджытыр.* ‘как жемчуг и лал слова мудреца, лишь боль причинит слово глупца.’]

(23) **lom** < Rus. *lom* | ‘levye’

ККА 5268: **Lom** *blen*<sup>88</sup> *hıyar*<sup>89</sup> *yıkılmaz fikir blen*<sup>90</sup> *қале*<sup>91</sup> *yıkılır*<sup>92</sup> ‘Levye ile hıyar yıkılmaz ama bilgi ile kale yıkılır.’ [*Лом блен хыйар йыкылмаз, фикир блен қалә йыкылыр.* ‘Ломом (может) и огурец не опрокинется, а умом и крепость завалится.’]

(24) **luri** < Lat. *lorius* | ‘kuş cinsi’

ККА 5239: **Luri**<sup>93</sup> *қуşı*<sup>94</sup> *kemik tapsa*<sup>95</sup>, *evel ölçer*<sup>96</sup>, *soñra yutar, demişler* ‘Luri kuşu<sup>97</sup> kemik bulsa önce ölçer, sonra yutar demişler’. [*Лури қушы кэмик тапса, эвель ольчэр, сонҗра йутар, демишлер.* ‘Говорят, что страус, найдя кость, сначала (ее) измерит, а затем проглотит.’]

(25) **mazlum** < Ar. *mazlūm* | ‘mazlum’

<sup>71</sup> P-VII 400/266: *inçi d̄ip* = KTBH 517: *incidir*

<sup>72</sup> P-VII 400/266: *çahiliñ* = KTBH 517: *cahiliñ*

<sup>73</sup> P-VII 400/266: *cözü* = KTBH 517: *sözi*

<sup>74</sup> P-VII 400/266: *ilän* = KTBH 517: *ilen*

<sup>75</sup> P-VII 400/266: *inçimip* = KTBH 517: *incitir*

<sup>76</sup> Bu söze KK’de yer verilmemiştir.

<sup>77</sup> DSKK 97: ‘Olgun/anamlı söz lal ile incidir, cahil/boş söz acı verip incitir.’

<sup>78</sup> P-VII 400/266: *kâmilîñ* = KTBH 517: *kâmilîñ*

<sup>79</sup> P-VII 400/266: *cözü* = KTBH 517: *sözi*

<sup>80</sup> P-VII 400/266: *ilän* = KTBH 517: *ilen*

<sup>81</sup> P-VII 400/266: *inçi d̄ip* = KTBH 517: *incidir*

<sup>82</sup> P-VII 400/266: *çahiliñ* = KTBH 517: *cahiliñ*

<sup>83</sup> P-VII 400/266: *cözü* = KTBH 517: *sözi*

<sup>84</sup> P-VII 400/266: *ilän* = KTBH 517: *ilen*

<sup>85</sup> P-VII 400/266: *inçimip* = KTBH 517: *incitir*

<sup>86</sup> Bu söze KK’de yer verilmemiştir.

<sup>87</sup> DSKK 97: ‘Olgun/anamlı söz lal ile incidir, cahil/boş söz acı verip incitir.’

<sup>88</sup> KK 116: *bilen*, P-VII 401/284: *ilän* = KTBH 518: *ile*

<sup>89</sup> KK 116: (*külünk*) *hıyar*, P-VII 401/284: *hicar* = KTBH 518: *hisar*

<sup>90</sup> KK 116: *bilen*, P-VII 401/284: *ilän* = KTBH 518: *ilen*

<sup>91</sup> KK 116: *kale*, P-VII 401/284: *kal’ä* = KTBH 518: *qa’ä*

<sup>92</sup> Bu sözün P-VII’de devamı vardır. Tamamı şöyledir: P-VII 401/284: *Лом ilän hicar жыкылмаз – fikir ilän kal’ä жыкылыр, ломнуң да иктizasы вар дыр – häp iş fikir ilä дутмалы* = KTBH 518: *Lom ile hisar yıkılmaz, fikir ilen qa’ä yıkılır, lomnuñ da iktizası vardır, her işi fikir ile dutmalı.*

<sup>93</sup> P-VII 401/280: *lori* = KTBH 517: *lori*

<sup>94</sup> P-VII 401/280: *кушу* = KTBH 517: *quşı*

<sup>95</sup> P-VII 401/280: *булса* = KTBH 517: *bulsa*

<sup>96</sup> KK 116: *ölçer*, DSKK 97: *ölçer*

<sup>97</sup> DSKK 97: ‘Deve kuşu’



KKA 4751: *Zulumañ<sup>98</sup> zulumi<sup>99</sup> olsa, mazlumin<sup>100</sup> Tañrını<sup>101</sup> bar<sup>102</sup>* ‘Zalimin zulmü varsa, mazlumun Tanrısı var’. [Зулуманъ зулумы olsa, мазлымын Танърыны вар. ‘Если у тирана репрессии, то у милосердного Бог.’]

(26) **obur**<sup>103</sup> < Tü. *op-* + {Ur} | ‘vampir, cadı’ KKA 5601: **Obur ketti**<sup>104</sup> *oynaik<sup>105</sup>, caduv ketti<sup>106</sup> cayraik<sup>107</sup>* ‘Büyücü gitti oynarız, cadı gitti dans ederiz’ [Обур кэтты ойнаик, джадув кэтты джайраик ‘Ведьма ушла, пританцовываая, колдунья исчезла, рассеявшись (в воздухе)’].

(27) **poçtalon** < Rus. *poçtalyon* | ‘postacı’

KKA 4748: *Tañrı yuru kulum dese, ye onbaşı, iye<sup>108</sup> poçtalon bolırsın* ‘Tanrı yürü kulum derse, ya onbaşı ya postacı olursun’. [Танъры йуру кзулум dese, йэ онбашы, иэ почталон болырсын. ‘Если Бог скажет «ходи, раб мой», то будешь либо начальником (десятником), либо почтальоном.’]

(28) **puş** < Fa. *puşt* | ‘puşt’

KKA 5526: *İnanma kışmıñ<sup>109</sup> yazına, orospınını<sup>110</sup> nazına, puşnın<sup>111</sup> sozine* ‘İnanma kışın yazına, orospunun nazına, puştun sözüne’. [Инанма кышмынъ йазына, орыспынын назына, пушнын созине. ‘Не верь зимнему теплу, нежности проститутки, слову жулика.’]

(29) **ştan**<sup>112</sup> < Rus. *ştan* < Tü. *iç* + Tü. *ton* | ‘pantolon’

KKA 4960: *İşi bolman ştanını sogıp tikker<sup>113</sup>* ‘İşi olmayan pantolonunu söküp diker’. [Иши болман штаныны согип тиккэр. ‘Не имеющий дела, распоров штаны, шьет их заново.’]

(30) **teneşir** < Fa. *tenşür* | ‘ölü yıkanılan tahta; teneşir’

KKA 4839: *Tende kelgen teneşirde keter* ‘Tende gelen teneşirde gider’. [Тэндэ кэльген тэнэширдэ кэтэр. ‘Во плоти пришедший таким же и уйдет.’]

(31) **tuğan**<sup>114</sup> < Etü. *tog* + {-GAn} | ‘akraba’

<sup>98</sup> P-VII 397/182: *залумуң* = KTBH 514: *zalümün*

<sup>99</sup> P-VII 397/182: *зудуму* = KTBH 514: *zulümi*

<sup>100</sup> KK 127: *mazlumun*, KKOА 460: *mazlumin*, P-VII 397/182: *mäzlimiñ* = KTBH 514: *mazlimum*

<sup>101</sup> P-VII 397/182: *аллаһы* = KTBH 514: *Allahı*

<sup>102</sup> P-VII 397/182: *вар* = KTBH 514: *var*

<sup>103</sup> KKTs 292: *obur* ‘obur’, *obur* ‘obur’. Kelimenin ‘obur’ anlamı bağlama uymamaktadır. Rusça çeviriden anlaşılacağı üzere, *obur* kelimesinin burada ‘cadı’ anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Obur* kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin User 2010.

<sup>104</sup> KK 118: *ketti*

<sup>105</sup> KK 118: *oynaı*

<sup>106</sup> KK 118: *ketti*

<sup>107</sup> KK 118: *cayrayıg*

<sup>108</sup> KK 122: *iz*. Kelime kiril harfli metinde *иэ* şeklinde yazılmıştır, ancak doğrusu bir önceki paralel ifadede geçen *йэ* olmalıdır.

<sup>109</sup> KK 110: *kışnın*

<sup>110</sup> KK 110: *orospunun*

<sup>111</sup> KK 110: *puşnın*

<sup>112</sup> Rusçadan Karaycaya geçen bu kelime esasında Türkçe bir kelime olan içton / işton ‘içlik, iç kıyafet’ şeklinin Rusçada birtakım ses değişikliğiyle kullanımınıdır.

<sup>113</sup> KKOА 456: *tiker*

<sup>114</sup> Kazan Tatarcasında *tuğan* ‘1. akraba, kardeş, hısım 2. üvey olmayan, öz 3. doğma yeri, memleket’ (KTTS 495) şeklinde bu kelimenin kullanımı tespit edilmektedir.

ККА 5765: *Beş parmak da*<sup>115</sup> **tugiz** (*tuğan*) *dugul* 'Beş parmak da eşit (akraba) değil'. [*Беш пармакъ да тугиз (тугъан) дугуль*. 'И пять пальцев все разные (словно не родные).']

(32) **yaku**<sup>116</sup> < Rus. Яков | 'Yakup'

ККА 5801: *Kopek kuyruklu*<sup>117</sup> *bolgan yaku babalı boltan*<sup>118</sup> 'Köpek kuyruklu olur, Yakup babalı olur' [*Копэк куйруклы болган, йаку бабалы болган*. 'Собака стала курдюком, Яков забеременел.']

(33) **yardants** < ? | 'duvar'

ККА 4999: *Uy yapқан balta tayama yardantsın*<sup>119</sup> *kalır* 'Ev yapan balta duvarı desteklemeye kalır'. [*Уй йапкъан балта тайама йарданцын калыр*. 'Топор, который построил дом, останется подпирать стену.']

(34) **yubiy** < yubiy ~ übiy < Tü. *üb* 'ev' + Tü. *iye* 'sahip' (KTD 34) | 'ev sahibi'

ККА 4966: *Bahça hıyarsız yubiy ahçasız* 'Bahçe hıyarsız ev sahibi parasız (olmaz)' [*Бахча хыйарсыз — йубий ахчасыз*. 'Огород без огурцов — хозяин без денег.']

### 3.1.2. Fiiller

(35) **ste-** < Tü. *iste-* | 'istemek'

ККА 4516: **Stegen** *koynın kopegi bol* '(Seni) isteyen köyün köpeği ol!'. [*Стэген койнын копеги бол*. 'В желанной деревне хоть собакой будь.']

(36) **yir-** 'lanetlemek'

ККА 4793: *Kozge bağıp qarğa butun yirmez* 'Göz değdirmek (nazar etmek) aslında tam lanetlemek değildir'. [*Козге багып қарға бутун йирмез*. 'Сглазить — это еще не полностью проклясть.']

(37) **yulç-** < *yulış-* < Tü. *yul-* 'hakaret etmek, sövmek?' + Tü. {-(X)ş-} | 'sövmek?'

ККА 5597: *Kozge mahtavlar*<sup>120</sup>, *artından yulçurlar*<sup>121</sup> 'Gözüne (karşı) överler, arkasından küfür ederler'. [*Козгэ махтавлар, артындан йульчурлар*. 'В глаза хвалят, за глаза хулят.']

### 3.2. Türemiş Kelimeler

#### 3.2.1. İsimler

(38) **ahçasız** < Tü. *ak* + Tü. {+CA+sIz} | 'parasız'

ККА 4966: *Bahça hıyarsız yubiy ahçasız* 'Bahçe hıyarsız ev sahibi parasız (olmaz)'. [*Бахча хыйарсыз — йубий ахчасыз*. 'Огород без огурцов — хозяин без денег.']

(39) **aқmal** < Tü. *ak-* + Tü. {-mAl}<sup>122</sup> | 'akıp giden şey, akıcı'

---

<sup>115</sup> KK 100: *parmakta*, ККОА 454: *parmak da*

<sup>116</sup> Kelimenin Rusça karşılıktaki Yakov şeklinde yazılması özel bir isim olduğunu göstermektedir. Karayca kişi adı olarak bkz. KKTS 550, İbranice kişi adı olarak bkz. KKTS 551.

<sup>117</sup> KK 114: *kuyruğu*

<sup>118</sup> KK 114'te de *boltan* şeklinde okunan kelime, yazım / dizgi yanlışı olmalıdır. Sözün ilk kısmına bakıldığında doğru kelimenin *bolgan* olması gerekmektedir.

<sup>119</sup> KK 124: *yardansın*

<sup>120</sup> KK 114: *maktavlar*

<sup>121</sup> KK 114: *ilçurlar*

ККА 5163: **Aқmalın**<sup>123</sup> *devlatden*<sup>124</sup> *zararı vardır*. '(Boş yere) akan şeyin devlete zararı vardır' [Ақмалын дэвлятдэн зарары вардыр 'От уплывшего могущества только вред']

(40) **aransız** < Tü. *aran* + Tü. {+sIz} | 'ahırsız'

ККА 5003: **Aransız** *sıgır baққан, bedeksiz bala baққан, kumezsiz*<sup>125</sup> *tavuқ baққан*<sup>126</sup>, *hatının*<sup>127</sup> *al çuvalğa, ur duvarğa*. 'Ahırsız sıgır bakan, kundaksız çocuk bakan (gibidir), kümessiz tavuğa bakan kadının çuvalını al, duvara vur.' [Арансыз сыгъыр бакъкъан, бедексиз бала бакъкъан, Кумезсиз тавукъ бакъкъан, хатинын ал чувалğa, ур дуварğa. 'Смотрящую корову без сарая, ребенка без горшка, А курицу без курятника, возьми в мешок, ударь об стену.']

(41) **artarih/artarah** < Tü. *art-* + Tü. {-Ar-Ik} | 'artık, fazla'

ККА 5913: **Artarih** *ay* 'Artık ay, Mart-Nisan ayı' [Артарых-ай. 'месяц прибавления дней, он же холодный или худой (март — апрель)]

ККА 5790: **Artarah**-*ay* *қарундан*<sup>128</sup> *bakar*<sup>129</sup>, *қазық*<sup>130</sup> *ағачın уаһар*. 'Mart-Nisan karıdan baktırır, ağaç kazıkları yaktırır.' [Артарах-ай қарундан бакъар, қазық ағачын уаһар. 'Когда в двери март глядится, в печку и забор сгодится.']

(42) **ayıpsız** < Ar. *'ayb* + Tü. {+sIz} | 'günahsız, ayıpsız'

ККА 5644: **Ayıpsız** *kim olmaz!* 'Günahsız kimse olmaz' [Айыпсыз ким олмз! 'Кто бывает без недостатков!']

(43) **batış** < Tü. *bat-* + {-Iş} | 'sel'

ККА 5877: *Sen уауа batıştan ауа* '(Sen) Gökkuşağı seldom koru' [Сэн йайа — батыштан аяа. 'Ты, радуга, от потопа охрани.']

(44) **bedeksiz** < Tü. *bedek*<sup>131</sup> + {+sIz} | 'kundaksız'

ККА 5003: **Aransız** *sıgır baққан, bedeksiz bala baққан, kumezsiz*<sup>132</sup> *tavuқ baққан*<sup>133</sup>, *hatının*<sup>134</sup> *al çuvalğa, ur duvarğa*. 'Ahırsız sıgır bakan, kundaksız çocuk bakan

<sup>122</sup> {-mal} eki hakkında Karay gramerlerinde herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Türkiye Türkçesinde yer alan *sağ-mal* ve *sar-mal* kelimeleri bu eke tanık gösterilebilir (Korkmaz 2009: 96-97). Ayrıca SKED 137 ve KKTS 158'de geçen *dılmalçıq* kelimesinde de bu ekin varlığı düşünülebilir: *dılmalçı|q* (~ğı) 'n abscess; boil; дылмалчыкъ 'нарыв на теле | wrzód na ciele | abscess; boil' (KRPS 182, III)' SKED 137; 'i. apse, çıban' KKTS 158. Bununla beraber sözün Rusça çevirisi bu anlamı kuvvetlendirse de, P-VII'deki kayıta *āhmal* (= КТВН ) şeklinde geçmesi ve bu kelimenin de bağlama uygun olması *akmal* kelimesinin varlığını şüpheye düşürmektedir.

<sup>123</sup> P-VII 390/11: *Āhmalıñ* = КТВН 508: *ihmalıñ*

<sup>124</sup> P-VII 390/11: *dāwlamā* = КТВН 508: *devlete*

<sup>125</sup> KK 96: *kumesiz*

<sup>126</sup> KK 96: *bakan*

<sup>127</sup> KK 96: *hatının*

<sup>128</sup> KK 96: *kapımdan*; ККОА 453: *kapudan*

<sup>129</sup> KK 96: *bakay*

<sup>130</sup> KK 96: *kazı*

<sup>131</sup> Kelime Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *belek* şeklinde geçmekte olup 'kundak, çocuk bezi; beşiğe konulan yatak; bir çeşit çocuk beşiği' (GTS, DS) anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin kiril harfli yazımında /d/ sesinin yazımı [д] açıktır. Bu sebeple kelimenin matbu harflerle diziminde bir yanlışlık olmadysa, *belek* ~ *bedek* denkliğinden söz edilebilir.

<sup>132</sup> KK 96: *kumesiz*

<sup>133</sup> KK 96: *bakan*

<sup>134</sup> KK 96: *hatının*

(gibidir), kümessiz tavuğa bakan kadının çuvalını al, duvara vur.' [Арансыз сызгыр бакъкъан, бедексиз бала бакъкъан, Кумезсиз тавукъ бакъкъан, хатынын ал чувалгъа, ур дуваргъа. 'Смотрящую корову без сарая, ребенка без горшка, А курицу без курятника, возьми в мешок, ударь об стену.']

(45) **bergısız/berısız/vergisız** < Etü. *ber-* / Tü. *ver-* + Tü. {-GI+sIz} | 'cimri'

ККА 5202: *Suvsız degirmenin uluğı ne, çarpığı ne? Bergısız zenginın fuķareden farkı ne? 'Susuz değirmenin büyüğü ne, hızı ne (farketmez)', 'Cimri zenginın (cimri) fakirden farkı yok(tur).' [Сувсыз дегирменын улугъы нэ, чарпыгы нэ? Бергысыз зэнгинын фукъарэдэн фаркъы нэ? 'Как для мельницы (водяной), оставшейся без воды, безразлично, что высота уровня, что скорость воды, Так нет разницы между скупым богачом и нищим.']*

ККА 4818: *Berısız zenginın' fuķareden ne farkı? 'Cimri zenginın fakirden farkı ne?; [Бэрысыз зэнгининъ фукъареден не фаркъы? 'Какая разница между скаредой — богачом и бедняком?']*

ККА 4812: *Vergısız zengin fuķaren fuķaresı 'Cimri zengin fakirden fakir(dir) [Вэръгысыз зэнгин фукъарен фукъаресы 'Жадный богач беднее нищего.']*

(46) **boklık** < Tü. *bok* + Tü. {+Ilk} | 'bokluk'

ККА 5145: *Қайда çoklık<sup>135</sup> onda<sup>136</sup> boklık 'Nerede çokluk orada bokluk' [Къайда чокълыкъ, онда бокълыкъ. 'Где изобилие — там дерьмо.']*

(47) **boşanlı** < Tü. *boş*+ Tü. {+An} + Tü. {+Il} | 'boşa gitmiş olan, zarar'

ККА 5686: *Funduk çuvalı kibik boşanlı 'Fındık çuvalı gibi boş'. [Фундук чувалы кибик бошанлы. 'Опустошенный как мешок из-под лесных орехов.']*

(48) **burunsuz** < Tü. *burun* + Tü. {+sIz} | 'burunsuz'

ККА 5661: *H'em burunsuz, yekisi da<sup>137</sup> bir birinden<sup>138</sup> ogursus<sup>139</sup> 'Hem burunsuz ikisi de birbirinden uğursuz' [Хъэм бурунсуз, йэкисы да бир бириндэн огурсус. 'Также без носа и один несчастнее другого.']*

(49) **cahillik** < Tü. *cahil* + Tü. {+Ilk} | 'cahillik, bilmemezlik'

ККА 5230: *Laf yitdiñ<sup>140</sup> armağası<sup>141</sup> cah' illik<sup>142</sup> kişiniñ boy kun<sup>143</sup> etmesi<sup>144</sup> 'Söz söylemenin hediyesi, cahil insanın günü boş geçirmesidir<sup>145</sup> [Лаф йитдинъ армагъасы джахъ иллик кишининъ бой кун этмеси. 'Беседа (дословно — дар толковать разговор) — дело мирного человека в свободный день.']*

(50) **çarpık** < Tü. *çarp-* + Tü. {-Ik} | 'hız'

<sup>135</sup> KK 112: *yoklık*, ККОА 457: *çoklık*

<sup>136</sup> KK 112: *anda*, ККОА 457: *anda*

<sup>137</sup> KK 109: *ikisi de*

<sup>138</sup> KK 109: *bir birinden*

<sup>139</sup> KK 109: *ogursuz*

<sup>140</sup> P-VII 400/279: *jigidiñ* = КТВН 517: *yigidiñ*

<sup>141</sup> P-VII 400/279: *cârmijâci* = КТВН 517: *sermayesi*

<sup>142</sup> P-VII 400/279: *çahillik* = КТВН 517: *cahillik*

<sup>143</sup> P-VII 400/279: *боинун* = КТВН 517: *boyun*

<sup>144</sup> KK 116: *etmesi*, DSKK 97: *etmesi*, P-VII 400/279: *âgmâci* = КТВН 517: *egmesi*

<sup>145</sup> DSKK 97: 'Söz söylemeyi bilmenin ödülü, kişinin yurdunda devamlı yaşaması/gün geçirmesidir'.



ККА 5202: *Suvsız degirmenin uluğı ne, çarpığı ne? Bergısız zenginın fuğareden farkı ne?* ‘Susuz değirmenin büyüğü ne, hızı ne (farketmez)’, ‘Cimri zenginın (cimri) fakirden farkı yok(tur).’ [Сувсыз дегирменын улугъы нэ, чарпыгы нэ? Бергысыз зэнгыннын фукъарэдэн фаркы нэ? ‘Как для мельницы (водяной), оставшейся без воды, безразлично, что высота уровня, что скорость воды, Так нет разницы между скупым богачом и нищим.’]

(51) **çırıcı**<sup>146</sup> < ? *çır(i)*+ Tü. ? {+(I)CI} | ‘kürkçü’

ККА 5857: *Tilki ne kadar kaçarsa varacağı*<sup>147</sup> **çırıcı**<sup>148</sup> *tuğanıdır*<sup>149</sup> ‘Tilki ne kadar kaçarsa kaçsın varacağı күркчү дүккандыр’. [Тильки не къадар къачарса, варджагы чырыджы тукъаны дыр. ‘Сколько бы лисица не убежала, в конце лапка меховщика.’]

(52) **deveci** < Tü. *deve* + Tü. {+CI} | ‘deveci’

ККА 5112: **Deveci**<sup>150</sup> *bilen*<sup>151</sup> *konuşkanın*<sup>152</sup> *kapısı*<sup>153</sup> *biyuk*<sup>154</sup> *kerekdir*<sup>155</sup> ‘Deveci ile konuşanın kapısı büyük olmalıdır’. [Дэвэджи билен конушканын къапусы бийук кэрэkdir. ‘Кто дружит с погонщиком верблюда, должен иметь высокие ворота.’]

(53) **fikirsiz** < Ar. *fikr* + Tü. {+sIz} | ‘fikirsiz’

ККА 5301: **Fikirsiz** *uçkan*<sup>156</sup> *kuş konma dal tampaız*<sup>157</sup> ‘Akılsız uçan kuş konmaya dal bulamaz’<sup>158</sup>. [Фикирсиз учкъан къуш конма дал тампаз. ‘Без мысли летящая птица не найдет ветки, чтобы сесть.’]

(54) **hımsız** < Ar. *hişm* + Tü. {+sIz} | ‘akrabasız’

ККА 4524: **Hımsızden** *veran kelmez*<sup>159</sup> ‘Akrabasızlıktan yıkım gelmez’. [Хысымсыздэн вэран кэльмэз. ‘Отсутствие родства не приводит к разорению.’]

(55) **hiyarsız** < Fa. *hiyār* + Tü. {+sIz} | ‘hiyarsız, salatalıksız’

ККА 4966: *Bahça hiyarsız ubiy ahçasız* ‘Bahçe hiyarsız ev sahibi parasız (olmaz)’. [Бахча хыйлрсыз — йубий ахчасыз. ‘Огород без огурцов — хозяин без денег.’]

(56) **imenç**<sup>160</sup> < Tü. *imen-* + Tü. {-ç} | ‘utanç’

<sup>146</sup> *krş*. KKTS 140: *çırđı* ‘kilim, halı’

<sup>147</sup> P-VII 398/217: *варачагы* = KTBH 515: *varacağı*

<sup>148</sup> P-VII 398/217: *күркчү* = KTBH 515: *kürkçi*

<sup>149</sup> KK 123: *tukkanıdır*, KKOА 459: *tukanıdır*, P-VII 398/217: *дуканы дыр* = KTBH 515: *düqanıdır*

<sup>150</sup> KK 104: *devedji*, KKOА 454: *deveci*, P-VII 395/134: *dāvācı* = KTBH 512: *deveci*

<sup>151</sup> P-VII 395/134: *ilān* = KTBH 512: *ile*

<sup>152</sup> P-VII 395/134: *конушанның* = KTBH 512: *qonuşannıñ*

<sup>153</sup> P-VII 395/134: *kapusu* = KTBH 512: *qapusu*

<sup>154</sup> KK 104: *büyük*, KKOА 454: *biyuk*, P-VII 395/134: *бүйүк* = KTBH 512: *büyük*

<sup>155</sup> P-VII 395/134: *olmalı* = KTBH 512: *olmalı*

<sup>156</sup> KK 107: *uçgan*

<sup>157</sup> KK 107: *tapmaz*, SKRP 594: *тампаз*. Sözü anlamından da anlaşıldığı üzere kelime yazım / dizgi yanlışdır, doğru biçim *tapmaz* olmalıdır.

<sup>158</sup> SKRP-H 273: ‘Akılsızca uçan kuş konmaya dal bulamaz’.

<sup>159</sup> KK 109: *kalmaz*

<sup>160</sup> Kelimenin kökü KKTS 174’te *emen-* ‘mahcup olmak, utanmak’, SKRP 662’de ise ‘стыдиться | wstydzić się, żenować się, krępować się’ anlamlarında geçer. Kazan Tatarcasında kelimenin *imen-* ‘korkmak, ürkmek’, *imenç* ‘korkunc; iğrenç; fazlasıyla çok’ (Öner 2015: 169) biçimlerine rastlanmaktadır.

ККА 4963: *H'er işinge uzatma elin başlamağı kuvanğa benzer, ahır imençke*<sup>161</sup> 'Her işe uzatma elini başlangıçta sevince benzer, sonu utanca (benzer)' [*Хъэр ишинге узатма элинъ башламагы кувангъа бэнзэр, ахыр имэнчке*. 'Начало покажется радостным, конец опозорит (осрамит).']

(57) **ıştansız** < Rus. *ıştan* < Tü. *iş* + Tü. *ton* + Tü. {+slz} | 'pantolonsuz'

ККА 5177: *İştansızın*<sup>162</sup> *aқılандан*<sup>163</sup> *kunde*<sup>164</sup> *altı arşın bez keçer*<sup>165</sup> 'Pantolonsuzun aklından günde altı karış bez geçer'. [*Иштансызынынъ акъыландан кунде алты аршын бэз кэчэр*. 'У бесштанного ежедневно на уме шесть аршинов бязи.']

(58) **kahpelik** < Ar. *қаһбе* + Tü. {+llk} | 'kahpelik, alçaklık'

ККА 4652: *Қартаяғанда kahpelik* 'Yaşlandığında kahpelik (ederdi)'. [*Къартайгъанда кахпелик*. 'На старости загуляла.']

(59) **kalemli** < Ar. *қалем* + Tü. {+ll} | 'kalemli, okumuş, eğitilmiş'

ККА 5240: *Калемли киши cahanda h'em guldır*<sup>166</sup> *çiçek, kalemsiz*<sup>167</sup> *kişi cahanda*<sup>168</sup> *h'em oguz da, h'em eşek* 'Eğitilmiş kişi dünyada hem güldür hem çiçek, eğitimsiz kişi (ise) dünyada hem öküzdür hem eşek'. [*Къалемли киши джаханда хъэм гуль дыр чичэк, Къалемсыз киши джаханда хъэм огуз да, хъэм эшэк*. 'Грамотный в миру, что роза, расцветает, Неграмотный, что бык и (или) осел, на свете обитает.']

(60) **kalemsiz** < Ar. *қалем* + Tü. {+slz} | 'kalemsiz, okumamış, cahil'

ККА 5240: *Калемли киши cahanda h'em gul dir*<sup>169</sup> *çiçek, kalemsiz*<sup>170</sup> *kişi cahanda*<sup>171</sup> *h'em oguz da, h'em eşek* 'Eğitilmiş kişi dünyada hem güldür hem çiçek, eğitimsiz kişi (ise) dünyada hem öküzdür hem eşek'. [*Къалемли киши джаханда хъэм гуль дыр чичэк, Къалемсыз киши джаханда хъэм огуз да, хъэм эшэк*. 'Грамотный в миру, что роза, расцветает, Неграмотный, что бык и (или) осел, на свете обитает.']

(61) **kamillik** < Ar. *kâmil* + Tü. {+llk} | 'kamillik, bilgelik'

ККА 5227: *Камиллик*<sup>172</sup> *sozi*<sup>173</sup> *lal bilen*<sup>174</sup> *incidir*<sup>175</sup>, *cahillik*<sup>176</sup> *sozi*<sup>177</sup> *lah' bilen*<sup>178</sup> *incitir*<sup>179</sup>.<sup>180</sup> 'Bir tek cahilin sözü incitir.<sup>181</sup> 'Bilginin sözü inci ve değerli taş gibidir'.

<sup>161</sup> KK 109: *imenşke*

<sup>162</sup> P-VII 391/42: *ыштансызың* = KTBH 509: *ıştansızın*

<sup>163</sup> KK 110: *akıldan*, P-VII 391/42: *гәңлүндән* = KTBH 509: *könlinden*

<sup>164</sup> P-VII 391/42: *күндә* = KTBH 509: *künde*

<sup>165</sup> P-VII 391/42: *гәчәр* = KTBH 509: *geçer*

<sup>166</sup> KK 111: *güldür*

<sup>167</sup> KK 111: *kalemsiz*

<sup>168</sup> KK 111: *cehanda*

<sup>169</sup> KK 111: *güldür*

<sup>170</sup> KK 111: *kalemsiz*

<sup>171</sup> KK 111: *cehanda*

<sup>172</sup> P-VII 400/266: *кәмилің* = KTBH 517: *kâmilin*

<sup>173</sup> P-VII 400/266: *сөзу* = KTBH 517: *sözi*

<sup>174</sup> P-VII 400/266: *илән* = KTBH 517: *ilen*

<sup>175</sup> P-VII 400/266: *инци дир* = KTBH 517: *incidir*

<sup>176</sup> P-VII 400/266: *чәһилің* = KTBH 517: *cahillin*

<sup>177</sup> P-VII 400/266: *сөзү* = KTBH 517: *sözi*

<sup>178</sup> P-VII 400/266: *илән* = KTBH 517: *ilen*

<sup>179</sup> P-VII 400/266: *инчимир* = KTBH 517: *incitir*

<sup>180</sup> Bu söze KK'de yer verilmemiştir.

[*кэамилльлик созы лал билен инджи дыр, джахиллик созы лахъ билен инджытыр. 'как жемчуг и лал слова мудреца, лишь боль причинит слово глупца.'*]

- (62) **kasapçı**<sup>182</sup> < Ar. *kaşşāb* + Tü. {+CI} | 'kasapçı'

ККА 5809: **Kasapçı** *mayā daracına, eçki can daracına* 'Kasap mayā derdinde, keŝi can derdinde' [*Касапчы майа дараджына, эчки джан дараджына. 'Мясник переживает за жир, а коза за жизнь.'*]

- (63) **katis** < Tü. *kat-* + Tü. {-Is} | 'sert' ККА 5068: *Kart etikniñ*<sup>183</sup> *tekmesi katis*<sup>184</sup> *bolır*<sup>185</sup>, *yavaş atnın tekmesi kattı bolır* 'Eski çizmenin tekmesi sert olur, yavai atın tekmesi sıkı olur' [*Къарт этикнынъ тэкмэси къатыс болыр, Йаваш атнынъ тэкмэси къатты болыр. 'Пинок старого сапога не жесткий (будет), пинок тихой лошади жесткий (будет).'*]

- (64) **kesalık** < Fa. *kīse* + Tü. {+Ik} | 'keselik'

ККА 4533: *Biñ kesalık*<sup>186</sup> *malıñ olurça*<sup>187</sup> *bir ahçılık*<sup>188</sup> *bahtıñ bolsın*<sup>189</sup> 'Bin keselik malın olacağına bir paralık bahtın olsun'. [*Бинъ кесалык малынъ олулча бир ахъчылык бахтынъ болсын. 'Вместо богатства и тысячу кошельков лучше имей счастья на одну монету.'*]

- (65) **kılıklı** < Tü. *kıl-* + Tü. {-Ik+II} | 'kılıklı, huylu'

ККА 5584: *Rast kılıklı bolur*<sup>190</sup> *sayılı* 'Güzel huylu (olan) saygın olur'. [*Раст кылыклы — болур сыйлы. 'Справедливый в делах будет уважаемый.'*]

- (66) **kılıksız** < Tü. *kıl-* + Tü. {-Ik+sIz} | 'karaktersiz, huysuz'

ККА 4642: *Qatın kılıksız er tınçlıksız*<sup>191</sup> 'Kadın karaktersiz (huysuz) erkek sağlıklı'. [*Къатын кылыксыз — эр тынчылыксыз. 'Жена без характера — муж без покоя.'*]

- (67) **kozsiz** < Tü. *köz* + Tü. {+sIz} | 'gözsüz'

ККА 4784: **Kozsiz** *de yılar, kozlı de yılar* 'Gözsüz de ağlar, gözlü de ağlar'. [*Козсиз де йылар, козлы де йылар. 'И слепой плачет, и зрячий.'*]

- (68) **kumezsiz** < Yun. *κοιμάσιον* [kimásion] + Tü. {+sIz} | 'evsiz; kümesi olmayan'

ККА 5003: *Aransız sığır baqqan, bedeksiz bala baqqan, kumezsiz*<sup>192</sup> *tavuk baqqan*<sup>193</sup>, *hatının*<sup>194</sup> *al çuvalğa, ur duvarğa*. 'Ahırsız sığır bakan, kundaksız çocuk bakan'

<sup>181</sup> DSKK 97: 'Olgun/anlamlı söz lal ile incidir, cahil/boş söz acı verip incitir.'

<sup>182</sup> KKTs 234: *kasap* 'kasap'. Esasında bir meslek adı olan *kasap* kelimesi yeterliyken, Türkçede meslek adları yapan {+CI} ekiyle türetilen *kasapçı* kelimesi metanalize bağlı bir galat sayılabilir. Aynı durum Kazan Tatarcasında da görülmektedir: *kassap* 'kasap', *kassapçı* 'bkz. *kassap*' (Öner 2015: 275).

<sup>183</sup> KK 111: *etikniñ*

<sup>184</sup> Bu kelime KK'de geçmez.

<sup>185</sup> Bu kelime KK'de geçmez.

<sup>186</sup> P-VII 392/72: *kăcâlik* = KTBH 510: *keselik*

<sup>187</sup> P-VII 392/72: *олунца* = KTBH 510: *olunca*

<sup>188</sup> P-VII 392/72: *ahчы* = KTBH 510: *ahçalıq*

<sup>189</sup> P-VII 392/72: *олсун* = KTBH 510: *olsun*

<sup>190</sup> KK 120: *bolır*

<sup>191</sup> KK 112: *tınçlıksız*

<sup>192</sup> KK 96: *kumesiz*

(gibidir), kümersiz tavuğa bakan kadının çuvalını al, duvara vur.' [Арансыз сыгъыр бакъкъан, бедексиз бала бакъкъан, Кумезсиз тавукъ бакъкъан, хатнын ал чувалгъа, ур дуваргъа. 'Смотрящую корову без сарая, ребенка без горшка, А курицу без курятника, возьми в мешок, ударь об стену.']

- (69) **mezarlıksız** < Ar. *mezār* + Tü. {+llk+sIz} | 'mezarlıksız'

ККА 4836: **Mezarlıksız** *koy bolmaz* 'Mezarlıksız köy olmaz' [Мэзарлыксыз кой болмаз. 'Без кладбища деревни не бывает.']

- (70) **minici** < Tü. *bin-* + Tü. {-ICI} | 'binici; at binicisi'

ККА 5062: *At minicisim tapar* 'At binicisini bulur'. [Ат миниджисын тапар. 'Лошадь всадника найдет.']

- (71) **okçı** < Tü. *ok* + Tü. {+CI} | 'okçu'

ККА 5836: **Okçuları** *yolda ateş (avaz) çıkarır* 'Okçuları yolda ateş (ses) çıkarır'. [Окчылары йолда атэш (аваз) чыкъарыр. 'Подожвы ее выбивают огонь (подают голос) на мостовой.']

- (72) **otmeksiz** < Tü. *öt-* + Tü. {-mAk+sIz} | 'ekmeksiz'

ККА 5024: *Comart<sup>195</sup> kolmeksiz, erinçek otmeksiz* 'Cömert gömleksiz, tembel ekmezsiz (olur)'. [Джомарт колмэксиз, эринчэк отмэксиз. 'Щедрый без рубашки, ленивый без хлеба.']

- (73) **oynaş** < Tü. *oyn* + Tü. {+A-ş} | 'şaka'

ККА 4563: *Oynaim kulem, oynaş* *içimden çıkmay* 'Oynuyorum gülüyorum, şakasını unutamıyorum'. [Ойнаим кулем, ойнашы ичимдэн чикмай. 'Развлекаюсь, смеюсь, а его шуток не могу забыть.']

- (74) **pahasız** < Fa. *bahā* + Tü. {+sIz} | 'pahasız, değersiz; fiyatı olmayan'

ККА 5719: *Pahasız<sup>196</sup> kimaç<sup>197</sup> satılmaz, parasız güzel<sup>198</sup> sevilmez<sup>199</sup>* 'Değersiz kumaş satılmaz, parasız güzel (kız) sevilmez' [Пахъасыз къымач сатылмас парасыз гузэль сэвилмэз 'Без цены шелк но продашь, без денег красотку не полюбишь']

- (75) **parasız** < Fa. *pāre* + Tü. {+sIz} | 'parasız'

ККА 5721: **Parasız** *bazar<sup>200</sup> kefinsiz<sup>201</sup> mezar<sup>202</sup>* 'Parasız pazar kefensiz mezar (gibidir)', [Парасыз базар — кэфинсыз мэзар. 'Без денег базар, что без савана мезар (могила)]

ККА 5719: *Pahasız<sup>203</sup> kimaç<sup>204</sup> satılmaz, parasız güzel<sup>205</sup> sevilmez<sup>206</sup>* 'Değersiz kumaş satılmaz, parasız güzel (kız) sevilmez' [Пахъасыз къымач сатылмас

---

<sup>193</sup> KK 96: *bakan*

<sup>194</sup> KK 96: *hatının*

<sup>195</sup> KK 103: *cömert*

<sup>196</sup> KK 119: *pahasis*, P-VII 405/404: *pahasyız* = KTBH 522: *pahasız*

<sup>197</sup> KK 119: *kumaç*, P-VII 405/404: *kumash* = KTBH 522: *qumaş*

<sup>198</sup> P-VII 405/404: *zūzāl* = KTBH 522: *güzel*

<sup>199</sup> P-VII 405/404: *cāwilmāc* = KTBH 522: *sevilmez*

<sup>200</sup> P-VII 405/396: *bazara* = KTBH 521: *bazara*

<sup>201</sup> KK 119: *kefinsiz*, P-VII 405/396: *kāfinciz* = KTBH 521: *kefensiz*

<sup>202</sup> P-VII 405/396: *māzara dāmiūlār* = KTBH 521: *mezara demişler*



*парасыз гузэль сэвилмэз* 'Без цены шелк но продашь, без денег красотку не полюбишь']

- (76) **sarinsız** < Tü. *sarın* (?) + Tü. {+sIz} | 'neşe, mutluluk (?)'

ККА 5200: **Sarinsızı zenginiñ**<sup>207</sup> *fuqaresin farkı ne* 'Mutlu olmada zenginin ve fakirin ne farkı var?' [*Сарынсызы зэнгиннынъ, фуқарэсын фаркъы нэ?* 'Какая разница между радостью богача или нищего?']

- (77) **şerbetçi** < Tü. *şerbet* + Tü. {+CI} | 'şerbetçi'

ККА 4949: *Baltacının*<sup>208</sup> *baltası şerbetçinin*<sup>209</sup> *bal tezi*<sup>210</sup> 'Baltacının baltası şerbetçinin bal tası (gibidir)'. [*Балтаджынын балтасы, шербетчинин бал тезы.* 'Топор — дровосека, а медовый таз — изготовителя щербета.']

- (78) **torinsız** < Tü. *torun* + Tü. {+sIz} | 'torunsuz'

ККА 4589: **Torinsız kart baba bolmassıñ** 'Torunsuz dede olamazsın'. [*Торынсыз — карт баба болмассынъ.* 'Без внука ты дедом не станешь.']

- (79) **tuzsuz** < Tü. *tuz* + Tü. {+sIz} | 'tuzsuz'

ККА 5399: *Aş tuzsuz, hatınıñ ussuz* 'Yemek tuzsuz, kadının akılsız'. [*Аш тузсуз, хатынынъ уссуз.* 'Без соли еда — хозяйка никуда.']

- (80) **uçut** < Tü. *uç-* + Tü. {-Ut} | 'hedef'

ККА 4671: *Bir balaa*<sup>211</sup> *ber uçutni, tuggu yutmadı ber uyıçını* 'Çocuğa bir hedef ver, anlamadıysa örnek ver.' [*Бир балаа бер учутны, туггу йутмады, бер уйычыны.* 'Ребенку наметь цель, если родной не понял, то приведи пример.']

- (81) **uyıç** < ? | 'örnek'

ККА 4671: *Bir balaa*<sup>212</sup> *ber uçutni, tuggu yutmadı ber uyıçını* 'Çocuğa bir hedef ver, anlamadıysa örnek ver.' [*Бир балаа бер учутны, туггу йутмады, бер уйычыны.* 'Ребенку наметь цель, если родной не понял, то приведи пример.']

- (82) **yaldan**<sup>213</sup> < Tü. *yalda-* + {-n} | 'yüzme, yüzüş'

ККА 5671: *Kopek*<sup>214</sup> **yaldanından**, *deniz mundar*<sup>215</sup> *olmaz* 'Köpeğin yüzmesinden deniz mundar olmaz'<sup>216</sup>. [*Копэк йалданындан, дэниз мундар олмаз.* 'От плавающей собаки море не помутнеет (не загрязнится).']

- (83) **yaldavçı** < Etü. *alda-* + Etü. {-g+CI} | 'yalancı'

<sup>203</sup> KK 119: *pahasıs*, P-VII 405/404: *nahasыз* = KTBH 522: *pahasız*

<sup>204</sup> KK 119: *kumaş*, P-VII 405/404: *кумаш* = KTBH 522: *qumaş*

<sup>205</sup> P-VII 405/404: *güzäl* = KTBH 522: *güzel*

<sup>206</sup> P-VII 405/404: *cäwilmäc* = KTBH 522: *sevilmes*

<sup>207</sup> KK 120: *zenginin*

<sup>208</sup> P-VII 392/70: *балтаңының* = KTBH 510: *baltacınıñ*

<sup>209</sup> P-VII 392/70: *шәрбәтчинің* = KTBH 510: *şerbetçiniñ*

<sup>210</sup> P-VII 392/70: *тасы* = KTBH 510: *tası*

<sup>211</sup> KK 100: *bala*

<sup>212</sup> KK 100: *bala*

<sup>213</sup> KKTS 497: *yalda-* 'yüzmek'

<sup>214</sup> SKRP 410: *копэк*

<sup>215</sup> KK 114: *murdar*, SKRP 410: *мундар*.

<sup>216</sup> SKRP-H 274: 'Köpek yüzdü diye deniz pis olmaz'.

ККА 5703: *Yaldavçıda* yaş *közünde*<sup>217</sup> ‘Yalancının gözü yaşlıdır’. [*Йалдавчыда йаш көзүндө*. ‘У лгуна глаза всегда в слезах.’]

- (84) **yaprahsız** < Tü. *yaprak* + Tü. {+sIz} | ‘yapraksız’

ККА 5845: *Қуш канатсыз ағас yaprahsız*<sup>218</sup> ‘Kuş kanatsız ağaç yapraksız [olmaz]’<sup>219</sup>. [*Қыуш канатсыз — ағас йапрахсыз*. ‘Птица, без крыльев оставшаяся, что дерево с листвою опавшею.’]

- (85) **yarsız** < Fa. *yār* + Tü. {+sIz} | ‘yarsız, sevgilisiz’

ККА 5113: *Қусурсыз*<sup>220</sup> *yar kıdırған*<sup>221</sup> **yarsız** *қалған*<sup>222</sup> ‘Kusursuz yar arayan yarsız kalır’. [*Құсурсыз йар кыдырған, йарсыз қалған*. ‘Кто ищет без изъянов друга (подругу), тог остается без супруга (супруги).’]

### 3.2.2. Fiiller

- (86) **bağatırlan-** < Etü. *bagatur* + Tü. + {+IA-n-} | ‘cesaretlenmek’

ККА 5094: *Çerivge bağlan anda bağatırlan* ‘Orduya katıl orada cesaretlen!’. [*Чэригге баглан — анда бағатырлан*. ‘Присоединись к войску, там будь храбрым.’]

- (87) **cayra-** < Tü. *cayra-*<sup>223</sup> | ‘yaılmak’

ККА 5601: *Obur ketti*<sup>224</sup> *oynaik*<sup>225</sup>, *caduv ketti*<sup>226</sup> **cayraik**<sup>227</sup> ‘Büyücü gitti oynarız, cadı gitti yaılıız’ [*Обур кэтты ойнаик, джадув кэтты джайраик* ‘Ведьма ушла, пританцовывая, колдунья исчезла, рассеявшись (в воздухе)’].

- (88) **durul-** < Tü. *dur-* + Tü. {+II-} | ‘durulmak’

ККА 5535: *Suyi*<sup>228</sup> *bulmay durulmanız* ‘Suyu bulamayınca durulmaz’. [*Суйи булмай дурулманңыз*. ‘Не найдя воды, не возмущайся.’]

- (89) **hırsıslan-** < Ar. *hırs* + Tü. {+IA-} | ‘hırsızlık yapmak, çalmak’

ККА 5573: *Minaretini*<sup>229</sup> *hırsıslan*<sup>230</sup>, *kılıfını da*<sup>231</sup> *h’adırlar* ‘Minaresini çalan kılıfını hazırlar’. [*Минаретыны хырслан, кылыфыны да х’адырлар*. ‘Укравший минарет и деревянный футляр для него приготовит.’]

- (90) **işlen-** < Tü. *iş* + Tü. {+IA-n-} | ‘işlenmek’

<sup>217</sup> Bu söze KK’de yer verilmemiştir.

<sup>218</sup> SKRP 351: *йапрахсыз*

<sup>219</sup> SKRP-H 274: ‘Kuş kanatsız, ağaç yapraksız olmaz’.

<sup>220</sup> KK 115: *kusırsız*, ККОА 457: *kusursız*, P-VII 404/364: *ainсыз* = КТВН 520: *ayırsız*.

<sup>221</sup> P-VII 404/364: *icmägän* = КТВН 520: *istegen*

<sup>222</sup> P-VII 404/364: *қалмыш* = КТВН 520: *qalmış*

<sup>223</sup> KTR 70: *cayrat-* ‘yaılmak, yaygınlaşmak, saçılmak, sirayet etmek’

<sup>224</sup> KK 118: *ketti*

<sup>225</sup> KK 118: *oynaı*

<sup>226</sup> KK 118: *ketti*

<sup>227</sup> KK 118: *cayrayı*

<sup>228</sup> KK 121: *suyu*

<sup>229</sup> KK 117: *minaretini*, ККОА 458: *minaretını*, P-VII 401/287: *минарәни* = КТВН 518: *minareni*

<sup>230</sup> KK 117: *hırsızlağan*, ККОА 458: *xırsıslan*, P-VII 401/287: *чалған* = КТВН 518: *çalğan*

<sup>231</sup> Bu söz P-VII’de yoktur.

ККА 4981: *Eli ile işlen*<sup>232</sup>, *omuzı*<sup>233</sup> *bilen*<sup>234</sup> *qaltırır*<sup>235</sup> 'Eli ile işleyen, omuzuyla sallar'. [Эли илен ишлен, омузы билен қалтырыр. 'Работая руками, потрясает плечами.']

(91) **karala-** < Tü. *kara* + Tü. {+IA-} | 'karalamak'

ККА 4926: *Yazı yazmaq ister iseñ-durma kiyat karala, cahil' olmaq ister iseñ ur qalemiñ, parla* 'Cahil olmak istersen kalemini vur, parçala!' [Йазы ўазмакъ истэр исеñ-дурма кийат карала, Джахиль олмакъ истэр исеñ-ур қалеминь, парла. 'Если хочешь грамотным быть, не останавливайся, бумагу марай, Если хочешь неграмотным быть, отбрось перо и сломай.']

(92) **kulaçla-** < Tü. *kulaç* + Tü. {+IA-} | 'gezmek, dolaşmak'

ККА 4973: *Aşi*<sup>236</sup> *yok oruçlay, işi yok kulaçlay* 'Yemeği yok oruç tutacak, işi yok gezecek'. [Аши ўокъ — оручлай, иши ўокъ — кулачлай. 'Еды нет — постится, дела нет — болтается (гуляет).']

(93) **oruçla-** < Fa. *rûze* + Tü. {+IA-} | 'oruç tutmak'

ККА 4973: *Aşi*<sup>237</sup> *yok oruçlay, işi yok kulaçlay* 'Yemeği yok oruç tutacak, işi yok gezecek'. [Аши ўокъ — оручлай, иши ўокъ — кулачлай. 'Еды нет — постится, дела нет — болтается (гуляет).']

(94) **yumçuhla-** < Tü. *yum-* + Tü. {-Iş-Ik+IA-} | 'yummak, göz kırpmak'

ККА 5659: *Bir kozu*<sup>238</sup> *ıylay, ikinci yumçuglay*<sup>239</sup> 'Bir gözü ağlar, ikinci gözü yumar'. [Бир козу йилай, экинджи ўумчуглай. 'Один глаз плачет, другой жмурится.']

### 3.3. Birleşik Kelimeler

#### 3.3.1. İsimler

(95) **kalaç**<sup>240</sup> < Rus. *kalaç* < Tü. ? + *aş* | 'somun, beyaz ekmek'

ККА 5463: *Qart koyunda kalaç bar, qarmalasañ komeç bar*<sup>241</sup> 'Kartın (yaşlının) koynunda somun (ekmek) var, karıştırsan (arasan) lavaş da var'. [Қъарт койунда калач бар, қъармаласань — комэч бар. 'У старого за пазухой калач есть, пощупаешь — и лепешка есть']

(96) **onbaşı** < *on baş*+1 | 'rütbe; onbaşı'

<sup>232</sup> P-VII 391/31: *idän* = KTBH 509: *eden*

<sup>233</sup> P-VII 391/31: *omuzı* = KTBH 509: *omuzı*

<sup>234</sup> P-VII 391/31: *ilän* = KTBH 509: *ilen*

<sup>235</sup> P-VII 391/31: *qaldırır* = KTBH 509: *qaldırır*

<sup>236</sup> KK 96: *aşı*

<sup>237</sup> KK 96: *aşı*

<sup>238</sup> KK 101: *kozi*

<sup>239</sup> KK 101: *yumçuklay*

<sup>240</sup> Kırım Tatar Türkçesinde 'simit, asma kilit biçiminde pişirilmiş küçük ekmek' anlamıyla bulunan kelime için, Rusçada 'бублик, калач' karşılıkları gösterilmektedir (KTR 181). Kelimenin analizi konusunda net bir sonuca varılamasa da, Türkçe yemek adları olan *bulamaç, doğramaç, güllaç, kömeç, onaş, ovmaç, peremeç, sütlaç, umaç* gibi veriler bu konuda ipucu vermektedir. Özellikle sonu /laç/ ses grubuyla biten kelimelerde {+IX aş} yapısının bulunması (örn. *güllaç* < *güllü aş*, *sütlaç* < *sütlü aş*), *kalaç* kelimesinin benzer bir analize sahip olabileceğini düşündürmektedir. Kelimenin Rusçada kullanımları için ayrıca bkz. Uluoğlu 2002.

<sup>241</sup> KK 111: *var*

ККА 4748: *Taırı yuru қulum dese, ye onbaşı, iye<sup>242</sup> poçtalon bolırsın* ‘Tanrı yürü kulum derse, ya onbaşı ya postacı olursun’. [*Танъры ұуру кзулум десе, йэ онбашы, иэ почталон болырсын.* ‘Если Бог скажет «ходи, раб мой», то будешь либо начальником (десятником), либо почтальоном.’]

(97) **sivrisinak** < *sivri + sinak* | ‘sivrisinek’

ККА 5351: *Añlagaanga<sup>243</sup> (bilene) sivrisinak<sup>244</sup> saz<sup>245</sup>, añlamağanga<sup>246</sup> davul<sup>247</sup> zurna az.<sup>248</sup>* ‘Anlayana (bilene) sivrisinek saz[dır], anlamayana davul ve zurna az[dır]’. [*Анълагаангъа (билине) сиврисинакъ саз, Анъламагъангъа давул зурна аз.* ‘Понимающему и комар саз, А не понимающему и барабана с зурной мало.’]

(98) **yılbaşlı** < *yl baş+ı+lı* | ‘yıl dönümü, yıl başı; doğum’

ККА 5358: *Sor usludan<sup>249</sup>, tuvlıq yılbaşlıdan<sup>250</sup>* ‘Sor akıldan, çocukluk doğumdan’. [*Сор услудан, тувлыкъ йылбашлыдан.* ‘Спроси у знающего, бездетность (бывает) с рождения.’]

### 3.3.2. Fiiller

(99) **aborot sat**-<sup>251</sup> < *aborot* [< Rus. oborot ‘döngü’] + *sat-* | ‘hayal satmak, gururlanmak’

ККА 5714: **Aborot<sup>252</sup> satıp** *yuriy* ‘Hayal satıp (gururlanıp) yürüyor’. [*Аборот сатып йурий.* ‘Ходит воображая (гордо).’]

## 4. Kırım Karaycası Türkçe Sözlük’te Farklı Biçimlerde Bulunan Kelimeler

### 4.1. Basit Kelimeler

#### 4.1.1. İsimler

(100) **irga**<sup>253</sup> < Ar. *hırqa* | ‘hırka’

ККА 4860: *Olecek koy çobanın irgasına sarıla* ‘Ölecek koyun çobanın hırkasına sarılır’. [*Оледжэк кьой чобанын ыргасына сарыла.* ‘Подыхающая овца обнимает палку чабана.’]

(101) **ipdir**<sup>254</sup> < ? | ‘ahır’

<sup>242</sup> KK 122: *iz.* Kelime kiril harfli metinde *uэ* şeklinde yazılmıştır, ancak doğrusu bir önceki paralel ifadede geçen *йэ* olmalıdır.

<sup>243</sup> KK 96: *anlagaanga*, DSKK 97: *añlagaanga*, KKOА 453: *añlagaanga*, P-VII 393/81: *биләнә* = KTBH 510: *bilene*

<sup>244</sup> KK 96: *sivri sinek*, DSKK 97: *sivrisinak*, KKOА 453: *sivrisinak*, P-VII 393/81: *сүврү сінәк* = KTBH 510: *süvri sinek*

<sup>245</sup> P-VII 393/81: *saz әмиш* = KTBH 510: *saz emiş*

<sup>246</sup> P-VII 393/81: *билмәjänә* = KTBH 510: *bilmeyene*

<sup>247</sup> P-VII 393/81: *дамыл* = KTBH 510: *davul*

<sup>248</sup> P-VII 393/81: *аз әмиш* = KTBH 510: *az emiş*

<sup>249</sup> KK 121: *usuldan*

<sup>250</sup> KK 121: *yıvbaşlıdan*

<sup>251</sup> Birleşik fiile Yıldız 2007: 35’te de Fazıl 1975’e atıfla yer verilmiştir: *Kız almaga malı yok, aborot sata.* (Fazıl, 1975: 268). Yıldız, burada sözün anlamını vermemiştir. Ancak Yıldız’a atıfla sözü kullanan Yarba 2018: 171’de sözün anlamı da Yıldız 2007’ye atıfla gösterilmiştir: “Kız almaya malı yok, tarla satıyor”. Halbuki Yıldız 2007’de böyle bir anlam bulunmamaktadır.

<sup>252</sup> KK 94: *abarot*

<sup>253</sup> KKTS 214: *hırqa* ‘hırka’

<sup>254</sup> KKTS 220: *ındır* ‘ahır, harman yeri’; KKTS 228: *ındır* ‘harman yeri’. Bu iki veri, kelimenin *ipdir* biçiminin yazım yanlışı olabileceğini düşündürmektedir.



ККА 4910: *İpdirin*<sup>255</sup> *tolu yuhkuñ tatlı* 'ahırın dolu uykun tatlı'. [*Ипдирынъ толу — ѱухкунъ татлы*. 'На гумне порядок — сон твой сладок.']

(102) *ıye*<sup>256</sup> < Leh. *iz* ? ~ Tü. *ya* | 'ya da, veya'

ККА 4748: *Tańrı yuru kulum dese, ye onbaşı, ıye*<sup>257</sup> *poçtalon bolırsın* 'Tanrı yürü kulum derse, ya onbaşı ya postacı olursun'. [*Танъры ѱуру къулум dese, ıe онбашы, ıe почталон болырсын*. 'Если Бог скажет «ходи, раб мой», то будешь либо начальником (десятником), либо почтальоном.']

(103) *kalım* < Tü. *kalın* | 'başlık parası'

ККА 5578: *Kotıne kalım uydırma*<sup>258</sup>, *ınsan* 'İnsan, ona başlık parası verme!' [*Котыне калым уйдырма, ınsан*. 'Человек, не давай ему взятки.']

(104) *kıybet*<sup>259</sup> < Ar. *kıymet* | 'kıymet'

ККА 5215: *Bolliqqa kıybet* (*kadır*<sup>260</sup>) *bilinmez, yoqlıqda*<sup>261</sup> *artqa bolunmaz*<sup>262</sup> 'Bollukta kıymet bilinmez, yoklukta arkada olunmaz'. [*Боллыккъа кыıбет (къадыр) билинmez, ѱокълыкъда арткъа болунmaz*. 'Изобилие не ценится, при нужде к изобилию (дословно — назад) не вернешься.']

(105) *muedzin*<sup>263</sup> < Ar. *mu'ezzin* | 'muezzin'

ККА 5635: *Çabandan muedzin*<sup>264</sup> *bolğanı sesi*<sup>265</sup> *bilen camını*<sup>266</sup> *yıkar, halayıkdan biyke bolğan tazi*<sup>267</sup> *bilen h'amamı yakar*<sup>268</sup>. 'Çobandan müezzin olursa sesi ile camiyi yıkar, (ama) kölelikten efendiliğe geçmiş olan tas ile hamamı yakar (yok eder)'. [*Чабандан муэдзин болгъаны сэсы билен джаминны ѱыкъар, Халайыкдан бийкэ болгъан тазы билен хъамамны ѱакъар*. 'Пастух ставший муэдзином, своим голосом мечеть развалит, А рабыня, ставшая госпожей, своим ушатом баню разнесет.']

(106) *yek*<sup>269</sup> < Tü. *yok* | 'yok'

ККА 4535: *Kalktı yürek ketti baş, kaytı yürek yektır*<sup>270</sup> (*kayda*) *baş* 'Yürek alevlenince kafa gitti, yürek sakinleşti ama kafa yok (geri gelmedi)' [*Калкты ѱурэк — кетты*

<sup>255</sup> KK 110: *ipdirin*

<sup>256</sup> Kelime kiril harfli metinde *ıe* şeklinde yazılmıştır, ancak doğrusu bir önceki paralel ifadede geçen *ıı* olmalıdır. Bununla beraber KK 122'de kelime *iz* şeklinde okunmuştur. Leh dilinde *iz* kelimesi 'ile; ya' gibi anlamlara gelmekte olduğu için Türkçe *ya* ile işlev ortaklığı söz konusudur. Burada problem kelime eğer *iz* şeklinde ise KKTS'ye alınmalı; eğer *ıe* şeklindeyse *ıe* yazımı yanlış sayılmalı veya doğruysa *ıye* biçimi de sözlüğe alınmalıdır. Taranan kaynaklarda bu atasözüne başka bir eserde rastlanmadığı için bu problem çözülememektedir.

<sup>257</sup> KK 122: *iz*

<sup>258</sup> KK 114: *ıydurma*

<sup>259</sup> KKTS 349: *qıybatla*- 'saygı göstermek'; KKTS 349: *qıybatlı* 'kıymetli'; KKTS 350; *qıymet* 'kıymet'; KKTS 350: *qıymetli* 'kıymetli'

<sup>260</sup> Bu kelime KK'de yoktur.

<sup>261</sup> KK 102: *yoklukda*

<sup>262</sup> KK 102: *bolınmaz*

<sup>263</sup> KKTS 276: *mezin* 'muezzin'

<sup>264</sup> KK 103: *muezzin*

<sup>265</sup> KK 103: *sesi*

<sup>266</sup> KK 103: *camini*

<sup>267</sup> KK 103: *tası*

<sup>268</sup> KK 103: *yıkar*

<sup>269</sup> KKTS 528: *yoq* 'yok'. Kelimenin *yek* biçimi yazım yanlış olabilir.

*baş, kайты йүрэк — йэктыр (кайда) baş.* ‘Вспыхнуло сердце — потерял голову, успокоился, а головы нет.’]

#### 4.1.2. Fiiller

(107) **ık**-<sup>271</sup> < Tü. *yık-* | ‘yıkmaq

ККА 4613: *Уьни уаркан да*<sup>272</sup> *қарı, ıккан да қарı* ‘Evi yaran da kadın yıkan da kadın(dır)’. [*Уйны йаркан да — қары, ыккан да — қары.* ‘И строитель дома — женщина, и разрушитель — женщина.’]

(108) **ıyle**-<sup>273</sup> < Tü. *eyle-* | ‘yardımcı fiil: çalışmak, gayret etmek’

ККА 5115: *Düşmes*<sup>274</sup>, *düşmese cıdav, ıyle düşmemi* ‘Düşmez, düşmese sabret, düşmemeye çalış’ [*Душмес, душмесе джыдав, ийле душмеми.* ‘Не опустится, если не потерял терпение, стремится не упасть.’]

ККА 5116: *Düşenniñ dostu bolmaz, cıdav ıyle düşmemi*<sup>275</sup> ‘Düşenin dostu olmaz, sabret düşmemeye çalış’ [*Душеннинъ досту болмаз, джидав, ийле душмеми.* ‘У опустившегося друзей не будет, потерпи, стремись не опуститься.’]

ККА 4806: *Gendini*<sup>276</sup> *keniş tut tergeme ıyle duñyaa*<sup>277</sup>, *kor duñyanıñ*<sup>278</sup> *h'alını yemesin malını* ‘kendini geniş (serbest) tutmaya gayret et, dünyayı öğrenmeye çalış, dünyanın hâlini gör (öylece) kendi malını yemezsin’. [*Гэндини кэниш тут, тэргэмэ ийле дуньяа, Кор дуньяанынъ хъалыны, йэмэсын малыны.* ‘Держи себя свободно (независимо), Стремись Изучить весь мир, Разгляди положение вещей (мира) тогда не растратишь (не съешь) свое достояние.’]

#### 4.2. Türemiş Kelimeler

##### 4.2.1. İsimler

(109) **dereksiz**<sup>279</sup> < Tü. *derek* + Tü. {+slz} | ‘direksiz, ağaçsız’

ККА 4914: *Koy köpeksiz, bağ dereksiz*<sup>280</sup> ‘Köy köpeksiz, bağı ağaçsız (olmaz)’. [*Кой копексиз, багъ дэрэксиз.* ‘Деревня без собаки — сад без деревьев.’]

(110) **ırak**<sup>281</sup> < Tü. *ıra-* + Tü. {-k} | ‘ırak, uzak’

ККА 4564: *Kozden ırak*<sup>282</sup>, *goñilden ırak* ‘Gözden uzak (olan), gönülden (de) uzak (olur)’. [*Коздэн ıракъ, гонгилдэн ıракъ.* ‘От глаз далеко — от сердца далеко.’]

(111) **kudah** < Tü. *kuduh* | ‘kuyu’

<sup>270</sup> KK 111: *yektir*

<sup>271</sup> KKTS 524: *yıq-* ‘yıkmaq’

<sup>272</sup> KK 124: *yıkanda*

<sup>273</sup> KKTS 184: *eyle-* ‘eylemek. Kelimenin *ıyle-* biçiminin yazım yanlışı olduğu düşünülebilir, ancak metinde üç kez geçtiği dikkate alınır, bu düşünce gözden geçirilmelidir.

<sup>274</sup> KK 105: *düşmez*

<sup>275</sup> Bu söz KK’de yoktur.

<sup>276</sup> KK 108: *gendini*

<sup>277</sup> KK 108: *dünya*

<sup>278</sup> KK 108: *dünyanın*

<sup>279</sup> KKTS 157: *derek* ‘ağaç’; KKTS 160: *direk* ‘direk; destek; gemi direği’, KKTS 160: *direkli* ‘direkli’, KKTS 446: *terek* ‘ağaç’

<sup>280</sup> KK 114: *dereksiz*

<sup>281</sup> KKTS 524: *yırak* ‘ırak, uzak’

<sup>282</sup> KK 114: *ırak*, KKO 457: *ırak*

ККА 4987: *Oturup қуйда (қудахта<sup>283</sup>) yalvara (қала<sup>284</sup>) içте* ‘Kuyuda oturup yalvararak içme’. [*Отуруп къуйда (къудахта) йалвара (қъала) ичмэ.* ‘Сидя в колодце, пить просит.’]

(112) **kunuvçi** < Etü. *küni* + Tü. {+CI} | ‘kıskaç’

ККА 5701: **Kunuvçının**<sup>285</sup> *eki*<sup>286</sup> *çolmagi*<sup>287</sup> *pişilir* ‘Kıskaçın iki çömleği pişirilir’. [*Кунувчиннын эки чольмаги пишилir.* ‘У завистника варятся два горшка.’]

(113) **katlı**<sup>288</sup> < Tü. *kat* + Tü. {+II} | ‘katlı’

ККА 4798: *Gendi*<sup>289</sup> *gendigene*<sup>290</sup> *etken, yedi katlı düşmanı etmez* ‘Kendi kendine ettiğini, yedi kat düşman etmez’ [*Гэнды гэндигенэ эткен, йэди катлы душманы этмез.* ‘То что сам себе делает, и семь врагов не сделают.’]

(114) **kulku**<sup>291</sup> ‘kültkü; gülüş, kahkaha’

ККА 5791: *Yaman kulkunun*<sup>292</sup> *soñı*<sup>293</sup> *yılıdır* ‘Kötü gülmenin sonu ağlamaktır’<sup>294</sup>. [*Йаман кулқуннын сонъы йылыдыр.* ‘Конец плохого смеха — рыдание.’]

(115) **tugiz**<sup>295</sup> < | ‘eşit, bir’

ККА 5765: *Beş parmak da*<sup>296</sup> **tugiz** (*tuğan*) *dugul* ‘Beş parmak da eşit (akraba) değil’. [*Беш пармакъ да тугиз (тугъан) дугуль.* ‘И пять пальцев все разные (словно не родные).’]

(116) **vergi**<sup>297</sup> < Tü. *ver-* + {-GI} | ‘vergi’

ККА 5381: *Guzellik*<sup>298</sup> *delige*<sup>299</sup> *h’ak vergisi dir* ‘Güzellik deliye hak vergisidir’. [*Гузеллик дэлиге хъак вергиси дир.* ‘Красота глупцу — вознаграждение.’]

#### 4.2.2. Fiiller

(117) **kapal**<sup>300</sup> < Tü. *kapa-* + Tü. {-I} | ‘kapanmak’

<sup>283</sup> Bu kelime KK’de yoktur.

<sup>284</sup> Bu kelime KK’de yoktur.

<sup>285</sup> KK 115: *kunufçının*

<sup>286</sup> KK 115: *iki*

<sup>287</sup> KK 115: *çömlegi*

<sup>288</sup> KKTS 336: *qat* ‘kat’; KKTS 337’de ise *qatlı baqa* ‘kaplumbağa’. Müstakil olarak *katlı* kelimesinin bulunmaması sebebiyle bu madde buraya alınmıştır.

<sup>289</sup> KK 108: *gendi*

<sup>290</sup> KK 108: *gendigene*

<sup>291</sup> KKTS 258: *kültki* ‘gülme’; KKTS 258: *kültkü* şekillerinde ‘gülme’. Kelimenin *kulku* biçimi eğer yazım yanlışlığına değilse, bu var olan biçimlerin ünlü kalınlaşması ve ünsüz düşmesine uğrayarak değişmiş biçimleri olduğu düşünülebilir.

<sup>292</sup> KK 125: *kulkunun*, SKRP 352: *күлтқұнин*

<sup>293</sup> KK 125: *sonu*, SKRP 352: *сонъы*

<sup>294</sup> SKRP-H 277: ‘Kötü gülmenin sonu ağlamadır’.

<sup>295</sup> KKTS 441’de *tegiz* ‘düzgün, pürüzsüz’ kelimesi için S 65 kaydıyla ‘aynı seviyede’ anlamı da verilmiştir. Metinde parantez içinde verilen *tuğan* kelimesinin KKTS 465’te ‘doğan’, KzTS 495’te ise ‘akraba, kardeş, hısımlık; üvey olmayan, öz; doğma yeri, memleket’ şekillerinde anlamlandırılması ve Türkiye Türkçesindeki *beş parmağın beşi bir olmaz* atasözü dikkate alındığında kelimenin *tugiz* yazımının, belki *tuğan* kelimesinin etkisiyle, dizgi hatası olduğu düşünülebilir. Bununla beraber kelimenin anlam hanesine ‘eşit, denk’ ibaresi de eklenmelidir.

<sup>296</sup> KK 100: *parmakta*, KKO 454: *parmak da*

<sup>297</sup> KKTS 91: *bergi* ‘vergi’

<sup>298</sup> P-VII 394/121: *гүзәллик* = KTBH 512: *guzellik*

<sup>299</sup> P-VII 394/121: *дәдигиң* = KTBH 512: *dedigij*

KKA 5217: *Açık kotler*<sup>301</sup> **kapalır**<sup>302</sup>, *ortilir*<sup>303</sup> *korgen*<sup>304</sup> *gozler*<sup>305</sup> *unutmaz* 'Açık götler kapanır, örtünür (ama) gören gözler unutmaz'. [*Ачык котлер капалыр, ортилер, корген гозлер унутмаз*. 'Голые ягоды прикроют, видевшие глаза не забудут.']

(118) **yarlın**<sup>-306</sup> < ? + Tü. {+lA-n-} | 'fakirleşmek'

KKA 5634: *Arsız ketken yarlınr*, **çulda** *ketken çullanır* 'Yüzsüz giden fakirleşir, çulla giden çullanır'. [*Арсыз кэткэн — йарлыныр, чулда кэткэн — чулланыр*. 'Идущий грязным, кажется бедным, идущий в отрепьях — лохматым.']

### 4.3. Birleşik Kelimeler

#### 4.3.1. İsimler

(119) **komeç**<sup>307</sup> < Tü. *kömeç* < \**kömmec* < *köm-* + {-mA} + *aş* | 'lavaş'

KKA 5463: *Qart koyunda kalaç bar, qarmalasañ komeç bar*<sup>308</sup> 'Kartın (yaşlının) koynunda somun (ekmek) var, karıştırırsan (arasan) lavaş da var'. [*Къарт койунда калач бар, къармаласанъ — комэч бар*. 'У старого за пазухой калач есть, пощупаешь — и лепешка есть']

#### Sonuç

Makaledeki verilerden hareketle, Kırım Karay atasözleri incelendiğinde 119 sözün Kırım Karaycasının sözvarlığına katkı sunacağı anlaşılmıştır. Buna göre 100 söz hem leksik hem de semantik olarak; 19 söz ise semantik olarak Kırım Karaycasının sözvarlığını zenginleştirmektedir. Ayrıca KKA'dan tespit edilen veriler P-VII, KKO, DSKK, SKRP-H ve BBCK ile kıyaslandığında bu atasözlerinin yalnızca KKA'da bulunmadığı, bu sebeple de bu sözlerin istisna sayılamayacağı anlaşılmaktadır. Sırasıyla bu çalışmalar ele alınırsa, KKA ile aralarında şu benzerlikler görülmektedir.

P-VII'de yer alan 29 atasözü Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunmaktadır.

P-VII 390/11: *Ähmalyñ däwlätä zararы war дыр* = KTBH 508: *İhmaliñ devlete zararı vardır*.

<sup>300</sup> Tü. *kap-* fiilinden türeyen kelimenin *qapan-* 'kapanmak', *qapat-* 'kapatmak' biçimleri KKTS 329'da gösterilmiştir.

<sup>301</sup> P-VII 404/384: *kömlär* = KTBH 521: *kötler*

<sup>302</sup> Bu kelime P-VII'de geçmez.

<sup>303</sup> P-VII 404/384: *örtülür* = KTBH 521: *örtülir*

<sup>304</sup> P-VII 404/384: *körön* = KTBH 521: *körgan*

<sup>305</sup> P-VII 404/384: *gözlär* = KTBH 521: *gözler*

<sup>306</sup> Kelimenin *yarlılan-* şekline KKTS 509'da "yoksullaşmak, mahvolmak" ve SKRP 233'te 'беднеть, становиться бедным, нищать, приходить в упадок; оскудевать; быть обездоленным, разорённым | biednieć, nędznieć, stawać się nędznym, upadać; być nieszcześliwym, bezdomnym, zrujnowanym' anlamlarıyla rastlanmaktadır. Kelimenin bu hâliyle bir yazım yanlışı olduğu ve /la/ ses grubunun unutulmuş *yarlılan-* > *yarlın-* biçiminde metinde yer aldığı düşünülebilir. Bununla birlikte *yarlı* 'yoksul' (KKTS 508) kelimesinden hareketle, başka bir şekilde türemiş de olabilir, ancak bu durumda varsayılan \*{+n-} ekinin açıklanması gerekecektir.

<sup>307</sup> KKTS 250'de *kömeç* 'bir tür ekmek' kelimesi kayıtlıdır. Bununla beraber DS-VI'da *gömeç* 'mayalı ya da mayasız, yağlı ya da yağsız olarak yapılan bir çeşit küllü pidesi, ekmeği; yağda kızartılmış sıcak ekmek', DS-VIII'de *kömeç* 'iki saç arasında ya da küllü pişirilen mayasız ekmek' ve TS'de *gömeç* 'küllü poğaçası, küllü ekmeği' biçimleri bulunmaktadır. Metinde geçen *komeç* kelimesinin *kömmec aş* > *kömmec* > *kömeç* biçiminden geliştiği düşünülebilir. Kelimenin /o/ sesli biçimi yazım yanlışı değilse, Kırım Karay söz varlığına dahil edilmelidir.

<sup>308</sup> KK 111: *var*



P-VII 391/31: *Äli ilän idän, omuzu ilän kalдырыр = KTBH 509: Eli ile eden omuzı ilen qaldırır.*

P-VII 391/42: *Ыштансызың гөңлүндән гүндә алты аршын бәз гәчәр = KTBH 509: İştansızın könlinden күnde altı arşın bez geçer.*

P-VII 392/70: *Балтаңының балтасы – шәрбәтчинің бал тасы = KTBH 510: Baltacının baltası, şerbetçiniñ bal tası.*

P-VII 392/72: *Биң кәсәлик малың олунца, бір аһчы бахтың олсун! = KTBH 510: Biñ keselik malıñ olunca, bir aħçalıq bahtıñ olsun.*

P-VII 393/81: *Биләнә сўврў сінәк саз әмиш, билмәјәнә давыл зурна аз әмиш = KTBH 510: Bilene süvri sinek saz emiş, bilmeyene davul zurna az emiş.*

P-VII 394/110: *Гәндіндән кайрысын бәгәнмәз цаһил = KTBH 511: Gendinden ğayrısın begenmez cahil.*

P-VII 394/121: *Гүзәллик дәдигиң һак вәрғици дәр = KTBH 512: Güzellik dedigiñ haq vergisidir.*

P-VII 395/134: *Дәвәүци илән конушанньың канусу бўјуқ олмалы = KTBH 512: Deveci ile qonuşannıñ qarısı büyük olmalı.*

P-VII 395/149: *Дут јапрағы сабурлук илән атлаз олур. = KTBH 512: Dut yaprağı saburlıq ilen atlaz olur.*

P-VII 396/165: *Һәр гўн бардақ сўја варыр – бір гўн қулпу қолда калыр = KTBH 513: Her gün bardaq suya varır, bir gün qulpu qolda qalır.*

P-VII 397/182: *Залумуң зулуму олса, мәзлимің аллаһы вар = KTBH 514: Zalümün zulümi olsa mazlımın Allahı var.*

P-VII 397/205: *Һарыф олан аңлар – аһмак олан тиңләр = KTBH 515: Harif olan añlar, ahmaq olan tinler.*

P-VII 398/207: *Халк һарыфтыр - мәз дујар = KTBH 515: Halq hariftir tez duyar.*

P-VII 398/215: *Тәүрибә кыл кәмилә! – қоған катма цаһилә! бір гўн ола цаһилдән – өмрўң гәчәр wah ilä = KTBH 515: Tecrube qil kâmile, coğar qatma cahile, bir gün ola cahilden, ömrün geçer vah ile.*

P-VII 398/217: *Тилки нә қадар качарса, варацағы күркчў дуканы дыр = KTBH 515: Tilki ne qadar qaçarsa, varasağı күrkçi düqanıdır.*

P-VII 400/266: *Кәмилиң сөзу лал илән инци дәр – цаһилиң сөзү лаһ илән инчитир. = KTBH 517: Kâmilin sözi lal ilen incidir, cahilin söz ilah ilen incitir.*

P-VII 400/279: *Лаф јигидиң сәрмијәси - цаһиллик кишиниң боинун әгмәси = KTBH 517: Laf yigidiñ sermayesi, cahillik kişiniñ boyun egmesi.*

P-VII 401/280: *Лорі қушу кәмик булса, әвәл өлчәр соңра јутар дәмишләр = KTBH 517: Lori quşu kemik bulsa evel ölçer sonra yutar demişler.*

P-VII 401/284: *Лом илән һисар јыкылмаз – фикир илән кал'ә јыкылып, ломнуң да иктизасы вар дыр – һәр иш фикир илә дутмалы = KTBH 518: Lom ile hisar yıkılmaz, fikir ilen qal'a yıkılır, lomnın da iktizası vardır, her işi fikir ile dutmalı.*

P-VII 401/287: Минарәни чалған кылыфыны һадырлар. = КТБН 518: *Minareni çalğan qılıfını hadırlar.*

P-VII 401/298: Мал мала јәрішүнчә, Азрәил җана јәрішип = КТБН 518: *Mal mala yerişince 'Azrail cana yerişir.*

P-VII 404/364: Аинсыз јар істәгән, јарсыз калмыш = КТБН 520: *Ayırsız yar istegen yarsız qalmış.*

P-VII 404/383: Адың нә баккал – һак wәp! һак ал! = КТБН 521: *Adıñ ne baqqal, һақ ver һақ ал.*

P-VII 404/384: Ачык көмләр өртүлүр, көргөн гөзләр унутмаз. = КТБН 521: *Açıq kötler örtülir, көрген gözler unutmaz.*

P-VII 405/396: Парасыз базара, кәфинсиз мәзара дәмишләр = КТБН 521: *Parasız bazara, kefensiz mezara demişler.*

P-VII 405/404: Паһасыз кумаш сатылмаз, парасыз гүзәл сәвилмәс = КТБН 522: *Pahasız qumaş satılmaz, parasız güzel sevilmez.*

P-VII 407/444: Каталаған ташка от бимәз. = КТБН 523: *Qatalağan taşka ot bitmez.*

Alkaya 2006a'da yer alan 13 atasözü Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunmaktadır:

KKA 5351: *Añlagaanğa (biline) sivrısınaқ saz, añlamağanğa davul zurna az.*

KKA 5790: *Artarah-ay қарундан bakar, қазық ағачын yahar.*

KKA 5765: *Beş parmaq da tugiz (tuğan) dugul'*

KKA 5112: *Deveci bilen қонуşқаннн қарусы biyuk kerekdir*

KKA 4960: *İşi bolman ştanını sogip tişker*

KKA 5809: *Kasapçı maya daracına, eçki can daracına*

KKA 5145: *Қайда çoқлық онда боқлық*

KKA 4564: *Kozden ıraқ, goñilden ıraқ*

KKA 5113: *Қусурсыз yar қидırған yarsız қалған*

KKA 5573: *Minaretını hırslan, kılıfını da h'adırlar*

KKA 4860: *Olecek қой çobanın ırgasına sarıla*

KKA 5857: *Tilki ne қадар қаçарса varcağı чırcı tuқанı dır*

KKA 4751: *Zulumañ zulımı olsa, mazlımın Тағрını bar*

KKA 5068: *Kart etikniñ tekmesi қатıs болır, yavaş atnın tekmesi қаттı болır*

Alkaya 2006b'de yer alan dört atasözü Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunmaktadır:

KKA 5351: *Añlagaanğa (biline) sivrısınaқ saz, añlamağanğa davul zurna az.*

KKA 5227: *Қамиллик soзі lal bilen incidır, cahillik soзі lah' bilen incıtır*

KKA 5230: *Lafyitdiñ armağası cah' illik kişiniñ boy kun etmesi*

KKA 5239: *Luri kuşu kemik tapsa, evel ölçer, soñra yutar, demişler*

Jankowski 2014'te yer alan bir atasözü Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunmaktadır:

BBCK 244/8: *Eki ana bër bala o da olğan budala.*

Hünerli 2018'de yer alan yedi atasözü Kırım Karaycasındaki atasözleriyle örtüşmektedir:

SKRP-H 272: *Çaman atha kamçude boluşmit*

SKRP-H 273: *İştansızın aqılından künde altı arşın bez keçer*

SKRP-H 273: *Fikirsiz uçqan quş, qonma dal tapmaz*

SKRP-H 271: *Añlağanğa sivri sinek saz, añlamanğa davul zurna az*

SKRP-H 277: *Yaman kültkünün soñı yılıvdır*

SKRP-H 274: *Kuş kanatsız ağaç yapıratsız*

Kırım Karay atasözleri incelendiğinde bazılarının fonetik, morfolojik ve leksik farklılıklar gösterdiği görülür. Bu farklılıklar ilgili dipnotlarda ayrıca gösterilmiştir. Bununla beraber metin neşirlerinde de bazı farklılıklar dikkati çeker. Özellikle KKA ile bu metni temel alan KK'daki farklılıklar ile P-VII'deki bazı kelimelerin KTBH'de farklı okunuşlarının olması dikkatle değerlendirilmesi gereken konulardandır:

KK 114: *murdar*, SKRP 410: *мундар*

KK 115: *kusursız*, KKOА 457: *kusursız*

KK 116: *kale*, P-VII 401/284: *кал'а* = KTBH 518: *qal'a*

KK 119: *kefinsiz*, P-VII 405/396: *кәфинсиз* = KTBH 521: *kefensiz*

KK 119: *pahasız*, P-VII 405/404: *пахасыз* = KTBH 522: *pahasız*

KK 123: *omrun*, P-VII 398/215: *өмрүң* = KTBH 515: *ömrüñ*

KK 123: *tukkanıdır*, KKOА 459: *tukanıdır*, P-VII 398/217: *дуканы дыр* = KTBH 515: *düqanıdır*

KK 125: *kulkunun*, SKRP 352: *күльткүнүн*

KK 125: *sonu*, SKRP 352: *сонъы*

KK 127: *mazlumun*, KKOА 460: *mazlımın*, P-VII 397/182: *mäzlimiñ* = KTBH 514: *mazlımıñ*

KK 96: *sivri sinek*, DSKK 97: *sivrisinak*, KKOА 453: *sivrisinak*, P-VII 393/81: *сүврү сінәк* = KTBH 510: *süvri sinek*

P-VII 391/31: *idän* = KTBH 509: *eden*

P-VII 391/31: *омузу* = KTBH 509: *omuzı*

P-VII 391/42: *göñlündän* = KTBH 509: *könlinden*

P-VII 391/42: *gündä* = KTBH 509: *künde*

P-VII 391/42: *ыштансызың* = KTBH 509: *iştansızıñ*

P-VII 392/72: *ahчы* = KTBH 510: *ahçalıq*

- P-VII 393/81: *давыл* = KTBH 510: *davul*  
P-VII 394/110: *кайрысын* = KTBH 511: *ğayrısın*  
P-VII 395/134: *ilän* = KTBH 512: *ile*  
P-VII 395/134: *капусу* = KTBH 512: *qapusu*  
P-VII 396/165: *сүја* = KTBH 513: *suya*  
P-VII 397/182: *залумуң* = KTBH 514: *zalümüñ*  
P-VII 397/182: *зудуму* = KTBH 514: *zulümi*  
P-VII 398/207: *һарыфтыр* = KTBH 515: *hariftir*  
P-VII 398/217: *күркчү* = KTBH 515: *kürkçi*  
P-VII 400/266: *инчи дйр* = KTBH 517: *incidir*  
P-VII 400/266: *сөзу* = KTBH 517: *sözi*  
P-VII 400/279: *сәрмijäci* = KTBH 517: *sermayesi*  
P-VII 400/279: *боинун* = KTBH 517: *boyun*  
P-VII 401/280: *кушу* = KTBH 517: *quşu*  
P-VII 401/284: *ilän* = KTBH 518: *ile*  
P-VII 401/298: *Äзräil* = KTBH 518: *'Azrail*  
P-VII 404/384: *гözlär* = KTBH 521: *gözler*  
P-VII 404/384: *көргөн* = KTBH 521: *körgen*  
P-VII 405/404: *сäwilmäc* = KTBH 522: *sevilmez*

Son olarak bir not olarak değinmek gerekirse Kırım Karaycasının söz varlığına katkıda bulunulan kelimelerden bazılarının {+sXz} ya da {+IX} ekiyle türediği görülmektedir. Bu durum okuyucuda yanlış kanaatlere sebep olabilir. Ancak KKTS'de sadece A maddesi tarandığında ulaşılan şu veriler {+IX} ve {+sXz} eklerinin söz varlığında kalıcı yer edindiklerini göstermesi bakımından önemlidir:

{+IX}: *açuvlı, adaqlı, adlı, adlıqlı / atlıqlı, afaqanlı, alacaqlı, alçaqlı, aldavlı, alğışlı, allı, 'Amonlı, antlı, añlayışlı, aqıllı, aqlaflı, Aşdodlı, athı, avruvlı, aydınlı, ayıplı, aynalı.*

{+sXz}: *ağrısız, amansız, añlayışsız, ap-ansız, aqılsız, arsız, aruvsız.*

Bir başka not olarak ise *Azrail* ve *Yaku* özel isimlerinin de bu makalede yer alması, hem onomastik açıdan değerli oldukları için, hem de KKTS 547-554'te bu anlayışta bir bölüm olması sebebiyledir.

Çalışmanın Kırım Karaycasının sözvarlığına katkıda bulunması ve muhtemel yeni baskılarda değerlendirmeye alınması temel temennimizdir.

### **Kısaltmalar**

Ar.	Arapça
BBCK	Jankowski 2014
BK	Walfish-Kizilov 2011





CKED	Aqtay-Jankowski 2015
DSKK	Alkaya 2006b
Etü.	Eski Türkçe
Fa.	Farsça
KK	Altınkaynak 2006
KKA	Polkanov 2015
KKOA	Alkaya 2006a
KKTS	Aqtay-Jankowski 2019
KTBH	Çulha 2010
KTR	Muzafarov-Muzafarov 2018
KzTS	Öner 2015
Lat.	Latince
P-VII	Radloff 1896
Rus.	Rusça
SKRP	Baskakowa vd. 1974
SKRP-H	Hünerli 2018
Tü.	Türkçe

#### **KAYNAKÇA**

- ALKAYA, E. (2006a). "Kırım Karay Türklerinin Türkiye Türkleriyle Ortak Olan Atasözleri". *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*. Konya-Haarlem: Kömen Yayınları - SOTA Türkiye Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları: 449-461.
- ALKAYA, E. (2006b). "Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20: 89-99.
- ALTINKAYNAK, E. (2006). *Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları*. Haarlem: SOTA Yayınları.
- AQTAY, G. - H. JANKOWSKI, (2015). *A Crimean Karaim-English Dictionary. 10 000 Entries*. Poznań: Department of Asian Studies Faculty of Modern Languages and Literatures Adam Mickiewicz University.
- AQTAY, G. - H. JANKOWSKI (2019). *Kırım Karaycası Türkçe Sözlük*. (çev. Tülay Çulha). İstanbul: Kesit Yayınları.
- AYDOĞMUŞ, E. (2018). "Karaçay Malkar ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. VIII/3: 513-524.
- BASKAKOWA, N. A. vd. (1974). *Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski*. Moskwa: Wydawnictwo "Russkij Jazyk" // Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшал, С. М. (eds). (1974). *Караимско-русско-польский словарь*. Москва: Издательство «Русский Язык».
- BEKAR, B. (2019). *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ÇULHA, T. (2002). "Sereya Şapşal'a Göre Karay Türkleri ve Karayca". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 12: 97-188.



- CULHA, T. (2010). *Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ERCİLASON, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- GÜNER, T. (2018). *Karayca Metinleri (Çeviri-MetinDizin-Kelime ve Ek Analizi)*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HÜNERLİ, B. (2018). "Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski Adlı Eserde Geçen Karay (Karaim) Atasözleri ve Bunların Ses, Şekil ve Söz Varlığı Açısından İncelenmesi". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. XI/24: 267-281.
- JANKOWSKI, H. (2014). "Bikenesh Bakkal's Proverbs and Some Features of the Sound System of Crimean Karaim". *Turcology and Linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift*. (ed. Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 237-251.
- "Kart da Kartajmahan Sezler" (1935). *Karaj Awazy*. 8: 2-7.
- KOÇAOĞLU, T. (2006). *Karay, The Trakai Dialect*. München: Lincom Europa.
- KOÇAK, M. (2017). "Atasözlerine Yansıyan Karay Kimliği". *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat) Bildiri Kitabı I. Cilt (30-31 Ekim 2017)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları: 148-160.
- KOKENAJ, B. (1935). "Ata Sezleri Krymly Karajlarnyn". *Karaj Awazy*. 8: 19-22.
- MUZAFAROV, R. - N. MUZAFAROV (2018). *Kırım Tatar Türkçesi - Türkiye Türkçesi - Rusça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (2015). *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W. (1896). *Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme*. VII. Theil. Die Mundarten der Krym. St. Petersburg.
- SERTKAYA, O. F. (1983). "Eski Türk Atasözleri Üzerine". *Şükrü Elçin Armağanı*. (hzl. Umay Günay-Abdurrahman Güzel-Dursun Yıldırım). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 275-291.
- ŞİRİN USER, H. (2010). "Vampir". *TDAY-Belleten 2010*. 2: 119-130.
- ULUOĞLU, M. (2002). "'Kalaç' Kelimesinin Türkçede ve Rusçada Leksik-Semantik Özellikleri ve Kullanım Alanları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 11: 321-323.
- ÜLKÜSAL, M. (1970). *Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WALFISH, B. D. – M. KIZILOV (2011). *Bibliographia Karaitica. An Annotated Bibliography of Karaites and Karaism*. Leiden-Boston: Brill.
- YARBA, S. (2018). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YILDIZ, H. (2003). "Kırgız Atasözleri". *Milli Folklor Dergisi*. XV/58: 178-181.
- YILDIZ, H. - A. ÖZTÜRK (2016). "19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. VI/3: 739-766.

***Kırım Karaycasının Sözcüklerine Kırım Türklerinin Atasözleri Metninden Katkıları***

---

YILDIZ, N. (2007). "Kırım Türklerinde Mane, Çın ve Beyitler". *Milli Folklor*. 73: 31-38.

ПРИК, О. Я. (1976). *Очерк Грамматики Караимского Языка (Крымский Диалект)*.  
Махачкала.





## YAY AYRAÇ, EĞİK ÇİZGİ VE KESME İŞARETİNİN YENİ VE ORTAK KULLANIM YERİ

Ünal KALAYCI \*

### ÖZET

Türkçenin yazılı ilk metinlerinden beri bazı noktalama işaretleri kullanılmıştır. Batılı anlamda noktalama işaretleri Şinasi ile birlikte Türkçedeki yerini almıştır. Noktalama işaretlerinin süreç içerisinde, isim ve kullanım yerlerinde bazı değişiklikler olmuştur. Hatta noktalama işaretlerine yeni kullanım yerleri eklenmiştir. Sosyal medya kullanımının artması ve yazılı anlatımda dikkat çekme arzusu yazım ve noktalamada yeni kullanım ve uygulamaları ortaya çıkarmıştır. Bu uygulamalardan biri de tunç kafiyeye benzerliğinden dolayı / iç içe kelime olarak adlandırılabilir bir kelime içerisindeki diğer kelimeyi belirtmek için kullanılan noktalama işaretleridir. "Yaramızda kalsın." cümlesinde olduğu gibi yaramızda ve aramızda kullanımlarını vurgulamak için "y" harfinden sonra kesme işareti yanında eğik çizgi ve yay ayraç kullanılabilir. Yeni yeni ortaya çıkan bu kullanım şekli Türkçenin ifade zenginliğine bir katkı olarak düşünülmektedir. Türkçedeki noktalama işaretlerinin değişim ve gelişimine çalışmanın ilk bölümünde değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde kaynak tarama yöntemi ile yeni kullanımın farklı alanlardaki örneklerine, sonuç bölümünde de değerlendirme ve önerilere yer verilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Noktalama İşaretleri, Yay Ayraç, Eğik Çizgi, Kesme İşareti.

## NEW AND COMMON USAGE OF PARANTHESIS, SLASH AND APOSTROPHE

### ABSTRACT

Some punctuation marks have been used since the first written texts of Turkish. Punctuation marks have taken their place in the western sense in Turkish Language with Şinasi. There have been some changes in the names and usage places of punctuation marks in time. Besides, new usages have been added to the punctuation marks. The increase in the use of social media and the desire to attract attention in written expression have revealed new usages and applications in spelling and punctuation. One of these applications is the punctuation marks used to denote the other word in a word, which can be called "intertwined Word" due to its resemblance to bronze rhyme. "Yaramızda kalsın." As in the sentence, slashes and paranthesis can be used next to the apostrophe after the letter "y" to emphasize the meanings in our wound (yaramızda) and between us (aramızda). This new form of usage is considered as a contribution to the richness of expression in Turkish. The change and development of punctuation marks in Turkish are mentioned in the first part of the study. In the second part of the study, there are examples of new usages with source search method in different fields, and evaluations and suggestions in the conclusion part.

**Keywords:** Punctuation Marks, Parenthesis, Slash, Apostrophe.

---

### Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020

\* Dr., MEB, Süha Erler Anadolu Lisesi, KAHRAMANMARAŞ;

ORCID: 0000-0002-0076-2916, E-posta: ukalayci@gmail.com.



## 1. Noktalama İşaretlerinin Türkçedeki Değişim ve Gelişimi

Noktalama işaretleri, yazılı anlatımda karışıklığı önleyerek iletinin alıcıya doğru ve etkili bir şekilde ulaşmasını sağlar.

Türkçede noktalama işaretleri *Göktürk Abideleri*'nde iki nokta, Uygur Dönemi Budist metinlerinde sekiz, Mani metinlerinde yedi noktalama işareti, *Dede Korkut*'ta büyük nokta işareti, Şeyyad Hamza'nın yazdığı *Yusuf ve Zeliha* mesnevisinde virgüle benzeyen işaret, 15-16. yüzyıl eserlerinde süsleme amaçlı farklı noktalama işaretleri kullanılmıştır (Durukoğlu vd. 2018: 14-16).

Tanzimat Dönemi'nde Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı eserinde Batılı anlamda noktalama işaretlerini kullanması Türkçe için yeni bir evredir.

Süreç içinde noktalama işaretlerinin adında ve kullanımında değişiklikler olmuştur. Mesela Servetifünun Dönemi'nde üç nokta yerine iki nokta, tek ünlem yerine üç ünlem kullanıldığı olmuştur (Durukoğlu vd. 2018: 18).

Günümüzde Türk ülkeleri arasında da noktalama işaretlerinin kullanım yerleri konusunda bazı farklılıklara rastlanabilmektedir. Mesela Türkiye Türkçesinde bir rakamdan sonra -İncI, anlamını kazandırmak için nokta kullanılabilirken Türkmenistan Türkçesinde noktanın böyle bir kullanımı yoktur (Delice 2018: 1090).

Bazen aynı yer için birden fazla noktalama işareti kullanılabilir. Gün, ay ve yıl yazılırken aralarına eğik çizgi kullanıldığı gibi nokta da kullanılabilir. Yine cümle dışı unsur olan arasöz ve açıklama cümleleri/ara cümleleri ifade için üç farklı noktalama işareti kullanılabilir: "Açıklama cümlelerine, yazılı anlatımda iki çizgi veya virgül arasında, parantez içinde rastlıyoruz." (Karahana 2004: 37)

Yapılan bir tezde noktalama işaretlerinin sorunları ele alınmış ve bu sorunlar hakkında çözüm önerileri sunulmuştur (Atasoy, 2009). Bu çalışmadan da anlaşılıyor ki Türkçede noktalama işaretleri durağan hâle gelmemiştir.

TDK tarafından hazırlanan Yazım Kılavuzunda yay ayracın yedi farklı kullanımına yer verilmiştir. Yapılan bir çalışmada yay ayracın sekizinci kullanım yeri tespit edilmiştir (Kalaycı 2010: 1173-80).

Zaman içerisinde noktalama işaretlerinin kullanıldığı yeni yerler ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir örnek *tunç/iç içe kelimeleri* vurgulamak ve ayırmak için kullanılan eğik çizgi, yay ayraç ve kesme işaretinin kullanımında görülmektedir: Y/aramızda kalsın, y'aramızda kalsın, (y)aramızda kalsın.

## 2. Yay Ayraç, Eğik Çizgi ve Kesme İşaretinin Yeni ve Ortak Kullanım Yeri

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Yazım Kılavuzu'nda yay ayracın sekiz, eğik çizginin ve kesme işaretinin yedişer kullanım yeri verilerek bu kullanımlar örneklendirilmiştir (Akalin vd. 2012: 36-41). Bahsi geçen kullanım yerleri arasında *iç içe kelimeler* bulunmamaktadır. Dil Derneği tarafından hazırlanan Yazım Kılavuzu'nda (Anonim, Yazım Kılavuzu, 2019) da bahsi geçen kullanıma rastlanmamaktadır.

Ağ üzerinden tarama yapılarak *iç içe kelimeleri* ayırmak için bu üç noktalama işaretinin geçtiği çeşitli kullanımlar tespit edilmiş ve aşağıya sıralanmıştır:<sup>1</sup>

Makale başlığı: (U)Mutsuz Bir Kadın Olarak Edith Umut (Özsevgeç 2017: 1)

<sup>1</sup> Kaynaklarda kapak sayfasında geçen bilgiler sayfa sayısı 1 olarak verilmiştir.

Sözlükte bir cümle: U'mutsuz uyanmaya da denk gelen sakat bir histir (Çalışkan, 2013).

Oyun adı: U/mutsuzluk (Su, 2020)

Köşe yazısı başlığı: Geçmiş An(ı)lar Güzeldir (Nur, 2018)

Şiir grubu adı: S/Öz Şiir Dinleti Grubu (Kaplan, 2020)

Sosyal ağda bir kullanıcı adı: Y'ahya K'alaycı (Kalaycı, 2020)

Eser adı: B/Aşka Yazıyorum (Çalışkan 2018: 1)

Eser adı: B'Aşka Gel (Soysal 2012: 1)

Eser adı: (B)aşka Sürgün (Karakaya 2014: 1)

Makale başlığı: İş Modelleri (D)evrimi (Canko, 2020)

Watped'de eser adı: (Y)Aramızda Kalsın (Çağlayan, 2020)

Eser adı: Y/aramızda Kalsın (Şahinol 2020: 1)

Eser adı: İnsanı Ateşleyen Sözler (S)özdeyişler (Evren 2008: 1)

Makale başlığı: D'ingiltere ve Vahşi Batı (Çelik, 2020)

Haber başlığı: Şarkının (ç)alıntı olduğunu Temiz Magazin duyurmuştu! (Alan vd. 2018)

Satılık bir tablo yazısı: Çince bilmiyorum ama i'çince konuşuyorum (Bilgefil, 2020).

Sosyal ağda bir kullanıcı adı: Ç'ayyaş (Ç'ayyaş, 2019)

Eser adı: Y/ar'a Kadın Öyküleri (Polat 2017: 1)

Eser adı: Matematiğin (M)izahı (Törün 2015: 1)

Köşe yazısı başlığı: S'onuncu Köy (Altaylı, 2009)

### **3. Değerlendirme ve Sonuç**

Yukarıda yedi eser adında, üç makale başlığında, iki köşe yazısı başlığında, iki sosyal ağdaki kullanıcı adında, bir sözlükte cümle olarak, bir oyun adında, bir şiir grubu adında, bir haber başlığında, bir watpedde eser adında ve bir satılık tabloda bu kullanım görülmektedir. Örneklerden de anlaşılacağı gibi bu kullanım, eser adlarından sosyal ağlardaki yazışmalara kadar çok farklı alanlara yayılmıştır. Dolayısıyla ele alınan kullanım istisna denilerek göz ardı edilemez.

İç içe kullanımın iki nedeni olduğu düşünülmektedir. Birincisi farklı ve etkili yazarak okuyucunun dikkatini çekme isteğidir. "B'aşka yazıyorum." cümlesindeki ilk kelime okuyucuyu düşündürmekte ve okuyucunun ilgisini çekmektedir. İkincisi dilde tasarruf ilkesidir. Kelimenin ilk harfinden sonra getirilen bir noktalama işareti ikinci bir kelime yazma ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır.

Bu kullanıma benzer örnekler türetmek zor değildir: (Y)eller aldı sevdiğimi. (S)üzgün duruyorsun. (D)ağlar derdim. (Ç)alışıyoruz. Güneş (a)çıktı. Uçakları bile düşüren lazer s/ilahını üretti. Zamanı y/aşıyor. Ürün alırken m/arkasına bakmayı unutmayın. T/uzaktan eğitim devam ediyor. C/eza veriyor. Anadolu kültürlerin b'eşiğidir. Türk S'İHA'lar gökyüzünde. Seni g'özlemek de varmış papatya. Bu durumda d'uygunu kim bilecek? K'ayıp diyorum sadece...



Bu kullanıma sözlü iletişimde de rastlanmaktadır: Mesela *Sazan Sarmalı* filminin son sahnesinde: "İsyankâr ve siyahi şarkıcı Bob Marley'in çok sevdiğim bir söz deyişi var..." şeklinde kullanılmaktadır. Bu cümledeki "söz deyiş" kelime öbeği izleyici tarafından hem "söz deyiş" hem de "özdeyiş" şeklinde anlaşılmaktadır. Yine bir *televizyon programında* Onur Atilla isimli sanatçı için lakap olarak "yemektar oyuncu" denildiğine yer verilmiştir. Bu kullanımda da hem "emektar" hem "yemektar" kelimesi izleyiciye verilmektedir.

*İç içe kelime*, cümle başında olabileceği gibi cümlenin ortasında veya sonunda da olabilir. Verilen örneklerde ünsüz harfle başlayan kelimelerde bu kullanıma daha çok rastlandığı söylenebilir fakat böyle bir ayrımın olduğu söylenemez.

İç içe kelimeleri ayırmak için üç farklı noktalama işaretinin kullanılması bir çelişki değildir. Bir durumu karşılamak bir duyguyu ifade etmek için Türkçede birden çok noktalama işareti kullanılabileceğine giriş bölümünde yer verilmiştir. Bu durumda hangi noktalama işaretinin kullanılacağı kişinin tercihine kalmıştır.

Noktalama işaretleri TDK'nin Yazım Kılavuzu'nda ilk kez 1941 yılında yer almıştır. TDK bir süre dil konusunda toplumun önünde giderek topluma yön vermeye çalışmış, kurum seksen olaylarından sonra dille ilgili genel tavrını değiştirmiş, toplumun ardından giderek var olanı tespit etme yolunu benimsemiştir. Bu anlamda yukarıda örneklendirilen üç noktalama işaretinin yeni kullanım yerinin artık tespit edilmesi ve tanımlanması dil açısından bir kazanç olacaktır.

Tanım: Bir kelimenin ilk harfinden sonra yer alan ikinci kelimeyi yeniden yazmak yerine cümleye bu iki kelimenin anlamını da katmak için, yay ayraç, eğik çizgi ve kesme işareti kullanılabilir. Örnek: Her y'anımda olsun. Her y/anımda olsun. Her (y)anımda olsun.

Bu kullanımın Türkçenin ifade zenginliği olduğu görülerek bir sonraki Yazım Kılavuzu güncellemesinde bahsi geçen üç noktalama işaretinin ortak ve yeni kullanımına yer verilmesi önerilmektedir.

## **KAYNAKÇA**

- AKALIN, Ş. H. vd. (2012). *Yazım Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALAN, E. - E. BIYIK (2018.09.26). "Gündem". *Temiz Magazin*.
- ALTAYLI, F. (2009.09.20). "S'onuncu Köy". *Haber Türk*.
- ATASAY, F. O. (2010). *Türkçede Noktalama*. İstanbul: Özel Kitaplar.
- EVREN, H. (2008). *İnsanı Ateşleyen Sözler (S)özdeyişler*. İstanbul: Safran Yayınları.
- ÇALIŞKAN, V. (2018). *B/aşka Yazıyorum*. İstanbul: Tunç Yayıncılık.
- ÇELİK, M. (2020.03.25). "D'ingiltere ve Vahşi Batı", *İmza Gazetesi*.
- DELİCE, T. B. (2018). "Türkmen Türkçesinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı". *Turkish Studies- Language and Literature*. XIV/3: 1067-1094.
- DURUKOĞLU, S. - B. BÜYÜKELÇİ (2018). "Türk Dilinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*. XIV: 11-26.
- KALAYCI, Ü. (2010). "Yay Ayraç İşaretinin Yeni Kullanım Yeri". *Turkish Studies*. V/2: 1173-1180.

- KARAHAN, L. (2004). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAKAYA, U. (2014). *(B)aşka Sürgün*. İstanbul: Karayel Yayınları.
- ÖZSEVGEÇ, Y. (2017). "(U)mutsuz Bir kadın Olarak Edith Umut". *Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*. VII/60: 175-182.
- POLAT, T. Ö. (2017). *Y/ar'a Kadın Öyküler*. İstanbul: Tam Eğitim Yay. Mat. Elek. San.
- SOYSAL, B. K. (2012). *B'Aska Gel*. İstanbul: Sokak Kitapları.
- ŞAHİNOL, Ö. (2020). *Y/aramızda Kalsın*. Konya: Sisphos Yayınları.
- TÖRÜN, A. (2015). *Matematiğin (M)izahı*. 1. Baskı. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Yazım Kılavuzu* (2019). Anonim. Ankara: Dil Derneği.

### **İnternet Kaynakları**

- BİLGEFİL (2020). "MDF Tablo n11.com". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://urun.n11.com/ahsap-tablo/mdf-tablo-komikcince-bilmiyorum-ama-icince-konusabiliyorum-P428573913>
- CANKO, S. (2020). "Yetkin Gençler". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://medium.com/yetkingencler/i%CC%87%C5%9F-modelleri-d-evrimi-3e9ab951c2d6>
- ÇAĞLAYAN, B. (2020). "(Y)aramızda Kalsın". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://www.wattpad.com/story/41109948-y-aram%C4%B1zda-kals%C4%B1n>
- ÇALIŞKAN, V. (2013). "Mutsuz Uyanmak". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://eksisozluk.com/mutsuz-uyanmak--735237>
- "Ç'ayyaş" (2019). Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
[https://twitter.com: https://twitter.com/c\\_ayyas](https://twitter.com: https://twitter.com/c_ayyas)
- ÇOCUK, M. M. (2020). "Şiirler". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://www.edebiyatdefteri.com/siir/1202939/k-alayci-3.html>
- KALAYCI, Y. (2020). "Y'ahya K'alaycı". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://twitter.com/alaycy>
- KAPLAN, A. (2020). "S/Öz Şiir Dinleti Grubu". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<http://www.alikaplan.net/category/sosyal-calismalar/soz-siir-dinleti-grubu/>
- NUR, A. (2018.05.07). "Geçmiş An(ı)lar Güzeldir". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://aysenurben.wordpress.com/2018/05/07/gecmis-anilar-guzeldir/>
- SU, İ. (2020). "U'mutsuzluk". Erişim Tarihi: 19.11.2020.  
<https://www.biletiva.com/event/G6844/u-mutsuzluk>







## DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK'TEN GÜNÜMÜZE ÇATI TÜRLERİNDE BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Ümit HUNUTLU \*

### ÖZET

*Eski Türkçede fiillerin çatı şekilleri, çok yönlü ve çeşitlidir. Çatı ekleri de günümüze göre daha işlektir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki fiilleri inceleyerek bu tezi ispatlamak mümkündür. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı şekillerinden bazıları Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam ederken bazıları kullanımdan düşmüştür. Çatı eklerinde görülen işlev daralmaları, çatı şekillerinin farklı söz dizimsel ve sözlüksel yöntemlerle karşılanmaya başlanması çatı türlerinin kullanım alanlarını daraltmıştır. Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't Türk'teki fiiller edilgen, ettirgen, oldurgan, işteş ve dönüşlü çatı türlerine göre sınıflandırılmıştır. Çatı türleri kendi içinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te örneklendirilen çatı türleri oransal dağılımlarıyla verilmiştir. Bu çatı türlerinin hangi oranlarla ve örneklerle Türkiye Türkçesine ulaştığı tespit edilmiştir. Çatı eklerinin Karahanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanımları mukayese edilerek çatı eklerinin kattığı anlam özellikleri ve işlevleri tespit edilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te kullanılan fakat günümüzde kullanımdan düşen çatı şekilleri ve ekleri sunulmuştur. Günümüze ulaşamayan çatı şekillerinin neden terk edildiği hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Bazı fiillerin Eski Türkçedeki ve Türkiye Türkçesindeki çatı eki tercihleri mukayese edilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı olanaklarının söz dizimsel kuruluşlar üzerindeki etkileri tespit edilmiştir. Bilinen ilk sözlük ve gramer kitabımız olan Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı türlerinin oransal dağılımı incelenmiş ve fiilde çatı konusunda Türkçenin zaman içinde gösterdiği değişim ortaya konulmuştur.*

**Anahtar Kelimeler:** Fiilde Çatı, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Dîvânu Lugâti't Türk.

## SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN VOICE TYPES FROM DÎWÂN LUGHĀT AL-TURK TO PRESENT

### ABSTRACT

*The voice forms of verbs in Old Turkish are versatile and diverse. Voice affixes are also more functional than today, which can be proven by examining the verbs in the Dîwân Lughât al-Turk. Some voice forms in the Dîwân Lughât al-Turk have been out of use in Turkish, while others continue to be used. The functional reductions seen in voice affixes and the introduction of voice forms with different syntactic and lexical methods have narrowed the usage areas of voice types. In this study, the verbs in the Dîwân Lughât al-Turk are classified according to the forms of passive, causative, transitive, reciprocal, and reflexive, which have been examined in detail. The voice forms exemplified in the Dîwân Lughât al-Turk are given with their proportional distribution. It is determined at which rate and with what examples these voice forms are used in Turkish today. Features and functions of voice affixes are detected by comparing their use in Karakhanid Turkish and Turkish. Besides, voice forms and affixes used in the Dîwân Lughât al-Turk that have been out of use today are presented. Inferences have been made about why the voice forms that could not exist today have been abandoned. The voice affix preferences of some verbs in old Turkish and Turkish are compared. Also, the voice possibilities about syntactic components have been found out in Dîwân Lughât al-Turk. Proportional analysis of the voice types in the Dîwân Lughât al-Turk, our first known dictionary and grammar book have been examined and the change of Turkish in terms of the voice in time has shown.*

**Keywords:** Voice Forms of Verbs, Old Turkish, Karakhanid Turkish, Dîwân Lughât al-Turk.

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 29.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, RİZE; ORCID 0000-0002-1410-1203, E-posta: umit.hunutlu@erdogan.edu.tr

## Giriş

Tarihte ilk olarak Eflatun ve Aristo (MÖ IV.) isimlerle fiilleri ayırmış, fiillerin en önemli görevinin yüklemlik olduğunu belirtilmişlerdir. Fiiller bütün dillerde yüklem olmaya en elverişli kelimelerdir. Türkçede yüklem görevi kazanan fiiller belli ekleri alırlar: Fiil + çatı ekleri + olumsuz + zaman/ görünüş + şahıs ekleri (König 1983: 111). Bunlardan çatı ekleri yüklem anlam özelliklerini ve cümlenin söz dizimi özelliklerini belirlerler.

Çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerinden hemen sonra gelmesi onları yapım eklerine yaklaştırırken cümle kuruluşları üzerinde gösterdiği etki onları diğer fiilden fiil yapım eklerinden ayırmıştır. Çünkü onlar, sadece fiilin anlam özelliklerini etkilememekte aynı zamanda cümle kuruluşunun niteliklerini de değiştirmektedir. Bir yönüyle gramer yapmakta bir yönüyle sözcük türetmektedirler. Ancak çatı eklerinin gramer üretimi işlevlerinde fiil köklerinin sözlüksel nitelikleri etkilidir. Böylece çatı ekleri fiillere karşı daha seçicidir. Bu durum dönüşlü ve işteş fiil üretiminde daha fazladır. Örneğin, *yıka-* fiili Türkiye Türkçesinde “birlikte yıkanmak” anlamında “yıkış-” gramer yapımına müsaade etmemektedir. Tabii bu durum bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçesi için aynı kurallar çerçevesinde gelişmemiştir. Mesela, Tatarcada yuiş- “birlikte yıkanmak” şekli mevcuttur (Grunina 2000: 197-198).

Dil bilgisinde çatı, kaynaklarda farklı yöntemlerle ele alınan ve üzerinde tartışmaların hâlen sürdüğü bir konudur (Karpuz 2009: 651-656; Üstünova 2012: 8). Hangi başlıklar altında işlenmesi gerektiği, sınıflandırmada şeklin mi anlamın mı etkili olması gerektiği, söz dizimsel yönün mü yoksa şekil bilgisi alanının mı daha önemli olduğu gibi sorular çatı kavramının ele alışında farklı görüşleri doğurmuştur (Yücel 2011: 269). Öznen ve fiilin aldığı eklerinden hareketle çatı kavramını tanımlayan *Banguoğlu*, olumsuz görünüşü de bu kategoriye dâhil eder:

*Kimse söz içinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir: Bekçi döv-dü Bekçi döv-ül-dü Bekçi döv-me-di. Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüşten meydana gelir: 1. Yalın görünüş döv-mek 2. Olumsuz görünüş döv-me-mek 3. Edilen görünüş döv-ül-mek 4. Dönüşlü görünüş döv-ün-mek 5. Karşılıklı görünüş döv-üş-mek 6. Ettiren görünüş döv-dür-mek” (Banguoğlu 2007: 411).*

Ediskun çatıyı tanımlarken fiilin yapan (özne) ve etkilenen (nesne) isteme durumlarından hareketle çatıyı şöyle tanımlar:

*Fiilin gösterdiği iş: a) ya belli bir yapıcı (özne) ister, veya istemez; b) ya kendi hareketinden doğrudan doğruya etkilenen bir varlık (nesne) ister, veya istemez; c) bazen yapıcı (özne) ile etkilenicinin (nesne) aynı varlık olduklarını kendi yapısında birleştirmek ister; d) bazen de kendi hareketini birden fazla yapıcının birlikte, karşılıklı veya ortaklaşa meydana getirdiklerini belirtmek ister. Bir fiilin belli bir yapıcı veya belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmede, kendi hareketinin birden fazla yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök veya gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök veya gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir (Ediskun 1992: 218-219).*

Korkmaz göre, yapım ekleri ve çatı eklerini birbirinden ayırmak gerekir, çünkü çatı ekleri sadece şekil bilgisinin değil cümle bilgisinin ve anlam biliminin de konusudur. Korkmaz, fiilin özne ve nesne durumundan hareketle şu tanımları yapar: “Çatı, fiil kök ve gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Bu da demektir ki, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir.”(Korkmaz 1999: 159-160).

Son zamanlarda çatı kavramı çatı eklerinin işlevlerinden hareket eden bir bakış açısından söz dizimsel değişimleri merkeze alan bir anlayışa dönüşmüştür. Hatta şekilsel bir çatı anlayışı yerine derin yapıyı ve sözlükselliği esas alan bir anlayış gelişmiştir. Yeni tanımlarda cümlenin anlamsal özne ve nesnesinin, derin yapının ve yüzeysel söz dizimi yapısının bir arada incelendiği, bunlar arasındaki bağlantıların değerlendirildiği bir bakış açısı geliştirilmiştir (Grunina 2000: 198). Bu anlayışa bağlı olarak Demircan, çatı tanımını şöyle yapar: *Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye ÇATI denir* (2003: 11).

Terbish çatıyı şöyle tanımlar: “Öznenin çeşitli görünümdeki (yapan / yaptıran / müşterek ya da karşılıklı yapan / etkilenen) biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, özel eklerle vücuda getirilen biçimlenmeye çatı denir. Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe gidilmeden özel eklerle genişletilerek özne ile olan ilişkisinde uğradığı durum değişikliğidir de denilebilir.” (2019: 26). Bu bakımdan çatı hem şekil bilgisi, hem söz dizimi alanına girdiği için morfo-sentaktik bir düzlemde araştırılmalıdır (Lenand vd. 1977: 65-78).

### **Amaç**

Daha önceki çalışmalarda tarihî Türk lehçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde çatı konusu ele alınmış, özellikle Kâşgarlı Mahmud'un fiilde çatı ve çatı türleri hakkındaki görüşleri birçok kaynakta yer bulmuştur. Hatta Dîvânu Lugâti't Türk'teki farklı çatı türleri özel bir çalışma konusu olmuştur (Coşar vd., 2011a; Coşar vd., 2011b). Bunlara ilave olarak bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

DLT'de en fazla örneklendirilen çatı türleri nelerdir?

DLT'de örneklendirilen çatı türlerinin ne kadarı Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir?

Günümüze ulaşan çatı türlerinin oransal dağılımı nedir?

DLT'deki çatı eklerinden hangileri kullanıma daha elverişlidir?

DLT'de verilen ancak bugün kullanımdan düşen çatı şekilleri nelerdir?

DLT'de verilen ancak günümüze ulaşamayan çatı türleri neden terk edilmiştir?

Eski Türkçedeki fiillerin çatı eki tercihleri Türkiye Türkçesinden ne derece farklıdır?

Eski Türkçedeki çatı kavramı günümüzdeki çatı kavramından hangi özellikleriyle ayrılır?

DLT'deki çatı kavramı o dönemin söz dizimsel özelliklerini nasıl şekillendirmiştir?

Türkçenin şimdiye kadar bilinen en eski ve en meşhur sözlüğü olan *Divanü Lûgati't-Türk* (1072-1077) Türk dil bilgisinin birçok konusunu aydınlatan eşsiz bir eserdir. Verdiği bilgilerle tarihî Türk lehçelerinin olduğu kadar günümüz Türkçesinin de birçok problemine çözümler sunan temel bir gramer kitabıdır. Günümüzde kesin sınırları hâlen



daha çizilememiş çatı konusu da DLT’de ayrıntılarıyla işlenmiş ve zengin örneklerle sunulmuştur. *Kâşgarlı* bir sözlük olarak hazırladığı kitabında Türkçe isimleri ve fiilleri Arapça kelimeler gibi kalıplara sokarak bu kelimeleri Araplara öğretmeye çalışmıştır. Bunu yaparken fiilleri çatı kavramı üzerinden anlatmıştır. Madde başı olarak sıralanan fiiller Arapça kalıplara göre belli gruplar oluşturmuştur. Bu gruplar incelendiğinde benzer çatı eklerini alan fiillerin art arda sıralandığı görülecektir. *Kâşgarlı* bu fiilleri doğrudan çatı konusunu anlatmak için vermemiştir, fakat fiillerin anlam özellikleri ve aldığı eklerle cümleye kazandırdığı söz dizimsel nitelikleri verirken çatı konusundan da bahsetmiştir. Fiillerin öğretiminde çatı olgusunu bir araç olarak kullanmıştır. Fiiller sonrasında yaptığı açıklamalarda fiilin işlek kullanımı sağlayan çatı eklerinin kullanım özelliklerini özetlemiştir.

*Kâşgarlı, Divanü Lûgati’t-Türk*’ün düzeninde, kendisinin yazdığı gibi, El-Halîl’in *Kitâb al-‘Ayn adlı eserini esas almışsa da* (DLT I: 6-7) kullandığı yöntemle ondan ayrılır. Yüzyıllar sonrası için geçerli bir yöntemin ilk izlerini onun çalışmasında görmek mümkündür. *Kâşgarlı*, fiilin aldığı ekle kazandığı anlam değişimini ortaya koymuş, yaptığı izahlarla çatı kavramının söz dizimi ve anlamla olan münasebetini de göstermiştir.<sup>1</sup>

Türkiye Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinde çatı eklerinin bütün fiillere rahatlıkla eklenemediği sugötürmez bir gerçektir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *doğ-* fiilinden *doğ-ur-* yapılabilsede *doğ-ut-*, *doğ-uş-*, *doğ-un-*, *doğ-ul-*<sup>2</sup> fiilleri üretilmemiştir. Bunda, böyle şekillerin dilde gelişmemiş olması ya da bu şekillerin sağladığı anlamların söz dizimsel ve sözcüksel yollarla üretiliyor olması etkilidir. Yine bazı fiillerin anlamsal özellikleri onların işteş, dönüşlü, edilgen olarak telaffuz edilmeleri için elverişli değildir (König 1983: 123). Benzer durumlar DLT’deki fiil örnekleri için de geçerlidir, ancak DLT’deki fiillerin çatı özelliklerinin şimdiye nazaran çok yönlü ve zengin olduğunu söyleyebiliriz. İnceleme bölümündeki örneklerden daha iyi anlaşılacağı üzere günümüz Türkçesinde muhtemel olmayan birçok çatı şekli DLT’de madde başı olarak açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki 11. yüzyıl Türkçesinin çatı işlekliliği günümüzden çok daha yönlü ve güçlüdür. Türkçe, doğal gelişimi yanında diğer dillerin etkisiyle ekler üzerinden yürüttüğü çatı türetimini farklı yollarla yapmaya başlamıştır. Çünkü Türkçenin fiil temelli gerçekleştirdiği çatı şekilleri, Türkçenin etkilendiği bükümlü dillerde söz dizimsel ve sözcüksel yollarla yapılmaktadır. Örnek: *Soy-uş-* “soymada yardım etmek 428” fiili gramer açısından doğrudur ve bu fiil DLT’de derlenmiştir, ancak günümüz Türkçesinde kullanılamamaktadır. Günümüzde bu fiilin anlamını karşılayacak söz dizimsel yapılar tercih edilmektedir: “birlikte soy-”, “soymaya yardım et-” vb. Örneklerini artırabileceğimiz bu durum, Türkçenin biçimsel çatı kategorisinin 11. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar zayıfladığını göstermektedir. Türkçenin tarihî serüveni kelimededen ekleşmeye doğrudur; ancak çatı konusunda bu durumun çift yönlü bir gelişme gösterdiğini söyleyebiliriz. Kelimedenden çatı eklerine doğru bir dönüşüm gerçekleşmişken 11. yüzyıl sonrasında ekli ve almaşık yapılar kullanılmaya başlanacaktır. Böylece DLT’de yer alan birçok çatı şekli kullanımdan düşmüştür.

<sup>1</sup> Bunların örnekleri edilgen çatı konusu başlığı altında sunulmuştur.

<sup>2</sup> Bu fiil tabanlarının Türkiye Türkçesinde olmaması Türkçede hiç kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Kelime türetimi ve yorumunda lehçeler arası farklılıklar olabilmektedir. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde *doğul-* “dünyaya gelmek, anadan olmak, 2. mec. Türemek, meydana gelmek.” anlamlarında kullanılmaktadır (Altaylı 2018: 931).



## 1. Edilgen Fiiller

Çatı ekleri fiillere getirilirken Türkçede bir sıra gözetilmektedir. Bu sıralamada çatı eklerinin fiille ve cümleye kazandırdığı anlamsal nitelikler etkilidir. İşteş, dönüşlü ve ettirgen çatı ekleri edilgen çatı ekinde sonra gelememektedir. Nitekim bir fiile bu ekler gelecekte **işteş / dönüşlü + ettirgen + edilgen** ekleri şeklinde bir sıra izlenir. Sona gelen ek, fiilin anlam özelliklerinde kuşatıcı olduğu için edilgenlik ekinin sona gelmesi dil mantığı açısından daha doğrudur. Çünkü diğer bütün eklerde öznenin birden fazla olması, öznenin kendini etkilemesi, yapan ve yaptırın özne şeklinde özne sayılarının artırılması söz konusudur (König 1983: 124). Edilgen çatıda ise asıl işi yapan öznenin gizlenmesi, söz konusudur. Edilgen çatıya çevrilen bir fiilde asıl işi yapan öznenin söz dizimsel olarak silinmesi, cümleyi etkiler. Bu durumda cümlede silinen bir öznenin sonra yapan özneye yönelik işteşlik, dönüşlülük veya ettirgenlik anlamları yüklemek mümkün değildir. Ancak öznenin niteliğini genişletmek ve bu eklerden sonra özneyi belirsizleştirmek mümkündür.

Çatı ekleri sıralamasında en sona gelen edilgen ekleri, /-(I)l-/ ve /-(I)n-/dir. Bunlardan ettirgen eklerinden sonra gelebilen tek ek /-(I)l-/dir. Bu ek temel edilgenlik eki olarak görülmektedir. Ekin kaynağı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ramstedt, Çuvaşçada /-(I)l-/ ekine edilgenlik yapımının az olmasından hareketle bu edilgen çatının Türkçede oldukça yeni olduğunu düşünür. Ekin temel işlevinin türetme olduğu ve zamanla edilgen görevi kazandığını söyler (Ramstedt 1957: 149). Şçerbak, edilgenlik eki /-l-/nin kaynağını (b)ol- fiiline dayandırır. Ona göre, ETü. *kutul-* "kurtulmak" < *kut* (isim) + (b)ol-, *yokol-* "kaybolmak, yokolmak" < *yok* (isim) + (b)ol- yapısından gelişmiştir (Şçerbak 1981: 107-108). Şçerbak, /-n-/ ekinin /-l-/den geldiğini (-l- > -n-) ileri sürer. Proto-Türkçe için (b)ol- fiilini tasarlamak edilgen eki alan fiillerin anlamsal özelliğiyle örtüşmektedir. Ol- yardımcı fiilini alarak fiil görevi kazanan yapılar nesne alamadığı gibi bir oluş da belirtirler: kır-Ø+bol- > kır-(ı)l-.

Türkçede edilgen eki /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ farklı içerikteki fiillere gelebilmektedir (Korkmaz 2009: 530). Kılış, durum, hareket veya oluş fiilleri bu ekle edilgen, dönüşlü veya her iki yapıda da kullanılmaktadır. Edilgenlik türünün ortaya çıkışında Tenişev "kendiliğinden meydana gelen oluşu" (mediopassiv) temel almıştır (Tenişev 1988: 305). Doğa olaylarıyla ilgili fiillerde bu kendiliğinden oluş daha rahat hissedilmektedir. "Yıgaç sındı "ağaç kırıldı" (DLT II: 29), ton yırtıldı "elbise yırtıldı" (DLT III: 106) gibi cümlelerde sındı "kırıldı" ile yırtıldı "yırtıldı" fiilleri kendiliğinden meydana gelen oluşu bildirirken cümlede fail / failer hiç tasavvur edilmemektedir. Bu iki cümlede, öznenin içinde bulunduğu durumun kaynağı belirtilmemektedir (Terbish 2019: 176). Bu örneklerde ağaç kendiliğinden kırılmış veya elbise kendiliğinden yırtılmış olsa da bir gücün etkisi hissedilmektedir. Oluş fiilleri ve edilgen fiillerin birbirine en fazla yaklaştığı bu doğa olayları edilgen çatının da kaynağını oluşturmuştur. Bazı araştırmacılar kendiliğinden oluş bildiren bu yapıları edilgen veya dönüşlü çatı içinde değerlendirmemekte ve oluş çatısı başlığı altında sunmaktadır (Kara 2007: 111; Yücel 2011: 288).

Türk dilinde edilgen çatı oluşurken, ilkin sorgulanmayan failin sonradan sorgulanmaya başlaması, edilgenlik türlerinin daha da gelişip ilerlemesini sağlamıştır. Türkçede aşağı yukarı XIV. yüzyılda büyük ihtimalle İran dillerinin etkisi altında ortaya çıkan failin "tarafından" sözcüğünü alarak cümlede belirtildiği yeni edilgen yapı, Türkçedeki edilgenlik kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Terbish, arkaik edilgen çatıda silinen öznenin başlangıçta isim+A (yönelme h.e.) / isim+ÇA (eşitlik h.e.) ile cümleye dâhil edildiğini belirtir. Bu tarz cümle kuruluşları DLT'de yer almamıştır (2019: 183).

DLT'de edilgen yapıyla cümle dışına atılan öznenin tekrar belirtildiği cümle kuruluşları yoktur. Bu durum dönüşlü veya edilgen çatı örneklerinin ayırt edilmesini zorlaştırmıştır.

Kâşgarlı, edilgen yapıyı açıklarken faili belirsiz fiili belirtmek için bu yapıların kullanıldığını dile getirir. Açıklamalarının sonuç bölümüne kendiliğinden olan fiilleri de dâhil etmiştir.<sup>3</sup> Kâşgarlı Mahmud, DLT'de edilgen çatının izahında meçhul çatıyı özellikle vurgulamış ve bu yapının Arapçada olmadığını dile getirmiştir. Seçilen örneklerden de anlaşılacağı gibi meçhul çatı niteliğindeki yüklem olan fiillerde öznenin gizlenmesi fiilin aldığı şahıs ekinde de etkili olmuştur. Meçhul çatılı fiiller yüklem olduğunda bu fiillere her şahıs eki getirilememektedir. Kâşgarlı bu durumu gözeterek verdiği örnekleri üçüncü şahıslarda sunmuştur.

Divânü Lügâti't Türk'te edilgen çatı eki alan ve edilgenlik anlamı taşıyan **286** fiil tespit edilmiştir.<sup>4</sup> Bu fiillerden **123'ü** bazı ses değişikliklerine uğrayarak veya hiçbir ses değişikliğine uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir. DLT'deki edilgen fiillerin **%43'ü** Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Bu fiiller şunlardır: *asıl-* "asılmak 97"<sup>5</sup>, *aşrul-* "aşırılmak 114", *atıl-* "atılmak 96", *bağlan-* "(odun) bağlanmak 302", *bakıl-* "bakılıp incelenmek 270", *bıçıl-* "kesilmek 267", *biril-* "verilmek 270", *bogul-* "boğulmak 270", boşan- "(kadın) boşanmak 273"<sup>6</sup>, *bukul-* "uzanan ayak toplanmak, bükülmek 270", *bulun-* "bulunmak 274", *butan-* "(dalları) budanmak 273", *buzul-* "bozulmak, yıkılmak 270", *bükül-* "bükülmek 270", *çakıl-* "(çakmak) çakılmak 271", *çalın-* "kulağına ulaşmak, kulağına çalınmak 276", *çewrül-* "çevrilmek 300", *çıkıl-* "bir yerden çıkılmak 271", *egil-* "eğilmek 98", *egril-* "eğrilmek 114", *ekil-* "ekilmek 98", *eşil-* "eşilmek 97"<sup>7</sup> *eştil-* "iştirilmek 113", *ezil-* "çizilmek 97", *ısrıl-* "ısrılmak 114", *içil-* "içilmek 96", *igdil-* "yetiştirilmek 113", *itil-* "itilmek 96", *ıvil-* "acele edilmek 121", *kaçıl-* "kaçılmak 271", *kakıl-* "(başa) kakılmak 271", *kapgaklan-* "kapaklanmak 314", *kapıl-* "çalınmak 267", *karıl-* "bir şey bir şeye karıştırılmak 271", *katıl-* "karıştırılmak 267", *kawrul-* "kavrulmak 301", *kazıl-* "kazılmak 271", *keçil-* "geçilmek 272", *keçil-* "giyilmek 272", *keril-* "gerilmek 272", *kertil-* "kertilmek 301", *kesil-* "kesilmek 272", *kırıl-* "soyulmak, kürenmek 271", *kırıl-* "kırılmak 301", *kıyıl-* "yanlamasına kesilmek 429", *kızıl-* "cezalandırılmak 271", *kiril-* "girilmek 272", *korkul-* "korkulmak 301", *koşul-* "katılmak, nazmedilmek 271", *körül-* "bakılmak 272", *kurul-* "(yay) kurulmak 271", *manıl-* "banılmak 272", *münül-* "binilmek 272", *oyul-* "oyulmak 120", *ögül-* "övülmek 98", *örül-* "örülmek 97", *saçıl-* "saçılmak 267", *sagıl-* "sağılmak 268", *sarul-* "sarılmak 268", *satıl-* "satılmak 267", *sawıl-* "savulmak 268",

<sup>3</sup> Kural. Bu fasıl lâm üzerine kurulmuştur. Onun üç şekli vardır. Birincisi. İkilden yapılmış üçlü bir fiil olmasıdır. Faili belirsiz olan fiili belirtmek için araya lâm girer. Örnek: Yâ kuruldı "yay kuruldu"; er uruldı "adam dövüldü." Bu bap bunun içindir. Aslı da kurdı, urdı'dır. İkincisi. Geçişsizden meçhul fiil olmasıdır. Bu Arap dili kuralının dışındadır. Örnek: Ol nêh körüldi "o şey görüldü"; ol yi.rke barıldı "o yere gidildi". Bu harf kendinden sonra gelen harfe uyar. Örnek: Bitig bitindi "kitap yazıldı". Bitildi de aynı şekilde. Er itindi "adam süründü". Başka bir şekli itildi'dir. Üçüncüsü. kendi başına bağımsız bir fiil olmasıdır. Örnek: Ölüg tirildi "ölü dirildi"; sût soguldı "süt çekildi"; su.w süzildi "su saflaştı" (Ercilasun vd. 2014: 305).

<sup>4</sup> Kendiliğinde oluş bildiren fiiller, dönüşlü çatı başlığı altında değerlendirilmiştir.

<sup>5</sup> Çatı konusu bağlamdan, dolayısıyla cümleden bağımsız düşünülemez. Bir fiilin çatı türü cümle içindeki kullanım özelliklerine ve fiilin kazandığı yeni anlamlara göre değişir. DLT'den alınan fiillerde örnek cümleler taranmış ve fiilin bağlama göre uygun düştüğü çatı türü belirlenmiştir. Fiilin geçtiği cümlelerin örnek gösterilmesi makalenin hacmini arttıracığından, sadece fiil verilmiş ve gerekli sayfaya atıfta bulunulmuştur. Fiilin anlamı verildikten sonra gelen sayılar ERCİLASUN ve AKKOYUNLU'nun "Divânü Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin" kitabından alınmıştır. Tartışmalı kelimelerde ATALAY ve BOZKURT'un çeviri çalışmalarına başvurulmuştur. Atalay'ın çalışmasından alınan açıklamalarda DLT-I / DLT-II / DLT-III / DLT-IV ibareleri kullanılmıştır.

<sup>6</sup> Eskiden, boşama hakkı erkeğe verilmiştir. Dönemin şartları düşünüldüğünde bu fiil edilgen olur.

<sup>7</sup> Ercilasun fiilin anlamını "akmak" olarak verirken Atalay "eşmek" olarak vermiştir (DLT-I 197).

sawrul- "savrulmak, dalgalanmak 300", sıkıl- "sıkılmak 268", sırlan- "nakışlansın diye macunla sıvanmak 305", sikil- "sikilmek 268", sogul- "emilmek, süt çekilmek 268", soyul- "derisi soyulmak 429", sökül- "sökülmek 268", sukul- "sokulmak 268", süprül- "süpürülmek 300", sürtül- "sürtülüp kazınmak, bir şey sürülmek 300", sürül- "(at) sürülmek 267", süzül- "saflaşmak, süzülme 268", takıl- "dizilmek, takılmak 269", tartıl- "tartılmak 299", tatıl- "tadılmak 267", telin- "delinmek 275", tepil- "tepilme 266", teril- "toplanmak 269", teşil- "deşilmek, yırtılmak 269", tıkl- "tıklamak, bastırarak konulmak, kalabalıklaşıp tıklamak 270", tikil- "dikilmek 270", tizil- "dizilmek 269", tökül- "dökülmek 270", tutul- "yakalanmak 267", tuzlan- "tuzlanmak 304", tügül- "düğümlenmek 270", türtül- "sürülmek 299", türül- "dürülmek 269", tüzül- "düzletilmek 269", urul- "dövülmek 96", urul- "konulmak 96", urul- "vurulmak 97", yağıl- "dağılmak, serilmek 381", yağlan- "yağlanmak 392", yarıl- "yarılmak 381", yarımlan- "yarılanmak 394", yençil- "basılmak, ezilmek 390", yığıl- "yığın hâline getirilmek 382", yıkıl- "yıklılmak 382", yırtıl- "yırtılmak 390", yonul- "yontulmak 383", yugrul- "(hamur) yoğrulmak 391", yularlan- "yularlanmak 393", yulun- "yolunmak 384", yulun- "çekilmek, azat edilmek 384"

Bu fiillerden 14 tanesi Türkiye Türkçesinde /-(I)n-/ edilgenlik ekini alırken DLT'de /-(I)l-/ edilgenlik ekini almıştır: ağırlal- "(adam) ağırlanmak 487", bağışlal- "bağışlanmak 487", bezel- "(ev vb.) bezenmek 270", istel- "istenmek ve aranmak 113", okıl- "okunmak 98", sınıl- "sınanmak 268", suwal- "sıvanmak 268", taral- "(saç) taranmak 269", togral- "doğranmak, dilim dilim kesilmek, parçalanmak 300", tokul- "dokunmak 269", töşel- "döşenmek 269", ugral- "girilmek 114", yamal- "yamanmak 382", yil- "yenmek 377".

Bugün Türkiye Türkçesinde /-(I)l-/ ile edilgen yapılırken DLT'de /-(I)n-/ ile edilgen yapılmış bir yaşayan fiil tespit edilmiştir: *bogun- "boğulmak 273"*.

Fiillere edilgenlik ekinin gelişi hakkında Kâşgarlı şu açıklamaları yapar: *Bu bapta meçhul bir fiil yapılmak istendiğinde emir kipine lâm (l) eklenir ve orada iki lâm olur. Örnek: Er ağırlaldı "adam ağırlandı"; at bağışlaldı "at bağışlandı". Lâm (l) yerine nun (n) konsa da caizdir. Örnek: At bağışlandı "at (595) bağışlandı"; er ağırlandı. Ancak birincisinin kullanımı daha yaygındır* (Ercilasun vd. 2014: 487). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Kâşgarlı'ya göre edilgen yapıda /-(I)l-/ veya /-(I)n-/ ekinin kullanımı tercih meselesidir, ancak /-(I)l-/nin kullanımı daha doğrudur. Kâşgarlı'nın bu açıklaması 11. yüzyılda /-(I)l-/nin yaygınlığı açısından oldukça önemli bir bilgidir, /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ eklerinin tercihli kullanıldığı bilgisi tartışmaya açık bir konudur. Benzer kullanım *Kutadgu Bilig*'de de vardır, burada dikkat çeken ünlüyle biten fiillerden sonra da /-(I)l-/ ekinin gelebilmesidir (Ercilasun 2014: 48). Bugün, sonu ünlüyle veya /-(I)l-/ ünsüzüyle biten fiil tabanlarına /-(I)n-/ edilgenlik eki gelmektedir. *Karahan*, çatı eklerindeki bu ortak kullanımı morfo-fonemik değişimler olarak değerlendirmiştir. Benzer değişimleri ettirgenlik eklerinde de görmek mümkündür (2013: 162-165).

Türkiye Türkçesine ulaşan fiillerden sadece 14 tanesinde edilgenlik eki olarak /-(I)n-/ tercih edilmiştir. Türkiye Türkçesine ulaşan fiillerin %11,4'ünde /-(I)n-/ edilgenlik eki kullanılmışken Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşen fiillerin %32,7'sinde /-(I)n-/ edilgenlik eki tercih edilmiştir. Bu durumda Türkiye Türkçesine /-(I)l-/ edilgenlik eki taşıyan fiillerin daha çok ulaştığı söylenebilir. Bu fiillerden, çıkıl- "bir yerden çıkılmak 271", ivil- "acele edilmek 121", kaçıl- "kaçılmak 271", kızıl- "cezalandırılmak 271", kiril- "girilmek 272", korkul- "korkulmak 301" meçhul çatı özelliği taşımaktadır.

DLT'de bulunan edilgen fiillerin %57'si bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu fiillerin 43'ünde edilgenlik eki /-(I)l-/ ünlüyle biten fiillere veya

sonu /l/ ile biten fiil tabanlarına gelmiştir: alkal- “övülmek 114”, arwal- “söylenmek 114”, aşlal- “çöken yeri düzeltilmek 130”, awlal- “avlanmak 130”, bilel- “bağlanmak 431”, bitil- “yazılmak 266”, çermel- “bükülüp kıvrılmak 300”, eğlel- “düzeltilmek 130”, elgel- “elenmek 114”, emlel- “tedavi edilmek 130”, etlel- “et hâline getirilmek 130”, evdil- “tane tane toplanmak 113”, ırgal- “sallanmak, silkelenmek 114”, iglel- “hastalanmak 130”, imlel- “işaretlerle gösterilmek 130”, irpel- “testere ile kesilmek 113”, irtel- “aranmak ve istenmek 113”, işlel- “(iş) yapılmak 130”, kargal- “lanetlenmek 301”, kopzal- “kopuz çalınmak 301”, kowşal- “(ok) düzeltilmek 301”, münel- “fazlalıkları kesilmek 272”, örtel- “yakılmak 113”, ötrül- “ses çıkarılmak 113”, sarmal- “(süzülmüş gibi) sudan çıkarılmak 301”, satgal- “(boynu) çiğnenmek, eş değer bir şeyle takas edilmek 300”, sıgzal- “çakılıp sıkıştırılmak 300”, sıtgal- “(yenler) sıvanmak 300”, suwal- “sulanmak 268”, tarıl- “ekilmek 269”, tewşel- “ufalanmak 301”, tırmal- “tırmalanmak 300”, tokul- “dövülmek 269”, uşal- “ufalanmak 97”, üplel- “yağma edilmek 130”, üstel- “ilave edilmek 113”, üşel- “aranmak 98”, yalal- “bir ithamla suçlanmak 383”, yastal- “yastık yerleştirilmek 390”, yaykal- “çalkalanmak 391”, yölel- “destekle desteklenmek 383”, yubal- “unutulmak 381”, yülül- “tırış edilmek 383”. DLT’de sonu ünlüyle biten 26 fiile /-(I)l-/ eki getirilmiştir (Demirel 2009: 245).

Kâşgarlı ettirgen eki almış fiil tabanlarına edilgen eki getirilen fiil örnekleri de vermiştir. Bu örneklerde orta hecede ünlü düşmesi görülmektedir: ayıl- “bir şeyler sorulmak 121”, egril- “kuşatılmak 114”, kağrıl- “boynu burulmak, burdurulmak 301”, keğrül- “(elbise) giydirilmek 302”, kotrul- “(su) boşaltılmak 301”, öprül- “içilmek 113”, yetrül- “katılmak 391”.

Bunlar dışındaki fiil örnekleri aşağıdaki gibidir. Bu fiillerden ilk ikisinde meçhul çatı örneğine rastlanmıştır: azıl- “(yol) şaşırılmak 97”, çılan- “rutubetten ıslanmak 276”, abın- “gizlenmek 98”, agtıl- “yere vurulmak 113”, arpalan- “arpa verilmek 130”, artıl- “hayvana yüklenmek, atılmak 113”, aşgın- “ufalanmak 115”, atızlan- “arklar açılmak 129”, ayıl- “söylenmek 120”, ban- “bağlanmak 241”, başlan- “bir yere doğru sürülmek 302”, beklen- “hapsedilmek 302”, beklen- “korunmak 302”, boglan- “bohçaya sokulmak 302”, bürül- “rulo yapılmak 270”, çakıl- “(söz) kulağa doldurulmak 271”, çapıl- “çamurlarla sıvanmak 266”, çekil- “(kitap) noktalanmak 271”, çıgıl- “(bohça vb.) bağlanmak 270”, çigil- “(dügüm) sağlamaştırılmak 271”, eğlen- “bir maksat için kullanılmak 116”, esil- “uzatılmak 97”, eşül- “örtülmek 97”, ewdil- “tane tane toplanmak 113”, ıdııl- “serbest bırakılmak 96”, kadıl- “teyellenmek 271”, kapıl- “hapsedilmek 267”, keğril- “(koyun vb.) parçalanmak 302”, keleplen- “kelep bitkileriyle örtülmek 311”, kezlen- “(ok) gezlenmek 307”, kıdıgılan- “sınır veya kenar yapılmak 311”, kıyıl- “söz yerine getirilmemek 429”, kigrül- “sokulmak 302”, köklen- “(eyerin) tahtaları bağlanmak 307”, köncüklen- “(elbiseye) yaka yapılmak 315” köpül- “kabartılarak dikilmek 267”, ogrul- “koparıp ayrılmak 114”, orul- “biçilmek 97”, otrul- “kesilmek 113”, otul- “(yabani otlar) kesilmek 96”, öpül- “içilmek 96”, örküçlen- “altına ayak konmak 136”, san- “bir şeyden sayılmak 242”, sançıl- “saplanmak 300”, sapıl- “(iğneye) ip geçirilmek 266”, sın- “kırılmak 242”, sinjirlen- “yay vb.ne kiriş takılmak 516”, sokul- “(tuz) dövülmek 268”, sorkuçlan- “zamp ile sabitlenmek 312”, suçul- “derisi yüzülmek 267”, sürül- “ezilmek 267”, şeşil- “çözülme 268”, talkıl- “vurulup itilmek, sıkıştırılmak 300”, tañıl- “bağlanmak 511”, tapul- “bulunmak 266”, tilin- “boylamasına yırtılmak 275”, tişel- “dişleri bilenmek 269”, tokın- “dövülmek 275”, toplul- “delinmek 266”, törpül- “törpülenmek 299”, türgeklen- “bohçalanmak 342”, türmeklen- “dürüm yapılmak 315”, ukul- “anlaşılmak 98”, ulan- “bağlanmak 99”, uwul- “ufalanmak 98”, uyul- “çuvala basılmak 120”, üdrül- “ayrılmak, seçilmek 113”, üdrün- “seçilmek 75”, ügül- “küme hâline getirilmek 98”, üñül- “oyulmak 511”.



üplen- “yağmalanmak, saldırılmak 116”, ürül- “üfürülmek 97”, ütül- “yakılmak 96”, üzül- “(nesne) kopmak, kırılmak 97”, yağıl- “yağmur yağdırılmak 382”, yanul- “(bıçak) bilenmek 383”, yaran- “çalıştırılmak, eğitilmek 383”, yasil- “(iş) terk edilmek, sökülme 382”, yayıl- “sallanmak 430”, yazıl- “çözülme 381”, yeğil- “dikilip eşya doldurulmak 381”, yelimlen- “yapıştırılmak 394”, yoğul- “silinme 381”, yorul- “çözülme 381”, yoşıl- “musluktan akıtılmak 382”, yörgen- “(ip) sarılmak 391”, yulkun- “kabuğu soyulmak 391”, yumurlan- “toplanmak 393”, yuwulun- “yuvarlanmak 392”, yuwul- “uslandırılmak 382”.

DLT’de 286 edilgen çatılı fiilin 68’inde /-(I)n-/ eki kullanılmıştır. Bu ise edilgen fiillerin %23, 78’idir. Bu fiillerin ise %26,47’si Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. DLT’de /-(I)l-/ ekini alıp edilgen çatı olarak kullanılan fiillerin %48,82’si Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Bu durumda edilgenlikte /-(I)n-/ eki /-(I)l-/ eki kadar kullanım yaygınlığı gösterememiştir.

DLT’de bazı örneklerde işteşlik ekinden önce edilgenlik eki gelmiştir (Toprak 2009: 703-704). Bu fiillerin bir kısmında işteşlik eki etkisizdir ve edilgenlik veya kendiliğinden oluş anlamı ağır basmaktadır: koyuluş- “koyulaşmak 431”, kuyuluş- “dökülmek 431”, sukuluş- “bir şeyin içine sokulup sabitleşmek 295”, süzlüş- “(sular) süzülme 295”, tüglüş- “düğümlemek 292”, üglüş- “yığılmak 112”, üzlüş- “kopmak, ayrılmak 111”, yağlış- “yayılmak 389”, yazlış-“çözülme 389”, yığılış- “birbirine yetişmek 390”, yoğlış- “silinme 389”, yumluş- “gözler vb. yumulmak 390”, yuwluş- yuvarlanmak 390”. İşteşlik eki öncesinde edilgenlik ekinin kullanıldığı bazı fiillerde ise işteşlik anlamı ağır basmaktadır: açılış- “beraber açılmak 111”, aklış- “toplanmak 112”, itliş- “birlikte itilmek 111”, kalış- “zıplaşmak 263”, kesliş- “birbirinden kopmak 298”, sıkılış- “kalabalıktan dolayı sıkışmak 295”, suçluş- “bir şeyi bir yerden çıkarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295”.

Yörgeş- “(ip) sarılmak 389” ve yulkaş- “soyulmak 389” fiillerinde ise /-(I)ş-/ eki fiile açıkça edilgen anlamı katmıştır. Benzer örnekleri Kutadgu Bilig’de ve Atebetü’l-Hakayık’ta görmek mümkündür (Ercilasun 2014: 55).

DLT’de edilgen anlamı veren eklerden biri de /-(I)k-/’dir. Bu ekin fiile dönüşlü ve edilgen anlamlar kattığı görülür: *Kaf ve keş faslı iki şekildedir. Birincisi, ikili fiillere keş ve kafın eklenmesiyle iş kendi üzerine vaki olan kişinin seçim yapamaması ve çaresiz kalması anlamında olmasıdır. Örnek: Er yağı.ga bası.ktı “adama gece baskını yapıldı ve (adam) düşmanın eline geçti.” Er usuktı “susuzluk adama galip geldi..”; aslı basdı, usd’dir* (Ercilasun vd. 2014: 280; DLT II: 165). /-(I)k-/ eki fiile istem dışı durumlar ve maruz kalma anlamı katmıştır. Bu özelliği, fiil tabanlarını dönüşlü, edilgen ve oluş fiilleri arasında bir yere koymaktadır: bulduk- “bulunmak 299”, sançık- “bozguna uğramak, yenilmek 299”, soyuk- “malı soyulmak 429”.

DLT’de bazı edilgen yapılar /-sık-/ ekiyle oluşturulmuştur. DLT’de yer alan bu fiiller şunlardır: alsık- “(malı) alınmak 112”, basık- / bassık- “düşman tarafından yakalanmak, basılmak 265” bilsik- “öğrenilmek 229”, ursuk- “dövülmek 112”, utsuk- “oyunda yutulmak, ütülmek 112”.

Edilgen yapılı örnek cümlelerinden bazıları nesne almaktadır. *Erdal*, bu yapıları “geçişli edilgen yapıyı biçimlendiren ek” (the transitive passive ornative) olarak adlandırır (1991: 700). Örnek: *ol yarmakın utsuktı* (oyunda) parasını **ütüldü** (DLT I: 242). *ol tavarın alsıktı* O, malını **soyuldu** (DLT I: 127). Kâşgarlı’nın /-(I)k-/ ve /-sık-/ ekinin niteliği hakkında yaptığı açıklamalarda yer alan istem dışılık ve çaresizlik bu fiillerde bir

başkası eliyle yaptırma anlamını sezdirmektedir. Bu durumda /-sIk-/ ekinin yapısında bir ettirgen eki aranabilir: /-z-(I)k-/ > /-s-(I)k-/.

DLT'de bazı fiiller hem edilgen hem de dönüşlü çatı anlamı verecek şekilde kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud bu fiillerden bazılarını özellikle belirtmiştir. İkili çatı özelliği gösteren bu fiiller mecazi anlamlarla genellikle dönüşlü çatı anlamı kazanırlar (Yılmaz 2010: 132). Kâşgarlı'nın edilgen yapıda verip dönüşlü çatıya da uygun olduğunu söylediği bazı fiiller şunlardır: beklen- "korunmak 302", münel- "fazlalıkları kesilmek 272", sogul- "emilmek, süt çekilmek 268", sürül- "ezilmek 267", tügül- düğümlemek 270".

Verilen örnek cümlelerden edilgen mi yoksa dönüşlü mü olduğu net olarak anlaşılmayan fiiller şunlardır: abın- "gizlenmek 98", artıl- "atılmak 113", bogul- "boğulmak 270", bogun- "boğulmak 273", bükül- "bükülmek 270", suçlun- "(kından) sıyrılmak 305, süzlün- "süzülmek 305", teril- "toplanmak 269", yağlan- "yağlanmak 392", yarıl- "yarılmak 381", yayıl- "sallanmak 430", yıkıl- "yıklılmak 382", yulkun- "kabuğu soyulmak 391", yumurlan- "toplanmak 393".

Bugün Türkiye Türkçesinde edilgen eki çok az fiilde üst üste gelmektedir. Edilgen ekinin üst üstü geldiği den-il-, başlan-ıl-, yen-il-, aran-ıl-, söylen-il-, katlan-ıl-, gizlen-il-, yüklen-il-, saklan-ıl-, toplan-ıl- gibi fiillerde ikinci ek bir pekiştirme görevi üstlenmektedir. Dönüşlülük eki anlamı katabilecek /-(I)n-/ eki sonrasında /-(I)l-/yi alarak öznesizleştirir (meçhulleştirir) (Deny 1941: 354; Yılmaz 2001: 19; Hazar 2013: 165). Türkiye Türkçesinde çifte edilgen eki alan fiil ilk önce /-(I)n-/ ardından /-(I)l-/i alır. DLT'de edilgen ekini üst üste alan fiil örnekleri oldukça çoktur. Bu fiillerde önce /-(I)l-/ ardından /-(I)n-/ eki gelmiştir. Manıl- "banılmak 272" fiili ba- kökünden getirilirse sadece bir fiilde /-(I)n-/ ekinden sonra /-(I)l-/ eki getirilmiş olur. Bu fiil dışında Kâşgarlı'nın verdiği 19 edilgen çatılı fiilde /-(I)l-/ ekinden sonra /-(I)n-/ eki gelmektedir: açılın- "açılmak 116", asılın- "asılmak 117", boglun- "boğulmak 302", böglün- "toplanmak 303", bükün- "bükülmek, eğilmek 303", itlin- "itilmek 116", kazılın- "kazılmak 306", keslin- "kesilmek 307", kısıln- "iki şey arasına kısılmak 306", koşlun- "iki şeyi birbirine koşmak 307", suçlun- "(kından) sıyrılmak 305", süzlün- "süzülmek 305", tiklin- "dikilmek 304", tizlin- "dizilmek 304", toplun- "delinmek 303", töklün- "dökülmek, akıtılmak 304", tüglün- "düğümlenmek, tıkanmak 304", türün- "dürülüp bükülmek 304", yazılın "(düğüm) çözülmek 392", yuwlun- "yuvarlanmak 392".

Edilgen-meçhul çatı eki /-(I)l-/ üzerinde /-(I)n-/ ekinin Eski Uygur Türkçesi döneminde soklun- "sok-ul-un-" ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: *Yıgılın- "yığ-il-in-"* (Gülsevin 2011: 317), Türk dilinin çağdaş ve tarihî lehçelerinde bu durumun benzeri örnekler vardır. Bugün Tuvaca, Yakutçada ve Başkurt ağızlarından birinde bu eski kullanım şekli aksettirilmektedir. Yakutçada edilgen göreviyle kullanılan /-(I)lIn-/ eki kullanılmaktadır. Örnek: suuy- "yıkamak" → suulun- "yıkan- / ...ın izleri kaybolmak"; ogus- "vurmak" → ohsulun- "-e vurulmak", subulun- "uzanmak"; tuyılını "doydum" (Grunina 2000: 208; Deny 2012: 354; Hazar 2013: 165).

İlk yazılı eserlerimizden bugünkü çağdaş Türk lehçelerine kadar birçok alanda gördüğümüz edilgen yapı şekillerinden biri de edilgen eki almadığı hâlde edilgen çatı anlamı taşıyan yapılardır (Kara 2017: 105-113). Bu yapılar DLT'de de örneklendirilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde ve tarihî Türk lehçelerinde /-gAn/ ve /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiiller edilgen çatı anlamı taşımaktadır (Karabulut 2011: 201). Kâşgarlı "Mef'ul: togra.mış et "(doğanmış et", ırgamış yıga.ç "sallanmış ağaç" sıfat tamlamalarında bu çatı şeklini örneklendirmektedir (Ercilasun vd. 2014: 478). Bu yapı /-mİş/ ve /-gAn/ eklerinin görevleriyle ilgilidir. DLT'de /-gAn/ eki 99 fiile sıfat-fiil görevi kazandırmıştır, ancak bu

fiiller edilgen anlam taşımamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen yapı DLT'de örneklendirilmemiştir /-mİş/ ekli 14 örnekten 11'i ise edilgen yapıda verilmiştir (Boz 2008: 335-336): bulmuş "bulunmuş", bütmiş "kapanmış, iyileşmiş (yara)", yetmiş "kapanmış", bilmiş "bilinmiş, tanınmış", kurmuş "kurulu", közetmiş "gözetilmiş", "togramış "doğranmış", udgırmış "uyanmış", tawratmış "kıvratılmış (ip)", tepretmiş "epretilmiş (nesne)". Zamanla /-mİş/ ekinin bu kullanımı azalmış, Türkiye Türkçesinde tamamen ortadan kalkmıştır. /-gAn/ eki, bu kullanımı Doğu Türkçesinde devam ettirmiştir. Batı Türkçesinde ise sıfat yapma göreviyle kullanılan /-k/; /-mİş/ ekinin eski fonksiyonuna benzer bir işlev üstlenmiştir: camı kır-**ık** pencere = camı kır-ıl-mış pencere. Bu örnekte **kır-ık** kelimesi nitelik belirtmekle beraber bir oluş ve meçhullük de ifade etmektedir.

DLT'de edilgen çatıda verilmesi gereken atasözü cümleleri etken çatıda verilmiştir. Bu atasözleri günümüz Türkçesine edilgen yapıyla çevrilse de dönemin dil hususiyetleri gözetildiğinde etken çatıda oldukları açıktır. Fiili edilgen yapıya dönüştürülerek öznenin silindiği (Grunina 2000: 199) cümle kuruluşlarında yapandan çok etkilenen vurgulanmaktadır. DLT'de verilen bazı atasözlerinde ise yapan özne silinmek yerine gizlenmektedir. Böylece özne genellik kazanmıştır. Çevrilirken edilgen yapıda verilen bu yapılar aslında etken fiillerdir: kanıg kan bile yumas (DLT III: 66). Kanı kan ile yıkamaz (Kan kan ile yıkanmaz). bir tilkü terisin ikile soymas (DLT III: 244). [Kimse] Bir tilki derisini iki kez soymaz (= Bir tilki derisi iki kez soyulmaz) (Terbish 2019: 163).

## 2. Ettirgen Fiiller

Türkçede bazı kaynaklarda ettirgen ve oldurgan terimleri ayırt edilmeden birlikte incelenirken bazı kaynaklarda ayrı başlıklar altında verilmektedir. Bu çalışmada da ettirgen ve oldurgan çatılı fiiller ayrı başlıklar altında incelenmiş ve gruplandırılmıştır. Fiillere gelen ettirgen çatı ekleri fiilin niteliğine göre onu ettirgen veya oldurgan yapar. Burada belirleyici olan fiilin geçişlilik durumudur. Geçişlilik veya geçişsizlik fiilin biçimsel bir özelliği değil anlam bilimsel ve sözlüksel bir olgusudur (Demircan 2003: 129; Korkmaz 2003: 543; Üstünova 2012: 11-12). Fiillerin bu nitelikleri, ettirgen çatı ekleriyle sözlüksel ve söz dizimsel bir dönüşümde etkili olur. Geçişli fiil tabanlarına ettirgenlik ekini getirmek suretiyle "ettiren", geçişsiz fiil tabanlarına ettirgen ekini getirmek suretiyle "olduran" görünüş teşkil edilir. Olduran görünüşlü cümlede sadece bir özne, ettirgen görünüşlü cümlede ise gözüksün ya da gözükmeyin dilbilgisel ve mantıkça olmak üzere iki özne bulunur (Banguoğlu 2007: 417-418). Bu özneler ettiren ve yapan öznelerdir. En yaygın ettirgenlik ekleri /-Tİr-/ , /-(İ)t-/ ve /-(İ)r-/dir. Ettirgen eklerinin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kotwicz'e göre Türkçe ve Moğolcadaki ettirgen çatı ekleri Türkçe *te-* "demek", Moğolca *ge-* "demek" fiillerinden ortaya çıkmış ve zamanla ekleşmiştir (Terbish 2019: 101). Bu ekler "emir" anlamından "yaptırma" anlamına doğru gelişim göstermiştir. Kotwicz'in Türk ve Moğol dillerinin ettirgen çatı eklerinin kökeni hakkındaki görüşü, Kâşgarlı'nın bu fiilleri anlamlandırırken "başkasına bir iş hakkında emir verme" olarak yaptığı açıklamalarla örtüşmektedir.

Ettirgen çatı ekleri şekil bilgisi yanında söz dizimsel bir etkiye de sahiptir. Bu fiiller bir işi yapan ve yaptıranı işaret ederler. Geçişli fiile ettirgenlik eki geldiğinde işi asıl yapan yönelme hâli eki alarak belirtilir (Terbish 2019: 77): "Ali'+ye bahçeyi kaz-dır+ım" cümlesinde kaz- eylemini yapan "Ali", bu işi yaptıran ise "ben" öznesidir. İşe dâhil olan kişi sayısı ettirgenlik eklerinin sayısı artırılarak yapılır. Bu durumda söz dizimsel bir ekleme de olur: **Ben** kardeşim **vasıtasıyla** Ali'**ye** bahçeyi kaz-dır-t-tı+ım. Geçişsiz fiillere ettirgenlik eki getirildiğinde işi asıl yapan belirtme hâli ekini alır: Çocuk+u doy-ur-du+m.



Çocuğun doymasını sağlayan “ben”, doyan ise “çocuk”tur (Knecht 1986: 97-98; Tebrish 2019: 82).

Üstünova ettirgenlik ekleri için “yaptırım eki” terimini önerir ve bu yapıdaki cümlelerde birincil ve ikincil özne olduğunu belirtir (Üstünova 2012: 11-12).<sup>8</sup>

DLT’de, ettirgen çatılı fiillerin nitelikleri ve anlamları verilirken “emreden” ve “iş yapan” öznelerden bahsedilir (DLT II: 173). Kâşgarlı bu açıklamalarıyla günümüz gramer anlayışında yeni tartışılmaya başlanan ettirgen çatının söz dizimsel tarafını 11. yüzyılda fark etmiş ve örnekleriyle sunmuştur (Terbish 2019: 30):

*Bu fasıl dört şekildir. Örnek "Gitti" anlamında bardı; başka birisi onun gitmesini sağlarsa barturdu denir. "Su adamın boğazını tıkadı" anlamında er suwka kardı; başkası tıkanmaya sebep olursa anı suwka karturdu denir. Bu ikililerden geçişsiz fiildir; bu bapta geçişli olur. İkililerden biri de geçişli olur ve onun üzerine te ile rı eklenir. Örnek: "Adam yayı kurdu" anlamında er yâ kurdı denir; burada fail tektir. Eğer birisi bu işi yaptırttı veya bu işi yapma görevi verdi demek istenirse fiile (366) te ve rı eklenir; "o, ona yayı kurdurdu ve o da yayı kurdu" anlamında ol añar yâ kurturdu denir. Burada iki fail vardır; biri emreden, diğeri de yapandır. ... Burada fiileri geçişli yapan te, gayın ve kef değil; sadece rı'dır. Örnek: kuş uçurdu "kuş uçurdu"; su.w keçürdi "suyu geçirdi". Buradaki geçişlilik sadece rı ile yapılmıştır; bunlar da öyledir. Te, gayın veya kef'in gelmesinin sebebi telaffuzu kolaylaştırmaktır. Bunlar gelmeseydi geçişlilikte, geçmiş zaman eki rı; geniş zamanda üç rı bir araya gelecekti. Örnek: kutgardı "kurtardı". Gayın olmasaydı kutrardı olacaktı; suwgardı da suwrardı olacaktı. Bu geçmiş zamandadır. Geniş zamanda ise "onu kurtartır" anlamında kutrarur, "suvarır" anlamında suwrarur olacaktı. Rı'lardan biri kökteki; ikincisi geçişlilik, üçüncüsü ise geniş zaman rı'sıdır. Bu sebeple sert, gayın'lı, kaf'lı ve kalın köklerde, kökteki rı, te'ye; kefli ve ince kelimelerde ise kefe (g'ye) çevrilmiştir. Böylece telaffuz düzelmiştir (Ercilasun vd. 2014: 103).*

Kâşgarlı'nın bu ifadelerine göre; /-(U)r-/ asıl ettirgenlik ekidir. Bu ekten önceki ettirgen çatı ekleri telaffuzu kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Bu açıklamanın doğruluğu tartışmalıdır. Kâşgarlı /-(U)r-/ , /-(I)t-/ ve /-TUR-/ eklerini aynı fiille ayrı örneklerde getirmiş ve aynı ettirgen anlamları vermiştir.

### 2.1. DLT'deki Ettirgen Çatı Ekleri

DLT’de 260 fiil ettirgenlik eki almış ve ettirgen çatı göreviyle kullanılmıştır. Bu fiillerin %40,38’ine /-TUR-/ , %48,46’sına /-(I)t-/ , %5,38’ine /-(U)r-/ ettirgenlik eki getirilmiştir. Oranlara göre, Divanü Lügati’t-Türk’te ettirgenlik eki olarak en çok /-(I)t-/ kullanılmıştır. Günümüzde /-TUR-/ eki diğer ettirgen eklerine göre daha belirgin bir **yaptırma** ifade etmektedir (Aytaç 2008: 401). Bu durum, Türkiye Türkçesine ulaşan ettirgen fiillerin çoğunda /-TUR-/ eklinin tercih edilmesinden de anlaşılmaktadır. Hatta

<sup>8</sup> “Kadınlar-Ø dövüştü.” cümlesi, “Kadınlar-Ø köpekleri dövüştürdü.” biçimine getirilince cümleye giren “köpekleri”, {-I} ekiyle çekimlenmiş bir ad olmasına rağmen geleneksel dilbilgisinin dediği gibi işten etkilenen konumundaki birincil nesne değildir. “Köpekler”, etkilenen olmadığı gibi bilhassa işi yapandır. Bu cümle, iki konuda bilgi vermektedir alıcıya. 1. Kadınlar dövüştürdü, 2. Köpekler dövüştü. Matruşkalar gibi içi içe geçmiş iki hareketi dışarıdan bakınca tek bir cümlede yansıtır. Dolayısıyla işi yapan köpekler olduğundan cümlede “köpekleri” özne görevindedir. Cümlede dövüştür- işini yapan “kadınlar” birincil özne, dövüş- eylemini yapan “köpekleri” ise ikincil öznedir. Daha önce dediğimiz gibi köpek grubu içinde bulunan her bir köpek, kaç taneyse, işteş eylemin yapısı gereği hem işi yapan hem etkilenen niteliğiyle çapraz biçimde hem öznenin hem nesnenin işlevini üstünde toplamaktadır. Bu nedenle sırf {-I} eki aldı diye işi yapana nesne demek doğru değildir (Üstünova 2012: 11-12).



DLT'de bazı fiiller başka ettirgenlik ekleri almış olsa da Türkiye Türkçesinde /-TUR-/ ekiyle ettirgen yapılmaktadır. Örnek: bildüz- "bildirmek 291", bulduz- "buldurmak 291", ekıt- "ektirtmek 103", kezıt- "gezdirme 328", saçııt- "saçtırmak 326", sarıt- "sardırma 328", sikıt- "cimaya zorlamak 329", ta.tur- "tattırma 252, 428", tıktıt- "tıktırma 329".

Ettirgen çatılı fiillerin %45, 38'i bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Ettirgen çatı eki alan ve ettirgen anlamda kullanılan fiiller /-TUR-/, /-(I)r-/, /-GAR-/, /-(I)t-/, /-(I)z-/ ve /-(U)r-+-t-/ eklerini almıştır. Bunların %56,78'i /-TUR-/, %33'ü /-(I)t-/ ekini alırken; %5'i /-(U)r-/. %3, 38'inde /-(U)r-+-t-/ ekleri kullanılmıştır. /-GAR-/ ve /-z-/<sup>9</sup> ekli ettirgen çatılı fiilden sadece birer kelime günümüze ulaşabilmiştir. Ettirgen çatı ekleri kendi içinde değerlendirilirse /-TUR-/ ekli ettirgen fiillerin %64,42'si, /-(I)t-/ eki alan fiillerin %33,27'si, /-(X)r-/ eki alanların ise %31,25'i bugün Türkiye Türkçesinde kullanımdadır. Yukarıda da belirtildiği gibi ettirgen çatılı fiillerden /-TUR-/ eki almış olanlar Türkiye Türkçesinde daha fazla tercih edilmiştir.

Ettirgen fiillerin %54,62'sinin Türkiye Türkçesinde kullanım şekli yoktur. Bu unutulmuş fiillerin %61,27'si /-(I)t-/, %26,76'sı /-TUR-/, %5,63'ü /-(U)r-/, %2, 8'i /-(X)r-+-t-/ eklerini almıştır. /-dUz-/ ettirgen çatı eki iki; /-çUr-/, /-kUt-/, /-sIk/ ekleri birer ettirgen fiilde kullanılmıştır.

### 2.1.1. DLT'de /-(X)r-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-(X)r-/ eki genellikle tek heceli bazı fiillerden sonra gelir (König 1983: 119). Ünsüzle biten fiillerden sonra getirildiği bilinen bu ekin en çok hangi seslerden sonra geldiği incelenmiştir. Tek heceli (Erdal 1991: 716) ve özellikle sonu ç, ş, t, ğ, y ünsüzleriyle biten fiillerden sonra getirildiği tespit edilmiştir (Demircan 2003: 47; Hazar 2013: 158). Bu ekin bağlantı ünlüsü olarak çok az örnekte a/e kullanılmıştır: *ket-* "girmek" > *ket-är-* "gidermek" (König 1983: 119). DLT'deki ettirgen çatı eki alan fiiller incelendiğinde /-(X)r-/ ekinin geldiği fiil tabanlarındaki son ünsüzün günümüzden daha çok olduğu görülecektir. DLT'de sonu ç, d, g, k, m, n, p, ş, t, w, y ünsüzleriyle biten fiillere /-(X)r-/ eki rahatlıkla getirilebilmiştir. /-(U)r-/ ekini alan fiillerin son sesinde b, c, ğ, h, j, l, n, r, s, z ünsüzlerine rastlanmamıştır. Bu ünsüzlerden j, l, n, r, s, z sürekli dış / dış eti ünsüzü olması dikkat çekicidir (Vural vd. 2012: 62). Sürekli dış eti ünsüzlerinden ş ve y'den sonra kullanılması dışında /-(X)r-/ ekinin istisnai bir durumuna rastlanmamıştır.

Ettirgen çatılı fiillerden /-(X)r-/ çatı ekini alan ve günümüze ulaşan fiiller şunlardır: *egir-* "eğirmek 81", *içür-* "içirmek 80", *sawur-* "savurmak 255", *sürtür-* "sürttürmek 286".

/-(X)r-/ ekini alan günümüzde kullanımdan düşen ettirgen fiiller şunlardır: *açur-* "aç bıraktırmak 120", *bütür-* "ispat edip inandırmak, kabul ettirmek, kapatmak 252", *eştür-* "ışittirmek 106", *ewür-* "evirip çevirmek 80", *keçür-* "giydirmek 253", *küğürse-* "elbise giydirmek istemek 483", *küyür-* "yaktırmak 428", *öpür-* "içirmek 80", *siñür-* "deriyi yedirmek 510", *ta.tur-* "tattırmak 428".

### 2.1.2. DLT'de /-TUR-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-TUR-/ ettirgenlik eki /-(I)t-/'nin üzerine, yeniden aynı anlamdaki *-ur-*, *-ür-* ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Erdal 1991: 799; Hacıeminoğlu 1996: 145-146). König, /-TUR-/ ekinin en yaygın ettirgen eki olduğunu ve sonu ünlü ile biten veya l ve r ile biten birden fazla heceli fiillerden sonra kullanılmadığını ifade eder (König 1983: 119; Tuna 1986: 421).

<sup>9</sup> Kâşgarlı /-z-/ ettirgen çatı eki hakkında şu açıklamayı yapar: Oğuzlar bazen rı'yı (r) ze'ye (z) dönüştürürler. "Onun malı yağmalandı ve çalındı" anlamında ol tawa.r aldızdı denir (325)

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-TUR-/ ekli ettirgen fiiller şunlardır: açtur- “açılması için emir vermek 105”, altur- “aldırmak 106”, astur- “astur- 106”, attur- “attırmak 105”, bıçtur- “biçmek için emir vermek 281”, biltür- “tanıtmak, bildirmek 283”, bogtur- “boğulmasını emretmek 281”, çaktür- “çaktırmak 285”, çaltur- “yere çaldırtmak 285”, çektür- “kan aldırmak 285”, çoktur- “çökmek üzere şahini yönlendirmek 285”, egtür- “eğdirmek 106”, ektür- “ektirmek 106”, eştür- “eştirmek 106”, eztür- “çizdirmek 105”, içtür- “içirmek 105”, ðttür- “düzelmesi için emir vermek 105”, kaktür- “saplak vurdurmak 288”, kartur- “kardırtmak 287”, kaztur- “kazdırmak 287”, keçtür- “geçirsin diye ona emir vermek 289”, kertür- “germesi için emir vermek 289”, kestür- “kestirmek 289”, kewtür- “gevşetmesi için emir vermek 289”, kultür- “(iş) yaptırmak 288”, kırtür- “kazdırmak, kırdırmak 287”, kömtür- “gömdürmek 289”, körtür- “görmesini sağlamak 289”, kurtür- “kurdurmak 287”, kü.ttür- “güttürmek 428”, oytür- “oydurmak 121”, ögtür- “övdürmek 106”, öptür- “öptürmek 105”, sa.tür- “saydırmak 428”, saçtur- “(para) saçtırmak 285”, sagtur- “sağdırmak 286”, sattür- “sattırmak 285”, sewtür- “sevdirmek 286”, sıktür- “sıktırmak 286”, siktür- “siktirmek 286”, sortür- “kaybolanın aranması için emir vermek, sordurmak 286”, söktür- “söktürmek 286”, söktür- “sövdürmek, sövmesi için zorlamak 286”, suktür- “sokturmak 286”, sürtür- “sürdürmek, bir yeri terk etmesi için emir vermek, koyun vb. sürdürmek 285”, süstür- “(koçu) süstürmek 286”, süztür- “süzdürmek 286”, taltür- “(döverek) neredeyse bayılmak 282”, teltür- “deldirmek 282”, tıktür- “sokturup bastırmak 282”, ti.tür- “söylettirmek 428”, tiktür- “diktirmek 282”, toltür- “doldurmak 283”, töktür- “döktürmek 282”, tuttur- “tutturmak 282”, yaktür- “yakı yapıştırılmasını emretmek 387”, yaktür- “ateş yaktırmak 387”, yaptür- “yaptırmak 386”, yartür- “yardırmak 387”, yattür- “yaydırmak, dağıtmasını emretmek 386”, yattür- “çalkalatmak 388”, yertür- “yardırmak 387”, yıgtür- “yığdırmak 387”, yıktür- “yıktırmak 387”, yultür- “yoldurmak 387”, yüztür- “deri yüzdürmek 387”.

DLT’de /-TUR-/ ettirgen eki sonu *l*, *n* ve *η* ile biten tek heceli fiillere; ekin tonlu şekilleri olan /-dur-, -dür-/ olarak getirilmiştir. Bu, Köktürkçeden beri var olan bir kuraldır: mandur- “yağ sürmemi sağlamak, bandırmak, kılıç takmasını sağlamak 290”, mündür- “bindirmek 290”, şıqdür- “hazmettirmek 512”, tildür- “dildirmek, dilimlettirmek 283”, yindür- “aratmak 388”.

DLT’de /-TUR-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan ettirgen fiiller aşağıda verilmiştir. Listedeki *çektür-*, *estür-*, *saptür-*, *üztür-*, *yıttür-*, *yottür-*, *yultür-*, vb. fiiller bazı ses değişiklikleriyle Türkiye Türkçesinde kullanılsa da günümüzdeki anlamı karşılamadığı için burada sunulmuştur: çektür- “noktalamak 285”, çıktür- “çıkarttırmak 285”, “çigtür- düğümlemesi için emir vermek 284”, estür- “gerdirmek 106”, içtür- “su içirmek için başkasına emir vermek 281”, iltür- “taktırmak 106”, kamtur- “ölesiye dövdürmek 288”, kaptür- “çalmaya yönlendirmek 287”, kıytür- “kesmesi için emir vermek 430”, koltür- “istetmek 288”, költür- “bağlatmak 289”, küytür- “yakılması için emir vermek 430”, saltür- “bırakılması için emir vermek 286”, saptür- “birleştirmek, örgü yapmak için emir vermek 285”, septür- “(kıza) güveye gitmesi için emir vermek 285”, seştür- “çözdürmek 286”, sı.tür- “kırdırmak 428”, soktur- “biber vb. dövdürtmek 286”, sortür- “emdirmek, akıttırmak 286”, tamtur- “damlatmak için emir vermek 283”, tantür- “bir şeyi inkar ettirmek 283”, tiltür- “boylamasına kesmesi için emir vermek 283”, tuytür- “kavratmak 430”, uktür- “anlatmak 106”, uytür- “bastırmak 121”, ügtür- “yığdırmak 106”, üntür- “deldirmek 128”, üstür- “delinmesini emir vermek 106”, üztür- “kopartmak 106”, yaptür- “kapıyı çarpma görevi vermek 386”, yattür- “çözdürmek

387", yittür- "yok ettirmek 387", yottur- "sildirmek 386", yultur- "fidye verdirmek 387", yultur- "kendisini sahibinden satın aldirmek için yönlendirmek 387", yuwtur- "yuvarlatmak 387".

### 2.1.3. DLT'de /-(I)t-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-(I)t-/ eki ettirgenlik eklerinin en eskilerindedir, /-(U)r-/ ekiyle birleşerek /-TUR-/ ettirgenlik ekini oluşturmuştur (Banguoğlu 2007: 291-292). Bu ek, sonu ünlüyle biten fiillerden sonra gelebildiği gibi, sonu *r* veya *l* ünsüzleriyle biten en az iki heceli fiillerden sonra da gelebilmektedir. /r/, /l/ ünsüzlerinden sonra geldiğinde yardımcı ünlü istemez (şasıır-t-, kısal-t- vb.) (Tuna 1986: 415). Tek heceli ve sonu ünsüzle biten bazı fiillerden sonra da kullanılmaktadır. Bu fiillerin son ünsüzü çoğu zaman sedasızdır ancak bunun da istisnaları vardır (ak-it-, kok-ut-, kork-ut- sap-it-; kaz-it-). Kökleri unutulmuş veya işlek kullanılmayan fiillere gelerek fiil tabanları oluşturur (alda-t-, arı-t-, inci-t-, avu-t-vb.). Akıcı ünsüzlerle sonlanan bazı tek heceli fiil köklerine gelerek zamanla ses düşmesine uğrayan ve kökle kaynaşan /-t-/ çatı ekli yapılar da vardır. (yon(I)t-, ay(I)t- vb.) (Banguoğlu 2007: 292; Hazar 2013: 158).

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(I)t-/ ekli ettirgen fiiller şunlardır: awlat- "avlatmak 119", azıt- "şasırtmak 101", beklet- "hapsettirmek 339", bezet- "bezemek 328", ısırt- "ısırtmak 524", imlet- "işaret koydurtmak 119", isit- "ısıtmak 102", istet- "istetmek 117", kanat- "kanatmak 330", kaşıit- "kaşıtmak 329", kınat- "ceza verdirmek 330", kızlet- "gizletmek 341", kurşat- "kuşanmayı emretmek 338", küret- "küretmek 328", okıt- "okutmak 80, 103", ögit- "öğüttürmek 103", sınıt- "sınıtmak 330", sırlat- "yapıştırıcı sürülmesi için emir vermek 340", suwlat- "sulatmak, su serptirmek 341", sürt- "sürtmek 524", taglat- "damgalatmak 340", taşıit- "taşıtmak 328, taşlat- "taşla vurulmasını emretmek 340", tezeit- "kaçırtmak 328", tıjlat- "söz işittirmek, dinlemesini sağlamak 346", tışlat- "dişletmek 340", tilet- "istetmek, aratmak 329", tograt- "doğraması için emir vermek 336", tonat- "giydirmek 330", töşet- "döşetmek 328", tuzlat- "tuzlatmak 339", üşüt- "soğukta bırakmak 102", yağlat- "yağlatmak 344", yalgat- "yalatmak 343", yalwat- "yalatmak 344", yıplat- "yüzünün tüylerini ipele aldirmek 344", yugurt- "yoğurtmak 528", yügürt- "yürütmek, koşturmak 528", yüklet- "yükletmek 344".

DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımı bulunmayan ettirgen fiiller aşağıda verilmiştir. Listedeki fiillerden *çınlat-*, *köklet-*, *saplat-* vb. Türkiye Türkçesinde kullanılsa da günümüzdeki anlamını karşılamadığı için bu listede sunulmuştur: ağıt- "yükseltmek, çıkartmak 102", agnat- "hayvanları toprağa sürdirmek 120", anut- "hazırlatmak 80, 103", aşat- "yedirmek 102", bitit- "yazdırtmak 326", bulat- "buharda pişirtmek 329", bulnat- "esir ettirmek 342", bñdüt- "oynamaya zorlamak 327", çermet- "ipekle kuyruğunu ördürmek 341", çıglat- "ölçtürmek 340", çınlat- "tasdik ettirmek 340", çoğlat- "bohçalatmak 340", çürlet- "birinin malını aşırıya yönlendirmek 340", eğlet- "bir malın ihmal edilen kısmını değerlendirmek için emir vermek 119", ekıt- "ektirtmek 103, emlet- "tedavi ettirmek 119", esıt- "uzattırmak 102", eşüt- "örttürmek 102, etet- "zahmet çekirtmek 101", etlet- "et hâline getirtmek 119", ırğat- "sallatmak 118", i.net- "işaret koydurtmak 104", irpet- "testereyle kestirtmek 117", irtet- "aratmak, istetmek 117", kaçıt- "kaçırtmak 326", kadıt- "(elbisesinin) teyellenmesi için emir vermek 327", kaklat- "kurutturmak 341", kakrat- "(davul) çaldırmak 337", kalat- "sardırmak 330", kargat- "lanetletmek 338", karnat- "tekrarlatmak 341", karşat- "karışlatmak 338", karwat- "eliyle aramaya yönlendirmek 338", keçıt- "geçirtmek 326, kezıt- "gezdirmek 328", kıdıt- "diktirmek için emir vermek 327", kığlat- "sıçırtmak

341", kırlat- "kıyı ve su bendi yapmak 341", kopzat- "(ud) çaldırmak 337", kowşat- "pürüzsüz hâle getirtmek 338", köklet- "eyer kaburgalarının sırmalarını bağlatmak 335", kölit- "gömdürmek 330", köklet- "oğlan vb. düzdürmek 341", kuşlat- "kuş avlatmak 341", küçet- "çalma zorlamak 326", meşlet- "yem yedirtmek 346", oktat- "oklatmak 117", olnat- "ters çevirerek tamir ettirmek 120", örtet- "yaktırtmak 117", saçıt- "saçtırmak 326", saplat- "sap taktırmak 340", sarlat- "sardırmak için emir vermek 340", sarmat- "sardırmak 341", sarut- "sardırmak 328", saypat- "çarçur ettirmek 345", sermet- "sudan çıkarttırmak 341", sıçıt- "sıçtırmak 326", sırit- "teyelleştirmek 328", sikit- "cimaya zorlamak 329", sorit- "emzirmek 328", suglit- "aramak için elini sokturmak 340", talkıt- "engellemek 338", tanut- "iletilmesini istemek 330", tarmat- "tırmalatmak 341", tasgat- "tokat attırmak 338", tewçit- "sıkıca diktirmek için emir vermek 335", tıktıt- "tıktırmak 329, tişet- "biletmek 328, tizlet- "dizle bastırmak için emir vermek 339", tokıt- "boynunu vurdurmak, dokutmak, dövdürmek 329", töşlet- "göğsüne vurulması için emir vermek 339", usıt- "susatmak 102", ügrit- "sallattırmak 118", ület- "üleştirmek 103", üplet- "yağma ettirmek 119", üşet- "aratmak 102", üşkürt- "hatırlatmak 108", yamlat- "süpürtmek 344", yanut- "kılağılmasını emretmek 332", yañzat- "söyletmek 346", yelpit- "kovdurtmak 342", yenit- "doğurtmak 332", yoklat- "dağa çıkartmak 344", yubat- "savsaklatmak 331", yunlat- "yükünü kırkırtmak 346", yülüt- "başını tıraş ettirmek 332".

#### 2.1.4. DLT'de /-çUr-/ , /-dUz-/ , /-küt-/ , /-z-/ , /-sIk-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

DLT'de yaygın kullanılan çatı ekleriyle ettirgenlik kazanan fiiller yanında /-çUr-/ , /-dUz-/ , /-küt-/ , /-z-/ , /-sIk-/ gibi yaygın kullanılmayan eklerle ettirgenlik anlamı kazanmış fiiller de mevcuttur. /-dUz-/ (alduz- "malını elinden aldırma 257", bildüz- "bildirmek 291", bulduz- "buldurma 291"); /-çUr-/ (yapçur- "yapıştırtma 387"); /-küt-/ (körküt- "göstermek 339"); /-sIk-/ (alsık- "aldırma 112"); /-z-/ (emüz- "emdirme, emzirme 92") fiillerinde ettirgenlik göreviyle kullanılmıştır. Kaşgarlı, bazen söz içindeki /r/'lerin /z/'ye çevirilerek söylendiğini ancak geçerli olanın /r/ olduğunu belirtmiştir, ancak /-z-/ ettirgenlik ekiyle verdiği örneklerin /-r-'li biçimlerini sunmamıştır. Benzer durum /-dur-/ ve /-duz-/ ettirgenlik ekleri için de geçerlidir (Karahan 2013: 163).

DLT'de verilen bazı ettirgen fiillerde iki ettirgen çatı ekinin üst üste geldiği görülür. Bahsi geçen fiiller /-(U)r-/ + /-(I)t-/ eklerini almıştır. Bu fiillerden büyük bir bölümü Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır: egirt- "eğirtme 525", kaçurt- "kaçırtma 525", keçürt- "geçirtme 526", sawurt- "savurtma 525", kağırt- "boynunu burma 525", öpürt- "içmeye yönlendirmek 524", yapurt- "gizlemek için emir vermek 527". Aşağıdaki örneklerde bu ettirgenlik ekleri geçişsiz fiil kökleri üzerine üst üste getirilmiştir: ilet- "düşürme, iletme 525", kabart- "abartma 525", kopurt- "yerinden kaldırmak, kaldırtma 525".

DLT'de madde başı olarak yer alan *öğitise- "öğüttürme istemek 132", küğürse- "elbise giydirmek istemek 483"* ettirgen fiillerinde, ettirgen eklerinden sonra istek anlamı veren yapım eki getirilmiştir.

DLT'de /-(I)r-/ /-(I)t/ ve /-TUR-/ ettirgen çatı eklerini aldığı hâlde ettirgenlik anlamı taşımayan madde başı fiiller tespit edilmiştir. Bu fiillerin bazılarında ettirgen ekinin işlev kaybına uğradığı açıktır. Ercilasun, bu fiilleri etken fiil olarak vermiş; Atalay ise ettirgen, edilgen, işteş ve hatta oluş fiili olarak günümüz Türkçesine aktarmıştır: Arıt- temizlemek 7, 79, 101", ayıt- "söylemek 104" (Dankoff vd. 1982: 203), ezit- "çizmek 101" / (Dankoff vd.



1982: 199), ötür- “anmak, söylemek 120”, (Dankoff vd. 1982: 182)<sup>10</sup>, uğlat- “peşine salmak 119”, yüğür- “yük yüklemek 378” fiillerinde ettirgenlik eki işlev kaybına uğramıştır. Ötür- “çalmak 91” / öttürmek (DLT I: 176), taktur- “takmak, dizmek 282 / dizdirmek, taktırmak (DLT II: 174)”, yapur- “gizlemek 378 / süpürmek (DLT III: 67)” fiilleri iki ayrı şekilde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Abıt- “saklamak 79, 100 / örtülmek (DLT I: 206)”, yaşur- “gizlemek 378 / örtülmek (DLT III: 68)” fiilleri ettirgen eki aldığı hâlde etken veya edilgen olarak aktarılmıştır. Özellikle ettirgenlik eki /-(I)t-/ ve /-TUr-/’nun Eski Türkçede az sayıdaki örnekte edilgenlik işlevi ile kullanıldığı bilinmektedir (Hacıeminoğlu 1984: 35; Erdal 1991: 799; Gabain 2007: 60; Eraslan 2012:112; Yıldız 2014: 90-91). Atat- “at hâline gelmek, atlaşmak 100” oluş fiili, saştur- “takas etmek 286” / sayışmak (DLT II: 185) ise işteşlik anlamı taşımaktadır.

DLT’de sadece /-(I)t-/ ekini aldığı hâlde Türkiye Türkçesine çift ettirgenlik eki almış gibi aktarılan fiiller bulunmaktadır. Bu fiillerin ortak özelliği Terbish’in aktif olarak nitelendirdiği fiil kökleri olmasıdır. /-(I)t-/ ekinin bazı fiillerin anlamını etkilemezken bazılarında çift ettirgenlik anlamı katması oldukça dikkat çekicidir: bitit- “yazdırtmak 326”, kaçıt- “kaçırtmak 326”, keçit- “geçirtmek 326”, kığlat- “sıçırtmak 341”, sermet- “sudan çıkarttırmak 341”, sıçıt- “sıçırtmak 326”, tezit- “kaçırtmak 328”, yelpit- “kovdurtmak 342”, yenit- “doğurtmak 332”, yoklat- “dağa çıkartmak 344”.

DLT’de /-TUr-/ ekiyle sağlanan bazı ettirgen yapılar bugün Türkiye Türkçesinde /-(U)r-/ eki almaktadır. Bu fiillerden bazılarında iki ekin de duruma göre getirilebildiği görülmektedir: içtür- “içirmek 105”, tuytur- “kavratmak 430”, yittür- “yok ettirmek, yitirmek 387”.

DLT’de /-(U)r-/,-(I)t-/ ve /-duz-/ ekiyle oluşturulan bazı ettirgen yapılar ise bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle karşılanmaktadır. Yine bu fiillerden bazılarında da ikili kullanımların olduğu görülür: bulduz- “buldurmak 291”, ekit- “ektirtmek 103”, kezit- “gezdirmek 328”, saçıt- “saçırtmak 326”, sarut- “sardırmak 328”, sikit- “cimaya zorlamak 329”, ta.tur- “tattırmak 428”, tatur- “tattırmak 252”, tıktı- “tıktırmak 329”.

### 3. Oldurgan Fiiller

Korkmaz, *olma* ve *oluş* anlamı taşıyan geçişsiz fiillerin ettirgen çatı ekleriyle *yapma* ve *etme* anlamı bildiren geçişli fiillere dönüştüğünü, ettirgen çatı ile aynı duruma geldiklerini düşünerek ettirgen ve oldurgan çatı arasında herhangi bir özellik ve anlam farkı olmadığını belirtir (1999: 161-162). Yine bunun gibi sebeplerle bir kısım araştırmacı oldurgan çatıyı ettirgen başlığı altında incelemektedir. Ettirgen ve oldurgan çatının temel niteliğinde ek öncesindeki fiil kök ve tabanının geçişlilik durumları etkili olduğu için bu ayrımın yapılmaması bir yönüyle doğrudur. Ancak çatı eklerinin cümledeki anlam ve işlevlerinden yola çıkılarak oldurganlık ve ettirgenliğin birbirlerinden farklı terimler olduğu açıkça söylenebilir (Kara 2016: 1213). Ettirgen çatılı fiiller aldıkları eklerle anlamsal ve söz dizimsel olarak cümle içinde bir işi *yapan* ve *yaptıran* iki fail belirtirken oldurgan çatılı fiillerde sadece bir *fail* belirtilir (Yücel 2011: 294; Tebrish 2019: 62).

Ben öğrenci+(y)e not yaz-dır-dı+m.

(Yazdıran ve yazma emrini veren ben; yazan öğrencidir. Eylemde *yaptıran* ve *yapan* vardır. Eylemi asıl yapan derin yapıdaki fail yüzey yapıda yönelme hâli eki alır.)

Ben öğrenci+(y)i gül-dür-dü+m.

<sup>10</sup> Atalay’ın verdiği “hatırlattı” anlamı, Taymas tarafından “andı, söyledi” olarak düzeltilmiştir (Taymas 1942: 226).



(Güldüren ve güldürmek için çaba harcayan ben; gülen öğrencidir. Eylemin gerçekleşmesini *sağlayan*; eylemi *gerçekleştiren* vardır. Eylemi asıl yapan derin yapıdaki fail yüzey yapıda belirtme hâli eki alır.)

Bu söz dizimsel ve anlamsal farklılık sebebiyle DLT’de oldurgan çatı örnekleri ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. İnceleme sonucuna göre ettirgen çatı eki alan fiillerin %55,2’si oldurgan çatı özelliği göstermektedir. Bu yüzdeye geçişsiz fiile ettirgenlik eki getirildiği hâlde DLT’de “... *emret-*, ... *emir ver-*” şeklinde çevrilen ve bu sebeple ettirgen çatı anlamı verilen yapılar dahil edilmemiştir. DLT’de bu tarz yapılar oldukça fazladır.

### 3.1. DLT’deki Oldurgan Çatı Ekleri

DLT’de 320 fiil ettirgen çatı eklerini almış ve oldurgan çatı anlamı kazanmıştır. Bu fiillerin %16,06’sında /-TUr-/ , %59,68’inde /-(I)t-/ , %12,81’inde /-(U)r-/ kullanılmıştır.<sup>11</sup> %8,13’ünde /-gUr-/ ve /-gAr-/ eki tespit edilmiştir. Dört fiilde /-çUr-/ ve /-şUr-/ eki, birer fiilde ise /-dEr-/ ve /-z-/’nin örneklerine rastlanmıştır.

DLT’deki oldurgan fiillerin %34,26’sı bazı ses değimlerine uğrayarak veya doğrudan Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Kullanımda olan bu oldurgan çatılı fiiller /-TUr-/ , /-(U)r-/ , /-GAr-/ , /-(I)t-/ , /-z-/ veya /-(I)r-+-t-/ eklerini almıştır. DLT’de yer alan ve bugün Türkiye Türkçesinde kullanımda olan oldurgan çatılı fiillerin %23’ü /-TUr-/ ; %56,9’u /-(I)t-/ ekini alırken %13,8’i /-(U)r-/ ekini almıştır. /-GAr-/ ve /-GUr-/’un dört örneği günümüze ulaşabilmiştir. /-çUr-/ ve /-dEr-/ ekinin günümüze ulaşan birer örneği mevcuttur.

Oldurgan çatılı fiillerin %66,74’ü bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesine ulaşamayan bu fiillerin %60’ı /-(I)t-/ , %13,13’ü /-TUr-/ , %12,4’ü /-(U)r-/ , %10,5’i /-gAr/ ve /-gUr-/ eklerini almıştır. Türkiye Türkçesine ulaşmayan bu fiillerden 3’ü /-r-+-t-/ eklerini alırken; /-z-/ bir; /-çUr-/ iki, /-gUt-/ ve /-şUr/ ekleri birer oldurgan çatılı fiilde kullanılmıştır.

/-(I)t-/ eki alan oldurgan fiillerden %32,66’sı; /-TUr-/ ekli oldurgan fiillerin %48,1’i; /-(U)r-/ eki alan oldurgan fiillerin ise %36,5’i bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Yukarıdaki bilgilere göre Divanü Lügati’t- Türk’tte oldurgan çatı eki olarak en çok /-(I)t-/ kullanılmıştır. Günümüze ulaşan fiillerden ettirgen yapıda /-TUr-/ eki yaygınken oldurgan çatılı fiillerde /-(I)t-/ eki yaygındır.

DLT’de bazı oldurgan çatılı fiiller /-(U)r-/ ve /-(I)t-/ eklerini almış olsa da bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle oldurgan yapılmaktadır: bakıt- “baktırmak 329”, bezit- titretmek 328”, konat- yerleştirmek 330”, sekrit- atlatmak, sektirmek 336”, sızıt- “sızdırmak, eritmek 328”, tatıt- “yemeğin tadını getirmek, tadını almasını sağlamak 326”, tönit- “başını eğmek, başını aşağı döndürmek 334”, tütit- “tüttürmek 326”, yağıt- “yağdırmak 332”.

bakur- “göstermek, baktırmak 255”, basur- “bastırmak 254”, çökür- “çöktürmek 256”, sarkur- “damlatmak 287”, sıgur- “sığdırmak 255”, tegür- “ulaştırmak 256”, yapur- “düzeltmek 378”.

Yukarıdaki örneklerin zıttı olarak Türkiye Türkçesinde /-(I)t-/ ekini alan bazı fiiller DLT’de /-TUr/ ekli şekilleriyle de verilmiştir: aktur- “akıtmak 106” fiili ve /-(I)r-/ ekini alan kaçtur- “kaçırmak 287” fiili.

<sup>11</sup> Bunların ikisi /-Er/ şeklindedir.

### 3.1.1. DLT'de /-(X)r-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

/-(X)r-/ eki genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra getirilse de DLT'de ünlüyle biten fiillere geldiği oldurgan çatılı fiil örnekleri vardır: kîjü-r- "genişletmek 510", muñka-r- "bunaltmak 512". Ki.ter- "kaldırmak 428", çıkar- "çıkarmak 255" fiillerinde ise ek /-Ar-/ şeklindedir.

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(X)r-/ ekli oldurgan fiiller şunlardır: batur- "batırmak 252", bışur- "pişirmek 254", çıkar- "çıkarmak 255", kaçur- "püskürtmek, kaçırmak 253", keçür- "geçirmek 253", ki.ter- "kaldırmak 428", köçür- "göçür- 253", muñkar- "bunaltmak 512", taşur- "taşır- 254", toður- "doymak 253", togur- "doğurmak 254", tüşür- "düşürmek, indirmek 254", uçur- "uçur- 80", uçur- "düşürmek 91", yitür- "yitirmek, kaybetmek 378".

DLT'de /-(X)r-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan ettirgen fiiller şunlardır: açur- "acıktırmak 80", bakur- "göstermek, baktırmak 255", basur- "bastırmak 254", bukur- "değerini düşürmek 255", bürkür- "yağmur yağdırmak, püskürtmek 281", çomur- "batırmak 256", çökür- "çöktürmek 256", çömür- "daha derine batırmak 256", eskir- "eskilmek 107", katur- "katılaştırmak 253", kısır- "kısaltmak 254", ki.çür- "geciktirmek 428", kîjür- "genişletmek 510", kopur- "yerinden kaldırmak 252", kotur- "boşaltmak 252", öçür- "söndürmek, yatıştırmak 91", sarkur- "damlatmak 287", sıgur- "sıgdırmak 255", tegür- "ulaştırmak 256", teñtür- "uçurmak 512", tuşur- "karşılaştırmak 254", tütür- "kışkırtmak 252", yakur- "yaklaştırmak 379", yenşür- "ıhlklaşıncaya kadar soğuk suyla karıştırmak 513".

### 3.1.2. DLT'de /-TUR-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-TUR-/ ekli oldurgan fiiller şunlardır: artur- "arttırmak 105", bartur- "götürmek, vardırmak 281", bastur- "bastırmak 281", çantur- "iş reddetmesi için onu kışkırtmak, caydırmak 285", çöktür- "çöktürmek, süzdürüp yere akıtmak 285", kantur- "(suya) kandırmak 288", kattur- "karıştırmak 287", keltür- "getirmek 289", kustur- "kusturmak 288", kültür- "güldürmek 289", öttür- "ses çıkarmak 105", sıçtur- "sıçtırmak 285", sıçtur- "sıgdırmak 286", tındur- "dinlendirmek 283", togtur- "doğurtmak 282", yagtur- "yağdırmak 387", yümtür- "gözünü yumdurmak 387", yüztür- "suda yüzündürmek 387".

Bu fiillerden bazıları ettirgen çatı ekinin ötümlü şeklini almıştır: keldür- "getirmek 47", kondur- "indirmek, kondurmak 288", öldür- "öldürmek 107".

DLT'de geçişsiz fiillere getirildiği hâlde oldurgan anlam yerine "**... emir vermek**" şeklinde tercüme edilen fiiller mevcuttur. Bu fiillerin kökleri Eski Türkçe döneminde geçişli ve geçişsiz nitelikte farklı anlamlar barındırmaktadır. Günümüz Türkçesinde sadece oldurgan anlam taşırken o dönemde ettirgen anlamlar da içermektedir: kıstur- "(ayağına) basılması için emir vermek 288", kirtür- "bir yere sokması için emir vermek 289". Bu durum günümüze ulaşmayan fiiller için de geçerlidir: çaptur- "1. su vb. de yüzdürmek, 2. boynunu vurdurmak için emir vermek, 3. evinin vb. sıvanması için emir vermek 284".

Kâşgarlı ettirgen ve oldurgan çatılı fiillerin ayrımını çatı ekleri üzerinden şöyle anlatmıştır: *teñri ogul togturdı Allah kadına çucuk doğurttu. Aşlı togturdıdır. Bu kural gereğidir. Fiil, te eklenden geçişli ise ona te eklendiği zaman fiil, mef'ule iki fail tarafından yaptırılmış olur. Birincisi emreden, ikincisi yapandır. Örnek: Su.w içürdi "su içirdi." Eğer su.w*

*ıçtırdı denirse bunun anlamı "su içirmek için başkasına emir verdi" olur. Ol anı boğdı "o, onu boğdu". Bogturdı denirse bunun anlamı "onu boğmak için başkasına emir verdi" olur (Ercilasun vd. 2014: 282).*

DLT'de /-TUR-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller şunlardır: aytur- "kendisiyle konuşurmak 121", çaptur- "1. su vb. de yüzdürmek, 2. boynunu vurdurmak için emir vermek, 3. evinin vb. sıvanması için emir vermek 284", çijtür- "beli bükme, çöktürmek 284", çomtur- "batırmak 285", çöjtür- "(ipi) gerdirmek 284", çömtür- "daha derine batırmak 285", eñtür- "hayrete düşürmek 128", ertür- "günahını affetmek 105", kaçtur- "kaçırmak 287", kaltur- "geride bırakmak 288", komtur- "dalgalandırmak 288", koptur- "yerinden kaldırmak 287", kuçtur- "kucaklaştırmak 287", sittür- "işetmek 285", taytur- "kaydırmak 430", ultur- "pişirmek 106", yaltur- "alevlendirmek 387", yaztur- "yanılmak 387", yettür- "doldurup korumaya aldırtmak 387", yöwtür- "teselli etmeye yöneltmek 387", yuktur- "dokundurmak 387".

Bu fiillerden bazıları ettirgen çatı ekinin ötümlü şeklini almıştır: ıldur- "indirmek 107", öndür- "(iş) bitirmek, yetiştirmek 107", öndür- "yönlendirmek 107", yandur- "geri döndürmek 388".

### 3.1.3. DLT'de /-(I)t-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(I)t-/ ekli oldurgan fiiller aşağıda sunulmuştur. Bu fiillerin çoğunu ünlüyle biten fiil tabanları oluşturmaktadır: agrıt- "ağrıtmak 118", 103", axsat- "aksatmak 118", bagdat- "güreşte bağdalatmak 335", başlat- "başlatmak 339", bedüt- "büyütmek 326", berkit- "sağlamlaştırmak 339", bilet- "bileği taşı üzerine tutmak 329, boşat- "boşaltmak, gevşetmek, serbest bırakmak, boşamak 328", çarlat- "ağlatmak, cırlatmak 340", çılat- "çiletmek, ıslatmak 330", çišet- "işetmek 328", elget- "eletmek 119", erüt- "eritmek 101", esnet- "estirmek, esnetmek 119", ilet- "götürmek 103", kaynat- "kaynatmak 345", kewret- "gevşetmek 337", kewşet- "gevşetmek 338", kezlet- "gezletmek 341", kışlat- "kışlatmak 341", korut- "kurutmak 7", kurıt- "kurutmak 328", meñzet- "benzetmek 345", münret- "böğürtmek 345", oynat- "oylatmak 121", öğret- "öğretmek 118", saçrat- "sıçratmak 336", sedret- "seyreltmek, azaltmak 336", sekrit- "atlatmak, sektirmek 336", sızlat- "sızlatmak 340", suwsat- "susatmak 337", süwrit- "sivriltmek 336", tepret- "oylatmak, saldırmak 335", tozıt- "tozutmak 328", tölet- "doğurtmak 330", törüt- "yaratmak, türetmek, ortaya çıkarmak 327", tünet- "gece yatırmak 330", uğıt- "uyutmak 79", uğıt- "uyutmak, söndürmek 101", ugrat- "göndermek 118", ulıt- "(kurt) ulutmak 80", ülit- "ulutmak 103", uzat- "uzatmak 79, 101", ürküt- "ürkütme 118", yaylat- "yaylatmak 345", yazlat- "baharda yaylada geçirtmek 344", yıglat- "ağlatmak 344", yılıt- "ısıtmak 332", yorit- "yürütmek 331", yumşat- "yumuşatmak, tabaklamak 343", yükset- "yükseltmek 343".

Az sayıda örnekte sonu /k/ ve /z/ ile biten fiillere getirilmiştir: akıt- "akıtmak 80, kokıt- "kokutmak 329", korkıt- "korkutmak 339", sarkıt- "damlatmak 339", azıt- "azıtmak 79". Sonu /r/ ünsüzüyle biten fiillere genellikle yardımcı ünsüze ihtiyaç duymadan getirilmiştir: karart- "karartmak 525", kızart- "kızartmak 525", köpürt- "köpürtmek 525", sekirt- "koşturmak 526", semrit- "semirtmek 336", yaşart- "yeşertmek 527".

DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller şunlardır: açıt- "ekşitmek 79, 100", agıt- "yukarı çıkarmak 80", agnat- "kekeletmek 120", alart- "belertmek 525", amurt- "sakinleştirmek 525", artat- "bozmak, kirletmek 117", aşşat- "yeme arzusu uyandırmak 118", bakıt- "baktırmak 329", bayut- "zeninleştirmek 334", beküt- "sağlamlaştırmak 329", bezit- "titretmek 328", botbat- "karışıklığa sokmak



335", boxsat- "kibirli olmaya zorlamak 337", boynat- "mağrur olmaya yönlendirmek 345", bozlat- "böğürtmek 339", buğut- "dondurup öldürmek 327", burkıt- "yüzünü buruşturmak 338", burut- "buğulandırmak 327", büküt- "kalbini sıkıştırmak 329", çert- "kaçırmak 524", çıgrıt- "sertleştirmek 337", çıktrat- "gıcırdatmak 337, çılrat- "ses çıkartmak 336", çıjrıt- "tingırdatmak 345", çıwşat- "ekşitmek 338", çokrat- "kaynatmak 337", çubart- "çırıl çıplak bırakmak 525", çuwşat- "ekşitmek 338", emrit- "kaşındırmak 118", esürt- "sarhoşlaştırmak 524", etset- "iştahlandırmak, et istetmek 118", ewset- "evi arzulatmak, özletmek 118", ıjrıt- "zırıldatmak 345", iglet- "hastalatmak 119", iklet- "bir şeylere bastırmak 119", kakıt- "kızdırmak 329", kamat- "kamaştırmak 330", karıt- "ihtiyarlatmak 328", karlat- "kar yağdırmak 341", kasnat- "titretmek 342", kawçıt- "kışkırtmak 335", keçit- "yavaşılatmak 326", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", kemlet- "hastalatmak 341", keñüt- "genişletmek 334", kepit- "kurutmak 326", kerit- "havlatmak 328", kırçat- "sıyırtmak 335", kırgat- "nefret etmeye zorlamak 338", kiçit- "kaşıtmak 326", kiñit- "genişletmek 510", kogşat- "gevşetmek 338", kokrat- "her türlü sıvıyı azaltmak 337", komıt- "heyecanlandırmak 330", konat- "yerleştirmek 330", könit- "düzeltmek 330", köpit- "köpürtmek 326", kuyut- "ürkütme 334", kuzut- "iştahlandırmak 328", küret- "uzaklaşmaya zorlamak 328", mañrat- "bağırarak 345", o.lit- "burdurmak 103", okıtısa- "okutmak istemek 132", oprat- "yıpratmak 117", osnat- "benzetmek 119", oxşat- "benzetmek 118", ölit- "ıslatmak 103", özit- "sağırlaştırmak 101", samsıt- "incitmek 337", sañlat- "pisletmek 346", sayrat- "çok konuşmaya yönlendirmek 345", senlet- "aşağılamak için hitap ettirmek 341", sewrit- "boşalttırmak 336", sıxtat- "ağlatmak 335", sızıt- "sızdırmak, eritmek 328", sığit- "işetmek 327", sizlet- "büyüklemek için hitap ettirmek 341", söbit- "sivriltmek 326", sökit- "diz çöktürmek 329", sözlet- "konuşturmak 340", suçıt- "sıçratmak 326", sumlıt- "Türklerin bilmediği bir dilde konuşturmak 341", süçit- "tatlılaştırmak 326", sürçit- "sürçtürmek 335", şuwşat- "kulağa sözü ulaştırmak 338", tamıt- "damlatmak 330", tañlat- "şaşırtmak 345", taplat- "razı etmek 339", taprat- "zıplattmak 336", tarut- "daraltmak 327", tatit- "yemeğin tadını getirmek, tattırmak 326", tayıt- "kaydırmak 334", teñit- "yükseltmek 334", teñit- "fırlatmak 511", tepset- "kışkırtmak 337", tepzet- "kışkırtmak 337", terlet- "terletmek 339", tewşet- "ipi dolaştırmak 338", tıgrat- "güçlendirmek 336", tikret- "atını takırtıyla yürütmek 336", toprat- "toz kalkar hâle getirmek 336", tönjit- "başını eğmek, başını aşağı döndürmek 334", tumlıt- "soğutmak 340", tuşlat- "uzakta durmasını istemek 339", tüplet- "aratmak 339" türçit- "işe başlatmak 335", tütit- "tüttürmek 326", ulat- "ulaştırmak 103", urpat- "dağıtmak 117", usıt- "susatmak", üğret- "çoğaltmak, geliştirmek 118", üklit- "çoğalttırmak, arttırmak 119", ülşet- "gözü kararınca kadar acıktırmak 118", yag(ı)rit- "yaralamak, yağırarak 71", yagıt- "yağdırmak 332", yagrit- "yağırarak 343", yagut- "yaklaştırmak 331", yalrit- "parlatmak 343", yañşat- "konuşmaktan baş ağrıtmak 346", yapur- "düzeltmek 378", yarsıt- "pis bir şey bulaştırmak 343", yañnat- "parlatmak 344", yatlat- "kehanette bulunmasını istemek 344, yawrit- "zayıflatmak, gücünü azaltmak 71", yawrit- "zayıflatmak, azaltmak 343", yırat- "uzaklaştırmak 331", yulrit- "canlandırmak 343".

DLT'de /-(I)t/ ekinin /+sA-/ veya /-sA-/ eklerinden sonra gelerek *istetmek arzulatmak* anlamları kattığı fiiller bulunmaktadır: suwsat- "susatmak 337", aşsat- "yeme arzusu uyandırmak 118", etset- "iştahlandırmak, et istetmek 118", ewset- "evi arzulatmak, özletmek 118", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", tepset- "kışkırtmak 337".



### 3.1.4. DLT'de /-çUr-/ , /-gUr-/ ve /-gAr-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

DLT'de /-çUr-/ ekli üç oldurgan çatılı fiil tespit edilmiştir: kıkçür- "birbiri üzerine geçirmek, iki şeyi kışkırtmak 289", tamçur- "yağmur serpiştirmek 283", tapçur- "kavuşturmak, birleştirmek 283".

DLT'deki /-gUr-/ ve /-gAr-/ ekli bazı oldurgan fiiller ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam eder: kutgar- "kurtulmasını sağlamak 288", toğgur- "doymak 117", toğgur- "doymak, bıktırmak 283", yatgur- "yatırmak, uyutmak 388". DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller daha fazladır: andgar- "yemin ettirmek 136, 523", angar- "yemin ettirmek 107, atgar- "bindirmek 107", ergür- "eritmek 107", köndger- "düzeltmek 523", könger- "itiraf ettirmek 290", könger- "düzeltmek, doğrultmak 290", közger- "göz göze getirtmek 289", oğgur- "uyandırmak 107, 117", oygur- "uyandırmak 121", ötgür- "boşaltmak 107", ötgür- "göndermek 107, sızgur- "eritmek 287", teŋger- "denk hâle getirmek 512", tırgür- "diriltmek 284", tolgur- "malla doldurmak 284", torgur- "zayıflatmak 284", turgur- "yerinden kaldırmak 284", tuşgur- "buluşturmak 284", uwutgar- "utandırmak 128".

DLT'de /-der-/<sup>12</sup>, /-gUt-/ , /-şUr-/ , /-z-/ ettirgen ekleri sadece birer örnekte oldurgan çatılı fiil türetmiştir: tönđer- "döndürmek 512", olgut- "oturtmak 117", yapşur- "yapıştırmak 388", tamuz- "damlatmak 257".

Oldurganlık eki /-(I)t/ ve /-TUr/'u aldığı hâlde DLT'de oldurganlık anlamı taşımayan madde başı fiiller mevcuttur. Bu fiillerde ettirgenlik ekleri işlev kaybına uğramıştır: oltur- "oturmak 106", uwşat- "ufalamak 118", ozıt- "devamlı öne geçmek 79", tüplet-incelemek 339", unat- "razı etmek 104", yoŋat- "gammazlamak 334".

İğit- "yetiştirmek 103", kıs- "kısırmak 236" fiilleri ise ettirgen eki almadığı hâlde çeviride oldurgan olarak verilmiştir.

### 4. İsteş Fiiller

İsteş fiiller, eylemin karşılıklı veya birlikte gerçekleştiğini gösteren fiil tabanlarıdır. Bu fiillerde belirtilen iş en az iki kişi tarafından gerçekleştirilir. Bu, isteş çatının dönüşlü çatıya göre karşıt bir özelliğidir. Dönüşlü çatıda işi yapan tekleşir. İki çatı arasındaki karşıtlıklarından dolayı isteş ve dönüşlü çatı ekleri bir fiilde art arda gelmez. İsteşlik eki, ettirgen ve edilgen çatı eklerinden önce kullanılır (König 1983: 123-124). İsteşlik ekini alan fiil geçişlilik durumunun da etkisiyle karşılıklı veya birlikte yapma ifade eder. Geçişli fiiller ve istisnai bazı geçişsiz fiiller<sup>13</sup> isteşlik ekini alarak karşılıklı yapma ifade eder; geçişsiz fiiller ise isteşlik eki alarak birliktelik ifade ederler (Ergin 1999: 207-208). İsteş ve dönüşlü çatılı fiiller genel olarak geçişsiz fiile dönüşürler. Nesne genellikle yüzey yapıdan silinir (Grunina 2000: 199): "Çocuğu dövüyor → Dövüşüyor." Tabii bu durumun istisnai örnekleri vardır: "tarlayı bölmek → tarlayı bölüşmek."

Türkçede isteşlik eki bütün fiillere rahatlıkla getirilmemektedir. Fiilin anlamsal özellikleri yani fiilin en az iki kişiyle karşılıklı veya birlikte yapılabilmesi için gerekli olan mantıksal alt yapı oldukça önemlidir. Bugün Türkçede *öl-*, *doğ-*, *yarala-*, *hatırla-* vb. fiiller isteşlik ekini alamamaktadır. Bunda bu fiillerin tek başına gerçekleştirmeye elverişli

<sup>12</sup> Tekin; (dg> gd) -d- eki -gAr- ekinin başındaki ünsüzlerin metateze uğradığını ve sonrasında (g> Ø) ve /-DAR-/ ekinin ortaya çıktığını söyler (Tekin Ş. 1992: 73; Hazar 2013: 156).

<sup>13</sup> Bunlar genellikle ses taklidi kelimelerden türetilen fiillerdir: havlamak, hırlaşmak, bağırışmak vb. Bu fiillerin birlikte mi karşılıklı mı yapıldığı bağlamdan anlaşılmaktadır.

olması etkilidir. Yine zihinsel eylemlere işteşlik eki genellikle getirilmemektedir. Bu saydığımız nitelikler işteşlik ekinin karşılıklılık ve birliktelik anlamlarıyla doğrudan ilgilidir. Eski Türkçede ise işteşlik eki daha zengin bir anlam ve kavram alanına sahiptir ve kullanım alanı daha geniştir.

Türk dilinde /-(I)ş-/ temel işteşlik ekidir. İşteşlik ekinin kaynağı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden en dikkat çekicisi, işteşlik ekinin çokluk ekinden dönüştüğü yolundaki açıklamalardır. Kononov'a göre, işteşlik eki /-ş-/ arkaik çokluk eki -z'nin -z > -s > -ş dönüşümüyle oluşmuştur (Kononov 1980: 188). Yuldaşev ise /-ş-/ ekinin l'den geliştğini düşünmektedir. Ona göre çokluk eki l'den l > ş dönüşümü gerçekleşmiştir (Tenişev 1988: 310-312; Tebrish 2019: 223). Ramstedt, Moğolca /-çA-/ ekindeki /-çA-/ ile Türkçe işteşlik eki arasında bir bağ kurar (Ramstedt 1912). Talat Tekin'in ç > ş geliştiğine dair görüşleri bunu destekler niteliktedir (Tekin 1986: 71-75).

DLT'de işteş çatı eki alan **350** fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin bazılarında işteşlik eki ya işlev kaybına uğramıştır ya da fiile dönüşlülük anlamı katmıştır. Dolayısıyla işteş çatı anlamı taşımayan fiil sayısı **337**'dir. DLT'de işteşlik ekinin birliktelik ve karşılıklılık anlamları dışında fiile kattığı başka görevler de vardır. Kâşgarlı bu fiilleri *yardımlaşma* ve *yarışma* anlamlarıyla izah etmiştir. *Yardımlaşma* bir işin birlikte yapıldığını, *yarışma* ise bir işin karşılıklı yapıldığını işaret eder. Ancak Kâşgarlı Mahmud birlikte yapılabilecek bazı fiillere bir yarış; karşılıklı yapılabilecek bazı fiillere ise birliktelik anlamı vermiştir. Bu tarz örnekler işteşlik kavramının 11. yüzyılda daha geniş anlamlar içerdiğini kanıtlar. Mesela bugün Türkiye Türkçesinde *ürpeş-* (birlikte ürpermek) gibi bir fiil oluşturulmazken Kâşgarlı bu nitelikte birçok fiil vermiştir. İşteş çatıda fiilin yardımlaşarak ya da yarışarak yapıldığı hakkında ayrıntılı söz dizimsel ve biçimsel açıklamalar yapmıştır: "*Yardımlaşma*" ve "*yarışma*"yı birbirinden ayırt etmek isteyen bağlantı edatına baksın. Fiille "*bana*" anlamındaki *maña* edatı bağlanırsa burada "*yardımlaşma*" anlamı vardır. Eğer fiile "*benimle*" anlamında *meniñ birle* edatı bağlanırsa burada "*yarışma*" anlamı vardır. Bu kural, iki kişi arasında geçen bütün fiillerde uygulanır. Üçüncü şahıslarda "*yardımlaşma*" anlamı vermek için "*ona*" anlamındaki *añar*; "*yarışma*" ve "*çekişme*" anlamı vermek için ise "*onunla*" anlamındaki *anıñ birle* kullanılır (Ercilasun vd. 2014: 93). Kâşgarlı Mahmud, madde başlarında ve örneklerde bu kurala genellikle uymuştur, Sadece bir örnek bu kurula uymamıştır. *Katış-* fiilini "katmada yardım etmek" olarak açıklamış ancak bu fiili "ol meniñ birle..." ifadesiyle kullanmıştır. Fakat daha sonra yarışma anlamı olduğunu da belirtmiştir (2014: 257).

Eski Türkçede işteş çatı şekillerinin günümüz Türkçesinden daha geniş bir yelpazeye sahip olduğu ve daha işlek kullanıldığı ortadadır. Türkçedeki bu işlerlik zamanla zayıflamıştır. Günümüzde işteşlik anlamının sadece ekle değil söz dizimsel olarak da sağlanması bunda etkilidir. Bugün *ürpeş-* fiilini "*birlikte* ürpermek" söz dizimsel yapısıyla karşılamaktayız. Bugün biçimsel işteşliktense söz dizimsel işteşlik yolu daha çok tercih edilmektedir. Bu durum çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında Türkiye Türkçesi kadar olmamıştır. DLT'deki işteş çatının "yardım etmek" anlamı Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Uygurca ve Yakutçada devam ettirilmektedir (Tenişev 1988: 321).

DLT'de yer alan işteş çatılı fiillerin sadece **%12,57**'si Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. İşteş çatılı fiillerin DLT'de kullanım olanakları ne kadar zenginse Türkiye Türkçesine geçiş oranları diğer çatı türlerine göre bir o kadar düşüktür. Kâşgarlı'nın işteş çatılarda örneklendirdiği "yarış" ve "yardım" kavramları günümüzdeki karşılıklı ve birlikte kavramlarından daha farklıdır. Böyle olsa da işteşlikle ilgili bir sınıflamada yarış belirten



fiiller karşılıklı; yardım belirten fiiller ise birlikteliğe dâhil edilebilir.<sup>14</sup> Nitekim DLT'deki işteş çatı sınıflandırmamızda bu fiiller, anlamsal olarak kendine yakın olan birlikte veya karşılıklı işteş çatılar içinde değerlendirilmiştir.

DLT'de geçen ve bugün bazı ses değişiklikleriyle kullanımı devam eden işteş çatılı fiillerin %57,14'ü karşılıklılık, %23,8'i birliktelik bildiren fiildir. Bu fiillerin %19, 04'ü bağlama göre hem birliktelik hem de karşılıklılık anlamı taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan işteş çatı fiillerin %44,8'i karşılıklı, %31, 94'ü birlikte, %24, 3'ü bağlama göre hem birlikte hem de karşılıklı işteştir. DLT'de karşılıklı işteş fiil örneği daha fazladır. Bunların Türkiye Türkçesine aktarılma oranı da birlikte işteş fiillerden daha çoktur.

DLT'de Türkiye Türkçesine benzer karşılıklı işteş fiiller olduğu gibi, karşılıklı yarışa dayalı fiiller de oldukça çoktur. Bu fiillerle ilgili örnek cümleler verilirken "ol meniñ birle / ol anıñ birle" söz grupları kullanılmıştır. DLT'de karşılıklı yarış anlamı veren fiiller işteşlik eki öncesinde geçişli veya geçişsiz olabilmektedir. Bu yapıların karşılıklılık bildiren işteş fiillerden temel farkı fiilin geçişlilik durumuna bakmadan fiilin yarışarak gerçekleşmesidir. Karşılıklı çatı anlamı taşıyan fiiller içinde, yarışa dayalı işteş fiillerin oranı %26,6'dır. Bu fiiller şunlardır: ağış- "çıkılmakta yarışmak 94", asruş- "aksırmakta yarışmak 110", atış- "atışta yarışmak 92", bñdñş- "oyun ve raksta yarışmak 258", çewrñş- "(ok) çevirmede yarışmak 293", çomruş- "suya dalmakta yarışmak 293", çomuş- "(suya) dalmakta yarışmak 264", erleş- "erkeklikte yarışmak 111", ertiş- "geçmekte yarışmak 108", ılış- "inmekte yarışmak 95", içiş- "içmekte yarışmak 92", iliş- "bir şeyi asmakta yarışmak 95", iniş- "inmekte yarışmak 95", işleş- "işte yarışmak 111", kağrış- "boyun burmada yarışmak 296", kayırış- "boyun kırmada yarışmak 431", keçiş- "bir yeri geçmekte yarışmak 258", kemrñş- "kemirmede yarışmak 298", keziş- "gezmede yarışmak 261", kezleş- "(ok) gezlemede yarışmak 298", kiriş- "bir işe girmede yarışmak 260", kopuş- "ayağa kalkmada yarışmak 257", kopzaş- "kopuz çalmakta yarışmak 296", oktaş- "ok atmakta yarışmak 109", osruş- "osurmakta yarışmak 110", öçeş- "yarışmak 92", sömrñş- "bir şeyleri içine çekmede yarışmak 294", sürtñş- "yağ sürmede yarışmak, ayağı sürtmede yarışmak 294", tayış- "kaymada yarışmak 428", tıñlaş- "dinlemede yarışmak 512", tileş- "kıyıp bir şeyi bulmada yarışmak 263", togruş- "yürüyüp yol almada yarışmak 294", tolaş- "(yün) dolamada yarışmak 297", tomruş- "odunu yuvarlak kesmede yarışmak 294", tñrtñş- "bir şey sürmede yarışmak 292", uğış- "uyumakta yarışmak 92", yarış- "yarışmak, at yarıştırmak 380", yoriş- "yürümede yarışmak 380", yortuş- "at sürmede yarışmak 388".

Yardımlaşma bildiren işteş fiillerin de sadece geçişli veya geçişsiz kök ve gövdelere geldiğini söylemek zordur. Bu yapıların birliktelik bildiren işteş fiillerden temel farkı eylemi gerçekleştiren özneye yardımcı olan başka bir katılanın olmasıdır. Bu fiillere ait örnek cümlelerde fiilin gerçekleşmesine yardımcı olan öge, özne görevi kazanmaktadır: ol maña tikişdi (o bana bir şey dikmede yardımcı oldu) Bu cümlede; "Dikme işini asıl yapan "ben", yardım eden "o"dur. Yardımcı olan kişi yüzey yapıda özne konumuna geçmiştir. DLT'de işteşlik ekinin bir işte yardımcı olmak anlamı verdiği fiiller birliktelik anlamına yakın bir nitelik gösterir. Bu fiillerin birliktelik bildiren fiiller içindeki oranı %52'dir: açış- "açmakta yardımcı olmak 92", alış- "bir şeyleri almada yardımcı olmak 94", basış- "bir

<sup>14</sup>Uysal, işteş çatıda Türkiye Türkçesindeki fiillerde karşılıklı ve birliktelik anlamları yanında ortaklaşma, oluş, gizli oluş, yarışma, yinleme, pekiştirme, aşamalılık, amaç, çaba, başlangıç ve bitiş işlevleriyle kullanıldığını örnekleriyle ortaya koymuştur (Uysal 2020: 87-14). Bunlar, DLT'de sunulan işlevlerin yan ve mecaz anlamlarla zenginleşmiş şekilleridir. Uysal işteş çatının yarışma işlevinde atış- ve kapış- fiillerini verir. DLT'de atış- "atışta yarışmak 92" anlamındadır ve tam bir yarış belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde bu anlam yerini çoğunlukla tartışmak anlamına bırakmıştır. Ancak "aşıkların atışması" ifadesi eski yarış işlevine daha yakındır.



şey üzerine bastırmada yardım etmek 261", bekleş- "bir şeyi kapamakta yardım etmek 291", bekleş- "bir şeyi korumada yardım etmek 291", büküş- "bükmede yardım etmek 262", çilaş- "su serpmeye yardım etmek 263", egriş- "kuşatmada yardımcı olmak 110", ekleş- "ayakla çiğnemekte birbirine yardım etmek 112", ewriş- "geri getirmede yardımcı olmak 110", içrüş- "içirmede yardımcı olmak 109", kawruş- "kavurmada yardım etmek 296", keğriş- "(eti) uzun dilimlere ayırmada yardım etmek 297", kırkış- "yün kırkımda yardım etmek 297", kısruş- "(üzengi kayışı) kısmada yardım etmek 296", kıyış- "odunu yanlamasına kesmede yardımcı olmak 429", kopruş- "kaldırmada uçurmada yardım etmek 296", koruş- "korumakta yardım etmek 260", koturuş- "bir şeyi boşaltmada yardımcı olmak 296, köliş- "(ölü) gömmeye yardım etmek 264", kömüş- "gömmekte yardımcı olmak 264", kötrüş- "bir şeyleri kaldırmada yardım etmek 297" közeş- "ateşi canlandırmada yardım etmek 261", kuyuş- "bir şeyleri dökmeye yardımcı olmak 429", otruş- "bir şeyin fazlalığını kesmede yardım etmek 109", öçrüş- "yatıştırma, söndürmede yardımcı olmak 109", sarmaş- "bir şeyi sarmada yardım etmek 295", satış- "satmada yardım etmek 380", sawruş- "savurmada yardım etmek 294", sermeş- "bir sıvıdan bir şey çıkarmada yardım etmek 295", sıdriş- "(kar) küremeye yardım etmek 294", sıriş- "dikmede yardımcı olmak 259", soyuş- "soymada yardım etmek 428", sunuş- "birbirine bir şeyleri sunmak 264", talkış- "(bir şeyi) bükmede yardım etmek 292", tartış- "(ipi) germede yardımcı olmak 292", tikiş- "bir şeyleri dikmede yardımcı olmak 262", titreş- "soğuktan titreşmek 296", tograş- "doğramada yardım etmek 294", uçruş- "uçurmada yardım etmek 109", uyuş- "(un) bastırmada yardımcı olmak 120", üdrüş- "seçmekte yardım etmek 109", ügriş- "sallamakta yardımcı olmak 110", yağış- "bir şeyi yaymada yardım etmek 379", yakış- "yakıyı yaraya koymada yardım etmek 380", yamlaş- "süpürmede yardım etmek 390", yapruş- "yer düzeltmede yardımcı olmak 388", yediş- "bir şey dikmede yardım etmek 379", yelpiş- "sinek kovmaya yardım etmek 388", yemrüş- "bir şeyi sökmeye yardım etmek 389", yetrüş- "bir şeyleri ulaştırmada birbirine yardım etmek 389", yığış- "yağmada yardımcı olmak 380", yıkış- "yıkma yardım etmek 380", yırtış- "bir şey yırtmada yardım etmek 388", yoğuş- "silmede yardım etmek 379", yugruş- "yoğurmada yardım etmek 389".

DLT'de günümüz dil bilgisi anlayışına benzer bir birliktelik ifade eden işteş çatılı fiiller şunlardır: açış- "birbirini eksitmek 92, açılış- "beraber açılmak 111", akış- "akmaya başlamak 94", arkaş- "sırt sırta vererek yük taşımak 110", emleş- "birlikte tedavi olmak 112", erüş- "birlikte erimek 94", ewiş- "(halk) işte acele etmek 94", ıglaş- "ağlaşmak 111", igleş- "toplu hâlde hasta olmak 112", itliş- "birlikte itilmek 111", kaçış- "kaçışmak 258", kalış- "zıplaşmak 263", karwaş- "bir nesneyi el yordamıyla birlikte aramak 297", kasnaş- "titreşmek 297", kewşeş- "birbirine bakarak geviş getirmek 342", kuruş- "birbirini etkilemeyle tamamen kurumak 260", külüş- "gülüşmek 264", müneş- "beraber binmek 513", okraş- "hafifçe kişnemek 110", sanrış- "birlikte saçmalamak 295", sayraş- "ötüşmek 431", sıxtaş- "ağlaşmak 294", sikış- "sikişmek 263", suçuş- "zıplaşmak 258", talpış- "kanat çırpışmak 292", tançış- "kokuşmak 295", tepreş- "birlikte hareket etmek 291", tıkış- "bir evde kalabalıklaşmak 262", ukuş- "(birden fazla kişi) anlamak 94", uluş- "birlikte ulumak 95", unaş- "(birden fazla kişi) razı olmak 95", ürpeş- "birlikte ürpermek 108", yalgaş- "bir şeyleri birlikte yalamak 389", yatgaş- "çiftleşmek 389", yilpiş- "birbirini çekmek 388", yügrüş- "koşuşmak 389".

DLT'de bazı fiillerin işteşlik eki aldığı hâlde, Türkiye Türkçesinde biçimsel olarak işteş çatı karşılıkları yoktur. Cümle içinde kullanılırken bu fiillerin özne sayısı birden fazladır. Bugün Türkiye Türkçesinde işteş karşılıkları bulunmayan bu fiillerin çoğul öznelere sahip olması 11. yüzyılda işteş çatı özelliği gösterdiklerinin kanıtıdır: agrış- "acı



çekmek 110 / sızlanmak, ağrısmak DLT I: 235", artaş- "birbirinden görerek bozulmak 108", arwaş- "mırıldanmak 110 / birlikte büyü duası söylemek DLT I: 283", barış- "birbirine gitmek 259", kıkırış- "birlikte şamata etmek 296", kökreş- "(bulutlar) gürlmek 297", kutruş- "birlikte oynayıp coşmak 296", örtüş- "örtmek için birleşmek 108", semriş- "birlikte semirmek 294", tañlaş- "şaşırmak 512", tapraş- "(yalnız deve için) zıplaşmak 296", tireş- "tartışmak, çekişmek 259", udlaş- "birbirinin ardı sıra gitmek 111".

Kâşgarlı Mahmud işteşlik eki alan bazı fiillerin "yarışma ve yardım" anlamlarının ikisini de karşıladığını ifade etmiştir. Bu nitelikteki fiillerin %65,8'inde önce yardım etmek; %18, 4'ünde önce yarış; %15,8'inde ise bağlama göre her iki anlamın da olabileceğini söylemiştir: arkaş- "yük taşımakta yardımcı olmak 110", asış- "asmakta yardım etmek 93", bezeş- "bezemekte yardım etmek 260", bitiş- "yazmada yardım etmek 257", bogruş- "kesmede yardım etmek 291", böğüş- "önünü kesip toplamada yardımcı olmak 262", buzuş- "yıkmakta yardım etmek 260", bürüş- "(şalvar belini, torba ağzını vb.) büzmede yardım etmek 259", çakış- "çakmada yardım etmek 262", çekiş- "noktaları koymada yardım etmek 263", eğiş- "eğmekte yardım etmek 94", ekiş- "ekin ekmekte yardım etmek 94", elgeş- "bir şey elemekte yardım etmek 111", irkiş- "toplamada yardım etmek 111", kadış- "dikmede yardımcı olmak 258", katış- "katmada yardım etmek 257", kazış- "kazmada yardım etmek 260", keriş- "germede yardım etmek 260", kertiş- "bir şeyleri kertmede yardım etmek 297", kesiş- "kesmede yardım etmek 261", kidiş- "dikmede yardımcı olmak 258", kılış- "işte yardım etmek 263", kırış- "kazırmakta yardım etmek 260", köpüş- "elbiseyi kabartarak dikmede yardım etmek 257", küriş- "küremede yardım etmek 260", öğüş- "bir şeyleri öğütmekte yardım etmek 94", öprüş- "içmekte yardım etmek 109", örüş- "örmekte yardım etmek 93", ötrüş- "örtmede yardım etmek 109", saçış- "saçmakta yardım etmek 258", sarış- "herhangi bir şeyi sarmada yardım etmek 259", satış- "satmada yardım etmek 257", sıkış- "sıkımda yardımcı olmak 262", sokuş- "(tuz vb.) dövmede yardım etmek 262", söküş- "sökmede yardımcı olmak 263", suwaş- "bir şeyleri sıvamada yardım etmek 261", teriş- "dermede yardımcı olmak 259", tiliş- "dilmede yardım etmek 263", titiş- "yün ditmede yardım etmek 257", töküş- "(tahıl vb.) dövmede yardım etmek 262", törpüş- "törpülemekte yardım etmek 291", türüş- "dürmede yardımcı olmak 259", tütüş- "yakalamakta yardım etmek 257", tüzeş- "düzlemekte yardım etmek 260", uwuş- "ufalamakta yardım etmek 94", üzüş- "koparmakta yardım etmek 93", yamaş- "yamalamada yardımcı olmak 381", yazış- "dügümü çözmede yardım etmek 380", yonuş- "yontmada birbirine yardımcı olmak 381", yüdüş- "taşımada birbirine yardım etmek 379".

alkaş- "övmede yarışmak 110", bıçış- "odun kesmede yarışmak 258", çıkış- "çıkımda yarışmak 262", egriş- "ip eğirmede yarışmak 110", karmaş- "(mal) yağmalamada yarışmak 297", küçeş- "mal gasp etmekte yarışmak 258", okış- "kitap okumakta yarışmak 94", ozuş- "yarışmak 93", sağış- "süt sağmada yarışmak 261", teliş- "delmekte yarışmak 263", tiziş- "dizmede yarışmak 260", töğüş- "(tuz vb.) dövmede yarışmak 262", tügüş- "dügümlemekte yarışmak 262", tüwiş- "dizmede yarışmak 261".

artış- "heybeyi hayvanın üstüne atmakta yardımlaşmak veya yarışmak 109", çermeş- "bir şeylerin püskülünü sarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", çık(a)rış- "bir şeyi çıkarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", eşiş- "akıtmada yardım etmek veya yarışmak 93", ırğaş- "ağacı karşılıklı veya birlikte sallamak 479", kunuş- "birbirinden bir şey çalmak bu konuda yarış veya yardım etmek 264", ogruş- "koparılıp ayrılmasında yardım etmek veya yarışmak 110", oyuş- "bir şeyi oymakta yarışmak 120", sarlaş- "bir şeyi sarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295", sıtgaş- "kollarını yenlerinden sıvamak 295 /

sığamakta yardım veya yarış etmek DLT II: 246)", suçluş- "birşeyi bir yerden çıkarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295", ürüş- "üflemede yardım etmek veya yarışmak 93".

DLT'de işteşlik eki aldığı hâlde, ekin işlev kaybına uğradığı bazı fiiller mevcuttur. İşteşlik ekinin işlev kaybına uğradığı fiil sayısı diğer çatı eklerine oranla daha fazladır:

adış- "büyük adımlarla yürümek, apışmak 92", adış- "uçları birbirinden ayrılmak 92", amuş- "başını eğip susmak 95", kēneş- "danışmak 511", keriş- "dalaşmak 265" orlaş- "bağırıp çağırarak 111", tatlaş- "Farsça konuşmak, anlaşılmaz konuşmak 292", tönüş- "başını eğmek 511", uğış- "(ayakları) uyuşmak 93", ulaş- "ulaşmak 95", üzlüş- "kopmak, ayrılmak 111", yağlış- "yayılmak 389".

DLT'de işteşlik eki aldığı hâlde, ekin işlev kaybına uğradığı bazı fiiller kendi kendine oluş bildirmektedir: buruş- "buruşmak 259", erüş- "kendi kendine erimek 93", isiş- "ısınmak 93", opraş- "eskimeye, yıpranmaya başlamak 109", öliš- "ıslanmak 95", uğış- "mayalanmak 93".

DLT'de ettirgenlik ekinden sonra işteş çatı ekinin geldiği örnekler de vardır. DLT'de /-(U)r-/ , /-(Ut-) ve /-gUr-/ eklerinden sonra işteşlik eki getirilmiştir. Bu fiillerde işteşlik eki kendini aktif olarak göstermektedir. DLT'de işteşlik eki bazı örneklerde /-(U)r/ ettirgenlik ekinden sonra kullanılmıştır:

bütrüş- "karşılıklı sorgulaşmak ve ispatlaşmak 291", çıkarış- "ortaya çıkarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", çewrüş- "(ok) çevirmede yarışmak 293", içrüş- "içirmede yardımcı olmak veya yarışmak 109", egriş- "ip eğirmede yardımlaşmak veya yarışmak 110", kaçruş- "birlikte kaçmak, birbirini kovalamak 296", kağrış- "bükmede yarış etmek, birbirine karşılık vermek 296", kayırış- "boyun kırmada yarışmak 431", keçrüş- "sudan geçirmede yardım etmek 298", keğriş- "(eti) uzun dilimlere ayırmada yardım etmek 297", keçrüş- "birbirinin elbisesini giydirmek 297", kısruş- "(üzengi kayışı) kısmada yardım etmek 296", kopruş- "kaldırmada uçurmada yardım etmek 296", koturuş- "bir şeyi boşaltmada yardımcı olmak 296, kötrüş- "bir şeyleri kaldırmada yardım etmek 297", öçrüş- "yatıştırmada, söndürmede yardımcı olmak 109", öprüş- "içmekte yardım etmek 109", ötrüş- "örtmede yardım etmek 109", tatrüş- "birbirine bir şeyleri tattırmak 296", uçruş- "uçurmada yardım etmek 109", yapruş- "yer düzeltmede yardımcı olmak 388", yetrüş- "bir şeyleri ulaştırmada birbirine yardım etmek 389".

Bu örneklerden sadece *tatrüş-* fiilinde ettirgen çatı anlamı ağır basar, diğerlerinde ise ettirgenlik eki işlev kaybına uğramıştır: egriş- "kuşatmada yardımcı olmak 110" ewriş- "geri getirmede yardımcı olmak 110", sanrış- "birlikte saçmalamak 295", tatrüş- "birbirine bir şeyleri tattırmak 296".

DLT'de işteşlik eki bazı örneklerde /-(I)t-/ ettirgenlik ekinden sonra kullanılmıştır: arıtış- "temizlemede yardımcı olmak 333", ertiş- "geçmekte yarışmak 108", kayıtış- "birbirinin ardından gitmek 431", tepretiş- "hareket ettirmede, sallamada yardım etmek veya yarışmak", yortuş- "at sürmede yarışmak 388". Ödgürüş- "geçirtirmede yardımlaşmak veya yarışmak 109", toğguruş- "karın doyurmada yarışmak 291".

DLT'de /+lA-/ ve /-ş-/ ekinin birleşip tek ek gibi işlem gördüğü fiiller mevcuttur. Bunların bazıları oluş fiili özelliği gösterirken bazıları işteşlik anlamını korumaktadır. Kâşgarlı Mahmud, işteşlik eki hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Bu dört kola ayrılır. Birincisi: *İşte yardımlaşma anlamına gelir. Örnek: Ol maña tön tikişdi "o bana elbiseyi dikmede yardım etti." Ol maña bitig bitişdi " o bana kitap yazmada yardım etti." İkincisi: Bir işte yarışma anlamına gelir. O işte hangisinin daha maharetli olduğu, daha ezici güce sahip, daha güçlü ve daha iyi yol*

DLT’de izah edilen /+IA-ş-/ ekli kullanımlardan yardımlaşma anlamı taşıyan fiiller: emleş- “birlikte tedavi olmak 112”, igleş- “toplu hâlde hasta olmak 112”, taşlaş- şaşırarak 512 birliktelik; bekleş- “bir şeyi kapamakta yardım etmek 291”, bekleş- “bir şeyi korumada yardım etmek 291”, ekleş- “ayakla çiğnemekte birbirine yardım etmek 112”, sarlaş- “bir şeyi sarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295”, yamlaş- “süpürmede yardım etmek 390”.

/+IA-ş-/ eki alarak karşılıklılık anlamı kazanan fiiller şunlardır: bekleş- “sözleşmek 291”, edleş- “birbirinin gizli tarafını araştırmak 111”, etleş- “çetin bir şekilde savaşmak 111”, imleş- “karşılıklı birbirini işaret etmek 112”, kızleş- “birbirinden bir şeyleri gizlemek 298”, konuklaş- “birbirine misafir gitmek 308”, közleş- “birbirine bakmak 298”, saçlaş- “birbirinin saçını çekiştirmek 295”, saklaş- “birbirini korumak 295”, salımlaş- “kavga etmek 308”, satıglaş- “karşılıklı satmak 484”, sawlaş- “karşılıklı atasözü söylemek 295”, sözleş- “konuşmak 295”, teğleş- “bir şey bir şeyle denkleşmek 510”, udlaş- “birbirinin ardı sıra gitmek 111”, üpleş- “birbirinin mallarına hücum etmek 111”, yıdlaş- “koklaşmak 389”, yıplaş- “karşılıklı birbirinin kılını almak 389”. Bu dört fiilde ise yarışma anlamı vardır: erleş- “erkeklikte yarışmak 111”, işleş- “işte yarışmak 111”, kezleş- “(ok) gezlemede yarışmak 298”, tınlaş- “dinlemede yarışmak 512”.

Karşılıklılık anlamının başka bir yönünü gösteren *bahis* ve *ortaya koyma* ile ilgili fiiller şunlardır: altunlaş- “altın ödül koyarak bahse girmek 265”, atlaş- “at ortaya koyarak bahse girmek, atı ödül koyarak yarış etmek DLT IV: 50”, ewleş- “oyun oynarken evini ortaya 112”, kızlaş- “bir yarışta ortaya cariye koymak 297”, kökürçkünleş- “güvercini ödül koyarak yarışa girmek DLT II: 226”, yarıklılaş- “zırh ödül koyarak bahse girmek DLT II: 258”, tawışganlaş- “tavşanına yarışmak 298”, ümleş- “karşılıklı olarak paltosunu ortaya koymak 112” (Bozkaplan 2007: 117).

## 5. Dönüslü Fiiller

Öznenin yaptığı işin özneye döndüğü fiillerdir. Bu fiillerin kullanıldığı cümlelerde özne işi yapan ve yaptığı işten etkilenendir. Dönüslü çatılı fiiller genellikle nesne alamaz, ancak sınırlı sayıdaki fiil nesne alabilmektedir: *Bavulu yüklendim* (Banguoğlu 2007: 415; Eker 2013: 283). Ergin, /-(I)n-/ ekinin asıl vazifesinin failin kendisine tesir eden, *failin üzerine döneni* karşılamak olduğunu söyler. Ayrıca hareket fail üzerine döndüğü için dönüslü fiillerin *kendi kendine olma ve yapma* da ifade ettiklerini belirtir (1999: 202). Bu sebeple kendi kendine gerçekleşen ve oluş bildiren *tıkan-* gibi fiilleri dönüslü çatı olarak nitelendirir. Delice; *çözül-* fiilini örnek göstererek, bu tabanın “Yolda yürürken ayakkabısının bağları çözüldü.” örnek cümlesinde artık bir oluş fiiline dönüştüğünü belirtir (2009: 424). Edilgenlik ve dönüslülük çatı eklerinin bu yönde kullanımı araştırmaları ayrılığa düşürmüştür. Eker’e göre, dönüslü ve edilgenlik çatıları arasında kimi fiillerde bir karışma vardır. Ona göre; “*küreklere asıldı, süt kesildi, üzüldü, kapı (kendi kendine) açıldı, olduğu yere yıkıldı*” örneklerinde edilgen işlev yerine dönüslü işlevden söz

---

*gösterici olduğu ortaya çıksın diye. Örnek: Ol benim birle çalışdı "o benim ile güreşti ki hangimizin daha güçlü ve yere çalıcı olduğu görünsün". Ol benim birle yâ kuruştı "hangimizin yay kurmada daha güçlü olduğu ortaya çıksın diye o benimle yay kurmada yarıştı. Yardım ile yarış arasında fark şudur: "Benim için" anlamında maña kelimesini söylersen yardım anlamı çıkar. (326) "Benimle birlikte" anlamında benim birle kelimelerini eklersen yarış anlamı çıkar. Üçüncüsü: İsimlere lâm ve şin eklenirse o isim, kumarda, yarışta ve atışta ortaya konan şeyin adı olur. Örnek: Oyna.dım atlaşu "ortaya atı koyarak (atına) oynadım"; Oyna.dım altunlaşu "ortaya altın koyarak (altınına) oynadım." Nunda bir çeşit yarışma da vardır. Dördüncüsü: Fiilin kendi anlamında olmasıdır. Bunda, bu (geçen) anlamlardan hiçbiri aranmaz. Örnek: Kemişdi nêjin "nesneyi attı; ol anıj birle kerişdi "o, onunla dalaştı." (Ercilasun vd. 2014: 265).*



edilebilir (2013: 284). Ediskun ise bu fiillerde gizli bir edilgenliğin sezildiğini belirtir (1992: 222).

Bazı dillerde dönüşlülük insanların kendisine yöneltebildiği ve kendisi için olumlu etki yapan fiillerle gerçekleştirilmektedir. Yani dönüşlülük eki her fiile gelememektedir. Bu görüş bir yönüyle doğru olmakla birlikte olumsuzluk teşkil eden dönüşlü fiiller de vardır. Mesela **döv-ün-** özne için olumsuz bir etkidir. Grunina; *ıç-*, *yut-* gibi fizyolojik durumlar; *yağ-*, *es-*, *kuzula-* gibi doğa olayları; *çürü-*, *kuru-* gibi nesnenin iç durumundaki değişimi bildiren fiiller; *yayla-*, *güzle-* gibi çok somut eylemleri ifade eden fiillerin ettirgen eki hâriç diğer çatı eklerini alamadığını bildirir (1997: 203-204). Bu görüş günümüz Türkçesine uygun olmakla birlikte DLT'deki fiil örnekleriyle uyuşmamaktadır.

Dönüşlülük eki /-(I)n-/ eylem gövdesine en yakın çatı ekidir, diğer çatı eklerinden önce gelir (König 1983: 123; Ergin 1999: 202). Kononov /-(I)n-/ ekinin kaynağında "n" iyelik zamirinin olduğunu düşünür. "n" iyeliğinin ise ul / ol zamirinin iyelik biçiminden geliştiğini söyler. /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ eklerinin birbirinin yerine kullanılması bazı araştırmacıları bu eklerin aynı kökten gelebileceğini de düşündürmüştür (Kononov 1957: 375; König 1983: 120-122).

Dönüşlü fiiller kendi içinde anlam inceliklerine sahiptir. Bazı dönüşlü fiiller hareketin özneyi doğrudan etkilediğini bildirirler. Bu fiiller genellikle geçişli fiillere dönüşlülük eki getirilerek oluşturulurlar: *yıka-n-* (*kendini yıkamak*), *dövü-n-* (*kendini dövmek*), *soyu-n-* (*kendini soyamak*). Geçişsiz ve duygu fiilleri üzerine dönüşlülük eki getirilerek oluşturulan fiiller, dışardan bir etki sayesinde oluşur. Bu fiillerde kendi kendinelik ve süreklilik ağır basar, öznenin yaptığı işten birinci örnektekiler kadar etkilenmediği görülür: *mırıl-da-n-* (*kendi kendine mırıldan-*), *söyle-n-* (*kendi kendine söylemek*), *sev-in-* (*kendi kendine sevinmek*). Bazı fiiller dönüşlülük eki alarak öznenin kendisi için bir eylemi gerçekleştirdiği anlamını verir: *dikin-* (*kendisi için / kendine dikmek*), *kaçın-* (*kendisi için kaçmak*) (König 1983: 117).

DLT'de dönüşlü çatı, çok daha geniş bir anlam zenginliği sergilemektedir. Dönüşlü çatının fiille kattığı anlamların bir bölümü günümüzde ya kaybolmuş ya da çok az örnekle yaşamaktadır. Kâşgarlı /-(I)n-/ ekinin fiile kattığı çatı anlamları DLT'de birkaç bölümlerde anlatılır.<sup>16</sup> Kâşgarlı'nın bildirdiği dönüşlü çatı şekli temelde ikidir: 1. Bir eylemi gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünmek, 2. Bir eylemin tek başına yapıldığını bildirmek. DLT'de izah edilen /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin fiile kazandırdığı bu temel anlamlarda nüanslar da mevcuttur. Örnek kelimeler incelendiğinde *yapmış görünmek* belirten fiillerin bazılarının "... saymak, ... gibi olmak" şeklinde aktarıldığı görülecektir. Temelde bu iki anlamda da "gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünmek" vardır. DLT'de dönüşlülük eki alan bazı fiiller ise "... sahibi olmak, ...üstlenmek" anlamlarını taşımaktadır. Bu fiillerde ise "bir eylemin tek başına yapıldığı" sezilenmektedir.

DLT'de **411** fiil yukarıda saydığımız dönüşlülük anlamlarıyla verilmiştir. Bu sayı diğer çatı türlerine göre daha çoktur, ancak dönüşlü fiillerin sadece **%24,6**'sı bazı ses

<sup>16</sup> Birincisi: Failin, başkasından yardım almaksızın başlı başına bir işi işlemesi anlamıdır... ol ewge barındı = o, eve gerçekten gitmediği hâlde gider göründü", ol aş tadındı = o, hakikatte tatmadığı halde aş tatar gibi göründü" ... İkincisi: Failin bir işi, başkalarının yardımına kalmadan, tek başına yapmasıdır: er alımın alındı = adam alacağını kendi başına aldı", ol tarıg tarındı =n o kendisi için, kendi başına tohum ekti" gibi. Bu anlamda olduğu zaman cümlede "öz" kelimesi gelir... Fiil hakikaten yapılmayıp da yapılır gibi görüldüğü zaman "öz" kelimesi söylenmez. ... Üçüncüsü: lâm bölümüyle nûn bölümünün birleşmesi ve nûn'un lâm'dan çevrilmiş olmasıdır. ...nûn burada meçhul fiilin belgesi olmuştur. Dördüncüsü: Başlı başına bir kelime olup yukarıdaki manalardan hiçbir şey bildirmeyerek nûn gelmezden evvelki hal ne ise o manayı veren şekildir. Nun ile yapılan bazı fiiller de bu anlamdadır (DLT-II 158-160; Ercilasun vd. 2014: 98).



değişiklikleriyle Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. Bunda, dönüşlü çatıdaki iki temel anlamdan *yapar görünmek* anlamının günümüzde kaybolması ve alt varyanlatlardan "... saymak" ve "...üstlenmek" yapılarının kullanımdan düşmüş olması etkilidir. DLT'de geçen ve Türkiye Türkçesinde doğrudan veya bazı ses değişimleriyle kullanılan dönüşlü fiiller anlamsal bir gruplandırmaya tabi tutulduğunda *kendi kendine oluş* anlamı taşıyan fiillerin çok olduğu görülecektir. Kendiliğinden oluş bildiren fiillerin dönüşlü çatıda değerlendirip değerlendirilmeyeceği konusunda bir birliklik olmamakla birlikte, bizce /-(I)n-/ çatı eki getirilen ve kendi kendine oluş belirten fiiller dönüşlü çatı içinde değerlendirilmelidir. Çünkü her oluş kendi içinde bir devinim taşımaktadır. Dönüşlü ve edilgen çatılı fiillerin kesiştiği nokta da burasıdır. Bu fiiller bağlama göre farklı anlamlar taşıdığından kesin bir anlamsal ayırım yapmak güçtür. Ancak DLT'de yaşayan fiilleri şu gruplar hâlinde sınıflandırmak mümkündür:

**a) Kendisi için yapma bildirenler**

avlan- "kendisi için avlanmak 131", bağlan- "kendisi için bir şey bağlamak 302", bakın- "bakıp tedbir almak 273", başmaklan- "ayakkabı giyinmek 313", kaçın- "kaçınır görünmek 277", kazın- "kendisine kuyu kazmak 277", körün- "birine görünmek 278", közün- "görünmek 278", öğren- "öğrenmek 115", sakın- "sakınmak 277", saklan- "korunmak, çekinmek 305", sarın- "sarılığını sarmak, yaşmaklanmak, işe sarılmak 276", sığın- "sığınmak 276", sürün- "sürtünerek kendini kaşımak 276", tapın- "tapınmak 272", tiren- "dayanmak, direnmek 274", yaran- "göze girmeye çalışmak, yaranmak 382".

**b) Bir şey sahibi olmak**

Bu yapı günümüz Türkçesinde sınırlı sayıdaki fiilde kullanılır. İsimlere getirilen/+IA-n-/ ekiyle oluşturulur:

ağaklan- "ayak sahibi olmak 129", ağgırlan- "(kısırak) aygıra sahip olmak 136", arkan- "kendine arka edinmek 130", azuklan- "azık sahibi olmak 129", balıklan- "balıklanmak 310", bıçeklen- "bıçak sahibi olmak 310", çağırlan- "meyve suyu sahibi olmak 311", eşgeklen- "eşek sahibi olmak 138", eteklen- "eteği olmak 129", kanatlan- "kanatlanmak 311", kaşuklan- "kaşıklanmak, kaşık sahibi olmak 311", kılıçlan- "kılıçlanmak 311", kımızlan- "kımızlanmak 311", oçuklan- "ocak sahibi olmak 129", öküzlen- "öküz sahibi olmak 129".

**c) Kendine yönelik bir eylem yapmak**

arın- "temizlenmek 99", bezen- "süslenmek 273", bürün- "bürünmek 273", çalın- "kendini yere çalmak 276", ewrül- "yüzünü dönmek 114", keril- "gerinmek 272", kurşan- "kuşanmak 306", sarlan- "sarınmak, sarılmak 305", sıdırlı- "sıyrılmak 300", taran- "taranmak 274", tayan- "dayanmak, yaslanmak 429", tepren- "hareket etmek 303", tulumlan- "silah kuşanmak 310", yalwan- "kendi dudaklarını yalamak 391", yırtın- "yırtınmak 391". Bu örneklerden taran- fiili cümle içinde kullanılırken ayrıca nesne almıştır: *ura.gut başın sukundi kadın yıkandı. Bu Uç lehçesidir 277*. Bu cümle dönüşlü fiillerde nesne söylenmemesi kuralının istisnai örneklerindendir (Grunina 2000: 200).

**d) Kendi kendine gerçekleşme bildirenler**

Bu fiiller; canlı varlıkların davranış ve tutumları, doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık; psikolojik durumlar ve duygulara yönelik fiiller şeklinde sınıflandırılabilir.

Canlı varlıkların davranış ve tutumları: arkuklan- "bir işte inatlaşıp direnmek", erin- "erinmek, tembellik göstermek 99", kağgulan- "kaygılanmak 433", kızgutlan- "bedelini ödedikten sonra işten imtina etmek 313", korlan- "acınmak, zarar saymak 306", oğun- "uyanmak 98," öğün- "övünmek 99", ötgün- "öykünmek 116", salın- "salınmak 277",

tawran- "yürümede acele eder gibi görünmek 303", tıkın- "sinirli bir şekilde yemek yemek 275", turkıgılan- "işten imtina etmek, utanmak 313".

Doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık: açıl- "açılmak 96", adıl- "ayılmak 96", adrıl- "ayrılmak 113", armutlan- "armutlanmak 136", artuçlan- "ardıçlanmak 136", ayrış- "birbirinden ayrılmak 121", bognaklan- "küme küme olmak, kümelenmek 313", bulıtlan- "bulutlanmak 310", butaklan- "budaklanmak, kollara ayrılmak 310", çelpekle- "çapaklanmak 315", çiçeklen- "çiçeklenmek 311", çokmaklan- "halkalanmak 314", etlen- "tombullaşmak, etlenmek 116", içlen- "içi dolmak 116", isin- "ısınmak 99", işlan- "islenmek 131", kağızlan- "kabuklanmak 311", karlan- "karlanmak 432", kirlen- "kirlenmek, çapaklanmak 307", kurtul- "doğurmak 301", saçlan- "saçı çıkmak 305", söğütlen- "söğütlenmek 311", suvlan- "(meyve) sulanmak 305", tatıgılan- "tatılanmak 310", tiril- "dirilmek 269", tişlen- "dişleri çıkmak, dişleri bilenmek 304", tarmutlan- "kolara ayrılmak 312", tutun- "(ay) tutulmak 274", tügül- "dügümlenmek 270", uçlan- "uçları olmak 116", yağırılan- "yağırılanmak 393", yemişlen- "yemişlenmek 393", yığılan- "et vb. kendi kendine kokmak 392", yıgaçlan- "ağaçlanmak 393", yılgunlan- "ılgınlanmak 394", yumgaklan- "yuvarlanmak 394".

boşan- "bağından kurtulmak 273", bulgan- "(midesi) bulanmak, (su) bulanmak 302", çalpuşlan- "elleri yapış yapış olmak 313", kısıl- "sıkışmak, iki şey arasına bir şeyin kisması 271", sıkış- "daracık yerde sıkışmak 262", silkin- "silkinmek, ürpermek 305", sürtün- "sürtünmek 305".

Psikolojik durumlar ve duygulara yönelik fiiller: awın- "avunmak 99", kağgulan- "kaygılanmak 433", sewün- "sevinmek 277", utan- "utan- 98", ürkül- "ürkölme 114", yüreklen- "yüreklenmek 393".

#### **e) Gibi davranmak**

ağgırılan- "aygır gibi hareket etmek 136", irkeklen- "erkeklik göstermek 138", kätü.nlan- "hatun elbisesiyle bezenmek 435".

DLT'de dönüşlü çatı /-(I)l-/, /-(I)n-/, /-(I)k-/, /-(I)ş-/, /-Ø-/ şekilleriyle yapılmıştır. Bazı fiillerde/-(I)n-/eki kendinden önce gelen /-gA-/, /+lA-/, /-(I)msI-/ ekleriyle birleşmiştir. DLT'de yer alan ve günümüz dönüşlü çatı kavramıyla örtüşen "yapar görünmek, saymak ve üstlenmek" anlamları dışındaki fiillerin /-(I)n-/ ekini alma oranı %71,9'dur. Bu fiiller şunlardır: açın- "ihşanda bulunmak 98", agrıkan- "ağrısından şikâyet etmek 136", agrın- "acı çekmek 115, alın- "alacağını kendisi olmak 99", alkın- "tükenmek, ölmek 115", anun- "hazırlanmak 100", arın- "temizlenmek 99,"artın- "kendi yükünü hayvanın üzerine koymak 114", atlan- "binmek 116", awın- "avunmak 99", aytın- "sormayı üstlenmek 121", bakın- "bakıp tedbir almak 273", barın- "(kan) boşanmak 273", bezen- "süslenmek 273", bilin- "suçunu itiraf etmek 274", boşan- "bağından kurtulmak 273, bürün- "bürünmek 273", çakın- "çakmak çakar görünmek 275", çalın- "kendini yere çalmak 276", çegin- "kendisi düğümlenmek 276", çekin- "kendi başına noktalar koymak 275", egrin- "ip eğiriyormuş gibi yapmak 115", ekin- "kendisi için ekmek 99", elgen- "kendisi için un elemek 116", emgen- "yorulmak 116", emlen- "kendi kendini tedavi etmek 117", erin- "erinmek, tembellik göstermek 99", erlen- "evlenmek, er sahibi olmak 116", ersin- "kendini adam gibi göstermek 115", esin- "kendi kendine çekmek, uzatmak 99", esirgen- "hayıflanmak 128", ewdın- "kendisi için tane tane toplamak 115", ewlen- "mesken edinmek 117", eymen- "utanarak bir iş yapmaktan çekinmek 121", ırgan- "sarsılmak 115, ısrın- "sinirden dişlerini sıkmak 115", ıyın- "ıkmak 121", ıgen- "inatlaşmak 99", ıglen- "doğum ağrısı tutmak, hastalanmak 117", ilin- "takılmak 100", isin- "ısınmak 99", kartan- "kendi yarasını tedavi etmek 305", kazın- "kendisine kuyu



kazmak 277", kesin- "kendine kesmek 278", kısın- "idrarını tutmak, cimri davranmak 277", kısırkan- "harcamaktan kaçınmak 310", korkun- "korku hissetmek 306", kozan- "süslenmek 277", körün- "birine görünmek 278", köşün- "gölgeye sığınmak 278", közün- "görünmek 278", kurşan- "kuşanmak 306", kurtan- "kaşınmak 305", kurun- "kurulanmak 277", kuyun- "su koyma görevini üstüne almak 429", küjren- "huysuzlaşım kendi kendine bir şeyler söylemek 513", küwen- "övünmek 278", ođun- "uyanmak 98", olun- "kıvrılmak 100", oxsın- "pişman olmak 115", öğlen- "dinlenmek 117", öğren- "öğrenmek 115", öğün- "övünmek 99", öñlen- "renklenmek 128", ötgün- "öykünmek 116", sakın- "sakınmak 277", salın- "salınmak 277", sarın- "sarığını sarmak, yaşmaklanmak, işe sarılmak 276", sewün- "sevinmek 277", sézin- "zanda bulunmak 276", sığın- "sığınmak 276", silkin- "silkinmek, ürpermek 305", sogun- "üşümeğ 276", sogun- "temizlenmek 276", sukun- "yılanmak 277", süçün- "konuşmanın tadına varmak 276", sürtün- "sürtünmek 305", sürün- "sürtünerek kendini kaşımak 276", talpın- "çırpınmak 303", tāmın- "kendisi için yağ damlatmak 275", tañın- "kendi başına başını bağlamak 511", tapın- "tapınmak 272", taran- "taranmak 274", tarın- "sıklılmak 274", tayan- "dayanmak, yaslanmak 429", tepren- "hareket etmek 303", tewin- "üzülüp pişmanlıktan elini ovmak 275", tıdın- "kaçınmak 304", tıkın- "sinirli bir şekilde yemek yemek 275", tiren- "dayanmak, direnmek 274", tirin- "kendisi için toplamak 274", tizin- "(incisini) dizmek 275", tokın- "kendisi için hayvanlar kesmek 275", torun- "zayıflamak, incelenmek 275", töşen- "kendi başına döşemek 275", turkın- "utanmak 303", tuşan- "(ayakları) dolanmak 275", türün- "kendi mektubunu dürmek 274", urun- "dövünmek 99", utrun- "mukavemet göstermek 115", üzlen- "yükselmek 117", üzlün- "kopmak 117", yaçan- "çekinmek 382", yalwan- "kendi dudaklarını yalamak 391", yaman- "kendi elbisesini yamamak 384", yapın- "örtünmek 382", yaran- "göze girmeye çalışmak, yaranmak 382", yazın- "kendi kendine çözmek 382", yelpin- "kendini yelpazelemek 391", yıdın- "et vb. kendi kendine kokmak 392", yığın- "kendisi için para biriktirmek 382", yörgeñ- "sarınmak 391", yuban- "kendini işten alıkoymak 382", yun- "yılanmak 378".

DLT'den Türkiye Türkçesine ulaşan dönüşlü çatılı fiillerin %10,8'i /-(I)l-/ eki alırken; %89,2'si /-(I)n-/ ekini almıştır. DLT'de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerin %20,6'sında "kendini ... göstermek / ... ar görünmek" anlamı vardır. Bu dönüşlü çatı şekli günümüzde aktif olarak yaşamamaktadır, ancak *horozlan-* "kabadayı tavrı takınmak, çalım satmak" gibi mecaz anlam kazanmış fiillerde kendini hissettirmektedir. İsimlere gelen /+lA-n-/ eki, Türkiye Türkçesinde "gibi davranmak" anlamları verir. Bu anlam Kâşgarlı'nın "gerçekte öyle olmamak kendini öyle göstermek" izahına oldukça yakındır. DLT'de doğrudan fiil tabanlarına gelerek "kendini ... göstermek / ... ar görünmek" anlamları veren /-(I)n-/ ekli dönüşlü fiiller şunlardır: açın- "açar görünmek 98", atın- "atar görünmek 98", bıçın- "keser gibi görünmek 273", bitin- "yazar görünmek 273", itin- "sürünür görünmek 98", kaçın- "kaçınır görünmek 277", kapın- "çalışıyor gibi görünmek 277", katın- "katar gibi görünmek 277", keçün- "geçer görünmek 277", kırın- "nesneyi soyar görünmek 277", kirin- "girer görünmek 278", kömün- "gömer gibi görünmek 278", okın- "okur gibi görünmek 99", öpün- "içer görünmek 98", örtün- "örter görünmek 114", sağın- "sağar görünmek 276", satın- "satıyormuş gibi görünmek 276", seşin- "çözülür gibi olmak, kararsız kalmak 276", sökün- "söker görünmek 277", süsün- "bir şeye vurur görünmek 276", süzün- "süzüyor görünmek 276", tarın- "ekin eker görünmek 274", tartın- "(tahıl) götürür görünmek 303", tawran- "yürümede acele eder gibi görünmek 303", tezin- "kendini kaçır göstermek 275", todun- "doymuş gibi görünmek 274", togran- "kendisi için doğrar görünmek 303", tüğün- "kendi başına düğümlemek, düğümlüyor görünmek 273", türtün- "kendine yağ sürünmek, sürünür görünmek 303", utan- "utanır görünmek 98",



yawaşlan- "kendini yumuşak göstermek 393", yemsin- "yer görünmek 391", yırtın- "yırtar görünmek 391", yonun- "yontar gibi görünmek 384", yumun- "gözünü yumar gibi yapmak 384".

Yukarıdaki fiiller dışında DLT'de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerden tutun- "edinmek, sahibi olmak 274" anlamı taşımaktadır. Saçın- "su serpmeyi üstlenmek 276" ve sapın- "(iğneye) ip geçirmeyi üstlenmek 276" fiilleri ise "...yı üstlenme" anlamı taşır.

DLT'de /-(I)n-/ eki bazı fiillere *kendiliğinden gerçekleşme* anlamı kazandırmıştır. DLT'de bu anlam çoğunlukla /+IA-n-/ ekleriyle sağlanırken aşağıdaki örneklerde /-(I)n-/ ekinin doğrudan fiile geldiği görülür: bertin- "incinmek, burkulmak, bertilmek", küçen- "gücü azalmak", örten- "kendi kendine kızarmak", tutun- "(ay) tutulmak", tutun- "(ateş) tutuşmak".

DLT'de /-(I)n-/ dönüşlülük eki en çok /+IA-/ isimden fiil yapma ekinden sonra getirilmiştir. 191 fiilde kullanılan /+IA-n-/ yapısı fiile "*gibi olmak, saymak, sahibi olmak, görünmek*" anlamları vermiştir. Bu fiillerin bazıları oluş ve durum anlamları da kazanmıştır. "*Sahibi olmak*" anlamı veren fiil sayısı bunlar içinde en çok örneklendirilendir. /+IA-n-/ ekinin yaygın kullanımı zamanla bu ekin fiilden isim eki olarak algılanmasına sebep olmuş ve ekin kattığı **sahip olmak** anlamında zayıflama olmuştur: Kir+le-n- (kir sahibi olmak) > kir+len- (kirli olmak). Güzel+le-n- (güzellik sahibi olmak) > güzel+le-n- (güzel olmak). Ekteki dönüşlülük anlamı zamanla o kadar azalmıştır ki bu ekin görevini /-IA-ş/ da karşılamaya başlamıştır (Grunina 2000: 207). DLT'de /-IA-n-/ dönüşlülük ekini alarak *sahip olmak* anlamı taşıyan fiiller şunlardır: ağaklan- "ayak sahibi olmak 129", ağgırlan- "(kısırak) aygıra sahip olmak 136", arkalan- "kendine arka edinmek 130", armutlan- "armutlanmak 136", artuçlan- "ardıçlanmak 136" atanlan- "iğdiş deve sahibi olmak 130", azuklan- "azık sahibi olmak 129", egetlen- "hizmetçi sahibi olmak 129", enüklen- "yavrulamak 130", eşgeklen- "eşek sahibi olmak 138", eşçilen- "tencere sahibi olmak 129", eteklen- "eteği olmak 129", etüklen- "kısa çizmesi olmak 129", içmeklen- "kuzu kürkü giymek 137", oçuklan- "ocak sahibi olmak 129", ordu.lan- "kendine şehir edinmek 130", öküzlen- "öküz sahibi olmak 129", örgüçlen- "saç örgüsü olmak 136", uğmaklan- "uşakları olmak 137", üjmelen- "dutlanmak 130", üzümlen- "üzümlenmek 130".

DLT'de /+IA-n-/ eki alarak "*...gibi olmak, gibi davranmak*", "*benzemek*" anlamları kazanan fiiller şunlardır: ağgırlan- "aygır gibi hareket etmek 136", oguzlan- "Oguz elbisesi giymek 129", ugraklan- "Uğrak kılığına girmek 137". Bir şeyi "*... saymak, bulmak*" anlamı veren /-IA-n-/ ekli fiil örnekleri ise şunlardır: ağırlan- "pahalı bulmak 129", ağruklan- "bir işi ağır saymak 137", eğizlen- "yüksek bir engel olarak görmek 129", emgeklen- "zahmetli kabul etmek 138", uçuzlan- "ucuz bulmak 129", soguklan- "soğuk saymak 311", yumşaklan- "yaltaklanmak 394".

DLT'de /+IA-n-/ ekleriyle *kendiliğinden / kendi kendine olma* anlamı bildiren fiiller de vardır: amuklan- "kelliği artmak 137", arıklan- "arklar oluşturmak 129", enüçlen- "katarakt inmek 129", etmeklen- "ekmeği çoğalmak, zenginleşmek 137", isizlen- "huysuzlaşmak 129", oğuşlan- "grup hâline gelmek 129", ötlan- "alevlenmek 131", uruglan- "taneleri oluşmak 129", üğürlen- "sürü hâli gelmek 129".

DLT'de /-(I)n-/ dönüşlülük eki /-gA-/ ekinden sonra gelmiş ve dönüşlülük anlamı vermiştir: bulgan- "midesi bulanmak, su bulanmak 302", kargan- "kendine lanet etmek 306", sıtgan- "(kollarını) sıvamak 305", tolgan- "hastalanmak, dizanteriye yakalanmak, bir ağrı yüzünden kıvranmak 303".

DLT'de /-(I)l-/ eki alan dönüşlü fiiller, dönüşlü fiil anlamı taşıyanların %8, 5 oranındadır. Bu fiillerden irkil- "toplanmak 114", uğril- "sallanmak 114" gibi bazı fiiller bağlama göre edilgen veya dönüşlü olarak kullanılmaktadır: amrul- "sakinleşmek, durulmak 114", açıl- "açılmak 96", adrıl- "ayrılmak 113", böğül- "birikip çoğalmak, toplanmak 270", çöjül- "gerilmek 270", eril- "sarsılmak 97", ewrül- "yüzünü dönmek 114", i.ril- "eksilmeye başlamak 121", irkil- "toplanmak 114", işil- "maharet kazanmak 98", itil- "serpilmek 96", iysil- "eksilmek 121", keril- "gerinmek 272", kısıl- "sıkışmak, iki şey arasına bir şeyin kısıması 271", koyul- "katlaşmak 429", kurtul- "doğurmak 301", kutul- "kurtulmak 267", mayıl- "bozulmak 429", örtül- "örtülmek 113", ötel- "yorulup zahmet çekmek 96", özel- "aciz kalmak 97", sıdrıl- "sıyrılmak 300", sışıl- "şişkinlikten dolayı yerine sığmama 268", tétel- "zekileşmek 267", tınıl- "rahata kavuşulmak 270" tıtıl- "pişmekten dağılmak 267", tiril- "dirilmek 269", tügül- "dügümlenmek 270", uyal- "utanmak, çekinmek 121", uğril- "sallanmak 114", ürkül- "ürkülme 114", ürül- "öfkesinden şişmek 97", yaprul- "yıpranmak 390", yıgrıl- "büzülme 391", yitil- "(asker) katılmak 381".

DLT'de /-(I)k-/ edilgenlik ekinin dönüşlülük anlamı kattığı fiiller de vardır. Dönüşlülük eki /-(I)k-/ bazen fiil köküyle kaynaşarak ayırt edilememektedir: çawık- "ünlenmek DLT II: 117", tatık- "Fars huyuyla huylanmak 265", tatık- "paslanmak 265", tunçuk- "tıkanmak, nefes alamayacak duruma gelmek 299", tuysuk- "duyar gibi olmak DLT III: 195".<sup>17</sup>

DLT'de /-(I)ş-/ eki alan şu fiiller dönüşlülük anlamı taşımaktadır. İşteş çatı eki olan /-(I)ş-/ ekinin dönüşlülük anlamı verdiği yapılar günümüzde de mevcuttur. Türkiye Türkçesinde *dola-ş*, *tut-u-ş*, *güzelle-ş* fiilleri işteş değil kendiliğinden oluşu gösteren fiillerdir (Korkmaz 1999: 162). DLT'deki /-(I)ş-/ eki alan aklış- "toplanmak 112", awlaş- "bir şey üzerine yığılmak 111", emriş- "kaşınmak 110", sıkış- "daracık yerde sıkışmak 262", tireş- "direnme 259", üglüş- "yığılmak 112", yuwluş- yuvarlanmak 390" fiilleri dönüşlülük anlamı taşımaktadır. /-(I)ş-/ eki alan ayrış- "ayrılmak 121", buruş- "buruşmak 259", koyuluş- "koyulaşmak 431", kuyuluş- "dökülmek 431" fiillerinde ise kendiliğinden olma anlamı ağır basmaktadır.

### Sonuç

DLT'de etken / yalın çatı dışında örneklendirilen çatı türlerinin oransal dağılımı şu şekildedir:

edilgen	286	%17,7
ettirgen	260	%16,1
oldurgan	320	%19,8
işteş	337	%20,9
dönüşlü	411	%25,5

<sup>17</sup> Bu fiilde /-sIk-/ edilgen eki Kâşgarlı'nın sıkça kullandığı "...gibi olmak" şeklinde verilmiştir.

Tabloya göre en çok örneklendirilen çatı türleri, dönüşlü ve işteştir. Bu çatı türlerindeki fiillerin bazı ses hadiseleriyle veya doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanım oranları aşağıdaki gibidir:

Edilgen	Ettirgen	Oldurgan	İşteş	Dönüşlü
%43	%45	%34	%13	%25

DLT'de edilgen ve ettirgen çatı türleri diğer çatı türlerine göre daha az örneklendirilmiştir ancak bu türlerin günümüz Türkçesine ulaşma oranları daha yüksektir. En düşük oran işteş fiillerdedir.

DLT'de örneklendirilen edilgen çatılı fiillerden Türkiye Türkçesine ulaşanların %11,4'ünde /-(I)n-/ eki kullanılmışken Türkiye Türkçesinde kullanımı görülmeyen edilgen fiillerin %32,7'si /-(I)n-/ edilgenlik ekini almıştır. Türkiye Türkçesinde /-(I)l-/ eki taşıyan edilgen yapıdaki fiiller daha çok rağbet görmüştür. DLT'de bulunan edilgen fiillerin %57'si bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

DLT'de /-(I)l-/ ekinin ünlüyle biten fiillere veya sonu /l/ ile biten fiil tabanlarına rahatlıkla getirilmesi Eski Türkçede /-(I)l-/ ekinin fiillere gelirken günümüz Türkçesindeki kadar seçici olmadığını göstermektedir. Edilgen çatı eki /-(I)k-/ DLT'de edilgen anlamı veren eklerden biridir. /-(I)k-/ eki fiile istem dışı durumlar ve maruz kalma anlamı katmıştır. Bu eki alan fiil tabanları bağlama göre dönüşlü, edilgen ve kendiliğinden oluş bildirebilmektedir.

DLT'de çifte edilgenlik eki alan fiillerde ilk önce /-(I)l-/ ardından /-(I)n-/ eki art arda gelmektedir. Bu tarz örnekler Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır, ancak Tuvaca, Yakutçada ve Başkurtçada bu eski kullanım şekline ait örnekler mevcuttur.

Çağdaş Türk lehçelerinde /-gAn/, tarihî Türk lehçelerinde /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiiller edilgen çatı anlamı taşımaktadır. Benzer yapılar DLT'de /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiillerde de vardır.

DLT'de /-(I)t-/ ettirgen çatılarda en işlek kullanılan ektir. Türkiye Türkçesine ulaşan ettirgen fiillerde ise /-TUr-/ ekli ettirgen çatı yaygındır. DLT'deki /-TUr-/ ekli ettirgen fiillerin %64,42'si, /-(I)t-/ eklilerin %33,27'si, /-(U)r-/ ekli ettirgen fiillerin ise %31,25'i bugün Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. Özellikle /-(I)t-/ ve /-TUr-/ ettirgen çatı eklerinin Eski Türkçede az sayıdaki örnekte edilgenlik işlevi ile kullanıldığı bilinmektedir. DLT'deki abıt- "saklamak 79, 100 / örtülmek (DLT I: 206)", yaşur- "gizlemek 378 / örtülmek (DLT III: 68) gibi fiiller ettirgen eki aldığı hâlde etken veya edilgen olarak aktarılmıştır.

Oldurgan fiillerin %16,06'sında /-TUr-/ , %59,68'inde /-(I)t-/ , %12,81'inde /-(U)r-/ eki kullanılmıştır. Bu fiillerin %8,13'ünde /-gUr-/ ve /-gAr-/ eki tespit edilmiştir. Dört fiilde /-çUr-/ ve /-şUr-/ eki, birer fiilde ise /-dEr-/ ve /-z-/nin örneklerine rastlanmıştır. DLT'de yer alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımı devam eden oldurgan çatılı fiillerin %23'ü /-TUr-/ ; %56,9'u /-(I)t-/ , %13,8'i /-(U)r-/ ekini almıştır. /-GAR-/ ve /-GUr-/un dört örneği günümüze ulaşabilmiştir. /-çUr-/ ve /-dEr-/ ekinin günümüze ulaşan birer örneği mevcuttur. Bu verilere göre oldurgan çatı eklerinden /-(I)t-/nin yaygın kullanımının Türkiye Türkçesine geçişte biraz düştüğü söylenebilir. /-TUr-/ ekli oldurgan fiiller Türkiye Türkçesine daha rahat ulaşmıştır. DLT'de bazı oldurgan çatılı fiiller /-(U)r-/ ve /-(I)t-/ eklerini almış olsa da bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle oldurgan yapılmaktadır.

DLT'de işteş çatının birliktelik ve karşılıklılık anlamları dışında *yardımlaşma* ve *yarışma* anlamları da mevcuttur. Bu tarz örnekler işteşlik kavramının 11. yüzyılda daha geniş anlamlar içerdiğini ve daha işlek kullanıldığını göstermektedir. Türkçedeki bu işleklik zayıflamıştır. Bunda zamanla işteşlik anlamının sadece ekle değil söz dizimsel olarak da sağlanması etkilidir. İşteş çatılı fiillerin DLT'de kullanım olanakları ne kadar zenginse Türkiye Türkçesine geçiş oranları da o kadar düşüktür. DLT'de geçen ve bugün bazı ses değişiklikleriyle kullanımı devam eden işteş çatılı fiillerin %57,14'ü karşılıklılık, %23,8'i birliktelik bildiren fiildir. Bu fiillerin %19,04'ü bağlama göre hem birliktelik hem de karşılıklılık anlamı taşımaktadır. DLT'de karşılıklı işteş fiil örneği daha fazladır. Karşılıklı işteş fiillerin Türkiye Türkçesine ulaşma oranı, birlikte işteş fiillerden daha çoktur. DLT'de bazı fiiller işteşlik eki aldığı hâlde, bu fiillerin Türkiye Türkçesinde biçimsel olarak işteş çatı karşılıkları yoktur. İşteş karşılıkları bulunmayan bu fiillerin çoğul öznelerinin olması 11. yüzyılda işteş çatı özelliği gösterdiklerinin kanıtıdır. DLT'de işteşlik ekinin etkisiz olduğu fiil sayısı diğer çatı türlerinininkine oranla daha çoktur.

Kâşgarlı "bir eylemi gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünme" ve bir eylemin tek başına yapıldığını bildirme"yi dönüşlü çatının temel görevi sayar. /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin fiile kazandırdığı bu temel anlamların yanında "... saymak, ... gibi olmak" şeklinde izah ettiği anlamlar da mevcuttur. DLT'de dönüşlülük eki alan bazı fiiller ise "... sahibi olmak, ...üstlenmek" anlamları taşımaktadır. Bu fiillerin anlamlarında da "bir eylemin tek başına yapıldığı" sezilenmektedir. Dönüşlü çatı ekinin fiile kattığı "...yapar görünmek", "... saymak" ve "...üstlenmek" anlamlarının Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş olması işteşlik gibi dönüşlü çatılı fiillerin de düşük oranlarda Türkiye Türkçesine ulaşabilmesinde etkilidir. DLT'de bulunan ve Türkiye Türkçesine ulaşan dönüşlü fiillerin %10,8'i /-(I)n-/, %89,2'si /-(I)n-/ ekini almıştır. Türkiye Türkçesine ulaşan bu fiilleri "kendisi için yapmak, bir şey sahibi olmak, kendine yönelik bir eylem yapmak, kendi kendine gerçekleşmek (doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık, psikolojik tutum ve davranışlar), "gibi davranmak" anlamları taşıdığı tespit edilmiştir.

DLT'de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerin %20,6'sında "kendini ... göstermek / ... ar görünmek" anlamı vardır. Bu dönüşlü çatı şekli günümüzde aktif olarak yaşamamaktadır ancak bazı mecaz anlam kazanmış fiillerde kendini hissettirmektedir. DLT'de /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin en fazla getirildiği ek /+IA-/ isimden fiil yapma ekidir. Bu fiillerin bazıları oluş ve durum anlamları da kazanmıştır. "Sahibi olmak" anlamı veren fiil sayısı bunlar içinde en çok örneklendirilendir. DLT'de /-(I)k-/ edilgenlik ekinin dönüşlülük anlamı kattığı fiiller de vardır. DLT'de /-(I)ş-/ eki alan bazı fiiller dönüşlülük anlamı taşımaktadır. İşteş çatı eki olan /-(I)ş-/ ekinin dönüşlülük anlamı verdiği yapılar günümüzde de mevcuttur.

Sonuç olarak DLT'de işlek ve geniş bir çatı alanı bulunmaktadır. Bu çatı alanlarından bazıları Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam ederken bazılarının kullanımdan düştüğü görülmektedir. Çatı eklerinde görülen fonksiyon daralmaları bunda etkili olduğu gibi, bazı çatı şekillerinin farklı söz dizimsel ve sözlüksel yöntemlerle karşılanmaya başlanması da belirleyici olmuştur. Türkçenin gelişim serüveninin kelimededen eke doğru olduğu varsayılmaktadır. Demek ki çatı eklerinin fonksiyonlarının *sözlüksel* ve *söz dizimsel* yöntemlerle karşılanmasında diğer dillerin etkisi olmalıdır. Çünkü bu çatı yöntemleri, bükümlü dillerde kullanılmaktadır. Türkçe bu dillerden fiil almasa da aldığı isimleri yardımcı fiillerle fiilleştirmiştir. Ayrıca birleşik fiillerde kullanılan ödünçleme isimlerin anlam özellikleri, bu birleşik fiillerin çatı eklerini almadan kullanılmalara olanak sağlamıştır.



## KISALTMALAR

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

TT: Türkiye Türkçesi

## KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (1985a). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1985b). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1985c). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1986). *Divanu Lûgat-it Türk Dizini "Endeks"*. C. IV. Ankara: Alâeddin Kırâl Basımevi.
- ALTAYLI, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1. Cilt A-K*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYTAÇ, A. (2008). "Divânü Lugâti't-Türk'te Ettirgenlik Eklerinin Kullanımı". *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Ekim 2008). Rize: Rize Üniversitesi Yayınları: 399-403.
- BANGUOĞLU, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. 8. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- BOZ, E. (2008). "Divânü Lugâti't-Türk'te Eylemden Ad ve Sıfat Yapan Ortaçlar". *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Ekim 2008). Rize: Rize Üniversitesi Yayınları: 332-341.
- BOZKAPLAN, Ş. A. (2007). "Divânü Lugâti't-Türk'te +LA". *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*. II/2: 109-120.
- BOZKURT, F. (Uyarılama, Düzenleme, Çeviri) (2012). *Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lûgat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- COŞAR, A. M. - B. GÜNEŞ (2011). "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler". *Türkiyat Mecmuası*. XXI/2: 19-86.
- COŞAR, A. M. - B. GÜNEŞ (2011). "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Makaleler." *Türkiyat Mecmuası*. XXI/1: 167-231.
- DANKOFF, R. - J. KELLY (1982). *Mahmūd al-Kâşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luğat at-Turk)*. Part I. USA: Harvard University Press. / *al-Kaşgari, Mahmud: Türk Şiveleri Lûgatı (Divanü Lugat-it-Türk) İnceleme - Tenkidli Metin - İngilizce Tercüme - Dizinler*. Harvard I. Kısım (1982: XI+416; II. Kısım (1984): III+381; III. Kısım (1985): 337. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Türkçe Kaynaklar: VII.
- DAŞDEMİR, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.



- DELİCE, H. İ. (2009). "Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır?". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XXX/1:107-120.
- DEMİRCAN, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- DEMİREL, Ö. (2009). "Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Çatı Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*. İstanbul: Kasım 2008. 39: 238-262
- DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (çev. Ali Ulvi Elöve 1941). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- EDİSKUN, H. (1996). *Türk Dilbilgisi*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. 8. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II. Wiesbaden.
- ERGİN, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basın Yayın.
- GENCAN, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GRUNINA, E. A. (2000). "Fiil Çatısı Üzerine." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. [2000] 1997. Ankara: TDK Yayınları: 195-213.
- GÜLSEVİN, G. (1999). "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler." *Türk Gramerinin Sorunları I- II*. Ankara: TDK Yayınları: 203-223.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HAZAR, M. (2013). "Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış". *TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)*. XXXIV: 149-178.
- KARA, F. (2016). "Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. V/3: 1204-1215.
- KARA, F. (2017). "Çatı Kavramı İçinde Sıfır (/Ø/) Biçim Birimi". *Türk Dil Bilgisi Toplantıları Türkiye Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi Bildiriler Ankara* (31 Ekim - 1 Kasım 2014). Ankara: TDK Yayınları: 105-113.
- KARABULUT, F. (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen yapı Tipolojisi Dil Bilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARAHAN, A. (2013). *Divânü Lugati't- Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARPUZ, H. Ö. (2009). "Türkiye Türkçesindeki Eylem Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri". *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu* (25-27 Nisan 2007). Erzurum: 651-656.
- KNECHT, L. (1986). *Lexical Causatives in Turkish*. Studies in Turkish Linguistics. Amsterdam / Philadelphia: 93-123.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazika*. Moskva: Leningrad.

- KORKMAZ, Z. (1999). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binâsı)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. [1999] 1996. Türk Dil Kurumu Yayınları: 159-165.
- KORKMAZ, Z. (2003). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2001/I-II: 193-198.
- KORKMAZ, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. 3. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- KÖNİĞ, G. (1983). "Türkçede Çatı". *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (Özel Sayı 1983): 111-126.
- LENAND, G. - J. KORNTFILT (1977). "Infinitival Double Passives in Turkish". in K. Leffel and D. Bouchard (eds.) *North Eastern Linguistic Society*. 7: 65-79.
- LÜBİMOV, K. (1963). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. XIII/147: 150-155.
- RAMSTEDT, G. J. (1957), *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye*. Morfolojiya, (çev. L. S. Slonim). Moskva-Leningrad.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981). *Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyukskih Yazıkıv*. Glagol, Leningrad.
- TAYMAS, A. B. (1942). "Divanü Lûgati't Türk Tercümesi". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*. 7-8: 212-252.
- TEKİN, T. (1986). "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. C. 34. TDK Yayınları: 71-75.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. 2. Baskı. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TENİŞEV, E. R. vd. (1988). *Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkıv*. Morfolojiya. Akademiya Nauk SSSR. Moskva.
- TERBİŞH, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPRAK, F. (2009). "DLT'de İşteş Çatılı Fiillerden Yola Çıkararak Türkçede İşteşlik Kavramının Fonksiyonları." *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* (28-30 Mayıs 2008). Ankara: TDK Yayınları: 683-706.
- TUNA, O. N. (1986). "Türkçede Transitive – Causative "Geçişli-Ettirgen" Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*: 381-428.
- UYSAL, B. (2020). *Türkçede İşteş Çatı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÜSTÜNOVA, K. (2012). "Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?". *Turkish Studies*. VII/2: 7-14.
- VURAL, H. - T. BÖLER (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. 2. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları.

YILMAZ, E. (2003). "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [2003] 2001. I-II/44:: 251-289.

YÜCEL, B. (2011). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları". *Türk Gramerinin Sorunları I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 268-302.







## KISASÜ'L-ENBİYÂLARDA KİŞİ ADLARI İÇİN YAPILAN AÇIKLAMALAR ÜZERİNE "HALK ETİMOLOJİSİ" BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Yaşar ŞİMŞEK\*  
Ecranur ER\*\*

### ÖZET

"Peygamberlerin hikâyeleri" anlamına gelen Kıyasü'l-Enbiyâlar; Kur'ân-ı Kerim, tefsir ve çeşitli hadislerle dayandırılarak peygamberlerin ve dinler tarihi için önemli kişilerin hikâyelerini anlatan eserlerdir. Kıyasü'l-Enbiyâlar, genellikle kâinatın yaratılışı ile başlayıp Hz. Muhammet'in hayatının anlatılması ile son bulmaktadır. İlk örnekleri Arap ve Fars edebiyatında görülen bu tür içinde ekmek yapımı, bitkilerin büyümesi, yeme içme ve barınma gibi insanlık tarihi ile ilgili ilk öğretileri bulmak mümkündür. Bu konuda yazılmış ilk eserler Sa'lebî'nin Kitâbu 'Arâ'isi'l-Mecâlis fi Kıyasü'l-Enbiyâ'sı ile bu eserin başka bir varyantı olan Kısâî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sıdır. Türkçeye çevrilen bu eserler, zamanla Türk kültürü tarafından benimsenmiştir. Türk edebiyatında yazılan ilk Kıyasü'l-Enbiyâ örneği 14. yüzyılda Rabguzi tarafından telif edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde Türkçeye çeviri yoluyla kazandırılmış pek çok nüshası bulunan Kıyasü'l-Enbiyâlarda peygamberlerin mucizelerinin anlatıldığı bölümlerde peygamber ve bazı önemli şahıs adları hikâyeler çerçevesinde açıklanmıştır. Kıyasü'l-Enbiyâlar'ın fonolojik, morfolojik, sentaks ve gramer hususiyetleri; çeşitli açılardan incelenmiş olmakla birlikte, özel adbilimi açısından yeteri kadar incelenmediği görülmektedir. Bu makalede, Türk kültür tarihi için son derece önemli olan Kıyasü'l-Enbiyâlar, halk etimolojisi ve kişi ad bilimi bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Listelenen örneklerle birlikte ilgili kelimelerin yeni bir etimolojisini yapmak yerine kelimenin izahı için anlatılan hikâyelerin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Özel Adbilim, Kişi Adbilimi, Halk Etimolojisi, Kıyasü'l-Enbiyâ.

## A REVIEW OF THE EXPLANATIONS FOR PERSONAL NAMES IN QISAS AL-ANBIYÂS WITHIN THE CONTEXT OF "FOLK ETYMOLOGY"

### ABSTRACT

Qisas al-Anbiyâs which mean "the stories of prophets" are the works that tell the stories of prophets or the important people for history of religions based on Koran, comments and various hadiths. Qisas al-Anbiyâs usually start with the creation of the universe and end with telling the life of Muhammet. In this genre, which the first examples can be seen in Arabic and Persian literature, it is possible to find the first teachings about history of humanity such as making bread, growth of plants, eating, drinking and sheltering. The first works written about this subject are Kitâbu 'Arâ'isi'l-Macâlis fi Qisas al-Anbiyâ which is written by Sa'lebî and Kısâî's Qisas al-Anbiyâ that is a different version of this work. Over time, these works that are translated into Turkish, was internalized by Turkish culture. The first written example of Qisas al-Anbiyâ compiled by Rabguzi in 14<sup>th</sup> century. There are numerous copies of Qisas al-Anbiyâs and these introduced in to Turkish through translation, in the chapters telling the miracles of prophets, Prophet and some important personal names are explained within the frame of stories. Though, from different perspectives;

### Derleme Makale

**Makale Gönderim Tarihi: 22.11.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN;  
ORCID: 0000-0003-4532-8467, E-posta: ysimsek55@gmail.com

\*\* Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, GİRESUN;  
ORCID: 0000-0002-7801-0693, E-posta: eresranur@gmail.com

*phonological, morphological, syntax and grammatical features of Qisas al-Anbiyâs have been studied, it can be seen that it hasn't been studied enough in terms of anthroponym. In this article, Qisas al-Anbiyâs, which are highly important for the history of Turkish culture, are going to be reviewed within the context of folk etymology and anthroponym. Rather than reviewing etymologically of the related words together with the listed examples, it is going to be laid stress on the stories for the explanation of the word.*

**Keywords:** Onomastic, Anthroponym, Folk Etymology, Qisas al-Anbiyâ.

## Giriş

*Adbilim* (onomastik), her türlü özel adı inceleyen bilim dalıdır. “Genellikle her dilde özel ad sayılan öğeler üzerinde duran kökenbilgisi, tarihsel gelişme yönünden ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilim” (Aksan 2007: 32); “adları, kavram sözcük ilişkisine dayanarak inceleyen, özel adların veriliş yollarını, nedenlerini, adların kaynağını, kökenlerini araştıran bilim dalı” (Bayraktar 2017: 134) olarak da tanımlanır. *Kişi adları bilimi* (anthroponymie-anthroponymy-antroponomie), özel adlar içinde kişi adları üzerine eğilen *adbilim* dallarından biridir. Bu bilim; adları, soyadları, göbek adlarını, takma adları ve unvanları inceler (Sakaoğlu 2001: 9-11). Kişi adlarının ait oldukları toplumlara göre değişen yapısının filolojik tahlili, kültürler arası etkileşimi ve geçişleri zaman ve bölgesel olarak vermesi bakımından değerlidir (Özyetgin 2001: 22). Yeryüzünde bütün toplumlarda ad verme geleneklerinin belirli alanlarda örtüştüğü, belirli alanlarda ayrıştığı görülmektedir. Kültürel, etnik, dinsel, sosyal veya siyasal bağ ile birbirine bağlı toplumlar ile birbirinden bağımsız toplumlar arasındaki yakınlık ya da farklılık bütün diller için geçerlidir. Buradan hareketle kişinin kendi isteği, kendi iradesi dışında ailesi, yakın çevresi tarafından bazı gelenek göreneklere, hatta yasalara göre ona verilen adlar içerik, anlam, yapısal özellikler, sosyolojik, dini ve tarihsel bakımlardan da ele alınıp incelenebilir (Güngörmüş 2008: 266). Bu hususta Kısasü'l-Enbiyâlar, kişi adbilimi ve halk etimolojisi bağlamında değerlendirilmemiştir.

“Peygamberlerin hikâyeleri” anlamına gelen Kısasü'l-Enbiyâlar<sup>1</sup>; Kur'ân-ı Kerim, tefsir ve çeşitli hadislerle dayandırılarak peygamberlerin ve dinler tarihi için önemli kişilerin hikâyelerini anlatan eserlerdir. Kısasü'l-Enbiyâlar, genellikle kâinatın yaratılışı ile başlayıp Hz. Muhammet'in hayatının anlatılması ile son bulmaktadır. İlk örnekleri Arap ve Fars edebiyatında görülen bu tür içinde ekmek yapımı, bitkilerin büyümesi, yeme, içme ve barınma gibi insanlık tarihi ile ilgili ilk öğretileri bulmak mümkündür. Kısasü'l-Enbiyâlar, dünyanın yaratılışı ile başlayıp son peygambere kadar tüm dünya tarihini ilgilendiren hikâyelerden oluşmaktadır. Bu eserlerde içeriğinde var olan hikâyelerle çerçevelenmiş etimolojik açıklamalara da yer verilmektedir. Bu açıklamaların bir kısmı peygamber ve dinler tarihi açısından önemli kişilerin adlarının kökeni üzerine yapılan halk etimolojileridir. Bu makalede, Harezmi sahasına ait Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı (Ata, 1997 =Rabguzi) ile Sa'lebî'nin eserinin Anadolu sahasında yapılan tercümesi (Yılmaz vd., 2013 =TDK Nüshası) esas alınarak Kısasü'l-Enbiyâlarda kişi adları için yapılan açıklamalar halk etimolojisi bağlamında listelenmeye çalışılacaktır.

<sup>1</sup> Türk edebiyatında Kısasü'l-Enbiyâ türünün ilk örneği Harezmi Türkçesi döneminde Rabguzi tarafından 1311 yılında yazılan nüshadır. 14. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında tercüme ve yarı telif olarak kaleme alınan Kısasü'l-Enbiyâlar, Sa'lebî'nin *Kitâbu 'Arâ'isi'l-Mecâlis fi Kısasi'l-Enbiyâ* adlı eserinden hareketle hazırlanmıştır. Anadolu sahasında yazılan Kısasü'l-Enbiyâların sayısı fazla olmakla birlikte, bu nüshaların içerik açısından birbiriyle oldukça benzer olduğunu söylenebilir. Bu sebeple çalışmamızda bu iki nüshanın kullanılması yeterli görülmüştür.

## Halk Etimolojisi

Bütün Avrupa'da kullanılan *etimoloji* sözcüğü Eski Yunanca *étimos* "gerçek" ve *logos* "bilgi, mana" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelir ve genellikle "gerçek anlam" veya "gerçek anlam bilgisi" diye açıklanır (Stachowski 2011: 1). *Etimoloji* (etymology), kelimelerin kökenini tarihî gelişme süreçleri ve anlambilim çerçevesinde inceleyen bilim dalıdır. *Halk etimolojisi* (folk etymology, volksetymologie) ise kelimelerin kökenini etimolojik tahliller ve sağlam delillere dayanmadan daha çok yakıştırma ve uydurma yoluyla açıklamaktır. Dünya literatüründe *halk etimolojisi* ve *yanlış etimoloji* terimleri genellikle birbirinden ayrılır. Yanlış etimoloji (false etymology, pseudoetymologie, popular etymology, etymologia ludowa) terimi, meslekten olmayanların veya modern etimolojinin uzağında kalmış kişilerin yaptığı kelime izahları için kullanılırken halk etimolojisi, halkın ortak ürünü olan ve benimsenmiş kelime izahları için kullanılır. Dil incelemeleri kutsal metinlerin daha iyi anlaşılıp öğretilmesine paralel olarak gelişme gösterdiği için Avrupa'da yanlış etimoloji için *layman's etymology* terimi de kullanılır.

Halk etimolojisi, bir dildeki bazı kelimelerle, özellikle o dile girmiş olan bir kısım yabancı kelimeleri, ses yapıları ve anlam unsurları bakımından değişikliğe uğratarak, onları eskisinden az çok farklı yeni birer ses ve anlam yapısına sokma olayıdır. Tarihteki *Gordiom* adının halk arasında *Kördüğüm* şekline getirilişi böyle bir etimoloji sorunudur. Halk etimolojisi deyiminden de anlaşılacağı üzere, bu etimoloji türü doğrudan doğruya halkın yaratıcılık gücüne dayanan bir dil olayıdır. İlmî etimolojide bir kelimenin yapısını kökenine doğru izleyerek aslına en uygun biçimde ortaya koyma amacı söz konusudur. Halk etimolojisi ise genelleşmiş ve belli şahısların malı olmaktan çıkarak folklorun malı olmuştur (Korkmaz 1995: 274). İnsanlar, çeşitli sözcüklerin ve her şeyden önce kendi isimlerinin yaşadıkları köy ve kentlerin adlarının aslı manasını ve bunların nasıl ortaya çıktıklarını öğrenmek isterler. Bilimsel bilgi eksikliği durumunda ise sezgilerine ve dil duygularına dayanırlar. Halk etimolojisi süreci iki merhalede işliyor: a. Önce bir kelimenin yapısı (ve bu nedenle de gerçek manası) anlaşılabilir oluyor; b. sonra bu kelime (veya bir parçası) bu dilde var olan başka sözcüklere benzetilerek değiştiriliyor (Stachowski 2011: 9-10). Bu hususta Stachowski, halk etimolojisinin üç önemli özelliği olduğunu vurgular: 1. Yüzeysel benzerliklere, çağrışımlara dayanır. Nesnenin ve dilin tarihi ile filolojik bilgiler dikkate alınmaz. 2. Halk etimolojisi yöntemsiz ve düzensizdir. Her kelime için ayrı ayrı etimolojik ilgiler, kaideler, değişimler bulunabilir. 3. Halk etimolojisi sık sık kelimenin ancak bir parçasını açıklar, öbür parçası ise anlamsız kalır (2001: 10-12).

Gidilen yer ilgisi ile "tuvalet" anlamına gelen *memîshâne* kelimesinin Arapçada gidilen yer anlamına gelen *memşâ* kelimesinin bilinmemesi dolayısıyla, halk tarafından bilinen *memîshâne*'ye; "namlusu altı yivli tüfek veya top" anlamına gelen *şes-hâne*'nin *şes* kelimesinin çok iyi bilinmemesinden dolayı *şîshâne*'ye dönüşmesi; Arapça "utanma" anlamına gelen *haşama* kelimesinin "hakiki şeriat mayosu" şeklinden kısaltılarak *haşema* şekline dönüştüğünün düşünülmesi; *Giresun* adı hakkında Evliya Çelebi'nin "Fatih Sultan Mehmet, Giresun kalesi fethedilirken Mahmut Paşa'ya "bu kale altına giresun" diye ferman verdiğini" anlatması (Yıldırım 2013: 733, 736) halk etimolojisi örnekleridir.

Halk etimolojisindeki amaç, dilin konuşurları tarafından ses, biçim veya anlam ya da bunların hepsi açısından algılanamayan yabancı ögenin yerleştirilmesidir. Yabancı öge, çoğu zaman anlam göz ardı edilerek halk dilinde ses bakımından benzeştirilir. Buna göre, anlamı göz ardı eden halk, özellikle şahıs ve yer adları için hikâyeleştirme yoluna gider. Anlatılan hikâye, kelimenin kökenini halkın zihninde kabul edilebilir kılar. Halk etimolojisinin 6 aşamada meydana geldiği söylenebilir:

- Yabancı ögenin dilde yer edinmesi

Halk etimolojisinin oluşabilmesi için yabancı kelimenin dile yerleşmesi ve dilin konuşurlarının kültüründe önemli bir hâl alması gerekir.

- Yabancı ögenin kökeninin bilinmiyor olması

Halk kelimelerin kökeni ile doğrudan ilgilenmez. Dile yerleşen yabancı öge, dilin fonetik kurallarına uymuyorsa halk kelimeyi kendi söyleyiş biçimine sokar. Bu durum çoğu kez kelimenin yapısının bozulmasına, kökeninin bilinemez olmasına neden olur.

- Açıklama ihtiyacı

Kökeni artık bilinmeyen yabancı öge, dilde yerleşmiş bulunması sebebiyle açıklama ihtiyacı hasıl olur. Açıklama ihtiyacı, daha çok özel adlar üzerinde görülür.

- Ses ve anlam benzerliğinden yararlanma

Halk etimolojisinde anlam benzerliği çoğu kez aranmaz. Ses benzerliği ise kelimenin yerlileştirilmesi için ön şarttır. Başka bir dilden alıntılanan kelime, kaynak dilden alıcı dile geçerken o dilin ses yapısına uydurulur ve bu süreçte kelime ses benzerliği ile başka bir kelimeye benzetilir. “Patates” anlamındaki Rusça картофель’in ses bakımından benzeştirilerek Türkiye Türkçesi ağızlarında kartop ve kartopi ~ kartopu’ya (DS VIII: 2671) dönüşmesi; Türkçe yuvarlak kelimesinin bir köfte türünün adı olarak Yunancaya varéli “varil”den benzetme yoluyla yiuvareláki şeklinde geçmesi (Fliatouras 2019: 59) bu duruma güzel bir örnektir. Tür adlarında ses benzerliğinden yararlanılarak yeni bir şekle sokulan kelimeler için hikâyeleştirme süreci gerçekleşmez. Özel adlarda ise kelime sıklıkla bir hikâyeye bağlanarak açıklanır.

- Hikâyeleştirme

Yabancı ögenin açıklanma ihtiyacı çoğu zaman kısmen makul ve halkın zihninde yer edebilecek bir hikâyeye ile doldurulur. Halkın yaratıcı zihin dünyasının ürünü olan hikâyeler, zamanla efsaneleşebilir ve varyantlara ayrılabilir. Halk etimolojisi bağlamında oluşturulan hikâyeler adından da anlaşılacağı üzere gerçekdışı ve zaman zaman olağanüstülüklerle örülüdür. Hikâyelerin kaynağı bilinemez ve çok az bir kısmı yazıya geçirilir. Bu hikâyelerdeki menkıbevi tarz, folklorun doğrudan araştırma alanıdır. Hikâyeleştirme süreci, her kelimedede değil çoğunlukla şahıs ve yer adlarında görülür. Hz. Musa hikâyesi buna güzel bir örnektir: Hz. Musa, su ile ağaç arasında bulunduğu için ona eski Mısır dilinde “su” anlamına gelen mû ve ağaç anlamına gelen sâ’dan hareketle Mûsâ adı verilmiştir. Bir başka örnek Evliya Çelebi Seyehatnamesi’nden verilebilir. Evliya Çelebi’nin aktardığına göre Ahi Evran; adını, evranı (büyük yılan) kendisine itaat ettirmiş olması nedeniyle almıştır (bk. Kemik 2003: 59).

- Yerlileştirme ve kabul

Ses, anlam ve biçim yönünden benzeştirilen yabancı öge, dilde artık yerlileşmiş ve kabul edilmiş olur. Yerlileşme yoluyla yazı diline geçen kelimeler standartlaşır.

Bütün bu süreçler göz önünde bulundurulduğunda “halk etimolojisi” ve “yanlış etimoloji” terimlerinin birbirinden ayrılması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Halk etimolojisi, doğrudan doğruya halkın zihin dünyasının ortak ürünüdür ve yaygınlaşmıştır. Yanlış etimoloji ise halkın ortak ürünü olmayıp tarih, coğrafya, sözlük çalışmaları yapmış ve modern etimoloji kavramının uzağında kalmış müelliflerin kelimeleri hatalı olarak açıklamasıdır. Bu hususta büyük Türk dilcisi Kaşgarlı’nın yapmış olduğu etimolojiler bize konunun izahı noktasında ipuçları vermektedir. Kaşgarlı, eserinde pek çok kelimenin



izahını yaparken etimolojik yöntemlere başvurmuş olsa da yaptığı izahların bir kısmı hatalı; bir kısmı ise halk etimolojisi türünden izahlardır. “Türkmen” maddesinde Kaşgarlı, Halaç ve Türkmen adlarını şöyle izah etmekte:

*“bunlar Oğuzlardandır. Bunlara bu adın verilmesinin bir hikâyesi vardır. Zülkarneyn, Semerkand’ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde Türklerin o zamanki hükümdarı Şu adlı bir genç idi. Büyük bir ordusu vardı. Balasagun yakınındaki Şu kalesini fetheden o idi. Suyab kalesinde bulunan ordusundaki beyler için her gün 360 kez davul vurulurdu. Bu adamın yaklaşmakta olduğu ona söylendi. Onunla savaşalım mı? Yoksa nasıl emir buyurursunuz dediler. Şu, Hocend vadisinin kıyısına, onun geçişini haber versinler diye öncü olarak kırk sipehsalar göndermişti. Hükümdarın askerlerinin hiçbirinin haberi olmaksızın öncüler geçmişti. Öncülerden dolayı hükümdarın gönlü rahattı. Onun gümüşten bir havuzu vardı, seferde de onu yanında taşırdı. Ona su doldururdu; içinde ördekler ve kazlar yüzerdi. Kendisine savaşalım mı dendiğinde “bakın şu ördek ve kazlara nasıl dalıyorlar!” diye cevap verdi. Etrafındakilerin kafası karıştı ve onun savaş için de savaştan uzak durmak için de hazırlıklı olmadığını zannettiler. Zülkarneyn geçti ve öncüler geceleyin gelip onun geçişini haber verdiler. Gece davul çaldı ve Şu da doğuya doğru yürüdü. Halk sefer için hazırlıklı olmadan hükümdarlarının yürüdüğünü görünce kavim arasına kargaşa düştü. Kim bir binek hayvanı bulduysa kendini onun üzerine attı ve hükümdara gitti. Bu, onun hayvanını, o, bunun hayvanını almıştı. Sabah olunca karargâhları dümdüz, boş bir hâle geldi. O zaman Tıraz, İspicab, Balasagun vb. şehirler henüz yapılmamıştı. Bunların hepsi sonradan yapılmıştır. Kavim, göçebe ve çadır halkı idi. Hükümdar askerleriyle birlikte gittikten sonra bunlardan 22 kişi aileleriyle birlikte kaldılar. Geceleyin yüklenip gitmek için hazırlıklı değillerdi. Bunlar bu kitabın başında adlarını verdiğim ve hayvanlarının damgalarını açıkladığım kişilerdi. Kınık, Salgur vb. gibi. Bu 22 kişi ya yaya olarak gitmek ya da buldukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve ordunun izinden giden iki kişi ile karşılaştılar. Yükten dolayı yorgundular ve ter içinde içindeydiler; bu kavimle karşılaşmış onlarla konuşarak müşavere ettiler. Onlar da o ikisine “ey iki adam. Bu adam -Zülkarneyn’i kastediyorlar-yolcudur; bir yerde durmaz; bizi aşır geçer; biz de yerimizde kalırız” dedi. O iki kişiye Türkçe olarak “**kal aç**” dediler; anlamı “ey iki kişi, bekleyin, kalın, durun”dur. Onlar daha sonra **Xalaç** diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip saçları ve Türk alametleri ile bu insanları görünce soruşturmaksızın “**Türk mânend**” dedi; “bunlar Türklere benziyorlar”dır. Sonra bu isim onlar için günümüze dek kaldı.” (DLT 520)*

Bu hikâye, halk arasında uzun yıllar boyunca anlatılagelmiş olmalıdır. Hikâye, Kaşgarlı tarafından üretilmemiş olmakla birlikte; halkın yaratıcı zihin dünyasının ortak bir ürünüdür. Bu açıdan bakıldığında *Halaç* ve *Türkmen* kelimeleri, halk etimolojisinin bütün süreçlerini yaşamıştır.

*böñ* ve *kutul-* kelimeleri için Kaşgarlı şöyle bir izahta bulunuyor: *böñ kişi*, “iri yarı, kaba, obur kişi”. Bunun aslı *şebih*’den kısaltılmıştır. Bu da “demir çubuk”tur (DLT 491). *uragut kutuldi* “kadın doğum sıkıntısından kurtuldu”. Bunun iki şekli vardır. Biri, kurtulunca söylenen *kurtuldi* sözünden düşme (r’nin düşmesi) yoluyla. Diğeri (kadın) kurtulunca söylenen “baht buldu” anlamında “kut buldı” sözünden terkip yoluyla (DLT 267).

Kaşgarlının bahsettiği *şebih*'in *böng*'e dönüşümü Türkçenin seslik kuralları uyarınca mümkün görünmemektedir (Şen 2015: 45). *kutul-* sözcüğünü *kut buldı* şeklinde birleşik bir yapıda açıklamak doğru değildir. *kut* sözcüğüne dayandığı anlaşılan fiilin, *ong* "sağ" tabanında türeyen *ong+ul-* "iyileşmek" örneğinde görüldüğü üzere +ul- ekiyle türemiş bir sözcük olarak düşünebiliriz (Şen 2015: 45).

Bu iki kelimenin kökeni olarak yapılan açıklama Şen 2015'te "halk etimolojisi" örneği olarak değerlendirilmiştir. Bizce bunun gibi örnekler için "halk etimolojisi" değil "yanlış etimoloji" terimi daha uygundur. Zira yukarıdaki örnekler şahsa özgü etimolojik açıklamalar olup halkın üretimi değildir. Ayrıca bu örnekler, yukarıda belirtilen süreçleri geçirmemiş; halk zihninde kalıcı olmamıştır. Halk etimolojisinde ise *anonim olma*, *yaygınlık* ve *kalıcılık* en önemli husustur. Bu sebeple halk etimolojisi ve yanlış etimoloji terimleri birbirinden ayrılmalıdır.

### Kıyasü'l-Enbiyâlarda Kişi Adları İçin Yapılan "Halk Etimolojisi" Örnekleri

#### 1. Hızır

*Hızır ma'nisi yaşıl bolur, kayu taş üze Hızır 'aleyhi's-selâm oltursa ol taş yaşarur erdi, anıñ üçün Hızır atandı. Aymışlar: kayu yerde oltursa ol yer kökerür erdi.* (Rabguzi, 160r). "Hızır'ın manası yeşildir. Hızır, hangi taş üzerine otursa o taş yeşerirdi. Onun için Hızır denildi. Bazıları şöyle aktarır: Nereye otursa o yer yeşerirdi."

*tañrı resûli sav eyitdi aña Hızır anuñ içün dindi bir ak kürk döşek üzerine otururdu pes altında yaşıl olup göz gördi ve haber virdi bize Ebû Bekir Muhammed bin Hüseyin ol eyitdi hadis kıldı bize Muhammed bin Yûsuf ol eyitdi hadis kıldı bize Sufyân Mansûrdan Mücâhidden kim eyitdi aña Hızır anuñ içün dindi kim ne yerde namâz kılsa yöresi yaşıl çemen biteridi* (TDK Nüshası 458). "Tanrının peygamberi şöyle aktardı: Ak kürklü döşek üzerine otururdu. Altındaki döşegin yeşil olduğunu gözümle gördüm. O yüzden ona Hızır dendi. Ebu Bekir Muhammed bin Hüseyin, Muhammed bin Yusuf, Sufyan Mansur'dan ve Mücahidden aktardı ve hadis kıldı: Namaz kıldığı yerin çevresi yeşerirdi. Onun için ona Hızır dendi."

*... ve Hızırñ adı Urmıyayıdı ve 'İmrân oğlu Hârûn dölinden idi ve aña Hızır anuñ üçün dinildi kim bir ak namâzluğı üzere otururdu kaçan onuñ üstinde dursa ol döşek yaşıl olurıdı ve yaşıla 'Arab dilince hızır dirler* (TDK Nüshası 696). "Hızır'ın adı Urmiya idi ve 'İmrân oğlu Harun soyundan idi. Beyaz bir namazlığın üzerinde otururdu. Ne zaman onun üzerine otursa o namazlık yeşil olurdu ve yeşile Arapçada hızır derler. Hızır diye onun için denildi."

İsimlerin doğruluğunu tespit etme konusunda yapılan çalışmalara göre, Hızır'ın ismi Belya bin Melkân ve künyesi de Ebu'l-Abbas'tır. Hızır ise lakabıdır (Ocak 1985: 59; Bedir 2010: 442). Arapça kaynaklarda *hadır* (*hadr*, *hıdr*) şeklinde yer alan ve Arapça menşeli olduğu kabul edilen kelime Türkçede *Hızır* ve *Hıdır* biçiminde kullanılmaktadır. *Hadır*, "yeşil, yeşilliği çok olan yer" mânasındaki *ahdar* ile eş anlamlıdır (*bk.* 18/Kehf 31). Bu mânadan hareketle *hadır* kelimesinin özel isimden ziyade lakap ve sıfat olarak kabul edildiği söylenebilir. Nitekim bazı kaynaklarda Hızır'a bu ismin, kuru yerde oturduğunda altından otların yeşerip dalgalanması (Buhari) cennet pınarından içtiği için bastığı her yerin yeşile bürünmesi (Makdisi) sebebiyle verildiği kaydedilmektedir. Hızır isminin menşei hakkında, yukarıdaki iddialara ilâve olarak Ahd-i Atık'te yer alan "adı Filiz olan adam" (Zekarya, 6/12) inancının etkili olduğu da ileri sürülmüştür. Şarkiyatçıların bir kısmına göre Hızır kelimesi Arapça asıllı olmayıp Gilgamiş destanında yer alan Gilgamiş'in

atası *Hasistra* veya *Hasisatra*'nın Arapçalaşmış şeklidir. Friedlaender'e göre ise Hızır ismi İskender efsanesine benzeyen Glaukos (yeşil) masalı ile alâkalı olup bu efsane Arapçaya uyarlanırken *hadır* şeklinde tercüme edilmiştir (Çelebi 1998: 406-409). Bu görüşlerin doğru olmadığını; kelimenin Arapça kökenli olduğunu düşünenler de vardır. (detaylı bilgi için bk. Ocak, 1985).

## 2. İdris

*anuş adı Süryâni dilince Ahnuhdur ammâ İdris bunııçun dindi kim kitâblar çok okımışdı ve öğretmişdi ve Âdem ve Şit kitâbın dahi bilürdi ve anuş anası Aşüt idi ve evvel yazı yazan don diken ve evvel nücüm ve hisâb 'ilmine bakan İdris idi tañrı ta'âlâ anı Kâbil oğlanlarına peygâmbarlığa viribidi an[ı] soñra göge çıkardı (TDK Nüshası 89). "Onun adı Süryani dilinde Ahnuh'dur. Ona İdris denmesinin sebebi çok kitap okuduğu ve öğrettiği içindir. Adem'in Şit'in kitabını dahi bilirdi. Onun annesi Aşut idi. İlk yazı yazan ve kıyafet diken, gök ve hesap ilmi ile uğraşan İdris idi. Tanrı onu Kâbil oğlanlarının üzerine peygamber olarak gönderdi. Sonra onu göge çıkardı."*

İdris, Arapça *de-re-se* kökünden "öğretti, eğitti, bildirdi" manalarına geldiği gibi, muarreb kelimelerden biri olarak da kabul edilir. Kitab-ı Mukaddes'te *Enoch*; İslami kaynaklarda buna benzer bir şekilde *Ahnuh*, *Uhunuh*, *Hanuh* kelimeleri kullanılır (Bedir 2010: 215). Hz. İdris, İslami kaynakların tamamında ilimle ilişkilendirilir. Hz. İdris'in bilimsel yanı ile tanınan *Hermes* ile aynı olduğu görüşü yaygındır. *Thoth*, *Buda* ve *Hoşeng* etrafında oluşan anlatılarla Hz. İdris'in hayatı hakkındaki anlatılar arasında da bazı benzerlikler bulunur (bk. Bedir 2010: 215).

İslami literatürde insanlık tarihi ile ilgili ilk öğretilerin Hz. İdris tarafından insanlığa kazandırıldığı; bu sebeple de kendisine İdris dendiği sıklıkla vurgulanmaktadır. Fakat kelimenin etimolojisi noktasında ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Zemahşerî, eserinde *idrisin* "ders" kökünden Arapça bir kelime olduğu, Allah'ın kitabını çok okuyup incelediği için kendisine bu ismin verildiği yolundaki görüşü reddeder. Kelime alıntı veya tercüme yoluyla Arapçaya girmiş; kelimenin etimolojisi, Hz. İdris anlatıları ile açıklanmıştır: "Arap lügatçileri, *idrisin* yabancı bir kelime olduğunu belirtmektedir. Bazı İslami kaynaklarda İdris'in asıl adının *Uhnûh* (Ahnûh) olduğu, Allah'ın kitabını çok okuduğu için kendisine *İdris* denildiği nakledilirse de (İbn Kuteybe) bu görüş doğru kabul edilmemektedir. *İdris* kelimesinin İbranice ve Süryanicede aslının bulunmadığı nakledildiği gibi "ders" kökünden "if'ıl" kalıbında Arapça bir kelime olup İbranicede "öğretti, alıştırdı, eğitti" anlamındaki "hnh" kelimesinin tercümesi olduğu da ileri sürülmüştür. Zemahşerî, *idrisin* "ders" kökünden Arapça bir kelime olduğu, Allah'ın kitabını çok okuyup incelediği için kendisine bu ismin verildiği yolundaki görüşü reddeder. Modern çalışmaların çoğunda *idris* kelimesinin Arapça olmadığı kabul edilmekte, fakat hangi dilden geldiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Theodor Nöldeke, önceleri kelimenin *Theodoros*'tan geldiğine kani iken daha sonra bir havârinin adı olan *Andreas*'ın Süryanice kanalıyla gelen Arapça şekli olduğunu ileri sürmüştür. Richard Hartmann da İdris adının *Andreas*'tan geldiğini düşünmekte, ancak bunun bir havâri değil Büyük İskender'in âb-ı hayâtı aramaya çıkarken yanına aldığı aşçısının adı olduğunu söylemektedir. Paul Casanova, *idrisin* aslının *ezra* olduğunu, buradan Grekçeye *esdras* olarak geçtiğini, oradan da *idrise* dönüştüğünü öne sürmektedir. C. H. Toy, *idris* kelimesinin *Mopsuestialı Theodore*'dan geldiğini iddia ederken Albright kelimeyi *Hermes-Poemandres*'e bağlar" (Harman 2000: 478-480).



### 3. Meryem

*Hına kız tuğurdu, münâcât kıldı aydı: İdiyâ oğul tuğsa [nevr] kılğay-men, kız tuğdı reddim yok. Oğul kız teg bolmas. Yana aydı: men bu oğlanğa Meryem ad berdım, 'İbri tilinçe Meryem hâdim temek bolur (Rabguzı, 166v). "Hına kız doğurdu, Allah'a yalvardı: Tanrım, oğul doğsaydı sana adak kılacaktım, kız doğdu. Oğul kız gibi olmaz. Yine söyledi: Ben bu çocuğa Meryem adını verdim. İbranicede Meryem hizmetçi demektir."*

*Ben aña Meryem diyü ad virdüm ve Meryem dimek bularuñ luğatınca hizmetkâr ve kullıkçı dimek olur (TDK Nüshası 781). "Ben ona Meryem adını verdim. Bunların dilinde Meryem hizmetçilik ve kulluk yapan demektir."*

Meryem kelimesi, "bir yerden ayrılmak, bir yeri terk etmek" manasındaki "rame" kökünden gelmektedir. İbranice "hâdim" manasına geldiğini söyleyenler de vardır. Hz. Meryem'in annesi Hanne, hamile kalınca karnındaki çocuğu, Beytü'l-Makdis'e hizmet etsin diye Allah'a adadı. Beytü'l-Makdis'e o güne kadar yalnız oğlan çocuklar adanırdı. Hz. Meryem doğunca annesi, "Erkek elbette kız gibi değildir" diyerek adağının kabul olması konusunda tereddüt etti. Ona "Meryem" adını annesi verdi (Bedir 2010: 350). Meryem adının verilışı konusunda Kısasü'l-Enbiyâlarda anlatılan hikâye, İslami kaynaklarla paraleldir.

### 4. Musa

*... kaçan İsiye imin oldu diledi kim ol oğlana ad vire pes anuñ halına bakup aña Mûsâ ad virdi ve Kıbtı luğatınca mü diyü suya eydürler sâ diyü ağaca eydürler anuñçun kim Mûsâ dahı suyula ağaç arasında bulundu (TDK Nüshası 351). "Asiye emin olunca oğlana ad verdi. Onun hâline bakıp Musa adını verdi. Eski Mısır dilince suya mû, ağaca da sâ derler. Musa'yı su ile ağaç arasında bulduğu için bu ismi verdi".*

"Mûsâ adının İbrânîcedeki karşılığı *Moşeh* olup kelimenin menşei tartışmalıdır. Tevrat'ta nakledildiğine göre Firavun'un kızı onu sudan çıkardığı için kendisine bu adı vermiştir. Buna göre *Moşeh* kelimesi, İbrânîcede "çekip çıkarmak" anlamına gelen ve Eski Ahid'de nâdiren kullanılan "mşh" (maşah) kökünden gelmektedir. Ancak bu durumda ismin *Maşui* olması gerekir ki bu takdirde *Moşeh* kelimesindeki "o" harfinin izahı mümkün olmaz. Ayrıca *Moşeh*'in geçişli hâli "kurtarılmış" değil "kurtarıcı" anlamındadır. Öte yandan Firavun'un kızı İbrânîce konuşmadığı için Mûsâ kelimesine Tevrat'ta belirtilen anlamı vermiş olamaz; dolayısıyla söz konusu türetme doğru kabul edilmemektedir. *Mûsâ* kelimesinin Ras Şamra tabletlerinde rastlanan İbrânîce "m(w)ş" kelimesiyle alâkalı olabileceği ileri sürülmüşse de araştırmacıların çoğu kelimenin Mısır kökenli olduğuna kanidir. Nitekim Hz. İsa zamanında İskenderiye yahudileri de bu kanaatte olduklarından kelimeye Kıptîce bir menşe aramışlardır. Yahudi filozofu Philon ve tarihçi Josephus, *Mûsâ* kelimesinin Kıptîce *mô* (su) ve *uşa'* (kurtarmak) kelimelerinden türediğini söylemişlerdir. XIX. yüzyıl Mısır bilimcileri kelimenin kökünün Kıptîce olduğunu kabul etmekle beraber anlamı konusunda farklı bir açıklamayı benimsemişlerdir. Bunlar, Grekçesi *Moses* olan *Moşeh* kelimesinin menşeinin Touthmosis (Touthmes, Touth'un oğlu), Ahmes (Ah'nın oğlu) ve Ramesses (Ramses) gibi firavun isimlerinde de bulunan, Kıptîcede "çocuk doğurmak" anlamındaki *msj* kökünden türeyen "çocuk" mânasındaki *mes* olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yoruma da itiraz edilmiş, ancak diller arasında harf değişikliğinin normal olduğu, dolayısıyla Kıptîcedeki "s"nin İbrânîceye "ş" olarak geçtiği göz önünde bulundurularak Kıptîce'deki *mes(j)* kelimesinin bazı kitâbelerde *mş* diye yazıldığı belirtilmiş, böylece *Moşeh* kelimesinin Kıptîce bir kökten geldiği kanaati benimsenmiştir. Mısır bilimcilerin

çoğu, *Moşeh* kelimesinin Mısır dilinde “çocuk” anlamındaki *mes/mesu* kelimesinin farklı yazılmış şekli olduğunu kabul etmektedir. Kıpticede bu kelime yalnız başına veya Amosis, Tuthmosis gibi isimlerde olduğu gibi birleşik hâlde kullanılmaktadır. Ancak Firavun’un kızının *mes* kelimesini tek başına mı yoksa bir tanrı adıyla birlikte mi kullandığı bilinmemektedir. Arap dilcileri de *Mûsâ* kelimesinin menşeyini tartışmışlardır. Kelimenin aslının İbrânîce “su” anlamındaki *mu* ve “ağaç” anlamındaki *şa*’dan oluşan *Moşa* olduğu, su ve ağacın yanında veya sudaki bir sandık içinde bulunduğu için *Mûsâ*’ya bu adın verildiği belirtilmektedir. Câhiliye döneminde Araplar arasında *Mûsâ* ismi kullanılmıyordu, bu isim İslâm’ın gelişinden sonra yaygınlaşmıştır (Harman 2006: 207-213).

## 5. Şis

*Hâbilde kedin yüz otuz yıl geçti Şis tuğdı, Şis Süryâni tilinçe hibetu’llâh temek bolur, ya’ni Teḡri ‘atâsı, Hâbilni aldım erse anıḡ orniḡa Şisni berdim tedi* (Rabguzi, 17v). “Habil öldükten sonra yüz otuz yıl geçti. Şis doğdu. Şis Süryanicede hibetullah demektir. Yani Tanrı ihsanı. Habil’i aldım ise onun yerine Şis’i verdim.

*Havvâ Şisi doğurdu Şis demek taḡrı bahşışı dimek olur ya’ni Hâbil depelendi ‘ivaz taḡrı anı bağışladı* (TDK Nüshası 85). “Havva Şis’i doğurdu. Şis, Tanrı’nın hediyesi demektir. Habil’in ölümüne karşılık Tanrı Şis’i bağışladı.”

Taberî tarihine göre Şis (veya Şit, İbranice Şet); Kabil, Habil’i öldürdükten sonra Habil’in karşılığı olarak doğmuştur. Bu sebeple ona İbranice Şis “Allah’ın hediyesi” denmiştir (Taberî I: 112). İbranice Şet isminin “belirlemek, yerleştirmek; bahşetmek” manasındaki fiille ilişkili olduğu ifade edilmiştir (Gündüz 2010: 214).

## 6. Yahya

*... ihtilâf kılmişlardur kim aḡa neçün Yahyâ diyü ad virildi ve Yahyâ ‘arab dilince diri dimekdür pes İbnü ‘Abbâs eyitdi aḡa anuḡıçun Yahyâ dindi kim anasınun oḡuldan kızdandan kalmış ve ölmüş endâmın taḡrı ta’âlâ Yahyâ için girü diri kıldı Katâde eyitdi anuḡıçun kim taḡrı ta’âlâ anuḡ göḡlin imânıla ve peyḡambarlıḡıla diri kıldı* (TDK Nüshası 786-787). “Ona niçin Yahya diye ad verdikleri hususunda ihtilâfa düştüler. Yahya Arap dilinde “diri” demektir. İbnü ‘Abbas şöyle aktarır: Tanrı Yahya için annesinin son bulmuş doğurganlığını tekrardan dirilti. Ona bu yüzden Yahya dendi. Katade ise şöyle aktarır: Tanrı onun gönlünde peygamberliği iman ile dirilti.”

*üstâz Ebü’l-Kâsım kim bizüm şeyhümüzdür eyitdi aḡa Yahyâ diyü anuḡıçun ad virildi kim ol şehid oldı ve şehitler taḡrı katında diridür rızklanur dururlar* (TDK Nüshası 787). “Üstad Ebü’l-Kâsım -ki bizim şeyhimizdir- şöyle aktarır: Ona Yahya adı şehit olduğu için verildi. Şehitler Tanrı katında diridirler, rızklanırlar.”

Yahyâ kelimesi, Arapça “bitki ve hayvanlardaki gelişen güç”, “duyan/hisseden güç”, “işleyen akıllı güç”, “ebedi olan hayat” anlamlarına gelen h-y-y kökünden türemiştir. Kelimenin “diri, canlı” anlamlarına gelmesi Allah’ın kendisiyle nitelendirdiği hayat anlamından istiare yoluyla (Müfredat 321-323).

## 7. Yakub

*İshâk ulḡardı erse İlyâs oḡlı Batûlnıḡ Ruki’â atlıḡ kızını koldı, bu Ruki’âdın eki oḡul boldı ekiz, uluḡı [‘Aya]z kiçigi Ya’kûb atlıḡ. Bu Ya’kûb ‘Ayaznıḡ adakı ökçesin tuta tuğdı, anıḡ için Ya’kûb atadılar* (Rabguzi, 54r). “İshak



büyüyünce İlyas oğlu Batul'un Ruki'a adlı kızını istedi. Bu Ruki'adan ikiz oğlu oldu. İkizlerin büyüğünün adı Ayaz küçüğünün adı da Yakup idi. Yakup Ayaz'ın ayağının ökçesini tutarak doğdu. O yüzden adını Yakup verdiler."

... Refkâ 'İysıla Ya'küb[a] bir karından iki yüklü oldu kaçan müddet tamâm oldı ol iki ana karnında savaştılar Ya'küb diledi kim 'İysdan öñ çıka 'İys eyitdi va'l-lâhi eger benden öñ çıkarsağ arkuru gelem ve oğat gelemeyem anamı depeleyem pes Ya'küb soğ kaldı andan ötürü Ya'küb didiler ve 'Arab dilinde Ya'küb demek soğra gelmiş demek olur anuñıçun kim Ya'küb hazineye öñ düşmişidi ve öñ doğasıdı (TDK Nüshası 200). "Refka, 'İys ve Yakup'a aynı anda hamile kaldı. Doğum vakti geldiğinde o iki bebek anne karnında savaştılar. Yakup, 'İys'dan önce doğmak istedi. 'İys söyledi: vallahi benden önce doğarsan tersten gelirim, doğru gelmem. Annemi öldürürüm.Yakup sonra doğdu; ondan ötürü Yakup dediler ve Arap dilinde Yakup demek sonra gelmiş demek olur. Yakup ana rahmine 'İys'den önce düşmüştü ve önce doğması gerekirdi."

Yakup kelimesi, Arapça *a-k-b* kökünden türemiştir. *'akab*, "ayağın arka tarafı, ökçe" demektir. *'akab* kelimesi, istiare yoluyla çocuğa ve çocuğun çocuğuna da denir. Kelimenin istiare yoluyla "soy" anlamını kazanması "art, arka" anlamı yoluyladır. Art arda uçtuğu için erkek keklige de *ya'küb* denir (Müfredat 711-714).

Yakup peygamberin adının verilmiş hikâyesi Tevrat'ta şu şekildedir: "Doğum vakti gelince, Rebeka'nın ikiz oğulları oldu. İlk doğan oğlu kıpkırmızı ve tüylüydü; kırmızı bir cüppeyi andırıyordu. Adını Esav koydular. Sonra kardeşi doğdu. Eliyle Esav'ın topuğunu tutuyordu. Bu yüzden İshak ona Yakup adını verdi (Tekvin, Yaratılış 25: 24). Tevrat'ta Yakup kelimesi aldatma, yerine geçme anlamında şu yerde de zikredilmiştir: Esav, "Ona boşuna mı Yakub diyorlar?" dedi, "İki kezdir beni aldatıyor. Önce ilk oğulluk hakkımı aldı. Şimdi de benim yerime o kutsandı." Sonra, "Kutsamak için bana bir hak ayırmadın mı?" diye sordu (Tekvin, Yaratılış 27: 36).

## 8. Yusuf

*aña sorıldı Yüsuf dimegün ma'nisinden pes ol eyitdi esef demek luğat içinde kayğu dimekdür ve asif demek kul demek kayğu ve kulluk ikisi dahi Yüsufda dirgendi andan ötürü Yüsuf dindi* (TDK Nüshası 219) "Ona soruldu. O söyledi: esef demek sözlükte "kaygı" demektir. "Asif" demek kul demektir. Kaygı ve kulluk ikisi de Yusuf'ta toplandı. Ondandır dolayı Yusuf dendi."

Arapça *esif* "birlikte olan üzüntü ve öfke" (Müfredat 81) kelimesinden türediği düşünülen *Yüsuf*, Yusuf peygambere başından geçen olaylara istinaden verilmiştir. Yusuf kelimesinin aslı İbranice Yosef'tir. Bu ismin, uzun süre çocuğu olmayan Rahel'in Yusuf'un doğumu ile anne olamamanın utancından kurtulduğuna işaret etmek üzere "ortadan kaldırmak" anlamındaki *asaf* kökünden geldiği veya Rahel'in, doğan çocuğuna daha sonra bir çocuğunun daha olması için "arttırmak, ilâve etmek" anlamındaki *yasaf* kökünden, "Tanrı arttıracak, bir tane daha verecek" anlamında *Yosef* adını verdiği, Yusuf'tan sonra da ikinci çocuğu Bünyamin'in doğduğu belirtilmektedir. İslami kaynaklarda ise bu adın *Yüsuf*, *Yüsef*, *Yüsif* şeklinde üç farklı okunuşu söz konusudur ve menşei tartışmalıdır. Kelimenin Arapça olup "üzülmek" anlamındaki *esef*ten türediği, ayrılığı ile babasını üzen Yusuf'a "üzen" anlamında *Yüsif*, kardeşleri onu babalarından ayırarak kendisini üzdükleri için "üzülen" anlamında *Yüsef* denildiği ileri sürülmekteyse de ismin Arapça asıllı olmadığı kabul edilmektedir (Harman 2013: 1-5).

## **Sonuç**

Kıyasü'l-Enbiyâlarda peygamber ve dinler tarihi için önemli kimselerin isimleri hakkında yapılan açıklamalar incelendiğinde karşımıza şu sonuçlar çıkmaktadır:

Kıyasü'l-Enbiyâlarda kişi adları için yapılan açıklamaların ana kaynakları Kur'an-ı Kerim, Kitab-ı Mukaddes, hadis ve tefsir eserleridir. Bu makaleye konu olan isimlerin izahları Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir, fakat isimlerin izahı kişilerin Kur'an'da veya İslamî literatürde anlatılan hikâyesi ile uyumludur. Hadis ve tefsirlerde yer alan anlatıların bir kısmı, Kitab-ı Mukaddes kaynaklıdır. Bunun temel sebebi, Kur'an ayetlerinin bir kısmında ayetin muhattabı olan şahsın belirtilmemiş olmasıdır. Kıyasü'l-Enbiyâların ana kaynakları arasında Sahihü'l-Buhari külliyyatı ve Taberî'nin tarihi de gösterilebilir. Bu iki eserde yer alan hikâyeler, çeviri yoluyla Türkçeye geçtikten sonra zamanla varyantlaşmıştır.

Adların açıklaması şahsın İslami literatürdeki hayat hikâyesi ile uyumludur. Yakup peygamberin küçük oğlu Yusuf, babası tarafından çok sevilmektedir. Yusuf'un babası tarafından çok sevilmesi büyük kardeşlerinin onu kıskanmasına sebep olur. Kardeşleri de Yusuf'u öldürmeyi planlar. Bir gün Yusuf'u alıp çölde onu kuyuya atarlar. Döndüklerinde Yusuf'u kardeşlerinin yanında göremeyen Yakup kahrolur. Bu üzüntü sebebiyle *esif* "birlikte olan üzüntü ve öfke" kelimesinden istiare yoluyla *Yûsuf* adı verilir. Fakat *Yûsuf* adının *esif*ten türediğini gösteren bu hikâye dışında bir kanıt bulunmamaktadır. Musa adının veriliş öyküsü de (su ile ağaç arasında bulunduğu için ona eski Mısır dilinde "su" anlamına gelen *mû* ve ağaç anlamına gelen *sâ*'dan hareketle *Mûsâ* adı verilmiştir) *Yûsuf* adı gibi bir hikâye ile birleştirilmekte fakat adının kökeninin doğru olduğunu gösteren başka bir delil bulunmamaktadır.

Bu makalede listelenen örneklerle birlikte ilgili kelimelerin yeni bir etimolojisini yapmak yerine kelimenin izahı için anlatılan hikâyelerin önemi vurgulanmıştır. Kelimelerin etimolojisi için anlatılan hikâyeler, kelimenin kökenini açıklamada yeterli ve kelime ile uyumlu görünseler de varyantlaşmış biçimleri bu etimolojilerin birer halk etimolojisi olduğunu göstermektedir. Mesela Yahya adı için aktarılan iki farklı anlatının ikisi de kelimenin kökeni ile uyumlu olmasına rağmen birbirinden tamamen farklı hikâyelerdir.

Bazı adlar (mesela Hızır ve İdris), şahsın kendi adı değil; lakabıdır. Bu lakaplar gösterilen olağanüstülük karşısında verilmiştir. Bu sebeple farklı kültürlerde bu isimler farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir.

İzahı yapılan kelimeler, halk etimolojisinin bütün evrelerini geçirmiştir. Bu adlar, şahısların olağanüstü yaşamı çevresinde şekillenen hikâyelere göre açıklanmış, böylece halkın zihninde kısmen makul bir yer edinmiştir.

## **KISALTMALAR**

**DLT** Dîvânu Lugâti't-Türk

**DS** Derleme Sözlüğü

**Rabguzi** bk. Ata, 1997;

**TDK Nüshası** bk. Yılmaz vd., 2013.



**KAYNAKÇA**

- AKSAN, D. (1964). *Genel Dilbilimi Yönünden Halk Etimolojisi ve Türkçedeki Örnekleri*. Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). (Katalog no. DOÇ.T. 26 V.1 C.1) (Demirbaş No. DTC190703).
- AKSAN, D. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (1997). *Nāsırü'd-din bin Burhānū'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I Giriş - Metin - Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDIN, M. (2013). "Yahyâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 232-234.
- BAYRAKTAR, N. (2017). *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- BEDİR, A. (2010). *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ÇELEBİ, İ. (1998). "Hızır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17: 406-409.
- Derleme Sözlüğü* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ebû Cafer Muhammed bin Cerirü't-Taberî. *Tarih-i Taberî*. I. C. (terc. M. Faruk Gürtunca). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FLIATOURAS, A. (2019). "The Folk Etymology in Greek Dialects: A First Approach". *7<sup>th</sup> International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory* (6-8 Oct. 2016). Rethymno.
- GÜRKAN, S. L. (2017). "İsrâil ve Ya'küb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 38: 233-244.
- GÜNDÜZ, Ş. (2010). "Şit". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 214-215.
- GÜNGÖRMÜŞ, N. (2008). "Eski Macar Kişi Adlarında Doğu Unsurları". *Türkiyat Araştırmaları*. 9: 265-280.
- HARMAN, Ö. F. (2000). "İdrîs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21: 478-480.
- HARMAN, Ö. F. (2006). "Mûsâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 207-208.
- HARMAN, Ö. F. (2004). "Meryem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29: 236-242.
- HARMAN, Ö. F. (2013). "Yûsuf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44: 1-5.
- KARAAĞAÇ, G. (2020). "Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi". *Belgü*. 5: 7-18.
- KORKMAZ, Z. (1995). "Halk Etimolojisi ve Folklor". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 274-281.
- KEMİK, F. (2003). *Evliya Çelebi Seyehatnamesinde Halk Etimolojisi (I-II. Ciltler)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- OCAK, A. Y. (1985). *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ragıb el-İsfahanî (2012). *Müfredat. Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (terc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu). İstanbul: Çıra Yayınları.

- ŞAHİN, İ. (2019). *Adbilim*. Ankara: Pegem Akademi.
- ŞEN, S. (2015). "Divânü Lugati't-Türk'te Halk Etimolojisi Örnekleri". *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*. II. Cilt. 41-52.
- SAKAOĞLU, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I Giriş*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- STACHOWSKI, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. M. (2001). "Türk Ad Bilimine Malzemeler: Kitabu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te Kişi Adları". *Bilig*. Güz/19: 21-31.
- YILDIRIM, A. (2013). "Türkçemizde Halk Etimolojisi ve Yerlileştirme". *Yeni Türkiye*. 55: 731-740.
- YILMAZ, E. vd. (2013). *Kıyas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

### **İnternet Kaynakları**

- TEVRAT (Tekvin). Erişim Tarihi: 06.11.2020.  
<https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=4&id=29>
- KUTSAL KİTAP (Eski Ahit). Erişim Tarihi: 06.11.2020.  
<https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=952>





## SÖZLÜK NEDİR?

Pelin KOCAPINAR\*

### ÖZET

*Çok eski çağlardan beri farklı milletlerin birbirleriyle iletişim kurma çabaları, alışveriş ortamı, bazı şeyleri kayıt altına almak istemeleri, yeni bir dil öğrenme arzusu, dini öğrenme ve dinî kaynakları anlama isteği gibi pek çok nedenlerle kelime listeleri, sözlükçe (hacmi küçük, kısa sözlükler) ve zamanla sözlükler oluşturulmaya başlamıştır. Gün geçtikçe, sözlükler çeşitlenmiş, farklı türler ortaya çıkmış, sözlük bilimi (leksikografi) adıyla bilim dalı oluşturulmuştur. Teori ve uygulama olarak bu alandaki ilerlemeler her geçen gün artmaktadır. Bu bilimin esasını oluşturan sözlükle ilgili pek çok tanım yapılmış ve görüşler ortaya konulmuştur. Sözlük kelimesinin tanımı yapılırken zaman zaman, ideal bir sözlüğün nasıl olması gerektiği de ayrıntılı olarak tanımlara yansımıştır. Bu aşamada, tanımların ne eksik ne de fazla bilgi içermesi, eskiden beri kullanılan "efradını cami, ağyarını mâni" sözüne uygun olması, tüm sözlük çeşitlerini ve genel özellikleri yansıtabilecek bilgiyi aktarması; son gelişmelerin, ilerleme ve değişimlerin de takip edilerek güncelleme yapılması beklenmektedir. Makalede, sözlük kelimesinin dünyada farklı dillerde ve bugünkü Türk dillerinde kullanım biçimlerine örnekler verilmiş, Türk dilinde günümüze kadar, tarih boyunca sözlük anlamında hangi kelimelerin kullanıldığı ve kelimelerin yansıttığı anlamlara değinilmiş, çağımızdaki gelişmeler de dikkate alınarak son zamanlarda yapılan çeşitli tanımlardan yola çıkılıp sözlük kelimesi ele alınmıştır. Bu tanımların kesişen ve ayrılan yönleri ortaya konulmuş ve değerlendirme yapılmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Sözlük, Sözlük Çeşitleri, Tanım.

## WHAT IS A DICTIONARY?

### ABSTRACT

*As a result of communication efforts of the different nationalities, shopping environments, the desire of recording the items, and intention of learning a new language, learning the religion and the desire of searching the sources on religion, for many other reasons the lists of word, glossary (short dictionaries with small volume) and then dictionaries started to be combined since the ancient times. Day by day, dictionaries diversified, different genres emerged, and a branch of science called lexicography was created. Advances in this field in terms of theory and practice are increasing day by day. Many definitions and opinions have been put forward about the dictionary, which is the basis of this science. While defining the dictionary, the subject of how an ideal dictionary should be was sometimes reflected definitions in detail. At this point, definitions are expected to include neither more nor less information in accordance with an old expression "efradını cami, ağyarını mâni", and to transfer the information reflecting all dictionaries types and general characteristics, and also expected to update by following the latest developments, progress and changes. In this article, various examples are given for the use of the dictionary word in different languages in the world and also in today's Turkish languages. Moreover, it's mentioned that which words have been used in the Turkish language in the meaning of dictionary throughout history, and the meanings words reflect are also mentioned. Considering the recent developments and definitions made in this era, the dictionary word is handled. The intersecting and diverging aspects of these definitions are presented and evaluated.*

**Keywords:** Dictionary, Dictionary Types, Definition.

### Derleme Makale

**Makale Gönderim Tarihi: 28.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020**

\* Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI; ORCID: 0000-0002-9752-725X, E-posta: pelinkocapinar@karatekin.edu.tr



## Giriş

İngilizcede *dictionary, lexicon, vocabulary, glossary*; Almancada *wörterbuch*; Rusçada *slovar* ... vb. gibi neredeyse bütün dillerde karşılığı bulunan *sözlük* kelimesi için Türk dilinde de günümüze kadar çeşitli adlar kullanılmıştır. 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'le başlayan Türk sözlükçülüğünde *sözlük* kelimesi, 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kuruluşuna kadar Farsça *divan, ferheng*; Arapça *lugat, kamus, tuhfe, nuhbe* gibi kelimelerle karşılanmıştır. Cemiyetin kuruluşundan sonra ise Türkçe kökenli *sözlük* kelimesi önerilerek kabul edilmiştir.

Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *lugât* sözü çoğul olup “sözlük” değil, “diller, lehçeler” anlamında kullanılmıştır. *Dîvân* sözü de *bu lehçelerin toplanıp bir araya getirilmesiyle oluşan kitap* anlamını yansıtmakta, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ise “Türk lehçelerini toplayan kitap” anlamına gelmektedir. Bu isim, kelimelerin bir araya getirildiği sözlüğe işaret etmektedir.

*Dîvânü Lugâti't-Türk, Dîvânu Lügati't-Türk, Divân-ı Lügati't Türk, Divanu Lugati't-Türk, Dîvânü Lügâti't-Türk* gibi farklı yazılışlarla karşımıza çıkan ilk sözlüğümüz üzerinde son kapsamlı çalışma Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından yapılmış; Arapça olan eserin adı Arap dilinin seslerine göre *Dîvânu Lugâti't-Türk* olarak okunmuştur. Arapçada ü sesinin bulunmamasından dolayı ilk iki kelime *u* harfinin kullanıldığı, içinde *kef* bulunan kelimelerin (*Türk* kelimesi gibi) Kâşgarlı Mahmut tarafından ince sayılması nedeniyle de *Türk* kelimesinin *ü* ile okunduğu açıklanmıştır. Sözlükte daha çok “lehçe” ve “kelime varyantı” anlamında yer alan *lugat* kelimesinin; “dil, ağız, kelime, ses, sözlük” anlamlarına da geldiği belirtilen eserde, Kâşgarlı Mahmut'un, *Türk* sözünü iki anlamda kullandığı, geniş anlamda tüm Türk boylarını kastettiği, arkasından Kıpçak, Oğuz gibi Türk boylarını saydığı açıklanır. Türk lehçeleri arasında “bazı harflerin değişmesi veya düşürülmesi” dışında çok farklılık olmadığını belirten Kâşgarlı Mahmut'un bu sözünden hareketle çalışmada, boylar arasındaki söz konusu farklılıkların *dil* değil *lehçe* sayıldığı ve *lugât* kelimesinin “lehçeler” anlamında Türkçeye çevrildiği ifade edilir (Ercilasun vd. 2014: viii).

Türk dilinin tarihî sürecinde çeşitli eserlerde *lûgat* ve ilgili sözler şu anlamlarda geçmektedir:

Harezmi Türkçesi eserlerinden olan *Kıyasü'l-Enbiyâ* (Ata 2019: 751) ve *Nehcül Ferâdis*'te (Ata 1998: 274) *lugat* sözünün *sözlük* anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Mısır'da yazılan satır arası sözlük olan *Kitâbü'l-Efal*'de *lûgat* sözü “söz, kelime”yi ifade eder (Eminoğlu 2011: 242).

15. yüzyıl eseri olan *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*'nde *lûgat*; “dil, lisan” anlamındadır (Yelten 1998: 524).

Çağatay sahasının *Şecere-i Terâkime* adlı eseri üzerinde yapılan çalışmada *lûgat* olarak gösterilen kelime, *sözlük* anlamındadır (Kargı Ölmez 1996: 415).

Osmanlı Türkçesi eseri olan *Kamus-ı Türkî*'de ise *lûgat* kelimesinin beş anlamı olup dördüncü anlamında *kamus*'a da gönderme yapılarak kelime şöyle tanımlanmaktadır: “Bir lisanın kelimelerini bir tertîb-i mahsûsta havi olup manalarını beyan eden kitap, *ilm-i lûgatte yazılmış mürettep kitap, kamus.*” *Kamus*'un ikinci anlamı ise “Lûgat kitabı, bir lisanın kâffe-i lûgâtını ve şerh ve tefsirlerini havi kitap.” şeklinde verilmiştir (Yavuzarslan 2015: 584, 728-729).

*Kamus-ı Türkî*'de konuyla ilgili diğer bir kelime olan *ferheng*'in “ilim, hüner, marifet, malûmat” anlamları verildikten sonra “Ferheng-i Şu'ûrî'nin beyanına göre bu dahi, Arabîde

“kamus” lafzı gibi, lügat kitabı manasına da gelmekle, Fârisî lisanın bazı lügat kitaplarına alem olmuştur.” şeklinde kelimeyle ilgili açıklama yapılmıştır (Yavuzarslan 2015: 345).

*Kubbealtı Lügati*'nde Arapçadan gelen *lugat-lügat* kelimesinin üç anlamı vardır. “Kelime” ve “dil, lisan” olarak iki anlamı verildikten sonra “Bir dilin kelimelerini belli bir sıraya göre ele alıp anlam veren eser, sözlük.” biçiminde üçüncü anlamı yer almıştır. Sözlükte, kelimenin çoğul şekli olarak gösterilen *lugât-lügât*, “kelimeler” ve “lugatlar, sözlükler” olarak iki anlamda verilir (Ayverdi 2010: 747).

Aynı sözlükte Farsça *ferheng* sözünün “Sözlük, lugat kitabı” anlamı da verilmiştir (Ayverdi 2010: 377).

*Kubbealtı Lügati*'nde, sözlüğü ifade eden diğer kelime *kāmus* ise şöyle tanımlanır: *i. (Ar. kāmūs) Bir dilin bütün kelimelerini içine alan büyük sözlük, büyük lugat kitabı; bir konuyla ilgili maddeleri alfabe sırasına göre toplayan geniş eser* (Ayverdi 2010: 615).

İslam Ansiklopedisi'nde, çağdaş Türk dünyasında *lugat* sözünün karşılığında, *sözlük* (sözlük, sözlük, Türkmençe), *lugat* (Azeri, Özbek, Uygur), *laflık* (Gagauz), *slovar* (Çuvaş, Tuva, Hakas). *tlcit* (Saha) kelimelerinin kullanıldığı açıklanır (URL 1).

Türk Dil Kurumunun internet sitesinde yer alan *Güncel Türkçe Sözlük*'te ise *lugat* sözü, *kelime* ve *sözlük* olarak iki anlamıyla verilmiştir (URL 3).

15. yüzyıldan itibaren Anadolu'da manzum şekilde görülmeye başlayan, “Tuhfe, manzume, lugat” gibi isimlerle anılan manzum sözlüklere günümüzde rastlanmamaktadır. O yüzden sözlük tanımlarında da pek görülmemektedir.

Bazı yabancı dil bilimcilerin sözlük hakkında verdikleri bilgiler de şöyledir:

H. Jackson'a göre sözlükler, dil ve kelimelerle ilgili referans kitaplar olup insanlar kelimeler hakkında bilgi edinmek için onlara başvururlar. Jackson, sözlüğün yakın akrabasının ansiklopedi olduğunu ancak bunun, *dil* hakkında değil *gerçek dünya* hakkındaki şeylerle ilgili bir kitap olduğunu, sözlük ve ansiklopedi arasındaki ayrımı yapmanın her zaman kolay olmadığını da dile getirir (Jackson 2002: 21).

N. Sekhar Dash'a göre, bir sözlük çeşitli pratik ihtiyaçlara hizmet etse de genellikle aşağıdaki nedenlerden dolayı başvurulur:

(a) Sözlük, çeşitli sözcük öğelerinin farklı dilbilimsel bilgileri için yararlı bir referans kitabı olarak kullanılır. Bu bilgi; telaffuz, yazım, etimoloji, dilbilgisi, anlam, kullanım vb. ile ilgili olup bir sözlük, bir dil veya bir çeşitlilik için bir “depo” işlevi görür.

(b) Kelimelerin iyi kullanımlarını kötü kullanımlardan ayırt etmek için bir rehber olarak başvurulur...

Bu işlevlerin yanı sıra, sözlüğün aynı zamanda yaşam, dil ve toplum hakkında bilgi kaynağı olduğu da dile getirilir (Dash 2007: 226).

Bir başvuru kitabı olan sözlüğün tanımı, Türkiye'de de terim sözlükleri, ansiklopedik sözlükler gibi çeşitli kaynaklarda bulunmaktadır. *Sözlük*, tüm sözlük çeşitlerini içinde barındıran genel bir kelime olduğu için, yapılan tanımların da tümünü kapsayıcı nitelikte olması beklenmektedir. Ancak, eski bir sözümüz olan *efradını cami, ağyarını mâni*'ye uygun, yani ne eksiği ne fazlası olmayacak şekilde, gerekli bilgiyi yansıtan tanımların yapılması doğru olacaktır.

Günümüzde kullanımına pek rastlanılmasa da yukarıdaki *efradını cami, ağyarını mâni* sözü, bugün dilbilimde *anlambirincik çözümlemesi* terimiyle de ilişkilendirilebilir.

Huber, tanım yapılırken benzer kavramların hangi niteliklerinin ayırıcı özellik olduğunu belirlemenin önemli olduğunu, yapısal dilbilim kapsamında kavramları oluşturan ayırıcı özelliklerin anlambirimcik çözümlemesiyle belirlendiğini de açıklar (Huber 2008: 156-157).

Anlambirimcik çözümlemesinde birbirine benzer kavramlar alınarak bunların ayırımını yapan ayırıcı özellik ortaya konmaya çalışılır. Örnek olarak Huber; *sandalye, koltuk, tabure ve şilte*, “mobilya, oturmak için, ayaklı, sırtlık, kolluk” gibi ayırıcı özellik olan anlambirimciklerden biri veya birkaçının bulunup bulunmadığını, artı ve eksi işaretleriyle görselleştirerek veya çizelge şeklinde verir (Huber 2008: 157).

Burada örneğin, sandalyeyi tanımlarken “oturmak için” denilmezse sehpa ile karışır”, “ayaklı” denmezse şilte ile karışır. Yani bu anlambirimcikler söylenmelidir ki ağyar (koltuk, sehpa, şilte vb.) dışarıda kalsın, efrad (sandalyenin her türü) da tanımın içinde olsun.

Bu nedenledir ki bir tanım, *efradını cami, ağyarını mâni* denilen, gerekli olanları içerip gerekli olmayanları da dışarıda bırakma ilkesine uygun olmalıdır.

Tanımlara geçmeden önce, onları ortaya çıkaran sözlük türleri, Doğan Aksan’ın sınıflandırması ve Nadir İlhan’ın yaptığı eklemelerle genel olarak ele alınabilir. Doğan Aksan’ın *Her Yönüyle Dil* adlı eserinde Türk dilinde sözlük türlerinin sınıflandırılması bulunmaktadır. Bu alanda yapılan sonraki çalışmalarda güncel değişikliklere ve bazı verilere göre eklemeler yapılsa da genellikle Aksan’ın tasnifi de dikkate alınmıştır. Aksan, hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler gibi farklı yönlerden sözlükleri şöyle sınıflandırmıştır:

- 1- Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından:
  - a- Tek dilli sözlükler
  - b- Çok dilli sözlükler
- 2- Abece (alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre:
  - a- Abecesel sözlükler
  - b- Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri
- 3- Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:
  - a- Genel Sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler)
  - b- Lehçebilim sözlükleri
  - c- Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri
  - ç- Yabancı ögeler sözlükleri
  - d- Tarihsel sözlükler
  - e- Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri)
  - f- Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri)
  - g- Argo sözlükleri
  - h- Deyim ve atasözü sözlükleri
  - ı- Anlatımbilim sözlükleri

- i- Sanatçı ve metin sözlükleri
- j- Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri
- k- Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri (2009: 75-76)

Nadir İlhan ise *Türk Dili Sözlükleri* adlı eserinde hazırlanmış amaçları, kullanım gayeleri ve taşıdıkları özelliklere göre sözlükleri sınıflandırırken Doğan Aksan'ın tasnifini esas alıp özet olarak vermiş, daha sonra sınıflandırmaya şöyle devam etmiştir:

1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler:
  - a. Yazı dili sözlükleri
  - b. Ağız sözlükleri
2. Malzemenin kaydedildiği ortam açısından:
  - a. Basılı – el yazması sözlükler
  - b. Elektronik sözlükler
3. Yazılış biçimleri açısından:
  - a. Manzum sözlükler
  - b. Mensur sözlükler (2007: 30-59)

Yukarıda belirtilen sözlükler düşünüldüğünde yapılan tanımlarda, biraz eksiği biraz fazlasıyla, birbirine yakın ifadeler göze çarpmaktadır. Aşağıda olduğu gibi, açıklamaların birbiriyle ne derece örtüştüğü net olarak görülse de bazı farklı yönlerine göre sözlükle ilgili yapılan tanımları kendi içinde gruplandırabiliriz.

### 1. TDK Yayını Olan Türkçe Sözlüklerin Tanımları

1944 ve 1945'teki TDK basımı Türkçe Sözlük'te "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelimelerini belli bir sırada veya dizgede alarak şu veya bu bakımdan inceleyip açıklıyan kitap." olarak tanım yapılmıştır (1944, 1945: 534).

1955 ve 1959 baskılı Türkçe Sözlüklerde "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini çoğu alfabe sırasına göre alarak şu veya bu bakımdan açıklıyan kitap." açıklaması vardır (1955: 670; 1959: 700).

1966'daki baskıda sadece *açıklıyan* kelimesi, *açıklayan* olarak değişmiştir (1966: 660).

1969 basımında "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak şu veya bu bakımdan açıklayan kitap." olarak tanımlanmıştır (1969: 676).

*Türkçe Sözlük*'ün 1983 yılında yayımlanan genişletilmiş yeni baskısında, "Bir dilin bütün ya da belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini abece sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt, lügat." (1983: 1083) tanımı varken 1988 basımının 2. cildinde de bazı kelimeler eş anlamlılarıyla değiştirilerek aynı tanım yapılmıştır (1988: 1338).

TDK'nin 1998, 2005, 2011 yıllarında basılan Türkçe Sözlüklerinde ve internet sitesinde bulunan *Güncel Türkçe Sözlük*'te (URL 3) de sözlüğün 1988 baskısındaki tanım söz konusudur.



Yukarıda *Türkçe Sözlük*'ün pek çok baskısına yer verilerek *sözlük* kelimesinin birbirine yakın şekilde tanımlandığı görülmektedir. Ancak 1966 baskılı sözlüğe kadar ayırt edici bir özellik dikkat çekmektedir. Bu sözlüklerde, söz varlığını "belli bir sırada veya dizgede alarak" ifadesi ile "çoğu alfabe sırasına göre alarak" açıklaması, 1969'dan itibaren yerini, sadece "abece" veya "alfabe" sırasına bırakmıştır. 1969'dan önce yapılan tanıma göre, alfabe sırası dışında başka düzenlemenin de olduğu anlamı çıkarken 1969'dan itibaren sadece tek sıralama, düzenleme yönteminin kullanıldığı anlamı çıkmaktadır. Bununla birlikte aynı yılların sözlüklerinde, sözlerin nasıl ele alınacağı "şu veya bu bakımdan inceleyip açıklıyan" şeklinde tam açık olmayan bir ifadeyle belirtilmiştir.

## **2. Sadece Alfabetik Sistemi Esas Alan veya Bu Noktaya Değınmeyen Tanımlar**

Orhan Hançerlioğlu, *Türk Dili Sözlüğü* çalışmasında "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini abece sırasına göre dizen ve tanımlarını yaparak açıklıyan, gerekiyorsa başka dillerdeki karşılıklarını da veren yapıt." olarak *sözlük* kelimesini tanımlamıştır (1992: 437).

Yusuf Çotuksöken, *Türkiye Türkçesi Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*'nde "Bir dilin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılan ya da kullanılmış olan hemen hemen bütün sözcüklerini, terimlerini, deyimlerini abecesel düzende tanımlarıyla birlikte veren, gerektiğinde örnek tümcelerle bu tanımları pekiştiren bir ya da birkaç ciltlik yapıt." açıklamasını yapmıştır (2012: 195).

*Ötüken Türkçe Sözlük*'ün 4. cildinde tanım, üç farklı şekilde ele alınmıştır:

1. Bir dilin bütün ya da belli dönem ve alanda kullanılmış olan kelime, deyim vb. sözlük birimlerini alfabe sırasına göre toplayan; bunların tür, köken, tanım ve kullanışları ile ilgili bilgileri veren öğretici kitap; lügat.
2. Bir dildeki kelimelerin karşılıklarını başka bir dilde veren öğretici kitap.
3. Bir kitabın sonuna eklenen ve o kitapta geçen uzmanlık alanı ile ilgili kelimelerin ve terimlerin tanımlarının verildiğı bölüm (Çağbayır 2007: 5256).

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* adlı eserinin 3. cildinin 2. bölümünde, özel bazı sözlükler ile uzmanlık alanlarıyla ilişkili özel türlerini dışarıda bırakarak söz konusu kelimeyi şöyle tanımlar: "Bir dilin (ya da birden çok dilin) söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı." (2009: 75)

Aksan'ın sözlük tasnifinde belirtmesine karşın alfabetik ve kavram sözlükleriyle ilgili bir ifadeye burada rastlanılmamaktadır.

MEB Yayını *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*'ün 4. cildinde "Bir dilin bütün veya belli bir devirde kullanılan kelime ve deyimlerini, alfabe sırasına göre toplayan, mânâlandırın veya alfabe sırasına göre başka dillerdeki karşılıklarını veren kitap." tanımı bulunur (1996: 2603).

2005 baskılı Ali Püsküllüoğlu'nun hazırladığı *Arkadaş Türkçe Sözlük*'te "bir dilin bütün sözcük ve deyimlerini ya da belli bir alandaki sözcüklerini ya da belli bir çağda kullanılmış olan sözcük ve deyimlerini abece sırasıyla vererek anlamlarını açıklıyan, tanımlıyan ya da başka bir dildeki karşılıklarını gösteren yapıt." açıklaması vardır (2005: 890).



Howard Jackson'un çalışmasında da konuyla ilgili bilgiye rastlanır. Eserde, sözlüklerin genellikle maddelerin alfabetik sırasına göre düzenlendiği, ancak konuya veya temaya göre düzenlenmiş kelime kitaplarının da bulunduğu ve söz konusu eserlerin uzun bir geçmişe sahip olduğu belirtilir. (Hüllen 1999-McArthur 1986'dan aktaran; Jackson 2002: 22).

### **3. Sadece Tek Dilli Sözlükleri ve Tüm Söz Varlığını İçine Alan Tanımlar**

Bazı kaynaklarda tanımlar anlaşılır ve açıklayıcı olmakla birlikte, sadece tek dilli sözlüklerden ve tüm söz varlığını içine almasından bahsedilmesi, iki veya çok dilli sözlükler ile söz varlığının bir kesitini içine alan sözlükleri dışarıda bırakmaktadır.

Zeynep Korkmaz tarafından hazırlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü* ve *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* çalışmalarında *sözlük* kelimesi "Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin bütün kelime varlığını içine alan kitap." olarak tanımlanmış ve ardından, genellikle alfabe sırasına göre düzenlenen sözlüklerin, kavram alanlarına ve çeşitli konulara göre düzenlenen türleri de olduğu açıklanmıştır (1992: 140; 2017: 218).

Tahir Yüksel, *Dil Bilgisi Kavramları Sözlüğü*'nde "Bir dildeki sözcükleri, sözcüklerin anlamlarını, kazandıkları yan anlamları ile başka sözcüklerle kurdukları ilişkilerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin tüm söz varlığını içine alan, genellikle alfabetik sıraya dizilmiş kitap." açıklamasını yapar (2014: 266).

Aşağıdaki tanımda ise söz varlığının tamamı veya bir bölümü belirtilse de *çok dilli sözlük* anlamını veren bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

*Türklük Bilimleri Terimleri Sözlüğü* adlı eserde söz konusu kelime için, "Bir dilin söz varlığını içeren eserlere verilen genel addır." denildikten sonra "Bir dilin söz varlığının bütününe ya da bir bölümünü, genellikle alfabetik sıra ile, kimi zaman da konu veya kavram alanlarına göre ele alıp inceleyen, açıklayan ve sıralayan eserler." olarak tanım yapılmıştır (Buran 2015: 270).

### **4. Bir Tanımdaki Eksikliğin Daha Sonra Yapılan Ek Açıklamalarla Tamamlanması**

Süer Eker'in *Çağdaş Türk Dili* adlı eserinde şöyle tanım yapılmıştır:

"Sözlükler herhangi bir dilin söz varlığının bir bölümünü belirli amaçlar çerçevesinde genellikle alfabetik olarak bir araya getiren ve her bir sözcüğün anlamı, söylenişi, kökeni ve kullanımı konusunda bilgi veren başvuru kitaplarıdır." (2009: 167)

Eker'in bu tanımdan sonra aynı sayfada, sözlüklerin 'bir dilin sözcüklerinin bir başka dil veya dillerdeki karşılıklarının verilerek sıralandığı kitaplar' şeklinde tanımlanabileceğini ifade eden açıklaması da vardır.

Eker, daha sonra yaptığı başka bir açıklamayla bu tanımlardaki bir eksikliği tamamlamaktadır: "Sözlük yapılış amacına göre, dilin söz varlığının belli bir bölümünü alır. Ancak sözlük denildiğinde akla ilk gelen, ölçünlü dilin söz varlığını gösteren kitaptır." (2009: 167)

### **5. Ayrıntılı Tanımlar**

*Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, *sözlük* kelimesi için iki anlam yer alır. İlk anlamı, "Bir dildeki sözlüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel

düzene, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları, eş anlamlıları, vb. ya da bir başka dildeki karşılıklarıyla sunan yapıt.” olarak verilirken ikinci anlamı “Bir dildeki sözlüksel birimlerin tümü.” şeklinde yer alır (Vardar 2002: 183).

Nurettin Koç, *Açıklamalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde “Bir dildeki sözcüklerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abece düzenine, konularına ya da kavram alanlarına göre tanımları, örnekleri, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, türleri, eşanlamlıları vb. ya da bir başka dildeki karşılıklarıyla sunan yapıt.” olarak ele almıştır (1992: 249).

Engin Yılmaz, *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar*’da oldukça kapsamlı uzun bir tanım yapmıştır:

“Genellikle bir dilin (veya karşılaştırmalı olarak birden çok dilin) belli bir döneminin -özellikle de son döneminin- söz varlığının bütününe veya çeşitli uzmanlık alanlarını ilgilendiren özel bir bölümünün, alfabetik veya kavramsal olarak ortaya konulmasını amaçlayan; içerdiği söz varlığındaki sözlüksel birimlerin (lexeme) ölçünlü dildeki (veya kullanıldığı alandaki) ana biçimlerini, bu biçimlerin vurgu ve tonlamaya göre geçirdiği ses temelli değişiklikleri, kökenlerini, bağlam içindeki kullanım alanlarını, dâhil olduğu çeşitli dilsel tabakaları; bir dil birimi olarak ait olduğu sınıf ve türleri, bağlam içinde gösterdiği çeşitli dilbilgisel özellikleri, anlam/anlamlarını -genellikle- ortak yazı dilinden veya sözlü dilden taranarak belirlenmiş tanıklı (imzalı) örneklerle tanımlayarak veren, bu sözlüksel birimlerin geçtiği deyim, atalar sözü, kalıp söz, birleşik şekilli dil öğelerini de kapsayan, ana dili ve yabancı dil öğrencileri için temel başvuru kaynağıdır.” (2017: 1-2)

Bazı tanımlar daha fazla bilgiyle, sözlerin sözlükte nasıl ele alındığını açıklamaya çalışmıştır. Bu tanımlardan ikisi “tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları, eş anlamlıları, türleri vb.” ifadelerini kullanırken son tanım, daha ayrıntılı ve uzun şekilde yer almıştır.

Emin Eminoglu da eserinde, sözlüklerin genel özelliklerine fazla girmemiş ve uzun bir açıklama yapmıştır: *dillerin söz varlığını içine alma, dilin yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verme, toplumun eğitim ve bilgi düzeyinin sonuçlarını ortaya koyma, diğer dil ve toplumlarla kurulmuş ilişkileri gösterme... vb. pek çok konuda, ulusların kültürü içinde önemli bir yere sahip bilgileri içermesi bakımından, bilimsel araştırmaların temelini oluşturan ve ilk başvuru bilgisi kaynaklarıdır* (2010: 3).

Yukarıdaki tanım ve açıklamalara göre, istisnaları olsa da ortak noktalardan biri, *bir dilin* söz varlığının bütününe ya da bir bölümünü ifade etmesidir. Bazı sözlüklerin tüm sözleri veya belli bir kısım sözü değerlendirdiklerini görüyoruz. Bu da ele alınan söz varlığının niteliğine göre sınıflandırılan sözlüklere uygun bir tanım ifadesidir: *genel sözlük, dil bilgisi terimleri sözlüğü, mimarlık sözlüğü* gibi.

Çoğu tanım, bir veya birden fazla dilin söz varlığını ele alma bakımından, tek dilli ve çok dilli sözlükleri de kapsamaktadır. Bunu, Nadir İlhan ve Engin Yılmaz “bir veya birden fazla dilin” söz varlığı ifadesiyle belirtirken hepsinde olmasa da diğer pek çok tanımda görülen “bir başka dil veya dillerdeki karşılıklarıyla sunan” şeklindeki açıklamadan da aynı anlam çıkmaktadır. Çoğu tanımda, *veya* bağlacı da kullanılarak söz varlığının, “başka dillerdeki karşılıklarını veren”, “bir başka dildeki karşılıklarıyla” verildiğine de değinilmiştir.

Sözlük çeşitleri düşünüldüğünde, bazı sözlüklerin, TDK tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük* gibi tek dilin tüm sözlerini, bazılarının Türkçe-İngilizce Sözlük veya Türkçe-İngilizce-Almanca Sözlük gibi iki veya daha fazla dilin söz varlığını ele aldığına rastlanır. Bu durumda tanımlarda, *bir veya daha fazla dilin tümü ya da bir bölümü* ifadesinin yerinde olduğu görülmektedir.

Tanımlarda kesişen diğer husus, genellikle alfabe sırasına, bazen konu veya kavram alanlarına göre söz varlığının ele alınıp düzenlenmesi, sıralanmasıdır. Yapılan tanımların tüm sözlükleri kapsayıcı nitelikte olması gerektiği düşüncesine göre, tüm tanımlarda yer almasa da pek çoğunda belirtilen bu özelliğin de doğru ve uygun olduğu görülmektedir. Çünkü sözlüklerde söz varlığı, biri alfabetik; diğeri kavram alanlarına göre olmak üzere iki türlü sıralanmaktadır. Her ne kadar alfabetik olan oldukça yaygın bir düzenleme olsa da ülkemizde bugün pek rastlanmayan, eski çağlardan beri dünyada ve Türk dilinde karşılaşılan kavram alanlarına göre sıralama, örneklerini hâlâ vermektedir.

Yine tanımlarda, dilin tümü veya bir bölümü alınan sözlerin, alfabetik veya kavram alanlarına göre dizildikten sonra sözlüklerde nasıl ele alınacağı konusunda bazı bilgiler yer almaktadır. Tanımlarda, söz varlığını "inceleyen, açıklayan ve sıralayan" veya "anlamlandırılan, açıklayan" şeklinde daha genel açıklamayla yetinilirken söz varlığının "aynı dilde tanımlarını yapan", "aynı dille tanımlarını yapan, örnek vererek açıklayan" olarak biraz daha geniş ifadeler de bulunmaktadır.

Aşağıdaki tanımlarda ise yukarıda belirtilen eksiklikler pek görülmemektedir:

İslam Ansiklopedisi'ne göre *sözlük*, "bir dilin söz varlığını belli bir düzene göre bir araya getiren eser" olarak kısaca belirtildikten sonra, daha kapsamlı olarak da "bir dilin ya da bir dilin bir bölümünün genel olarak veya belirli bir zamanda kullanılan kelime ve deyimlerini umumiyetle alfabe sırasına, bazan da kavram alanlarına göre ele alıp aynı dille tanımlarını yapan, örnek vererek açıklayan veya başka bir dildeki karşılıklarını yazan kitap" şeklinde tanımlanmıştır (URL 1).

Kubbealtı Lugati'nde *sözlük*, "Bir dilin kelimelerinin bütünü veya belli bir kısmını, deyimlerini alfabe sırasına, bâzan da konu veya kavramlarına göre anlamlandırılan, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lugat." şeklindedir (URL 4).

Nadir İlhan çalışmasında, yapılan çeşitli tanımları verdikten sonra şöyle demiştir:

"Bir veya birden fazla dilin kelimelerinin bütünü veya bir bölümünü, genel amaçlı veya özel amaçlı olarak içeren, anlam, açıklama ve örnekleriyle ortaya koyan ve daha çok alfabetik olarak düzenlenmiş eserlerin genel adıdır." (2007: 15)

Ahmet Topaloğlu, *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde "Bir dilin ya da bir dilin bir bölümünün eski dönemlerden beri veya belirli bir zamanda kullanılmış kelime ve deyimlerini genellikle alfabe sırasına, bazan da konu yahut kavram alanlarına göre ele alarak aynı dille tanımlarını yapan, örnek vererek açıklayan ya da başka bir dildeki karşılıklarını yazan kitap" olarak tanım yapmıştır (2019: 119).

Pars Tuğlacı'nın hazırladığı *Okyanus, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük* çalışmasında "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini genellikle alfabe sırasına (bazen konu veya kavram alanlarına) göre toplayan, bunların aynı dilde tanımlarını yapan veya başka bir dildeki karşılıklarını veren kitap." şeklinde açıklanır (1974: 2647).

## **6. Yabancı Sözlük ve Ansiklopedilerin Tanımları**

Yabancı kaynakların tanımlarında da yukarıda bahsedilen benzer durumlara rastlanabilmektedir:

*Encyclopedia Britannica*'da *dictionary*, "Bir dilin kelimelerini aynı veya başka bir dildeki anlamları ile, genellikle alfabetik sırayla, telaffuz, köken ve kullanıma ilişkin verilerle listeleyen bir kitap." olarak tanımlanmıştır (1964: 386). *Ana Britannica, Genel Kültür Ansiklopedisi*'nin "Bir dildeki sözcüklerin tümünü ya da bir bölümünü, söylenişleri, dilbilgisel biçim ve işlevleri, kökenleri, anlamları, sözdizim özellikleri, çeşitli yazılışları, kısaltmaları, eşanlamlıları ve karşıtanlamlıları ya da başka bir dildeki karşılıklarıyla, genellikle alfabetik sırayla, bazen de eski ve yeni kullanımlarını gösteren alıntılarla sunan başvuru kaynağı." olarak ifade ettiği "sözlük" tanımının da kapsamlı olduğu görülmektedir (1993-1994: 587). *The Concise Oxford Dictionary of Current English*'de *dictionary* kelimesi,

1. *Bir dilin kelimelerini listeleyen (genellikle alfabetik sırayla) ve açıklayan veya başka bir dilde eşdeğer kelimeler veren bir kitap;*

2. *Herhangi bir konuda, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş bir referans kitabı (mimarlık sözlüğü), olarak iki şekilde ve farklı sözlük çeşitlerini tanımlamıştır (1995: 375).*

## **7. Günümüzdeki Teknolojik Gelişmelerin Dikkate Alınarak Yapıldığı Tanımlar**

Elektronik ortamda ulaşılan *Oxford Learner's Dictionaries*'te sözlüğün tanımı üç maddede açıklanmıştır:

1. *Bir dilin kelimelerinin alfabetik sırayla listesini veren ve ne anlama geldiklerini açıklayan veya yabancı dilde onlar için bir kelime veren bir kitap veya elektronik kaynak.*

2. *Belirli bir konuda kullanılan kelimeleri açıklayan bir kitap.*

3. *Elektronik biçimde bir kelime listesi, örneğin bir bilgisayarın yazım denetleyicisinde depolanan (URL 2).*

Çağımız teknoloji çağı olduğu için sözlükler de artık elektronik ortamda yerini almıştır. Bu gelişmeler dikkate alınarak yapılan tanımlara artık Nadir İlhan'ın da sınıflandırmasına eklediği e-sözlük de denilen elektronik sözlükler de eklenmelidir. Yapılan tanımlara bakıldığında, Emin Eminoğlu'nun sözlükler hakkında belirttiği şu özelliklere az veya çok rastlanmaktadır:

*Sözlükler, bir dil veya birden çok dilin söz varlığını ele alabilirler; bir dildeki sözcüklerin tümü ya da bir bölümünü ele alabilirler; sözcüklerin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılanlarını incelerler; yazılı veya sözlü dilin malzemesini içerirler; sözcüklerin yazımlarını ve söylenişlerini gösterirler; bağımsız biçimbirimleri ele alırlar; sözcüklerin tek başına ve diğer öğelerle kurdukları söz öğelerinin anlamlarını verirler; içerdikleri söz varlığının anlamlarını verir, açıklar ve örneklendirirler; sözcüklerin aynı dildeki veya bir başka dildeki karşılıklarını verirler; sözcüklerin dil bilgisel biçim ve işlevleri hakkında bilgi verirler; sözcüklerin kökenlerini gösterirler; sözcüklerin değişik kullanımlarını gösterirler; madde başlarının düzenleniş bakımından (manzum, mensur, abecesel, konu, kavram) farklılık gösterirler; kılavuz ve kaynak kitaplarıdır; kültürün belirleyici özelliklerini sergilerler; diller arasındaki etkileşimin belirlenmesine yardımcı olurlar; dillerin olgunluğu, işlenmişliği, zenginliği hakkında bilgi verirler; dillerin görüntüsüdür; dillerin hâzinesidir... vb. (Eminoğlu 2010: 4).*

## Sonuç

Yukarıda çeşitli özelliklerine göre madde madde ele alınan tanım ve açıklamalarda, bazı istisnalar bulunsa da ortak noktalardan biri, *bir dilin* söz varlığının bütününe ya da bir bölümünü ifade etmesidir. Çoğu tanım, bir veya birden fazla dilin söz varlığını ele alma bakımından, tek dilli ve çok dilli sözlükleri de kapsamaktadır. Bu durumda tanımlarda, *bir veya daha fazla dilin tümü ya da bir bölümü* ifadesinin yerinde olduğu görülmektedir. Tanımlarda ortak olan diğer husus, söz varlığının, genellikle alfabe sırasına, bazen konu veya kavram alanlarına göre ele alınıp düzenlenmesi, sıralanmasıdır. Yapılan tanımların hepsinde bulunmasa da pek çoğunda belirtilen bu özelliğin, tüm sözlükleri kapsayıcı nitelikte bir tanım olması gerektiği ilkesine göre uygun olduğu düşünülmektedir. Teknoloji çağında olduğumuzdan dolayı sözlükler de artık elektronik ortamda yerini aldıkları ve kullanıldıkları için yapılan tanımlara, e-sözlük de denilen elektronik sözlüklerin de eklenmesinin, tamamlayıcı ve daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Yazıda, tanımlarda ve açıklamalarında belirtilen ayrıntılı özellikler, sözlüğün tanımı için yararlanılacak oldukça kapsamlı bilgilerdir. Bunlar, ideal sözlük için doğru olup sayılabilecek özelliklerdir. Detaya girilerek yapılan tanımlar, tanımdan ziyade, aslında, ideal bir sözlük nasıl olmalı, sorusuna cevap vermektedirler. Açıklamalarda geçen; köken, yazım, telaffuz, dil bilgisi türü gibi bazı özellikleri belirtmeyen pek çok sözlük bulunmaktadır. İdeal bir sözlük nasıl olmalıdır, sorusuna cevap aramak ile sözlük tanımı yapmak, aynı şeyler değildir. Sözlüğün özelliklerini ve çeşitlerini düşünerek yapılacak tanımda, gereksiz ayrıntının olmaması yanında eksik bilgiyi de yansıtmaması, *efradını cami, ağyarını mâni* sözünün de hakkının verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Yukarıdaki tanımlar ve özellikler dikkate alınarak *sözlük* kelimesi şöyle tanımlanabilir:

*Bir dilin bütün kelimelerini veya belli bir kesitinin / kesitlerinin kelimelerini, belli bir sistem içinde bir araya getirip anlamlarını aynı dilde veya başka dilde / dillerde veren / açıklayan / tanımlayan eser.* Burada *kesit* kelimesi; tarihî kesit, meslek kesiti, ağız kesiti gibi söz varlığının çeşitli bölümlerini içine almaktadır. “Belli bir sistem” ifadesi ise kavram alanı sözlükleri ile alfabetik, manzum sözlüklerin hepsini kapsar. “Veren / açıklayan / tanımlayan” ifadeleri de sadece tek kelimeyle anlam verenleri, tanım yapanları, örnek cümle vb. ile açıklama yapanları da içine alır. Son olarak tanımda geçen “eser” kelimesi, elektronik ortamı da, yazmayı da, basılı kitabı da içine alır. Hatta Akatların kil tabletlere yazılmış çivi yazılı sözlüklerini de.

## KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (2009). *Her Yönüyle Dil*. C. 1, 2, 3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ana Britannica. Genel Kültür Ansiklopedisi* (1993-1994). C. 19. İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş. – Encyclopaedia Britannica.
- ATA, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdîs III (Dizin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (2019). *Kısâsü'l Enbiya (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYVERDİ, İ. (2010). *Kubbealtı Lugatı-Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- BURAN, A. (2015). *Türklük Bilimleri Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.





- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, Y. (2012). *Türkiye Türkçesi Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- DASH, N. S. (2007). "The Art of Lexicography". *Encyclopedia of Life Support Systems*. (eds. Vesna Muhvic-Dimanovski-Lelija Sočanac). Oxford: EOLSS. Pp. 225-276.
- EKER, S. (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMİNOĞLU, E. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri*. Sivas: Asitan Yayınları.
- EMİNOĞLU, E. (2011). *Kitâbü'l-Ef'al- Kıpçakça Satır Arası Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Encyclopedia Britannica* (1964). Volume 7. USA: Encyclopedia Britannica Inc..
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HANÇERLİOĞLU, O. (1992). *Türk Dili Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Yayınevi.
- HUBER, E. (2008). *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- İLHAN, N. (2007). *Geçmişten Geleceğe Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*. Elazığ: Manas Yayınları.
- JACKSON, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. London and New York: Routledge.
- KARGI ÖLMEZ, Z. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- KOÇ, N. (1992). *Açıklamalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (1996). 4 C. Ankara: MEB Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (2005). *Arkadaş Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- The Concise Oxford Dictionary of Current English* (1995). Ninth Edition. Oxford: Clarendon.
- TOPALOĞLU, A. (2019). *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TUĞLACI P. (1974). *Okyanus, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*. 3 C. İstanbul: Pars Yayınları.
- Türkçe Sözlük I* (1944). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1945). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1955). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1959). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1966). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1969). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük 1-2* (1983). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük 1-2* (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türkçe Sözlük 1-2* (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.  
*Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.  
*Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.  
VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.  
YAVUZARSLAN P. (2015). *Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.  
YELTEN, M. (1998). *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.  
YILMAZ, E. (2017). *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar*. 2. baskı. Ankara: Pegem Akademi.  
YÜKSEL, T. (2014). *Dil Bilgisi Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Uyanış Yayınları.

### **İnternet Kaynakları**

- URL 1: TOPALOĞLU A. - M. KAÇALIN. "Sözlük" Erişim Tarihi: 28.10.2020.  
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk>
- URL 2: *Oxford Learner's Dictionaries* "dictionary". Erişim Tarihi: 28.10.2020.  
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/dictionary?q=dictionary>
- URL 3: *TDK Güncel Türkçe Sözlük*. "lügat, sözlük". Erişim Tarihi: 3.11.2020.  
<https://sozluk.gov.tr/>
- URL 4: *Kubbealtı Lugatı*. "sözlük". Erişim Tarihi: 31.10.2020.  
<http://www.lugatim.com/s/S%C3%96ZL%C3%9CK>

